

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMLI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA
UNIVERSITETI**

**SH.A.DO'STMUHAMEDOVA, X.A.TILLASHAYXOVA,
G.BAYKUNUSOVA,
G. ZIYAVITDINOVA**

**UMUMIY PSIXOLOGIYA
(2- KITOBI)
(Yosh davrlari va pedagogik psixologiya)**

**O'zbekiston respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lif vazirligi Oliy
pedagogik o'quv yurtlari uchun darslik sifatida tavsiya etgan**

ANNOTATSIYA

Darslikda yosh va pedagogik psixologiyaning predmeti, metodlari, bo‘limlari, katta va kichik guruxlar, ta’lim, tarbiya va o‘qituvchi psixologiyasi haqida so‘z yuritiladi.Unda chaqaloqlik davridan to qarilik davrigacha bo‘lgan psixologik rivojlanishning xususiyatlari aks ettirilgan. Darslikning katta, kichik guruxlar boblarida shaxsning ijtimoiylashuviga bog‘liq masalalar yoritilgan. Ta’lim psixologiyasiga bag‘ishlangan bobda o‘quv faoliyatining psixologik mohiyati, bilimlarni o‘zlashtirishning psixologik komponentlari, ta’limning noan’anaviy usullari, mustaqil tafakkurni rivojlanтирish, ta’lim jarayonini boshqarish masalalari bayon etiladi.Tarbiya psixologiyasi bobida tarbiyaning samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar, o‘qituvchi psixologiyasi bobida, pedagogik qobiliyatlar, o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablar haqida fikr yuritiladi. Darslik pedagogik oliv o‘quv yurtlari talabalari, magistrlar, o‘qituvchilar, mustaqil izlanuvchi-tadqiqotchilar uchun mo‘ljallangan.

АННОТАЦИЯ

В учебнике рассматриваются предмет, методы возрастной и педагогической психологии, описываются особенности психологического развития от младенчества до старости. Главы учебника, большие и маленькие группы, посвящены вопросам, связанным с социализацией личности. В главе о психологии образования описывается психологическая природа образовательной деятельности, психологические особенности приобретения знаний, нетрадиционные методы обучения, развитие самостоятельного мышления, управление образовательным процессом. В главе о психологии учителя описываются педагогические навыки, требования к личности учителя. Учебник предназначен для студентов педагогических вузов, магистров, преподавателей, независимых исследователей.

SUMMARY

The given "Age and pedagogical psychology" textbook is intended for students of higher educational institutions, psychologists, teachers of school providing general education, tutors and parents. The present textbook shows the features of psychical, makes you pay attention for an individual characteristics of a person in the educational process on each stage of the development. It is also states about purposes and tasks of age and pedagogical psychology as science, basic methods the of the subject research, children`s psychological features of different age, their mental development and personal formation. There are also the chapters dedicated to the psychology of teaching and upbringing. These chapters states about the teaching activity content, nonstandard methods methods of education, psychological mechanisms of the upbringing efficiency increasing, difficult children`s psychology, teacher`s role in society his pedagogical features and self-education conditions. There are testing controls for students to check upan obtained knowledges.

Taqrizchilar: Ps.f.d.professor

Z.T.Nishonova

UzMU “Psixologiya” kafedrasi RhDdotsenti

I.I.Raximova

KIRISH

Oliy ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma’no-mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida nafaqat yoshlar, balki butun jamiyatimiz a’zolarining bilimi, saviyasini oshirish uchun avvalo ilm-ma’rifat, yuksak ma’naviyat kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida sharq donishmandlari aytganidek, “Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!” Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o‘zlashtirish, chinakam ma’rifat va yuksak madaniyat egasi bo‘lish uzlusiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak deb ta’kidladilar.

2019.08.10 dagi **O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida PF-5847-son** O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonida O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida: ilg‘or xorijiy tajribalarni tahlil qilish orqali oliy ta’lim sifatini oshirish, o‘quv dasturlarini takomillashtirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarini joriy etish yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqish va ushbu konsepsiyaning Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlarida o‘quv adabiyotlari sifatini yaxshilash, zamonaviy o‘quv adabiyotlarini yaratish tartibini soddalashtirish, eng yangi xorijiy adabiyotlarni xarid qilish va tarjima qilish ishlarini jadallashtirish, xorijiy adabiyotlardan qo‘srimcha yoki muqobil o‘quv adabiyotlari sifatida foydalanishni kengaytirish, kutubxonalar fondlarini muntazam ravishda yangilab borish maqsadida ushbu darslik ayni shu tamoyillar zamirida pedagogika oliy o‘quv yurtlarida psixologiya fanlarini o‘qitishning zamonaviy konsepsiysi hamda pedagogika universitetlarining «Umumiy psixologiya» fani dasturlari asosida yaratilgan.

Ma’lumki, yosh davrlari va pedagogik psixologiya kursi psixologiya fanining muhim tarmog‘i sifatida, inson psixik jarayonlarining ontogenezdagi psixologik

xususiyatlarini va shaxsning ta’lim-tarbiya sharoitida psixik taraqqiyotining har bir davriga xos xususiyatlarini o’rganuvchi sohadir. Pedagogik psixologiya ta’lim, tarbiya va taraqqiyotning o‘zaro bog‘liqligi, ta’limning tuzilishi, o‘quvchilarning o‘qish va bilish faoliyatining psixologik jihatlarini, o‘quvchi shaxsini barkamol inson sifatida shakllantirish, pedagogik qobiliyatlar kabi muhim muammolarni tadqiq etadi.

Uning muhim vazifalari - talabalarda psixologik-pedagogik vaziyatlarni samarali rejalashtira olishga, aqliy va shaxsiy taraqqiyot bilimlarini samarali egallashga, turli yosh davrlarida psixik taraqqiyot qonunlarini to‘g‘ri anglab, psixologik tadqiqotlar olib borishga, o‘quvchilarga individual yondasha bilishga, bola psixikasi taraqqiyotida turli noxush holatlarning oldini ola bilishga, psixologik og’ishishlarni korreksiya qilishga, psixologik nazokatni to‘g‘ri shakllantirish, pedagogik qobiliyatlarini rivojlantirish kabi muammolarini ijobiy hal etishga qaratilgan.

Yosh davrlari va pedagogik psixologiya fani umumiyligi psixologiya, falsafa, pedagogika, yosh fiziologiyasi, sotsiologiya, tibbiyot va boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liqidir. Uni o‘rganish jarayonida kompyuter texnikasi, aqliy taraqqiyot testlari va boshqa usullardan keng foydalilanildi.

Har tomonlama yetuk barkamol avlodni tarbiyalash, ularga ta’lim berish ishlarini o‘qituvchilar amalga oshiradilar. Bo‘lajak o‘qituvchilar har bir yosh davrining psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganib, bu bilimlarni kelgusi pedagogik faoliyatlarida qo‘llashlarida ushbu darslik katta yordam beradi, degan umiddamiz.

I-BOB. YOSH PSIXOLOGIYASINING PREDMETI, VAZIFALARI VA TADQIQOT METODLARI

Mavzu o‘quv maqsadi :

Ta’limiy: bo‘lajak pedagoglar tomonidan yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlarining predmeti, vazifalari, bo‘limlari, tadqiqot metodlari haqidagi bilimlarni o‘zlashtirilishini tashkil etish.

Tarbiyaviy: bo‘lajak pedagoglar tomonidan yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlarining predmeti, vazifalari, bo‘limlari, tadqiqot metodlari haqida bilim, malaka va ko‘nikmalarni shakllantirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talabalar dunyoqarashini kengaytirish, egallangan bilimlardan amaliy foydalana olish malakalarini rivojlantirish.

Reja:

1. Yosh psixologiyasi fani predmeti va vazifalari.
2. Sharq allomalari asarlarida yosh davrlari, ta’lim-tarbiya jarayoni hamda bilishga qiziqish masalalarining yoritilishi
3. Yosh psixologiyasi fanining asosiy metodologik tamoyillari.
4. Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.
5. Psixologik tadqiqotlarni o‘tkazishga qo‘yiladigan talablar.

1.1 Yosh davrlari psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin ta’lim jarayonini takomillashtirishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ulug‘vor deb hisoblangan ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri –bu “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun va “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” asosida Respublika ta’lim tizimida olib borilayotgan islohatlar yoshlarni o‘z xohishi, irodasi va intilishiga qarab, ularga chuqur bilimlar berish, o‘tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlardan to‘la xoli bo‘lgan yuksak ma’naviy va ahloqiy talablarga javob beradigan raqobatbardosh malakali kadrlar tayyorlashni ta’minlashdir.

Komil insonni, ya’ni o‘zida ruhiy boylik, ahloqiy poklik va jismoniy yetuklikni to‘la mujassamlashtirgan talabalarni kelgusi faoliyatga psixologik jihatdan tayyorlash uchun umumta’lim mакtablarida ta’lim-tarbiya ishlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yishni bilishlari muhim sanaladi. Buning uchun bolalarning psixik taraqqiyoti qonunlarini, ularning yosh davrlari va individual xususiyatlarini bilish muhimdir.

Bu borada, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari -hozirgi zamon psixologiya fanining rivojlangan sohalaridan bo‘lib, bu o‘rinda muhim o‘rin egallaydi, zero u inson ruhiy olamining tabiatini va uning qonuniyatlarini o‘rganuvchi sohalardir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanlari mushtarak, bir-biriga uzviy bogliqdir, chunki ularning har ikkisi, bitta, umumiylar jarayonni - ulg‘ayib borayotgan insonning psixik faoliyati hamda uning xulq-atvorini tadqiq etadi.

Biroq, shunday bo'lsa-da, bu ikki fan psixologiya fanining mustaqil sohalari hisoblanib, ularning har biri o'z predmeti va tadqiqot vazifalariga egadir.

Yosh davrlari psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixologik xususiyatlarini o'rghanadi.

Ontogenetika (yunoncha,. optos-mavjud, jon, zot; genezis- kelib chiish , paydo bo'lish) - individning paydo bo'lishidan, umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni.

Yoshning ulg'ayib borishi, psixik jarayonlarning inson rivojlanishidagi qonuniyatları, undagi yetakchi omillar hamda inson hayot yo'lining turli bosqichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlar -yosh davrlari psixologiya fanining tadqiqot predmeti hisoblanadi.

- Yosh psixologiyasi fani – psixologiya fanining tarmoqlaridan biri bo'lib, u insonning ontogenezdagi psixik rivojlanishiga xos xususiyatlarni o'rghanadi.**

- Yosh psixologiyasi fanining predmeti – inson psixikasining ontogenezda taraqqiyoti, psixik jarayonlar hamda inson shaxsi xususiyatlarining yosh jihatdan rivojlanish qonuniyatlarini o'rghanishdan iborat.**

Yosh psixologiyasi o'z navbatida bir qancha sohalarga bo'linadi. Bular :

- 1.Bolalar psixologiyasi
- 2.Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar psixologiyasi.
- 3.O'smir psixologiyasi.
- 4.Ilk o'spirinlik yoshi psixologiyasi.
- 5.Katta yoshdagilar psixologiyasi.
- 6.Gerontopsixologiya (qarilik) psixologiyasi.

2-rasm. Yosh psixologiyasi bo‘limlari.

Yosh psixologiyasining nazariy vazifalari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- 1) Psixik taraqqiyotning umumiyligini qonuniyatlarini hamda bosqichlarini tadqiq etish.
- 2) Psixik jarayonlarning, bilimlarni o‘zlashtirishning yosh imkoniyatlarini tadqiq qilish.
- 3) Shaxs rivojlanishining muhim omillarini o‘rganish.
- 4) Har bir yoshning psixologik va individual xususiyatlarini o‘rganadi.

Yosh davrlar psixologiyasi fanining **amaliy vazifalarini** esa psixik jarayonlarning namoyon bo‘lishi va rivojlanishi, shuningdek inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi qonuniyatlarini o‘rganishda qo‘lga kirgan ilmiy dalillarini ta’lim-tarbiya sohalariga tadbiq etish tashkil etadi.

Bu borada, ayniqsa, pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuqlarga erishdi. Pedagogik psixologiyaning ta’limni yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so‘ngti yillarda qo‘lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo‘la oladi. Ma’lumki keyingi o‘n yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha ta’lim tizimlarida ta’lim ishlarining mazmuni tubdan o‘zgardi. Ta’limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol ta’lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

Yosh psixologiyasining asoslarini bilmay turib, ta’lim-tarbiyaning hech qanday nazariy hamda amaliy masalalarini muvaffaqiyatli hal qilib bo‘lmaydi.

Ta’lim-tarbiya jarayonini to‘g‘ri, ilmiy asosda tashkil qilish uchun ta’lim jarayonining o‘ziga xos psixologik qonuniyatlarini, ya’ni bilimlarni o‘zlashtirish jarayonini, ko‘nikma va malakalarni, faol, mustaqil hamda ijobjiy tafakkur jarayonlarini tarkib toptirishni yaxshi bilish lozim bo‘ladi. Psixolog L.S. Vigotskiy ko‘rsatib o‘tganidek, ular ma’lum hodisalarga nisbatan o‘zlarining kundalik hayotdagi oddiy tushunishlari bo‘ladi. Bu esa ilmiy tushunchalarning tarkib topishiga ma’lum darajada ta’sir qiladi. Bundan keyin, tushunchalarni tarkib toptirishda hissiy negizga qay darajada tayanish lozimligini, qaysi paytda ko‘rgazmalilikdan va yakka hodisalardan qutilib, mavhumlik hamda umumiylilikka o‘tish maqsadga muvofiqligini bilish kerak. Ko‘rgazmali tayanchdan barvaqt voz kechish ham ana shu bosqichda sun’iy ravishda to‘xtab qolish ham bir xil xatodir. Shuning bilan birga ko‘rib va eshitib idrok qilish xususiyatlarini hamda ularning o‘zaro munosabat xarakterini bilish kerak. O‘tilgan materiallarni qanday yo‘l bilan psixologik jihatdan samarali qilib mustahkamlash mumkin? O‘quvchiga savolni qanday berish mumkin: umumiyligini qilibmi yoki konkret shakldami? Bir xil savollarni beraverish to‘g‘rimi? Yordamchi savollarning roli qanday? (Psixologiyada shu narsa ma’lumki, javob beriladigan savolning ifodalanish xarakteriga ham bog‘liq bo‘ladi).

Pedagogik psixologiyani bilish tarbiya ishlarida ham zarurdir. Shaxs tarkib topishi jarayonining psixologik qonuniyatlarini, jumladan, axloqiy odatlar va ishonch-e’tiqod tarkib topishining qonuniyatlarini bilmay turib, to‘g‘ri tarbiya berish mumkin emas.

1.2 Sharq allomalari asarlarida yosh davrlari, ta’lim-tarbiya jarayoni hamda bilishga qiziqish masalalarining yoritilishi

Yuksak tafakkur namoyondalarining asarlarida bilim olishga keng o‘rin berilgan bo‘lib, o‘tmishda ham, hozirda ham, qaerda ta’lim sohasiga e’tibor yuqori bo‘lsa, o‘sha yerda taraqqiyot doimo ilgarilab borganligi yaqqol ko‘rinadi.

Sharqning qomusiy olimlari asarlarida ta’lim-tarbiya, shaxs kamoloti borasidagi fikrlari bilan birga bilim egallash, ilm olish yo‘llari xususida qator ilmiy ma’lumotlar keltiriladi. Jumladan, Imom al-Buxoriy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Umar Xayyom, Abu Hamid Fazzoliy, Alisher Navoiy, Muhammad Rizo Ogahiy, Abdulla Avloniy kabi olim va mutafakkirlarning asarlarida yuqorida muammolar yuzasidan atroflicha ma’lumotlar keltiriladi.

Qomusiy olim **Imom al-Buxoriy** ham ilm o‘rganishni yuqori darajaga qo‘yib, o‘z asarlarida quyidagi fikrlarni ilgari suradilar: “Kishi ilm bobida nafaqat o‘zidan yuqori yoki tengdoshlaridan, balki o‘zidan past bo‘lganlardan hadis olmaguncha, yetuk muhaddis bo‘la olmaydi”. Imom Buxoriy ushbu fikri bilan o‘quv faoliyatining ijobjiy motivlari ustoz-muallim tomonidan shakllantirilishiga urg‘u beradi.

Abu Nasr Forobi esa ko'plab asarlarida bilish masalasiga katta e'tibor beradi. U bilishda ikki bosqichni - hissiy va aqliy bilishni farqlaydi hamda bilishda inson aqlining roliga ahamiyat beradi. Forobi insonlarni ilmli bo'lishga chaqirib, o'quvchining ijtimoiy hayotda tutgan o'rni va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida ibratli g'oyalarni ilgari surgan. U o'quvchiga ta'lim berish, uni ilmli qilish uchun o'qituvchi timmasdan mashaqqatli mehnat qilsagina o'quvchi o'qishga, ta'lim olishga, bilimli bo'lishga intilishi mumkinligini ta'kidlaydi. O'qituvchi o'quvchiga bilim beraman desa, o'quvchi oldida haqiqatgo'y bo'lishi kerak, o'zi fahm-farosatli bo'lib, or-nomusini qadrlashi lozim, shogirdlariga nisbatanadolatli bo'lishi, ko'zlagan maqsadiga erishishida qat'iylik ko'rsata bilishi va o'rnak bo'lmog'i joiz, deya ta'kidlaydi mutafakkir. Forobi tushunishni, bilimning mohiyatini uqib, anglab olishni quruq yodlashdan ustun qo'yadi, o'quvchiga umumiy qonun-qoidalarni o'zlashtirishni tavsiya etadi, chunki qonun-qoidalarni anglash, uning e'tirofiga ko'ra, juda katta ahamiyatga ega. Allomaning mulohazasiga binoan, har qanday o'quvchi o'z xatti-harakatidan xabardor bo'lmog'i, ya'ni o'zini anglagani, zamonaviy psixologiya fani terminologiyasiga ko'ra, o'zini refleksiya qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi va shu sa'y-harakatlari tufayli baxtga erisha oluvchi insonligini anglamog'i lozimdir. Forobi o'quvchining shaxsiga xos qator fazilatlarga holisona sharh bergen olimdir.

Qomusiy olim **Abu Ali ibn Sinoning** fikricha, inson tafakkuri, aql kuchiining rivojlanishi bir necha bosqichdan iborat. Aqliy kuchlar dastlab mutlaq tinch, sokin holatda bo'ladi. Bolalardagi yozishni, o'qishni o'rganishdagi potensial kuchlar shunga misol bo'la oladi. Abu Ali ibn Sino bu kuchlarni moddiy kuchlar deb nomlagan, ya'ni mazkur kuchlarni tashqi motivlar deb tushunsa bo'ladi. Sekin-astalik bilan bu kuchlar harakatga aylanadi, bular mehnat quroli samarasidir, ya'ni mehnat quroli orqali harakatga keladi va namoyon bo'ladi. Bu holatni bola yozishni xohlab turibdi-yu, ammo yozish quroli bo'lgan qalamning yo'qligi bilan izohlash mumkin. Bu ikki kuchni Ibn Sino ro'yobga chiqishi mumkin bo'lgan kuch deb atagan. Nihoyat, uchinchi kuch esa irodaning yetishmasligi bilan tushuntirib beriladi. Ya'ni shunday holatning kuchi bor, ammo uni ishlatishga, ro'yobga chiqarishga bolada iroda yetishmaydi. Alloma nazarida, shu kabi uch holat bilan aql, bilim olish izohlanadi.

Ibn Sino "Xayy ibn Yaqzon" qissasida inson fe'l-atvorini, ruhiyatini tushunish uchun mantiq ilmini o'rganishga chorlaydi. Bu fan inson tafakkur doirasining kengayishiga katta yordam beradi. Insonlarning fe'l-atvorini bilish uchun o'qish, o'tkir bo'lish uchun farosat ilmidan xabardor bo'lish kerak. Darhaqiqat, ilm o'rganishga Forobi musiqiy, falsafiy ilm bilan da'vat etgan bo'lsa, ibn Sino mantiq ilmi orqali da'vat etgan.

Abu Ali ibn Sino bolalarning o'qish, ta'lim olishlariga mas'uliyat bilan qarash tarafdarlaridan bo'lgan. U bola 6 yoshga yetgach muallimga bilim olish uchun topshirilishini aytib o'tadi. Hozirda ham bolalarning 6, 7 yoshdan boshlang'ich sinflarga qabul qilinishi Ibn Sinoning o'sha davrdagi g'oyalarining naqadar ahamiyatli ekanligidan dalolat beradi, zotan ushbu hol bolaning o'qishga bo'lgan muhabbatini kuchaytirishi mumkin. Uning fikricha, bolaga ta'lim asta-

sekinlik bilan berilishi joiz. Uni birdaniga kitobga bog‘lab qo‘ymaslik lozim, deydi alloma. Ibn Sino kishilarning yashashga qobil bo‘lishi va bekorga jabr ko‘rmasligi uchun ularga ehtiyot bo‘lib ta’lim berish kerakligini uqtiradi. Ya’ni ularning o‘qishga bo‘lgan ijobiy motivlarini so‘ndirmaslikka undaydi.

O‘quvchilarning o‘qish faoliyatiga oid fikrlar qomusiy olim **Abu Rayhon Beruniy** asarlarida ham o‘z aksini topgan. Uning fikriga ko‘ra, bilim olish uchun o‘quvchilarda avvalo intilish va qiziqish bo‘lishi kerak. Darhaqiqat, nimanidir o‘rganish, tadqiq qilish uchun insonda intilish, harakat va qiziqish bo‘lmasa, u hech narsaga erisha olmaydi. Ilm olishning muhim yo‘llaridan biri inson hammani o‘ziga do‘sit tutishi va boshqa insonlarga ham yaxshilik qila olishi lozim. Olimning mazkur fikrlarini fan tilida o‘quv faoliyatiga nisbatan ehtiyoj tug‘ilsagina o‘quv motivlari shakllantirilishi mumkin, deya talqin qilsa bo‘ladi.

Beruniy ilm olishda axloqiy poklikni yuqori o‘ringa qo‘yib, ta’lim va tarbiyani bir xil izchillikda olib borganlar komil inson darajasiga erishadilar, deydi. Beruniy o‘qitish uchun muallim o‘z malaka va bilimlarini doimo orttirib, zamonga moslashib borishi lozimligini uqtiradi. U kitob o‘qish usullariga alohida e’tibor qaratadi. Kitoblarni shunchaki emas, fikrlab, kichik-kichik bo‘limlarga bo‘lib o‘qish va umumlashtirib borish kerakligi haqida ma’lumotlar beradi. Beruniy o‘qitishda faqat induktiv (umumiyl xulosa) yo‘l bilangina emas, balki deduktiv (juz‘iy xulosa) yo‘l bilan ham ish tutish lozimligini ta’kidlaydi, zotan bunday o‘qishda tafakkur kengayib, bilimlar ortib boradi.

Abu Rayhon Beruniy o‘qituvchilar o‘quvchining e’tiborini *taqqoslash*, *qiyoslash* kabi operatsiyalarga qaratishlari lozimligiga alohida ahamiyat beradi. Zotan, bugungi kunda ham ongli, ifodali, to‘g‘ri va tez o‘qish hozirgi zamon o‘quvchilarining savodli bo‘lishlarini ta’minlovchi asosiy tarkibiy qismlardandir.

Abu Rayhon Beruniy ilm olishda takrorlashga zo‘r berib, yosh o‘quvchilarni toliqtirib va zeriktirib qo‘ymasdan, turli psixologik usullarni qo‘llashni, shu orqali ularning tafakkurini boyitib, bilimlarini chuqurlashtira borishni ilgari surgan buyuk zotdir. Ya’ni o‘qishga nisbatan bo‘lgan qiziqishni so‘ndirmaslik uchun bolalarning yoshiga xos psixologik xususiyatlar albatta inobatga olinishi kerakligini e’tirof etadi.

Beruniyning tafakkur operatsiyalari - analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabilarni shakllantirish orqali o‘qishga qiziqish uyg‘otish haqidagi fikrlari to hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Sharqning boshqa bir yirik olimi **Burhoniddin Zarnujiy** o‘zining “O‘quvchiga ta’lim yo‘lida qo‘llanma” kitobida: “O‘qib o‘rganish uchun eng yaxshi vaqt yoshlik davri, erta tong va qosh qoraygan payt. Bilim oluvchi ana shu vaqtini samarali tashkil etishga odatlansin, bordi-yu, unga bir fan zerikarli bo‘lsa, boshqasi bilan mashg‘ul bo‘lsin”, - deya ta’lim beradi. “Ta’limul – mutaallim” nomli kitobida esa ta’limning uzviylik prinsipini e’tirof etadi .

XI asrda yashab ijod etgan **Mahmud Qoshg‘ariy** ham o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida bilim olishga da’vat etgan. Asardagi: “Ey o‘g‘lim, mendan o‘git, nasihat ol, odobli va tarbiyali bo‘lishga tirish, toki el ichida zo‘r olim bo‘lib tanil va ular orasida odob va ilm tarqat” yoki “Ilm, hikmat o‘rgan, o‘rganishda

havoyilik va takabburlik qilma, hech narsa o‘rganmasdan, o‘zini bilimdon ko‘rsatib maqtangan kishi imtihon vaqtida uyaladi, achinadi” kabi fikrlari buning yorqin misolidir.

O‘rta Osiyoning yana bir buyuk mutafakkiri **Yusuf Xos Hojib** ham o‘z ijodida bilimni yuksak baholaydi. Alloma bilimni boylik, kiyim, yemish kabi narsa-hodisalarga qiyoslaydi. Bilim va bilimdonlikni his eta olmoq, uni tushunmoq darkorligi, bilimdon bo‘lishning tarbiya bilan chambarchas bog‘liqligi, bola qanchalik erta tarbiya qilinsa, bilim olishga ishtiyoqi ortishi haqida yozadi.

O‘quvchining psixologik xususiyatlari va shaxsiy fazilatlariga oid mulohazalar qomusiy olim **Umar Xayyom** asarlarida chuqur yoritib berilgan. Umar Xayyomning fikricha, o‘quvchilar o‘qituvchidan olgan bilimlari bilan cheklanib qolmasdan, hayotda bo‘layotgan voqeа-hodisalarni o‘rganish va kuzatish, amaliyat davomida bilim, ko‘nikma hamda malakalarini har xil usullarda ko‘p martalab takrorlab borish jarayonida egallaydilar, ya’ni olim ta’limdagи predmet bilan hayot uzviy aloqadorligi prinsipini ilgari suradi. Uning fikricha, bilim olishni, ta’limni amaliyat bilan uzviy ravishda bog‘lagan holda o‘quvchilarda mustaqil tafakkurni shakllantirib borish zarur. Buning uchun u “Sen osongina o‘layapsan”, “Ko‘p o‘ylab, maqsadga erishish mumkin”, “Bir oz o‘ylagandan keyin, tushunib olasan” kabi so‘zlarni ishlatib, o‘quvchilarni mulohaza qilishga undab, sekin-astalik bilan o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqlarini oshirishga harakat qiladi.

Inson hayotida ilm va amaliyatning birligi haqida **Abu Hamid Fazzoliy** ham fikr bildirgan edi. Darhaqiqat, inson olgan nazariy bilimlarini amaliyatda qo‘llay borishi kerak deb o‘laymiz, chunki bilim va ilmgina emas, balki fan va tajriba yutuqlarini amalda qo‘llay bilish ham insoniy hislatlardan biridir.

Buyuk mutafakkir va alloma **Alisher Navoiy** inson tafakkuri, aqli-farosati hamda ilmini yuksak qadrlagan. U: “Bilim va donishmandlik insonning bezagidir”, - deb yozadi. Alisher Navoiy bolalarga kichik yoshligidanoq bilim, ma’lumot va tarbiya berish kerakligini aytib, ibn Sino kabi, 6 yoshdan muallim qo‘liga topshirish kerakligini ta’kidlaydi.

Iste’dodli shoир va tarjimon, tarixchi **Muhammad Rizo Ogahiy** asarlarida inson bekamu ko‘st kamolga yetishishi uchun yoshlikdan ilm va kasb-hunar egallashi shart ekanligini aytib o‘tadi. Uning fikricha, ilm-ma’rifat insonning ma’naviy kamolotida va jamiyat taraqqiyotida kuchli vositadir. Ilm inson aqlini boyitadi. Ogahiy ilmni ko‘proq xalq o‘yinlari orqali yetkazib berish uchun harakat qiladi, chunki bu narsa ijobiy o‘quv motivini shakllantirishga xizmat qiladi. Xalq o‘yinlari, aslida psixologik o‘yinlar hisoblanadi. Bu vaqtida bola ham ta’lim oladi, ham shakllanadi.

XX asr boshlarida O‘zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida pedagogik fikrlar rivojida yetakchi rol o‘ynagan olimlardan biri **Abdulla Avloniydir**. Abdulla Avloniyning fikriga ko‘ra, ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, ne’matidir. Ilm o‘rganmoq, olim bo‘lmoq uchun mакtabга kirmoq, muallimdan ta’lim olmoq lozimligini u qayta-qayta ta’kidlaydi.

Ma’rifatparvar alloma Avloniy inson ma’naviy kamolotining yo‘llari ustida to‘xtalib o‘tadi. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidir. Ilm inson uchun

g‘oyat muqaddas bir fazilatdir. Zeroki, ilm bizga o‘z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko‘rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabitidir, deb ta’kidlab o‘tadi.

U ilmnинг nazariy ahamiyatini ko‘rsatibgina qolmasdan, balki uning amaliy faoliyat uchun hayotiy zaruriyat ekanligini ham ta’kidlab o‘tadi. Ilm bizni jaholat qorong‘usidan qutqarishi, madaniyat, ma’rifat dunyosiga chiqarishi, yomon fe’llardan, buzuq ishlardan qaytarishi, yaxshi xulq, odob sohibi qilishini ta’kidlaydi Shu bilan birga, u bugun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, rohatimiz, g‘ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog‘liqligini qayta-qayta takrorlaydi.

Ilm kishi zehnini, fikrini qilich kabi o‘tkir qiladi. Ilmsiz inson mevasiz daraxtga o‘xshaydi. Ilm daraxt mevalaridek har shaxsga ozuqa berib, madaniyat, ma’naviyat, ma’rifat dunyosiga olib kiradi. Yomon odamlardan, buzuq ishlardan qaytaradi. Yaxshi xulqli va odobli bo‘lishga xizmat qiladi. Natijada, ilm kishilarini har yerda aziz va hurmatli bo‘ladilar. Kishi hayotini haqiqiy va to‘g‘ri yo‘lga soladigan vosita - bu ilmdir. Shuning uchun ham ilm orqali oliy fazilatlarga ega bo‘lgan, ulug‘likka va orzu-istiklariga erishgan buyuk kishilar xalq orasida yuksak qadrlanadilar. **Abdulla Avloniyning arbiya masalasida “Tarbiya biz uchun yo hayot- yo mamot, yo najot -yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir” degan ma’noli fikrlari** dolzarbligini yo‘qotmaydi. Alloma fikricha, ,kishilarning bilimi, ilmi, amaliy malakalari rivojisiz jamiyat taraqqiyotini tasavvur etib bo‘lmaydi. Muayyan ma’naviy ehtiyojlarga, yuksak axloqiy fazilatlarga ega bo‘lмаган kishilarda ilm-fanni o‘rganishga, halol mehnat qilib, kasb-hunar egallashga, malaka oshirishga ishtiyooq ham bo‘lmaydi. Shu sababli jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida avval yoshlarni tarbiyalab, keyin ularga ta’lim bergenlar.

Haqiqatdan ham, bilimga, ilmga ehtiyoj anglangan motivlar tizimidir. Biror muammoni hal etish imkoniyatlarini inson o‘z aql-zakovati, bilimi, kuchi va irodasi bilan aniqlaydi. Bilim mazmun jihatidan kengroq bo‘lib, insonning hayot tajribasi orqali orttirgan barcha tushunchalar, fikrlar, amaliy malakalarni o‘z ichiga oladi. Ilm bilimning cho‘qqisidir. Bilimlar tabiat, jamiyat, inson ruhiyati qonunlarini chuqur o‘rganish natijasidagina ilmga aylanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Sharq mutafakkirlari o‘quv motivlarini ehtiyojlar nuqtai- nazaridan tahlil qilishga harakat qilganlar. Mazkur ehtiyojlarni hosil qilishga, oshirishga, asosan o‘qituvchilar tomonidan ta’lim jarayonining psixologik xususiyatlarini e’tiborga olish, ya’ni o‘qish jarayonida bolalarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularga imkon qadar individual yondashish orqali erishish mumkinligini e’tirof etishgan. Shu bilan birga, Sharq mutafakkirlarining buyuk xazinasi, bolalarga ta’lim, tarbiya berishdagi ilg‘or fikrlari hozirgi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

1.3.Yosh psixologiyasining asosiy metodologik tamoyillari

30-yillarning o‘rtalariga kelib psixologiya fanining asosiy tamoyillari: determinizm tamoyili, ong va faoliyatning birligi tamoyili, psixikaning faoliyatda rivojlanishi tamoyili aniq ifodalab berildi.

Determinizm tamoyili psixikaning turmush tarzi bilan belgilanishini va turmush tarzi o‘zgarishiga qarab o‘zgarishini anglatadi. Agar hayvonlar psixikasi haqida gapiriladigan bo‘lsa, u holda bu psixikaning rivojlanishi biologik qonun tarzidagi tabiiy tanlash bilan belgilanadi. Agar odamning psixikasi haqida gapiriladigan bo‘lsa, u holda kishida ong shakllarining paydo bo‘lishi va rivojlanishi pirovard natijada tirikchilikning moddiy vositalarini ishlab chiqarish usullarini rivojlanish qonunlari bilan belgilanadi. Kishi ongingin ijtimoiy-tarixiy xarakterga ega ekanligini tushunish kishi ongingin ijtimoiy borliqqa bog‘liqligi haqidagi umumiy materialistik tamoyilidan kelib chiqadigan eng muhim xulosadir.

Ong va faoliyat birligining psixologiyada qabul qilingan tamoyili ong bilan faoliyat bir-biriga qarama-qarshi emas, lekin ular bir-biriga aynan o‘xhash ham emas, ammo birlikni tashkil etishini bildiradi. Ong faoliyatning ichki rejasini, uning programmasini tashkil etadi. Voqelikning o‘zgaruvchan modeli aynan ongda hosil bo‘ladiki, odam o‘zini qurshab turgan muhit yordamida mo‘ljal oladi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili psixologlarga xulq-atvorni, faoliyatni o‘rganayotib, harakatning maqsadlariga erishishning muvaffaqiyatini ta’minlovchi ichki psixologik mexanizmlarni aniqlash, ya’ni psixikaning ob’ektiv qonuniyatlarini ochish imkonini berdi.

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi tamoyili shuni anglatadiki, psixika agar faoliyat samarasi va rivojlanish mahsuli sifatida qaraladigan bo‘lsagina, u to‘g‘ri tushunilishi va aynan bir xil tarzda izohlab berilishi mumkin. Bu tamoyil psixologlardan P.P. Blonskiy, L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev, S.L. Rubinshteyn, B.M. Teplov va boshqalarning ilmiy ishlarida o‘z aksini topdi.

Psixikaning taraqqiyotini dialektik nuqtai nazardan tushunish psixik taraqqiyot odamning mehnat faoliyatiga, ta’limga, o‘yin faoliyatiga bog‘liq ekanligini aniqlab berdi. Bunda ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishning yuz berishi odam uchun aynan xos bo‘lgan psixik taraqqiyotning shakli sifatida xizmat qiladi. L.S. Vigotskiy, ta’lim psixikaning rivojlanishini yo‘naltiradi, degan fikrni aytib, shu bilan birga bu jarayonda ongli faoliyatning yangi, mutlaqo boshqacha shakllari yaratiladi, deb ta’kidlaydi.

Psixologiyaning asosiy tamoillari

Determinizm tamoyili

Psixik hodisalar tabiiy va ijtimoiy sharoitlarga bog'liqbo'lib, bu sharoitlarining o'zgarishi psixik hodisalarningo'zgarishiga olib keladi.

Ong va faoliyatning birligi tamoyili

– ong va faoliyatbir -biriga qarama-qarshi bo'lmasdan ajralmas birlikni tashkil etadi.(ong faoliyat jarayonida paydo bo'ladi, rivojlanadi va namoyon bo'ladi; faoliyat ongning faollilik shakli sifatida namoyon bo'ladi,ong esa faoliyat faolliginita'minlaydi).

Psixika va ongning faoliyatda rivojlanishi

Ppsixikani to'g'ri tushunish mumkin bo'lса, psixikagataraqqiyot maxsuli va faoliyat natijasi deb qaralsa, uni to'g'ri tushunish va tushuntirib berish mumkin.

1.4 Yosh psixologiyasi fanining tadqiqot metodlari.

Metod – (yunoncha, methods-tadkikot, tekshirish)- bilishning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi.

B.G.Ananev psixikani o'rGANISH metodlarini turli guruhga ajratib, o'rgangan

A) tashkiliy guruhga - qiyoslash, longityud, kompleks metodlari kiradi

B) empirik guruhga kuzatish, eksperiment, suhbat, so'rovnomalar, test, faoliyat mahsulini o'rGANISH metodi, biografiya, sotsiometriya

V) natijalarini qayta ishlash yoki statistik metodlar

G) sharhlash guruhiga genetik va donalash metodlari kiradi

Rus psixologgi **B.G. Anan'ev** bo'yicha tadqiqot metodlari 4 guruhga bo'linadi:

- I. **Tashkiliy metodlar:** taqqoslash, longityud va kompleks metodlari kiradi. Taqqoslash—umumiyligida psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pato-psixologiya va defektologiyada keng qo'llaniladi. Yosh va pedagogik psixologiyada o'r ganilayotgan psixik jarayonlarning dinamikasini aniqlash uchun qo'llaniladi. Longityud – (uzluksiz) uzoq vaqt davomida ayni bir xil kishilar o'r ganiladi. Kompleks – psixologik tadqiqotlar boshqa fanlar metodlari ishtirokida o'tkaziladi. (shaxsnинг jismoniy, fiziologik, psixik va ijtimoy taraqqiyoti aniqlanadi).
- II. **Empirik metodlar:** kuzatish va o'z-o'zini kuzatish; eksperimental psixodiagnostika metodlari (test, anketa, suhbat, sotsiometriya, intervju); faoliyat natijalarini tahlil qilish; biografiya metodlari.
- III. **Ma'lumotlarni qayta ishlash metodlari:** miqdoriy (statistika) va psixologik yoki sifatiy tahlil turlariga bo'linadi.
- IV. **Sharhlash metodlari:** Genetik va "donalash" metodlari. Genetik metodda taraqqiyotdagi bosqich, pog'onalar, inqiroz holatlari ajratib ko'rsatiladi (vertikal aloqa). Donalash metodida esa shaxsnинг barcha xarakteristikalarini o'rtasidagi "gorizontal" aloqalar aniqlanadi.

Yosh va pedagogik psixologiyaning empirik metodlari

Asosiy metodlar			
Kuzatish Psixologik holatlarning sabablarini ilmiy tarzda tushuntirib beruvchi tadqiqot metodi.		Eksperiment Psixologik ma'lumotlarni aniqlashga qaratilgan sharoitlarni yaratish maqsadida tadqiqotchingining tekshiriluvchi faoliyatlariga faol aralashuvi	
Hayotiy kuzatish ma'lumotlari-ni qayd etish bilangina cheklanib, tasodifiy xarakterga ega.	Ilmiy kuzatish ma'lumotlar-ni qayd qilishdan ularning ichki mohiyatini tushuntirib berishga o'tish, uning zaruriy sharti – aniq reja va natjalarni maxsus kundalik yoki bayonnomalarda	Laboratoriya eksperimenti maxsus yaratilgan sharoitlarda, maxsus (apparaturalar) asbob uskunalar yordamida o'tkaziladi. Tekshiriluvchi xattiharakatlari ko'rsatma orqali belgilanadi.	Tabiiy eksperiment oddiy hayotiy sharoitlarda o'tkazilib, turli yosh davrlarida bilish imkoniyatlarini o'r ganish uchun qo'llaniladi.

	qayd etishdir.		
		Psixologik-pedagogik eksperiment	
Yordamchi metodlar			
Faoliyat mahsulini tahlil qilish Tarjimai hol metodi	Sotsiometriya Anketa Suhbat Egizaklar metodi Test		

1. Kuzatish metodi. Kishining har kungi psixik faoliyatini odatdag'i hayot va sharoitlarida tahlil qilishdan iboratdir.

Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada bu metodning ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (o'zini-o'zi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi o'zgarishlarni kuzatish uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

- a)kuzatishning maqsadi, vazifasi belgilanadi;
- b) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi;
- v) sinaluvchining yoshi, jinsi haqida ma'lumotlar to'planadi;
- g) tadqiqot o'tkazish vaqtি rejalapggiriladi;
- d) kuzatish qancha davom etishi qat'iylapggiriladi;
- ye) kuzatish insonning qaysi faoliyatida (o'yin, o'qish, mehnat, sportda) amalga oshirilishi tavsiya etiladi;
- yo) kuzatishning shakli (yakka, guruh, jamoa) tayinlanadi;
- j) kuzatilganlarni qayd qilib borish vositalari (kundalik, suhbat daftari, kuzatish varaqasi, magniton, videomagniton va boshqalar) taxt qilinadi.

Kuzatish intervallari yosha bog'liq bo'lishi kerak.

Tug'ilgandan 2 - 3 oygacha – har kuni

2 - 3 oydan - 1 yoshgacha – har hafta

Ilk bolalik ya'ni 1 – 3 yoshda – har oyda

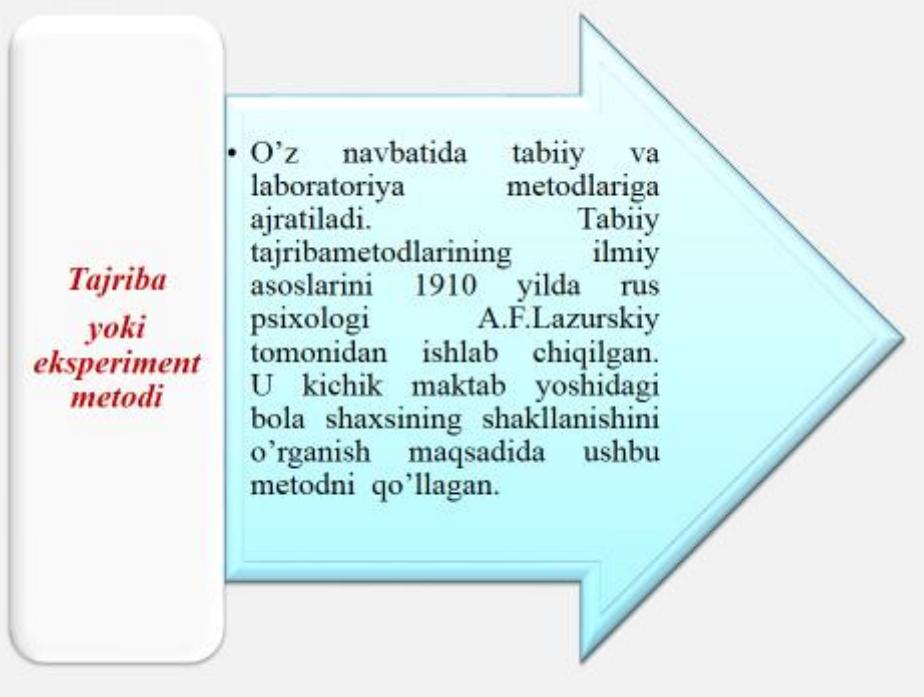
3 yoshdan 6 – 7 yoshgacha – yarim yilda 1 marta

7 – 11 yoshda – 1 yilda 1 marta kuzatish o'tkazilishi zarur. Kuzatish — universal metod bo'lib, turli vaziyatlarda ishlatiladi. Ilmiy kuzatish hayotiy (ilmiy bo'lmagan) kuzatishdan tubdan farq qiladi. Hayotiy kuzatish – kundalik hayotda, rejasiz amalga oshirilib, turli tasodiflarga bog'liq bo'ladi. Kuzatish ilmiy bo'lishi shu bilan bir qatorda psixologik-pedagogik kuzatish bo'lishi uchun bir qancha talablarga amal qilishi lozim:

1. Maqsadga yo‘nalganlik. Umuman o‘quvchini emas, balki uning shaxsiy sifatlari qonkret namoyon bo‘lishini turli vaziyatlarda va faoliyatning har xil turlarida – o‘yin, o‘qish, mehnat, muloqat jarayonida kuzatish.
  2. Reja. Kuzatishni boshlashdan oldin muayyan vazifalar belgilanishi (nimani kuzatish), reja tuzilishi (vaqt va vositalari), ko‘rsatkichlari aniqlab olishi (nimani qayd etish), bo‘lishi mumkin bo‘lgan xatolar va ularni oldini olish yo‘llari, taxmin qilinayotgan natijalarni o‘ylab olishi lozim. Bunda kuzatilayotgan xususiyat aniq belgilanishi lozim (ular ko‘p bo‘lmasligi zarur). Kuzatishdan maqsad xulq-atvordagi topilgan kamchiliklarni to‘g‘irlash yo‘llarini ishlab chiqish bo‘lmog‘i lozim.
  3. Mustaqillik. Kuzatish yo‘l-yo‘lakay qilinishi lozim bo‘lgan emas, balki mustaqil ravishda o‘tkazilishi kerak bo‘lgan vazifa bo‘lmog‘i lozim.
  4. Tabiiylik. Psixologik-pedagogik kuzatish o‘quvchilar uchun tabiiy sharoitlarda o‘tkazilishi lozim. U o‘qituvchining ishtirokisiz o‘tkazilishi zarurki, o‘quvchi kuzatilayotganini sezmasin.
  5. Tizimlilik. Kuzatish o‘qituvchining xohishi bilan emas, balki doimiy reja asosida, tizimli ravishda yoki rejalahtirilgan ma’lum oraliqdan so‘ng o‘tkazilishi zarur.
  6. Ob’ektivlik. Kuzatish jarayonida o‘z taxminlarini emas, ob’ektiv fakt, harakat, o‘quvchilar xulq-atvorining ob’ektiv xususiyatlarini qayd etish va shu asosda xulosa chiqarish lozim.
  7. Qayd etish. Olingan barcha ma’lumotlar ma’lum tizimda qayd etilishi lozim. Olingan natijalar kuzatish jarayonida yoki uni o‘tkazilgandan so‘ng darhol qayd qilishi kerak.
- Kuzatish orqali turli odamlarning diqqati, his-tuyg‘ulari, nerv sistemasining tashqi ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, nutq faoliyati va hokazolari o‘rganiladi. Ammo, o‘ta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak hissiyotlar, tafakkur, mantiqiy xotira va aql-zakovatni tadqiq etishga bu metodning imkoniy yetmaydi.

2. ***Eksperiment metodi.*** Sun’iy hosil qilingan psixologik sharoitda namoyon bo‘luvchi psixik faoliyatni tahlil qilishdan iboratdir. Eksperimentator yoki tajriba o‘tkazuvchi psixik faoliyatning o‘ziga kerakli hodisasini maxsus tarzda hosil qiladi hamda uning namoyon bo‘lish sharti va xarakterini belgilaydi. Tajriba metodi o‘z

navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi.

Tabiiy metod. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chiqarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, o'qituvchilarning ish qobiliyatları, o'zaro munosabatlarini, mutaxassislikka yaroqliligi muammolarini hal qilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini o'rganishda sinaluvchilarning o'zları bexabar bo'lishi, ta'lif jarayonida berilayotgan bilimlar tadqiqot maqsadiga muvofiqlashtirilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi ko'pincha individual (ba'zida guruh yoki jamaoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblar, yo'l-yo'riqlar, tavsiyalar, ko'rsatkichli va ilovalardan foydalaniib olib boriladi. Hozir inson psixikasi o'zgarishlarni aniqlaydigan asboblar, murakkab elektron hisoblash mashinalari, qurilmalar, moslamalar mavjud. Ko'pincha elektron va radio o'lchagichlar, sekundomer, refleksometr, elektroensefalo-gramma kabilardan foydalaniлади.

Laboratoriya metodi yordamida diqqatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsiyal hamda irodaviy va aqliy zo'riqish singari murakkab psixik holatlar tekshiriladi. Ko'pincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi, haydovchi, operator, elektronlar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (halokat, portlash, izdan chiqish, shovqin ko'tarilishi) ning modellari yaratiladi. Asboblarning ko'rsatishi bo'yicha o'zgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aqliy toliqish, emotsiyal-irodaviy zo'riqish, jiddiylik, tajanglik sodir bo'layotganini ifodalovchi ma'lumotlar olinadi.

3. **Psixologik-pedagogik eksperiment** - o'quvchilarning psixologik xususiyatlarini . tabiiy sharoitda maxsus usullar yordamida o'rganishdir.

Mazkur eksperiment o'quvchilarni maxsus uyuştirilgan ta'lif sharoitida maqsadga muvofik, ulardan o'zgarishlarni kuzatishni taqozo etadi. Bu eksperiment aniqlovchi va tarkib toptiruvchi bosqichlardan iborat bo'lib, maxsus uyuştirilgan

ta’lim tarkib toptiruvchi eksperiment jarayonida olib boriladi. U quyidagi tuzilishga ega: eksperimentator yoki tadqiqot olib boruvchi, sinaluvchilar, faraz, reja, yo‘l-yo‘riq, tajribaning bir-biriga bog‘liq bo‘lgan va bog‘liq bo‘lmagan, o‘zgaruvchan, nazorat qilinadigan va qilinmaydigan qismlardan iborat. Eksperimental tadqiqotning asosiy bosqichlari: farazni ilgari surish, metodikani tanlash, eksperimentni rejalashtirish, olingan ma’lumotlarni ishlab chiqish, taxlil etish va izohlashdan iboratdir. Psixologik-pedagogik eksperiment uch qismdan iborat. Aniqlovchi, shakllantiruvchi, nazorat eksperimentlari.

4. Anketa metodi. Kishilar psixikasini ommaviy so‘roq asosida o‘rganish demakdir. Bu metod yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va hodisalarning munosabatlari o‘rganiladi. Anketa odatda uch turda o‘tkaziladi.

Ularning **birinchi** turi anglashilgan motivlarni aniqlashga mo‘ljallangan savollardan tuziladi.

Ikkinci turida har bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi. **Uchinchi** turdagи anketada sinaluvchiga yozilgan to‘g‘ri javoblarni ballar bilan baholash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoqatlarini, muayyan sohaga qiziqishlari va qobiliyatlarini o‘ziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini aniqlash maqsadida foydalilanadi.

Tarqatilgan anketalar yig‘ishtiriladi va elektron hisoblash mashinalarida hisoblanadi, atroflicha miqdoriy tahlil qilinadi, so‘ngra tadqiqotga yakun yasalib, ilmiy va amaliy yo‘sinda xulosalar chiqariladi. Anketa metodi inson psixikasini o‘rganish uchun boy ma’lumotlar to‘plash imkonini beradi. Biroq unda olinadigan ma’lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bo‘lavermaydi. Bunday kamchilikka yo‘l qo‘ymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

Savollar bajaradigan funksiyasiga ko‘ra anketa o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

a)Filtrlovchi-savollar. M.n: agar o‘qituvchini oliyohga kirishni xohlovchilar qiziqtirsa, anketada quyidagicha savollar taklif etiladi: “Sening yoqtiradigan predmeting?”. Bunga faqat oliyoxga kirmoqchi bo‘lgan o‘quvchilargina javob beradilar.

b)Tekshiruvchi yoki nazorat qiluvchi savollar. Ularning asosiy funksiyasi – ma’lumotning to‘g‘riligini tekshirish.

Shakli bo‘yicha anketalar:

a) Ochiq – bunda to‘g‘ri savollar o‘z xohishiga qarab, erkin javob berish mumkin.

b) Yopiq – bunda savollarga tayyor javob berilgan bo‘lib, o‘quvchi ulardan birini tanlashi lozim.

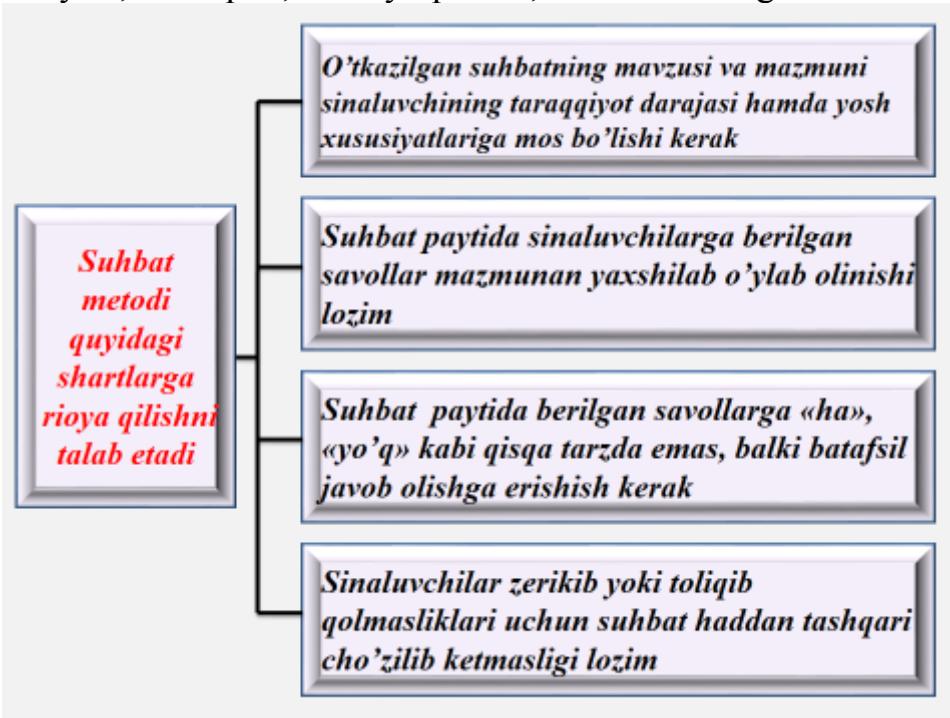
Anketa savollariga quyidagi talablar qo‘yiladi:

1.Savollar aniq, tushunarli, sodda va qonkret bo‘lishi lozim.

2.Anketaning boshida oson savollar, keyin qiyin, undan keyin eng murakkablari, nihoyasida yana oson savollar berilishi lozim.

3. Bitta xususiyatni aniqlashga bir necha savollar, nazorat qiluvchi savollar berilishi lozim.

5. *Suhbat metodi* erkin, nutqiy munosabat tufayli olingen kishi psixik faoliyatining xulosasini tekshirish demakdir. Bu metod yordamida inson psixikasini o'rganishda suhbatning maqsadi va vazifasi belgilanadi, uning obtekti va sub'ekti tanlanadi, yakka shaxslar, guruh va jamoa bilan o'tkazish rejalashtiriladi, o'rganilayotgan narsa bilan u兹viy bog'liq savol-javob tartibi tayyorlanadi. Suhbatning bosh maqsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni hal qilish jarayonida inson psixikasidagi o'zgarishlarni o'rganishdir. Suhbat orqali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, aql-zakovati, xulq-atvori, qiziqishi, bilim saviyasi, e'tiqodi, dunyoqarashi, irodasi to'g'risida ma'lumotlar olinadi.

6. *Test metodi*. Test - inglizcha «sinash», «**tekshirish**» degan ma'noni anglatadi, Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini, irodaviy sifatlari va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladigan qisqa standart masala, topshiriq, misol yoki jumboqlar test deb ataladi. Test, ayniqsa, odamning qanday kasb egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodlilar va aqli zaiflarni aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Test metodining qimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mahoratiga va qiziqishiga, to'plangan ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy taxlil qila bilishiga bog'likdir.

1905 yil fransuz psixologlari A.Bine va A.Simonlar insonning aqliy o'sish va iste'dod darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini olg'a surganidan keyin psixologiyada test metodi qo'llanila boshlandi.

Hozirgi zamон nodir testlar qatoriga psixologlardan Rorshax, Rozensveyg, Kettel, Veksler, Ayzenk, Anastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish

mumkin. Eng keng tarqalgan testlar qatoriga muvafaqqiyatga erishish testlari, intellekt testlari (aqliy rivojlanish darajasini o‘lchashga mo‘ljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emotsiyasi, qiziqishi, motivatsiyasi va xulqini baholashga yo‘naltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs «loyihasi» (proektiv) testlari (savollarga bitta aniq javob berish talab qilinadi, javoblarni tahlil qilib, shaxs xususiyatining «loyihasi» ishlab chiqiladi) kiradi.

Proektiv metodlar. Proektiv metodlar test usullarining bir ko‘rinishi bo‘lib, ularda tekshiriluvchi uchun aniq ko‘rinishga ega bo‘lmagan noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharhlash topshirig‘i beriladi. Masalan, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin bo‘lgan rasmlar, tugallanmagan hikoyalari, biror aniq ko‘rinishi mavjud bo‘lmagan buyumlar berilishi va ularni tekshiriluvchi o‘zining hissiy kechinmalari, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtai nazaridan baholashi kutiladi.

Proektiv metodlar qatoriga Rorshaxning “Siyoh dog‘lari” testini kiritish mumkin (1921). Bu – 2 tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil siyoh dog‘laridan iborat bo‘lib, har 1 dog‘ har xil bo‘yoqli fonda ko‘rsatiladi. Tekshiriluvchidan har 1 “dog” nimaning shaklini eslatishi so‘raladi. Bunda: 2 ta dog‘ qizil rangli shtrixlar, 5 ta dog‘ kul rang – qora, 3 ta dog‘ – yorqin bo‘lmagan ranglarda beriladi.

Sinaluvchi tasvirlagan obrazlar va assotsiatsiyalarga qarab uning shaxsi xususiyatlari to‘g‘risida xulosa chiqariladi.

Rorshax testining yosh psixologiyasida qo‘llaniladigan varanti Ye.T. Sokolova tomonidan modifikatsiya qilingan test. Bu test oilaviy muloqatni diagnostika qilishda foydalilanildi. Bu maqsadda eksperimentga qo‘srimcha metodik usul kiritilgan. Bir necha kartochkalar bo‘yicha eksperiment qatnashchilari kelishishlari kerak. Birgalikdagi (kelishuv asosida) javoblarning sifati va miqdoriga qarab tadqiqotchi kichik guruh (yoki oila)ning jipsligi va mosligi haqida ma’lumotni qo‘lga kiritadilar.

7. Biografik (tarjimai hol) metodi. Inson psixikasini tadqiq kilish uchun uning hayoti, faoliyati, ijodiyoti to‘g‘risidagi og‘zaki va yozma ma’lumotlar biografik metod orqali o‘rganiladi. Bu borada kishilarning tarjimai holi, kundaligi, xatlari, esdaliklari, o‘zgalar ijodiga bergen baholari, taqrizlari alohida o‘rin egallaydi.

Shu bilan birga o‘zgalar tomonidan to‘plangan tarjimai hol haqidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baholar, magnitafon ovozlari, fotolavhalar, xujjal filmlar, taqrizlar o‘rganilayotgan shaxs haqida to‘la tasavvur etishga xizmat qiladi.

Tarjimai hol ma’lumotlari inson psixikasidagi o‘zgarishlarni kuzatishda, uning suhbat va tajriba metodlari bilan o‘rganib bo‘lmaydigan jihatlarini ochishda yordam beradi.

Biografik ma’lumotlar odamlarning o‘zini o‘zi tarbiyalashi, nazorat qilishi, idora egishi o‘zining uslubini yaratishi, kamolot cho‘kqisiga erishish jarayonida namuna vazifasini o‘taydi.

8. Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruh a'zolari o'rtasidagi bevosita emotsiyal munosabatlarni o'rganish va ularning darajasini o'lchashda qo'llaniladi, Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoring o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatida kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvrfiqlashtirilgan kichik guruhlardagi shaxslararo munosabatni o'lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarining o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha tarbiya muassasalari maktabdagi o'quvchilar jamoasi, mehnat lagerlari, oliy mакtablar, mehnat jamolari va turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sababi shu metod yordamida o'rganiladi. Umuman olganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadbiq etishda unumli foydalanish mumkin.

1.5. Psixologik tadqiqotni o'tkazishga qo'yiladigan talablar

1. Tadqiqotlarni tashkil qilish tekshiruvda qo'llaniladigan metod va metodikalarni tanlash hamda sinab ko'rishni (pilotaj tekshiruv) o'z ichiga oladi. Tadqiqotga tayyorgarlik jarayonida tekshiriluvchilar va ularning soni aniqlanadi.
Tadqiqot metodi – bu tadqiqotchini qiziqtirgan ma'lumotni qo'lga kiritish yo'li, vositasi.
Tadqiqot metodikasi – bu psixik jarayonlar va ularning xususiyatlari to'g'risidagi zarur ma'lumotlarni qo'lga kiritish uchun ishlatiladigan qonkret usul va vositalar majmui.
2. Tadqiqot o'tkazish joyi turli xil tashqi shovqinlardan holi bo'lishi, shu bilan birga sanitariya- gigiena qoidalariga javob berishi lozim. Majbur qilmaydigan ish holati ta'minlanishi kerak.
3. Tadqiqotning texnik ta'minlanishi hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarga mos tushishi kerak.
4. Sinaluvchilarni sifat jihatidan bir xil qilib tanlash zarur.
5. Tadqiqotchi tadqiqotning borishiga, uning barcha bosqichlarini o'tkazishga ta'sir etadi (rejalashtirishdan, to xulosa va tavsiyalar ishlab chiqishgacha).
6. Yo'riqnomaga yoki ko'rsatma tadqiqot boshlanishidan oldin, tayyorgarlik bosqichida tuziladi. U aniq, qisqa va bir ma'noli bo'lishi lozim.
7. Tadqiqot natijalari bayonnomalarda qayd etilib, u bir vaqtning o'zida ham to'la, ham maqsadga qaratilgan bo'lishi kerak.
8. Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar sifat va miqdor jihatdan analiz, sintez qilinishi, ya'ni qayta ishlanishi zarur.

Psixodiagnostik metodikalarga qo'yiladigan talablar:

Psixodiagnostik metodikalar qo'llanilishidan oldin yuqori sifat va samaradorligini ko'rsatuvchi mezonlar asosida tekshiruvdan o'tkazilishi

zarur. Psixodiagnostik metodikalarni baholashning asosiy mezonlari sifatida ishonchlilik va validlik olinishi mumkin.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliligi – psixodiagnostik metodikaning sifati bo‘lib, u ushbu metodika yordamida yetarlicha barqaror natijalarga erishish imkoniyati bilan belgilanadi.

Metodikaning ishonchliligi – natijalar barqarorligi va takrorlanishini ko‘rsatuvchi mezon. **A.Anastazi** agar bola hafta boshida intellekt testi bo‘yicha 110 ga teng ko‘rsatkichga ega bo‘lsa, hafta oxirida bu ko‘rsatkich 80 ga teng bo‘lsa, bunday metodikaga ishonch bilan qarash mumkin emasligi haqida yozgan. Ishonchli metodikalarni qayta o‘tkazish o‘xhash natijani ko‘rsatishi kerak. Ozgina o‘zgarish bo‘lishi mumkin, lekin ular unchalik ahamiyatli bo‘imasligi kerak.

Metodikalar ishonchlilik darajasi bir qancha sabablarga bog‘liq. Tadqiqot natijalari aniqligini pasaytiruvchi omillar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- diagnoz qilinayotgan sifatning stabil, barqaror emasligi;
- diagnostik metodikalarning takomillashmagani (ko‘rsatma xato tuzilgan, topshiriqlar xarakteri jihatidan har turdaligi, tekshiriluvchiga metodikani taqdim etish bo‘yicha ko‘rsatmalarining noaniqligi);
- tadqiqot vaziyatining o‘zgarishi (kunning har xil vaqtida tekshiruv o‘tkazilishi, xonaning turlicha yoritilishi, begona shovqinlarning bor yoki yo‘qligi);
- eksperimentator xulq-atvori, gapirish ohangining o‘zgarishi (bir tajribada boshqacha ko‘rsatma, boshqasida uni o‘zgartirib berishi; topshiriqning bajarilishini turlicha stimullashtirishi);
- tekshiruvchi funksional holatidagi o‘zgarishlar (o‘zini his qilishi yaxshi bir eksperimentda, boshqasida charchash holatida bo‘lishi);
- natijalarni sharhlash va baholashda sub’ektivlik.

Psixodiagnostik metodikalar ishonchliliginin tekshirish yo‘llaridan biri standartlashtirish, metodika o‘tkazish muolajasini va uning natijalarini baholashning yagona talablarini ishlab chiqish.

Metodikani baholashning yana bir muhim mezonı validlik hisoblanadi. Ishonchlilik aniqlangach, metodikaning validligi masalasi ko‘rib chiqiladi. Chunki ishonchli bo‘lmagan metodika validligi yuqori metodika bo‘la olmaydi.

Metodika validligi – metodika yordamida olingen ma’lumotlarning nimani aniqlashga qaratilganligi, ya’ni metodika mohiyati bilan mosligi.

Validlik – metodikaning samaradorligi, amaliy foydasini ko‘rsatuvchi mezon.

Reprezentativlik – tanlanmaning sinaluvchilar bosh majmui xarakteristikalarini ko‘rsatuvchi xususiyati.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Abu Nasr Forobiyning «Baxt-saodatga erishuv» asarini mutolaa qiling va allomaning quyidagi qarashlarini yozma bayon eting:
  - a)insoniy kamolotga erishuvda aqliy bilishning ahamiyati.
  - b)irodaviy fazilatlarni shakllantirish va odatga aylantirishda inson qudrati, ta’lim va tarbiyaning kuchi haqida.
  - v)yoshlarning kasb-hunar va ish-tajribani egallashi to‘g‘risida.
2. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining vujudga kelish sabablarini ko‘rsating.
3. Turli davrlarda psixik rivojlanish haqidagi talqinlarning mohiyatini yoritib bering.
4. Fanning predmeti, nazariy va amaliy vazifalari nimalardan iborat? Uning istiqboli haqida nima deya olasiz?
5. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada tadqiqotlarni tashkil etish va ilmiy metodlari haqida ma’lumot bering.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Yosh davrlari psixologiyasi nimani o‘rganadi?
  - A) Insonda turli psixik jarayonlar rivojlanishining o‘ziga xos xususiyatlarini, uning turli xil faoliyatlarini va shaxsnинг tarkib topishini;
  - B) Inson ruhiyatining rivojlanish davrlarini aniklash, shu sohadagi ma’lumotlarni to‘plash;
  - V) Ontogenezdagi turli yosh davrlari psixik tarakkiyotining umumiyy konuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixologik xususiyatlarini o‘rganadi.
2. Yosh davrlari psixologiyasining vazifalari nimalardan iborat?
  - A) Maktabda bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash konuniyatlarini,bu jarayonda sodir bo‘ladigan individual tafovutlarni, o‘kuvchida faol, mustakil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish konuniyatlarini tadkik etishdir;
  - B) Shaxsning kamol topishi konuniyatları va turli yosh davrdagi odamlarda namoyon bo‘ladigan psixik faoliyat, holatlar va shart-sharoitlarning o‘zaro ta’siri xususiyatlarini o‘rganishdir;
  - V) Inson hayot yo‘lining turli boskichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlarini o‘rganish.

3.” Pedagogik psixologiya”- bu

- A) Ta’lim-tarbiyaning shaxsga samarali ta’sir etuvchi omillari, konunitlari va

mexanizmlarini o‘rganuvchi fandir;
B) Psixik tarakkiyotning umumiyligi konuniyatlarini, psixik rivojlanishini hamda psixik xususiyatlarini o‘rganuvchi fandir;
V) Inson uzok umr ko‘rishining sirlarini – gerontopsixologik konuniyatatlarni ochish va targ‘ib kiluvchi fandir.

4.” Pedagogik psixologiya” fanining muhim vazifalari nimalardan iborat?
A) Psixik jarayonlarning namoyon bo‘lishi va rivojlanishini o‘rganadi;
B) Inson bilish faoliyati rivojlanishi, unga o‘zini kurshab turgan borlikni yanada chukurrok aks ettirishdan iborat;
V) Maktabdagagi ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chikarishdan iborat.

5. Inson ruhiyati,tana va kalbning birligi, inson organizmi tuzilishi,undagi nerv faoliyati va ularning tarmoklanishi hakida kimmatlari ma’lumotlarni bizgacha koldirgan donishmand kim?

A) Yusuf Xos
Xojib; B) Abu Ali
Ibn Sino; V) Abu
Rayhon Beruniy.

6.” Yosh va pedagogik psixologiya” fanining metodlarini aniklang.

A) Tabiiy metod,ma’lumotlarni to‘plash, kuzatish,laboratoriya metodi, konuniyatatlarni ko‘llash;
B) Suhbat metodi, test metodi, ma’lumotlarni kayta ishlash, psixologik-pedagogik eksperiment, konuniyatatlarni amalda ko‘llash, anketa metodi;
V) Kuzatish metodi, eksperiment, psixologik-pedagogik eksperiment, anketa metodi, suhbat metodi, test metodi, biografik (tarjimai hol) metodi, sotsiometrik metod.

II - BOB. PSIXIK RIVOJLANISH VA TA’LIM

Mavzu o‘quv maqsadi :

Ta’limiy: bo‘lajak pedagoglar tomonidan psixik taraqqiyot mohiyati, unga bo‘lgan turli qarashlar, psixik rivojlanish omillari va harakatlantiruvchi

kuchlari, yoshni davrlashtirish haqidagi bilimlarni o'zlashtirilishini tashkil etish.

Tarbiyaviy: bo'lajak pedagoglar tomonidan psixik taraqqiyot mohiyati, unga bo'lgan turli qarashlar, psixik rivojlanish omillari va harakatlantiruvchi kuchlari, yoshni davrlashtirish haqidagi bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta'limiy va tarbiyaviy o'quv maqsadlari asosida talabalar dunyoqarashini kengaytirish.

Reja:

2.1.Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar.

2.2.Psixik taraqqiyot va ta'limning o'zaro munosabati.

2.3.Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqlash muammolari.

2.1. Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishining sharoitlari. Biologik va ijtimoiy omillar

Psixik rivojlanish va bu o'zgarishlarga sabab bo'ladigan kuchlar o'rtasidagi munosabat qonunlarini o'rganish yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim va dolzarb muammolaridan biridir.

Inson shaxsining psixik rivojlanishi va uning shakllanishi murakkab tadqiqot jarayonidir. Zero, uning o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini asosli ilmiy bilish, o'quvchi shaxsiga pedagogik jihatdan ta'sir ko'rsatishning zarur shartidir.

Inson ~ biosotsial mavjudotdir. Uning birligi, bir tomonidan, kishining psixik, tug'ma ravishda tashkil topgan xususiyatlari (masalan, ko'rish yoki eshitish sezgilarining, shuningdek, oliy nerv tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari), ikkinchi tomonidan esa faoliyatning ongli sub'ekti va ijtimoiy taraqqiyotning faol ishtirokchisi sifatida uning xulq-atvor (masalan, axloqiy odatlar) xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Xo'sh, odam psixikasi va hatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan bu xususiyatlarni nimalar sirasiga kiritish mumkin? Inson psixikasining tabiat biologikmi yoki inkilobiy xarakterga egami?

Inson shaxsining tarkib topishi va psixik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillarning muammosi o'z mohiyati jihatidan g'oyaviy xarakterga ega. Shu bois, bu masalani hal qilishda bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli oqimlar, yo'nalishlar maydonga kelgan. Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishda

maydonga kelgan birinchi oqim ***biogenetik konsepsiya***, nazariya bo‘lsa, ikkinchi oqim ***sotsiogenetik konsepsiya***dir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi ***biogenetik oim*** XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tug‘ma tabiatini haqidagi ta’limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. Mazkur ta’limot inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir, psixik rivojlanish esa, irsiy yo‘l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta’kidlaydi. Ma’lumki, nasliy xususiyatlari tug‘ma yo‘l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo‘lishiga qaramay, bu oqim namoyandalari inson haxsi va uning barcha xususiyatlari «*ichki onunlar* » asosida, ya’ni nasliy xususiyatlari negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog‘liqdir, deb ta’kidlaydilar.

Biogenetik ta’limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi (chunonchi, imkoniyatlarning chegarasi, uning eng yuksak nuqtasi) taqdir tomonidan belgilanib qo‘yilganligini, o‘quvchi imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so‘ng ta’lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslapggirish, ularning aqliy iste’dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishi zarur deb ta’kidlashadi.

Chunonchi, bu yo‘nalish tarafdarlaridan, amerikalik psixolog E.Torndayk o‘quvchilarning «*tabiiy kuchlari*» va «*tug‘ma mayllar*» psixik rivojlanishning yetakchi omili kilib ko‘rsatib, muhitning, ta’lim-tarbiyaning ta’siri - ikkinchi darajalidir, deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K.Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomonidan belgilangandir, deb ta’kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog Dj.Dyui - inson tabiatini o‘zgartirib bo‘lmaydi, odam irsiyat vositasida hosil qilgan ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug‘iladi. Bu ehtiyojlar va psixik xususiyatlari tarbiya jarayonida namoyon bo‘lib, ba’zida o‘zgarishi, tarbiyaning esa mikdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Venalik vrach-psixolog Z.Freyd mazkur oqim namoyandasini sifatida shaxsning faolligini, uni harakatga keltiruvchi kuchlarni quyidagi tarzda tushuntirishga intiladi. Odam o‘zining qadimiy hayvon tariqasidagi avlod-ajdodlaridan nasliy yo‘l bilan o‘tgan instinkтив mayllarning namoyon bo‘lishi tufayli faoldir. Z.Freydning fikriga ko‘ra, instinkтив mayllar asosan jinsiy instinktlar shaklida namoyon bo‘ladi. Z.Freyd, shaxsning faolligini dastavval jinsiy mayllar bilan bog‘laydi. Biroq instinkтив mayllar jamiyatda xuddi hayvonot olamidagidek erkin namoyon bo‘lavermaydi. Jamiyatdagi jamoa hayoti odamni, undagi mavjud instinkтив mayllarni (ya’ni, jinsiy mayllarni) juda ko‘p jihatdan cheklab qo‘yadi. Oqibatda odam o‘zining ko‘p instinktlari va mayllarini bosishga, tormozlashga majbur bo‘ladi. Uning ta’limotiga ko‘ra, tormozlangan instinkt va mayllar yo‘qolib ketmaydi, balki bizga noma’lum bo‘lgan ongsizlik darajasiga o‘tkazilib yuboriladi.

Ongsizlik darajasidagi bunday instinktlar va mayllar har turli «*komplekslar*» birlashadilar, go‘yo inson shaxsi faolligining haqiqiy sababi ayni shu «*komplekslar*» *ning* namoyon bo‘lishidir. Z.Freydning ta’limotidan, uning ochiqdan--ochiq biologizatorlik targ‘ibotchisi ekanligini, inson shaxsining faolligini jinsiy mayllardan iborat ekanligi haqidagi nazariyasi ilmiy asosga ega emasligini e’tirof etish mumkin.

Bunday ta’limotlardan, xususan din homiylari keng foydalanib, insonning taqdiri ana shu ilmlar bilan chambarchas bog‘liqdir, deb ta’kidlashadi.

Inson shaxsining tarkib topishini o‘rganish davomida yuzaga kelgan yana bir ta’limot - *sotsiogenetik konsepsiya* qobiliyatlarning taraqqiyotini, faqat, tevarak-atrofdagi muhitning ta’siri bilan tushuntiradi. Bu yo‘nalish o‘z zamonasi uchun ilg‘or hisoblangan XVIII asr fransuz olimi K.Gelvessiy ta’limotidan boshlangan. K.Gelvesiyning ta’limotiga ko‘ra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tug‘ilishdanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega bo‘ladilar, Shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlardagi farq, faqatgina muhit va tarbiyaning turlicha ta’sir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariya odamlarning psixik, ruhiy, oqibatda ijtimoiy tengsizligi ularning tug‘ma xususiyatlari degan ta’limotga k;arshi qaratilgan edi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning g‘oyat darajada muhim roli borligini e’tirof etadilar,

Inson shaxsining tarkib topishini o‘rganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bog‘liqdir. Ma’lumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida tabiiy fanlar jadal sur’atlar bilan rivojana boshladi, o‘sha paytda hammaning diqqat-e’tibori mo‘jizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu hodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham ta’sir qilmay qolmadи.

Sotsiogenetik konsepsiya namoyandalari insonning butun taraqqiyoti, shu jumladan, shaxsiy xususiyatlarning tarkib topishi, asosan, tajribaga bog‘liqdir. Bu nazariyada shaxsda ro‘y beradigan o‘zgarishlarni jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish usullari, atrofidagi odamlar bilan o‘zaro munosabat vositalari asosida tushuntiriladi, Bu ta’limotga ko‘ra inson biologik tur sifatida tug‘ilib, hayotdagi ijtimoiy shart-sharoitlarning bevosa ta’siri ostida shaxsga aylanadi.

Chunonchi, angliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini «*top-toza taxtaga*» o‘xshatadi. Uning fikricha, bolaning «*top-toza taxta*» tarzidagi .ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyorlaridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam bo‘lib yetishishi, ya’ni unda qanday shaxsiy fazilatlarning tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, o‘zgalar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bog‘liqdir, deb ta’kidlaydi. Har ikkala yo‘nalishning namoyandalari, o‘z manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi bo‘lishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini yo nasliy, biologik omillar ta’siri ostida, yoki o‘zgarmas muhit ta’sirida avvaldan belgilangan va o‘zgarmas narsa, deb e’tirof etadilar.

Ma’lumki, odam shaxs sifatida mutnazam, qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon buladi. Agarda hayvonlar tevarak-

atrofdagi tashqi muhitga passiv moslashib, hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya’ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalansalar, odam esa tevarak-atrofidagi tashqi muhitga faol ta’sir ko‘rsatib, uni o‘z irodasiga bo‘ysundiradi hamda o‘zgartirib, o‘z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Kuzatishlar jarayonida shu narsa ma’lum bo‘ldi-ki, odamdagи tug‘ma, irsiy mexanizmlari uning psixik rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi-yu, biroq uning mazmunini ham, shaxsiy fazilatlarini ham belgilab bera olmaydi. Ta’kidlash zarurki, muhit ham bola psixikasida rivojlantirishda muayyan rol o‘ynaydi. Faqat, buning uchun bolani o‘qitayotgan kishilarning ta’siri natijasida bola ana shu muhitni faol ravishda o‘rganib olishi, tabiiydir.

2.2. Psixik taraqqiyot va ta’limning o‘zaro munosabati

Psixologiya fani zamonaviy ta’limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta’siriga bog‘liqligini dalillar asosida izohlab beradi. Ulardan, ***birinchisi*** - inson tug‘ilib voyaga yetadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta’siri;

- ***ikkinchisi*** - odamga uzoq muddat davomida muntazam tarzda beriladigan ta’lim-tarbiyaning ta’siri;
- ***uchinchisi*** - odamga tug‘ma ravishda, tayyor holda beriladigan nasliy xususiyatlarning ta’siridir.

Ma’lumki, har bir odam o‘ziga xos, boshqalarda aynan takrorlanmaydigan ijtimoiy muhitda, aniq ijtimoiy munosabatlarda, ya’ni oila, jamoa va jamiyatda, odamlar orasida yashab ulg‘ayadi, shakllanadi.

Bu ijtimoiy munosabatlarga odam jamiyat a’zosi sifatida, ma’lum sinfning, u yoki bu ijtimoiy guruhning namoyandasi sifatida va nihoyat, tashkil qilinganlik va uyushqoqlik darajasi turlicha bo‘lgan muayyan jamoalarning faol a’zosi sifatida qatnashadi.

Shaxsning mohiyati o‘z tabiatini jihatidan ijtimoiy xarakterga egadir. Shaxsdagi barcha psixik xususiyatlari, ijodiy faolligining rivojlanish manbalari uning tevarak-atrofidagi ijtimoiy muxitda, jamiyatdadir. Inson shaxsi sababiy bog‘liqlikda bo‘lib, uning ijtimoiy turmushi bilan belgilanadi. Mana shu ma’noda shaxsning taraqqiyoti odamlar bilan munosabatda yuzaga keladigan ijtimoiy tajribani egallash jarayonidan iboratdir. Buning natijasida insonning psixik xususiyatlari, axloqiy fazilatlari, xarakteri, irodaviy sifatlari, qiziqishlari, e’tiqod va dunyoqarashi tarkib topadi.

Muhit, ma’lum maqsadga qaratilgan ta’lim va tarbiya, azaldan berilgan, genetik jihatdan qatiy belgilangan nimanidir namoyon qilish uchun sharoitgina bo‘lib qolmay, balki inson psixik xususiyatlarini tarkib toptiradi.

Bu borada, ***birinchidan***, odam muhit ta’siri ostidagi passiv ob’ekt bo‘lmay, balki faol mavjudotdir. Shu bois tashqi hayot sharoiti, tashqi ta’sir inson psixikasini belgilamaydi, balki odamning muhit bilan bo‘lgan o‘zaro ta’siri orqali, uning muhitdagi faoliyati orqali belgalanadi. Shu sababli muhitning ta’siri haqida

emas, balki odamning tevarak-atrofdagi muhit bilan faol o'zaro ta'siri haqida gapirish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchidan, psixikaning rivojlanishi pirovard natijada tashqi sharoitlarga, tashqi ta'sirotlarga bog'liqdir. Lekin bu rivojlanishini bevosita tashqi sharoitdan va tashqi vaziyatdan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Bu sharoitlar hamda vaziyatlar hamisha odamning hayotiy tajribasi, uning shaxsi, individual psixologik xususiyatlari va psixik qiyofasi orqali ta'sir qiladi.

Uchinchidan, odam faol mavjudot sifatida o'zi ham ongli ravishda o'z shaxsini o'zgartirishi, ya'ni o'zi-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullanishi mumkin. Lekin, bu jarayon atrof-muhitdan ajralgan holda emas, balki muhit bilan moslashgan holda va muhit bilan o'zaro munosabatda sodir bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib shuni aytish mumkinki, odamning (bolaning, o'quvchining) ijtimoiy tashkil topgan va faol faoliyati uning psixik rivojlanishining asosi, vositasi hamda shartidir.

O'z-o'zidan ma'lumki, odamning psixik rivojlanishi uchun tabiiy, biologik imkoniyatlar nihoyatda zarurdir. Inson psixik xususiyatlari me'yorida tarkib topishi uchun muayyan darajadagi biologik tuzilish, inson miyasi va nerv sistemasi bo'llishi shart. Bu tabiiy xususiyatlari psixik rivojlanishni harakatta keltiruvchi kuchlar, omillar emas, balki faqat dastlabki sharoitlardir, xolos.

Tabiiy xususiyatlар тараqqiyotni harakatga keltiruvchi kuch emasligiga qaramay, inson psixik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi.

Birinchidan, tabiiy xususiyatlар psixik xususiyatlар taraqqiyotining turli yo'llarini va usullarini belgilab beradi. Inson nerv sistemasining xususiyatlari o'z-o'ziga shaxsning hech qanday psixik xususiyatlarini belgilamaydi. Hech bir me'yordagi bola dadil yoki qo'rkoq, irodali yoki irodasiz, mehnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi. Agarda tarbiya to'g'ri tashkil qilinsa, nerv sistemasining istalgan tipi asosida xarakterning barcha ijtimoiy qimmatli xislatlarini shakllantirish mumkin. Masalan, sabot-matonat va o'z-o'zini tuta bilish xislatini nerv sistemasining tipi shiddatli bo'lgan bolalarda ham, yoki nerv sistemasining tipi vazmin bo'lgan bolalarda ham tarbiyalash mumkin va tarbiyalasa bo'ladi. Biroq birinchi holdagi bolalarni tarbiyalash ikkinchi holdagilarni tarbiyalashga qaraganda qiyinroq bo'ladi. Har ikkala holda kerakli sifatlarni tarbiyalash yo'llari va usullari ham turlich bo'ladi.

Ikkinchidan, tabiiy xususiyatlар odamning biror sohada erishgan yutuqlari darajasiga ham ta'sir qilishi mumkin, Masalan, qobiliyat kurtaklarida tug'ma individual farqlar mavjud. Shu sababli ba'zi odamlar boshqa odamlardan ma'lum bir faoliyatni egallash imkoniyati jihatidan ustun turishadi. Ba'zida esa aksincha, biror-bir faoliyat turini egallash imkoniyati jihatidan esa ulardan ortda qolishlari mumkin. Mana shu ma'noda olganda odamlar o'z qobiliyatlarini baravar rivojlantirish imkoniyatiga ega emaslar. Garchi tabiiy kurtaklar o'quvchilarning psixik rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega bo'lsa ham (shu sababli, masalan, ta'lim jarayonida ayrim o'quvchilardan boshqa o'quvchilarga nisbatan ko'proq zo'r berish talab qilinadi, ayrim o'quvchiga o'qituvchi ko'proq kuch

sarflaydi, e'tibor beradi va ko'proq vaqt ajratadi), bu kurtaklarning o'zi psixik taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynamaydi.

Turli yo'naliшgа ega bo'lган psixologlar, bir tomondan ta'lim va tarbiya, ikkinchi tomondan esa rivojlanish o'rtasidagi o'zaro munosabati muammosini keng doirada muhokama qilmoqdalar.

Rivojlanish deganda, odatda hodisalarning har ikki turi tushuniladi va bu tushunchalar bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir: 1) miyaning biologik, organik yetilishi, uning anatomik-fiziologik tuzilishi jihatidan yetilishi; 2) psixik (aqliy) rivojlanishning ma'lum o'sish darajalari sifatidagi, o'ziga xos aqliy yetilish sifatidagi psixik rivojlanishi. o'z-o'zidan ma'lumki, aqliy rivojlanish miya tuzilishining biologik yetilishi bilan bog'liqdir va bu xususiyat ta'lim-tarbiya ishlarida, albatta, hisobga olinishi lozim, chunki ta'lim miyaning organik jihatdan yetilishini inkor eta olmaydi. Biroq miya tuzilishining organik jihatdan yetilishini muhitga, ta'lim-tarbiyaga mutlaqo bog'lanmagan holda o'zining qat'iy biologik qonunlari asosida sodir bo'ladi, deb bo'lmaydi. Muhit, ta'lim-tarbiya va tegishli mashq, miya tuziliishning organik jihatdan yetilishiga yordam beradi.

Bu jarayonda ta'lim qanday mavqega ega? Ta'lim rivojlanishga nisbatan yetakchi vazifani bajaradimi yoki aksincha? Bu muammoning hal qilinishi ta'lim jarayonining mazmuni va metodikasini, o'quv dasturlari va darsliklarning mazmunini belgilab beradi.

Bu borada nemis psixologi V.Shtern: ta'lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi, degan fikrni olg'a surgan edi. Bu fikrga qarama-qarshi rus psixologi L.S.Vigotskiy bolaning psixik rivojlanishida ta'lim va tarbiyaning yetakchilik roli bor, degan qoidani birinchi bo'lib ilgari surdi va uni: ta'lim rivojlanishdan oldinda boradi va uni o'z orqasidan ergashtirib olib boradi, deb aniq ifodalab, beradi. Yuqorida bayon qilingan birinchi fikrga muvofiq ta'lim faqat rivojlanish tomonidan erishilgan narsalardan foydalanadi. Shuning uchun aqliy jihatdan yetilish jarayoniga aralashmaslik, unga xalaqit bermaslik, balki ta'lim uchun imkoniyat yetilguncha chidam bilan passiv kutib turish kerak.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening nazariyasi ham ayni shu g'oyalar bilan yo'g'rilgandir.

J.Piajening fikricha, bolaning aqliy o'sishi o'zining ichki qonunlari asosida rivojlana borib, sifat jihatdan o'ziga xos bir qator genetik bosqichlarni bosib o'tadi. Ta'lim - bu aqliy yetilish jarayonini faqat bir qadar tezlatishga yoki sekinlashtirishga qobildir, lekin u aqliy jihatdan yetilish jarayoniga hech qanday jiddiy ta'sir ko'rsata olmaydi. Demak, ta'lim rivojlanish qonunlariga bo'ysunishi kerak. Masalan, bolada mantiqiy tafakkur yetilmay turib, uni mantiqiy fikr yuritishga o'rgatish foydasizdir. Ta'limning turli bosqichlari bolaning tegishli psixologik imkoniyatlari pishib yetiladigan muayyan yoshidan qat'iy nazar bog'liqligi ana shundan kelib chiqadi.

Ta'kidlash joizki, ta'lim yetakchi rolni bajaradi, ta'lim va rivojlanish esa o'zaro bir-biriga bog'liqdir; ular alohida sodir bo'ladigan ikki jarayon bo'lmay, balki bir butun jarayondir. Ta'limsiz to'la aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. Ta'lim

rivojlanishga turtki bo‘ladi, rivojlanishni o‘z ortidan ergashtirib boradi. Zarur sharoit tug‘ilganda ta’lim mantiqiy fikrlash malakasini tarkib toptiradi va tegishli aqliy rivojlanish uchun zamin bo‘ladi. Lekin, ta’lim rivojlanishga turtki bo‘lish bilan bir vaqtda o‘zi rivojlanishga

tayanadi, erishilgan rivojlanish darajasining xususiyatlarini, rivojlanishning ichki qoidalarini, albatga, inobatga oladi. Ta’limning imkoniyatlari juda keng bo‘lsa-da, biroq cheksiz emas. Yirik rus psixolog L.S.Vigotskiy ta’lim va tarahqiyot muammosiga ijtimoiy-tarixiy jarayon nuqtai-nazaridan yondashib, bilimlarni o‘zlashtirish insoniyatning tarixiy taraqqiyotida yaratilgan madaniyatda ishtirok etish jarayonidir, deb ta’kidlaydi.

Y olg‘a surgan psixik funksiyalar taraqqiyotining madaniy-tarixiy nazariyasiga ko‘ra, psixik faoliyat taraqqiyoti uning «tabiiy» shaklini bevosita qayta qurban holda, turli alomatlar bilan avval tashqi, so‘ng ichki ifodalananishni nazarda tutib, «madaniy» shaklini egallash tushuniladi.

Shu munosabat bilan L.S.Vigotskiyning psixologiyaga kiritgan “*psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi*” tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Buning asl mohiyati, bolaning mustaqil faoliyati kattalar bilan hamkorlikda, uning rahbarligida amalga oshiriladi. L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan «*psixik taraqqiyotning eng yaqin zonasi*» tushunchasi «ta’lim taraqqiyotdan oldinda boradi» degan umumiy qoidaning yaqqol mazmunini tushunish uchun imkoniyat yaratadi.

E.Torndayk va J.Piajening ta’lim bilan taraqqiyotni ayni bir narsa deb tushuntirishiga qaramay L.S.Vigotskiy: «*Bola taraqqiyotini hech mahal maktab ta’limidan tashqaridagi soya deb hisoblash mumkin emas*», - deb ta’kidlaydi. Bundan tashqari, ta’lim va taraqqiyot bir-biriga tobe bo‘limgan jarayonlardir, degan yo‘nalishdagi psixologlarni ham u qattiq tanqid qiladi. P.P.Blonskiy ta’limning bola taraqqiyotidagi o‘rniga alohida ahamiyat beradi. Shuning uchun o‘quvchilarning aqliy rivojlanishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri maktab dasturi mazmuniga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, ta’lim jarayonida bolalar ma’lum qoida asosida faoliyat qilishga odatlanadilar. Ta’lim ta’siri natijasida o‘quvchilarda o‘z-o‘zini va o‘zining aqliy faoliyatinn nazorat qilish yuzaga keladi. Psixologolimlardan V.V.Davidov, P.Ya.Galperin, D.B.Elkonin, N.AMenchinskaya, A.A.Lyublinskaya, E.G.G‘ozievlar o‘z tadqiqotlarida ta’limning taraqqiyotdagi yetakchi rolini ta’kidlashadi.

Psixik taraqqiyotning omillari va sharoitlari aniqlab olingan taqdirda ham, psixikada yuzaga keladigan o‘zgarishlarning manbalari, psixik rivojlanishni harakatga keltiruvchi kuchlar nimalardan iborat, degan savolning tug‘ilishi, tabiiydir.

Bolaning psixik rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar murakkab va turlitumandir. Rivojlanishning mohiyatini qarama-qarshiliklar kurashidan, ichki ziddiyatlar bolaning, psixik rivojlanishini bevosita harakatga keltiruvchi kuchlar, ta’lim va tarbiya jarayonida yuzaga keladigan hamda bartaraf qilinadigan eskilik va yangilik o‘rtasidagi qarama-qarshiliklardan iboratdir. Bunday ziddiyatlarga,

masalan, faoliyat tomonidan yuzaga keladigan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatlar; bolaning o'sib borayotgan jismoniy va ruhiy imkoniyatlari bilan eski, tarkib topgan o'zaro munosabat shakllari va faoliyat turlari o'rtasidagi ziddiyatlar; jamiyat, jamoa, katta odamlar tomonidan kundan-kunga ortib borayotgan talablar

bilan psixik taraqqiyotning mazkur darajasi o'rtasidagi ziddiyatlar kiradi. Masalan,

kichik maktab yoshidagi o'quvchida mustaqil irodaviy faoliyatga nisbatan bo'lgan tayyorlik bilan xatti-harakatlarning mavjud vaziyatga yoki bevosita ichki kechinmalarga bog'liqligi o'rtasida ziddiyat mavjuddir, O'smirlarda esa eng kuchli ziddiyatlar bir tomondan, uning o'ziga o'zi baho berishi va o'z talablari darajasi va ikkinchi tomonidan, atrofdagilarning unga nisbatan bo'lgan munosabatlari haqidagi ichki kechinmasi o'rtasida, shuningdek, o'zining jamoadagi real mavqei to'g'risidagi ichki kechinmasi o'rtasida; katta odamlar hayotida to'la huquqli a'zo sifatida qatnashishi ehtiyoji bilan bunga o'z imkoniyatlarining mos kelmasligi o'rtasida paydo bo'ladi.

Ko'rsatilgan barcha ziddiyatlar birmuncha yuqori darajadagi psixik faoliyatlarni tarkib toptirish orqali bartaraf qilinadi. Natijada bola psixik rivojlanishning yanada yuksakroq bosqichiga ko'tariladi. Ehtiyoj qondiriladi - ziddiyat yo'qoladi. Biroq qondirilgan ehtiyoj, yangi ehtiyojni tug'diradi. Bu ziddiyat boshqa bir ziddiyat bilan almashinadi, taraqqiyot davom etadi.

Rivojlanish faqat sof miqdor o'zgarishlari jarayonidan, ya'ni qandaydir psixik hodisalarning, xususiyat va sifatlarning ko'payishi yoki kamayishidan iborat bo'lib qolmay, balki sifat jihatdan yangi xususiyatlarning, ya'ni yangidan hosil qilingan sifatlarning paydo bo'lishi bilan bog'likdir.

Psixologlar psixik rivojlanishning umumiyligi qonuniyatlarini borligini qayd etib ko'rsatmoqdalar. Biroq muhit ta'siriga nisbatan bu qonuniyatlar ikkilamchidir, chunki bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatga va tarbiyaga bog'liqdir. Mana shunday umumiyligi qonuniyatlarga birinchi navbatda, ***psixik rivojlanishning notekisligi*** kiradi. Buning mohiyati shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, funksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolaning ayrim yosh davrlarida psixikaning u yoki bu yo'naliishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar paydo bo'ladi va bu sharoitlarning ba'zilari vaqtinchalik, o'tkinchi xarakterda bo'ladi. *U*

yoki bu psixik xususiyatlari va sifatlarning rivojlanishi uchun eng ulyay sharoitlar bo'lgan ana shunday yosh davrlari senzitiv davrlar deb ataladi. (L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev). Bunday senzitivlik davrining mavjudligiga miyaning organik jihatdan yetilish qonuniyati ham, ayrim psixik jarayonlar, xususiyatlari, hayotiy tajriba ham sabab bo'ladi.

Shunday qilib, bolaning, maktab o'quvchisining psixik rivojlanishi - murakkab taraqqiyot jarayonidir.

2.3. Yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiyada yosh davrlarini tabaqlash muammolari

Psixologiya fanida yosh davrlarini tabaqlash bo‘yicha turlicha usullar mavjuddir. Bu inson shaxsini tadqiq qilishga turli nuqtai-nazardan yondashuvi va mazkur muammoning mohiyatini turlicha yoritadi.

Ma’lumki, har bir davr o‘zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, o‘ziga xos qarama-qarshiliklari, psixikasining sifat xususiyatlari va psixik jihatdan xarakterli yangi sifatlarning hosil bo‘lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o‘zidan oldingi davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida shakllanishi va o‘z navbatida, o‘zidan keyingi davrning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu o‘rinda psixologiyada mavjud yosh davrlarini tabaqlash nazariyalariga urg‘u berib o‘tish maqsadga muvofiqdir.

Shveysariyalik psixolog J.Piajening aql-idrok nazariyasi, aql-idrok funksiyalari hamda uning davrlari haqidagi ta’limotni o‘z ichiga oladi. Aql-idrokning asosiy vazifalari, moslashish va ko‘nikishdan iborat bo‘lib, bu uning doimiy vazifalar turkumini tashkil etadi.

Muallif, bola aql-idrokini quyidagi psixik rivojlanish davrlariga tasniflaydi: 1) sensomotor intellekti - tug‘ilgandan 2 yoshgacha; 2) operatsiyagacha tafakkur davri - 2 yoshdan 7 yoshgacha; 3) aniq operatsiyalar davri - 7, 8 yoshdan - 11, 12 yoshgacha; 4) rasmiy operatsiyalar davri.

Fransuz psixologi A.Vallon esa yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi: 1) homilaning ona qornidagi davri; 2) impulsiv harakat davri - tug‘ilgandan 6 oylikkacha; 3) his-tuyg‘u davri (emotsional) - 6 oylikdan 1 yoshgacha; 4) sensomotor (idrok bilan harakatning uyg‘unlashuvi) davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha; 5) personologizm (shaxsga aylanish) davri - 3 yoshdan - 5 yoshgacha; 6) farqlash davri - 6 yoshdan - 11 yoshgacha; 7) jinsiy yetilish va o‘spirinlik davri - 12 yoshdan -18 yoshgacha.

Rus psixologiyasidagi yosh davrlarini tabaqlash muammosi dastlab L.S.Vigotskiy, P.P.Blokskiy, B.G.Ananev singari yirik psixologlarning asarlarida o‘z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug‘ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o‘zining kelib chiqishi, ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yondashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqlash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlarga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir.

L.S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqlash nazariyalarini

tanqidiy tahlil kilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi;

1.Chaqaloqlik davri inqirozi.

- 2.Go‘daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha. Bir yoshdagisi iiqiroz.
- 3.Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagisi inqiroz.
- 4.Maktabgacha davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagisi inqiroz.
- 5.Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagisi inqiroz.

6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, 17 yoshdagisi inqiroz.

L.S.Vigotskiy o‘zining yosh davrlarini tabaqlash nazariyasini ilmiy asoslab, ta’riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar haqida ilmiy va amaliy ahamiyatga molik mulohazalar bildirgan. Biroq, bu mulohazalarda ancha munozarali, bahsli o‘rinlar ham mavjud. Umuman L.S.Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqlash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to‘g‘risidagi mulohazali va olg‘a surgan g‘oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B.Elkoninining tasnifi yetakchi faoliyat (A.N.Leontev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli, nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi. D.B. Elkoninining tasnifi yetakchi faoliyat nazariyasiga, har qaysi rivojlanish pallasida faoliyatning biror turi ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning negizini tashkil qiladi.

D.B. Elkonin bo‘yicha yoshni davrlashtirish

Yosh davri	Yosh chegaralari	Etakchi faoliyat turi
Go‘daklik	0-1 yosh	Bevosita emotSIONAL muloqat
Ilk bolalik	1-3 yosh	Predmetli faoliyat
Kichik va o‘rta maktabgacha yosh davri	3-5 yosh	O‘yin faoliyati
Katta maktabgacha yosh davri	5-7 yosh	Rolli-syujetli o‘yinlar
Kichik maktab yosh davri	7-11 yoshgacha	O‘qish faoliyati
O‘smirlik yosh davri	11-15 yosh	Muloqot
Ilk o‘spirinlik davri	15-18 yosh	O‘quv - kasbiy faoliyat

V.A. Kruteskiy bo‘yicha:

1. Chaqaloqlik davri - tug‘ilgandan 10 kungacha.
2. Go‘daklik davri – 1 yoshgacha.
3. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.
4. Maktabgacha yosh davri – 3-5 yoshgacha.
5. Bog‘cha yosh davri – 5-7 yoshgacha.
6. Kichik maktab yoshi davri – 7-11 yoshgacha.
7. O‘s米尔lik davri – 11-15 yoshgacha.
8. Ilk o‘spirinlik davri – 15-18 yoshgacha.

Har ikkala tasnif ham puxtaligidan, ularga qanday nuqtai nazardan yondashilganidan qat’iy nazar inson kamolotini to‘la ifodalab berishga ojizlik qiladi. Mazkur nazariyalar insonning shaxs sifatida shakllanishi bosqichlari haqida ko‘proq ma’lumot beradi. Xullas, ularda yoshlik, yetuklik, qarilik davrlarining xususiyatlari, qonuniyatlarini to‘g‘risida nazariy va amaliy mva’lumotlar yetishmaydi. Shunga qaramay, ular o‘rta maktab pedagogik psixologiya fani uchun alohida ahamiyat kasb etadi.

Inson umrining barcha yosh davrlarini qamrab olgan davrlashtirish E.G‘. G‘oziev, G.S. Abramova hamda horij psixologlari Greys Krayg, Don Bokumning nazariyalarida keltiriladi.

E.G‘. G‘oziev bo‘yicha:

1. Chaqaloqlik va go‘daklik davri – tug‘ilgandan 1 yoshgacha.
2. Ilk bolalik davri – 1-3 yoshgacha.
3. Maktabgacha yosh davri – 3-6 yoshgacha.
4. Kichik maktab yosh davri – 6-10 yoshgacha.
5. O‘s米尔lik davri – 10-11 yoshdan 14-15 yoshgacha.
6. Ilk o‘spirinlik davri – 15-18 yoshgacha.
7. O‘spirinlik davri – 18-22 yoshgacha (talabalik).
8. Yoshlik davri – 23-28 yoshgacha.
9. Yetuklik davri 1-bosqichi – 28-35 yoshgacha.
10. Yetuklik davri 2-bosqichi – 36-55 (60) yoshgacha.
11. Keksayish davri – 61 (56)- 74 yoshgacha.
12. Keksalik – 75-90 yoshgacha.
13. Uzoq umr ko‘rvuchilar – 90 dan yuqori.

G.S. Abramova bo‘yicha:

1. Go‘daklik davri – tug‘ilgandan 2 yoshgacha.
2. Ilk bolalik davri – 2-4 yoshgacha.
3. O‘rta bolalik davri – 5-7 yoshgacha.
4. Bolalikning tugash davri – 8-12 yoshgacha.
5. O‘s米尔lik davri – 13-17 yoshgacha.
6. O‘spirinlik davri – 18-22 yoshgacha.

7. Kattalik davri – 23-30 yoshgacha.
8. O‘tish davri – 30-35 yoshgacha.
9. Yetuklik davri – 36-50 yoshgacha.
10. Keksayish davri – 51-65 yoshgacha.
11. Qarilik davri – 65 yoshdan yuqori.

**Greys Krayg, Don Bokumning “Psixologiya razvitiya” (2006 y) kitobida
insonning hayotiy yo‘li quyidagi davrlarga bo‘linadi:**

1. Perinatal davr – homila paydo bo‘lgandan bolaning tug‘ilishigacha bo‘lgan davr.
2. Go‘daklik – tug‘ilgandan 18-24 oylikkacha (2 yoshgacha) bo‘lgan davr.
3. Hayotning datlabki 2 yili (toddler bosqichi) – 12-15 oydan 2-3 yoshgacha bo‘lgan davr.
4. Ilk bolalik – 2-3 yoshdan 5-6 yoshgacha bo‘lgan davr.
5. O‘rta bolalik – 6-12 yoshgacha bo‘lgan davr.
6. O‘smirlik va o‘spirinlik – taxminan 12-18-27 yoshgacha bo‘lgan davr.
7. Ilk kattalik – 18-21 dan to 40 yoshgacha bo‘lgan davr.
8. O‘rta kattalik – 40 dan 60-65 yoshgacha bo‘lgan davr.
9. Kechki kattalik – 60-65 dan umr oxirigacha bo‘lgan davr.

Shuningdek, yoshni davrlashtirish muammosiga turli jihatdan yondoshilgan nazariyalar ham mavjuddir.

Z.Freyd bo‘yicha psixoseksual rivojlanish bosqichlari

1. Oral bosqich tug‘ilgandan 1 – 1.5 yoshgacha.
Bu davrda go‘dak og‘iz va lab sohalarining stimulyatsiyasidan qoniqish va lazzat oladi.
2. Anal bosqich (1 – 1.5 yoshdan 3 yoshgacha) chiqaruv funksiyasi orqali qoniqish oladi.
3. Fallik bosqich (3 yoshdan 5 – 6 yoshgacha) erogen zona genitaliy sohasida joylashgan (Edipov kompleks yoki elektro kompleksi).
4. Latent bosqich (5 – 6 yoshdan 12 yoshgacha). Bunda jinsiy mayllar ikkinchi darajaga o‘tib, o‘zini namoyon qilmaydi.
5. Genital bosqich (12 yosh va undan yuqori) jinsiy mayllar pubertat va o‘smirlik davrida yana 1 darajaga o‘tadi.

Psixodinamik nazariya.

Amerika psixologi E.Erikson inson umrini 8 ta davrga ajratadi va ular o‘ziga xos, betakror xususiyatlarga ega deb hisoblaydi.

1 – davr. Ilk go‘daklik (tug‘ilgandan 1 yoshgacha). Bu davrda tashqi dunyoga “Ongsiz ishonch” tuyg‘usi vujudga keladi. Buning asosiy sababi ota-onaning mehr-muhabbat, g‘amxo‘rligi va jonkuyarligidir. Agar go‘dakda bu ishonch paydo bo‘lmay qolsa, ona bolaga yomon munosabatda bo‘lsa, voyaga yetganda umidsizlik vujudga keladi.

2 – davr. Kechki go‘daklik (1 yoshdan 3 yoshgacha). Yarim mustaqillik va shaxsiy qadr-qimmat tuyg‘usi shakllanadi. Bu esa o‘z tanasini boshqarish uchun keng imkoniyat yaratib, intizom, ma’suliyat, javobgarlik, hurmat tuyg‘ulari tarkib topishiga zamin hosil qiladi. Anomal rivojlanish: ikkilanish, qobiliyatga shubhalanish, hayotga moslashmaganligini his qilish.

3 – davr. Ilk bolalik (3–5 yoshgacha). Anomal rivojlanish: insonlarga befarqlik, tashabbusning sustligi, boshqa bolalarga hasad, beqarorlik. Tashabbus tuyg‘usi, qandaydir ishni bajarish mayli tarkib topadi, guruhiy o‘yinlar, tengqurlari bilan muloqatga kirishish muhim ahamiyatga ega.

4 – davr. (5–11 yoshgacha). Bu davr maqsadiga erishish uchun intilish, uddaburonlik va tirishqoqlik bilan xarakterlanadi. Salbiy tomonlari – ong hayotning barcha qirralarini qamrab ololmaydi, muammolarni hal qilishda aql zakovat darajasining pastligi, bilimlarni o‘zlashtirishdagi qoloqlik.

Anomal rivojlanish: shaxsiy kamchiliklarni his qilish, konformlik, passiv mehnat vazifalaridan qochish.

5 – davr. (11–20 yoshgacha). O‘smirlilik va o‘spirinlik, hissiy yetuklik. Betakror, o‘ziga xos yosh davri. Salbiy tomoni qat’iyatsizlik.

6 –davr. (20–45 yoshgacha). Ilk (erta) yetuklik. Boshqa jinsga psixologik intim yaqinlashuv qobiliyati va ehtiyoji vujudga keladi. Bundan tashqari yolg‘izlikka moyillik va odamovilik kabi yoqimsiz xususiyatlar bilan farqlanadi.

7 – davr. O‘rta yetuklik davri (40–60 yoshgacha). Hayotiy faoliyatning barcha sohalarida (mehnat, ijodiyot, g‘amxo‘rlik, pusht qoldirish, tajriba uzatish) mahsuldarlik tuyg‘usi hamrox bo‘ladi va ezgu niyatlarning amalga oshishida turki bo‘ladi. Anomal rivojlanish: xudbinlik, o‘z-o‘ziga e’tiborini qaratish, ishida besaramjonlik, erta invalidlik, o‘zi haqida qayg‘urishni yo‘qolishi.

8 – davr. Kechki yetuklik (60 va undan yuqori). Hayotdan qanoatlanish tuyg‘usi bilan xarakterlanadi. O‘tgan umri haqida o‘ylash, o‘limga tik qarash va undan qo‘rmaslik. Salbiy tomoni – hayot faoliyatidan noumidlik, ko‘ngil sovish tuyg‘ulari. Umrni bekorga o‘tkazganidan qayg‘urish, vaqtini tez o‘tayotganidan, o‘zidan, boshqalardan qoniqmaslik, umrini boshqatdan yashashga xohish, hayotdagi betartiblikdan ranjish, o‘limdan qo‘rqish.

Psixodinamik nazariya asosini shaxsning xulqini emotsiya, mayl yordamida tahlil qilish tashkil etadi.

Kognitivistik yo‘nalish namoyondalaridan birinchi bo‘lgan J. Piaje aql - idrok nazariyasi va uning davrlari haqidagi ta’limotni yaratgan. Bu ta’limotda intellekt rivojlanish davrlari ko‘rsatib beriladi.

Bu davrlar:

1. Sensomotor intellekt (tug‘ilgandan 2 yoshgacha).
2. Operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan 7 yoshgacha).
3. Konkret operatsiyalar davri (7-8 yoshdan 11-12 yoshgacha).
4. Formal operatsiyalar davri.

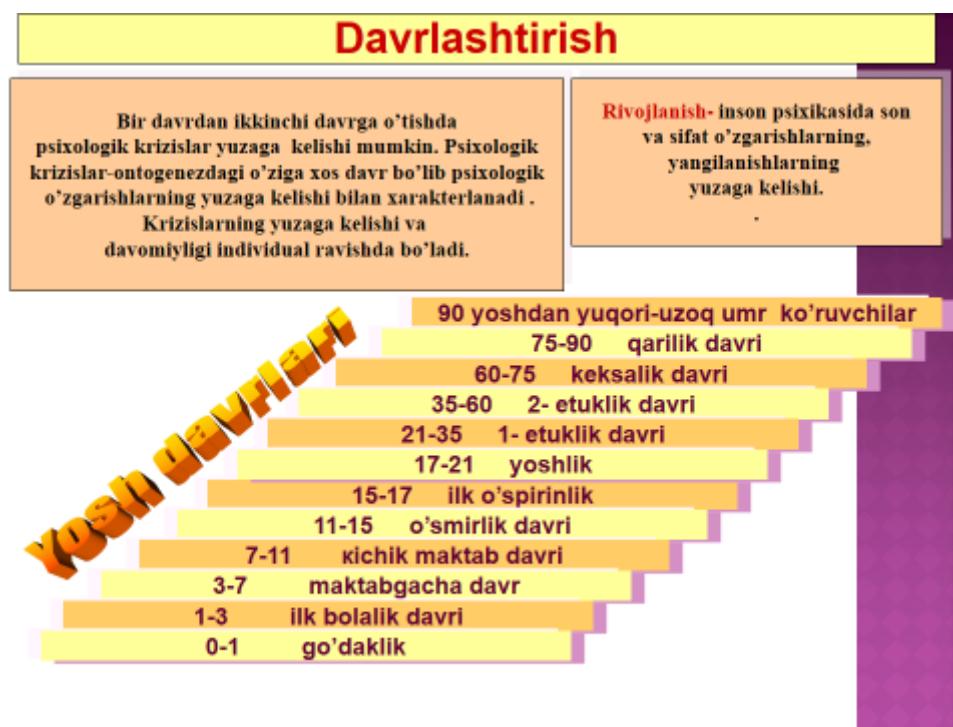
Har bir yosh davri o‘zining muhim hayotiy sharoitlari, ehtiyojlari va faoliyati, xarakterli qarama-qarshiliklari, psixikaning sifat xususiyatlari, psixik jihatdan yangi hislatlarning hosil bo‘lishi bilan ajralib turadi. Har bir davr o‘zidan oldingi

davr tomonidan tayyorlanib, uning asosida vujudga keladi va o‘z navbatida, o‘zidan keyingi davrning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Bir yosh davrdan 2-yosh davriga o‘tish tinch yo‘l bilan yoki inqirozlar bilan kechishi mumkin. Buni pedagog albatta bilishi zarur. Inqiroz taraqqiyotning turli bosqichlarida vujudga kelishi mumkin. Eng yorqin namoyon bo‘ladigan inqirozlar quyidagilar:

1. Yangi tug‘ilgan chaqaloqlik inqirozi.
2. Uch yosh inqirozi.
3. O‘s米尔lik davriga o‘tishdagi inqiroz.
4. O‘rta yosh inqirozi.

Umumiy ravishda davrlashtirish

Agar kattalar tomonidan bolaning yangi ehtiyojlari hisobga olinsa hamda ularni qondirish imkoniyatlari shakllanishiga yordam berilsa, inqiroz vujudga kelmasligi ham mumkin. Bunda shaxsning rivojlanishi inqirozsiz, tinch yo‘l bilan amalga oshishi ta’minlanadi.

Umuman, psixologlar tomonidan yosh davrlarini tabaqalashtirishning puxta, ilmiy-metodologik negizga ega bo‘lgan qator nazariyalari ishlab chiqilgan. Hozirgi kunda ular ontogenetik qonuniyatlarni yoritishga katta hissa qo‘shib, uning nazariy va amaliy muammolarini hal qilishda muhim o‘rin egallab kelmoqda. Biroq, shunday bo‘lsada, hozir ontogenezni to‘la yoritishga xizmat qila oladigan nazariyasini yaratish zaruriyati mavjuddir. Har bir yosh davrida faoliyatning biror turi yetakchilik rolini bajaradi. Faoliyatning yetakchi turi tushunchasi **A.N. Leontevning asarlarida ochib berilgan.**

Faoliyatning yetakchi turi – ma'lum yosh davrida bolaning psixikasida, uning psixik jarayonlari va psixik xususiyatlarda muhim o'zgarishlarni vujudga keltiruvchi faoliyat turidir. Har bir yosh davrida faoliyatning bir turi uchun ehtiyoj seziladi. Masalan: go'daklik **davridagi yetakchi faoliyat turi – bevosita emotsiyonal muloqat** bo'lib, uning asosida orientirovka va sensomotor-manipulyativ harakatlar, ya'ni ko'rish, eshitish, muskul-harakat sezgilar, idrok bilan boshqariladigan harakatlar shakllanadi.

Bu yosh davridagi eng muhim yangilik – boshqa kishilar bilan bo'ladigan muloqotga ehtiyoj va ularga muayyan emotsiyonal munosabatning shakllanishidir.

Ilk bolalik davrida faoliyatning **yetakchi turi – predmetli harakatlar**. U orqali bola kattalar bilan hamkorlikda predmetlar bilan bajariladigan harakatlarni o'zlashtiradi. Bu davrdagi yangilik – nutqning rivojlanishi va ko'rgazmali harakatli tafakkurining taraqqiyotidir.

Maktabgacha bo'lgan yosh davrida rolli o'yinlar faoliyatning yetakchi turi bo'lib qoladi.

Kichik mакtab yoshida faoliyatning **yetakchi turi – o'qish faoliyati** hisoblanadi. O'qish faoliyatida xotira shakllanadi, predmetlar va tashqi dunyo haqidagi bilimlar o'zlashtiriladi.

O'smirlik davrida – **muloqot** yetakchilik vazifasini bajaradi.

Ilk o'spirinlik davrida yetakchi faoliyat turi – **o'quv kasbiy faoliyati** bo'lib, bu faoliyat jarayonida dunyoqarash, kasbiy qiziqishlar, o'z-o'zini anglash, orzu va ideallar shakllanadi.

Demak, har bir davr uchun yosh xususiyatlari xosdir. Ammo har bir yosh davrining ichida individual farqlar ham mavjud. Bu farqning sabablari turlicha bo'lishi mumkin:

1. Hayot, faoliyat va tarbiya sharoitlari.
2. Tabiiy individual farqlar – nerv sistemasining tipologik xususiyatlari.

Ta'lim - tarbiya ishlarida o'quvchilarning psixologik va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur, ya'ni mazkur yoshdagi bolalarning talablariga, imkoniyatlari, xususiyatlarga mos keladigan pedagogik ish shakl, metod va vositalarini tanlash va qo'llash lozim.

Psixik rivojlanish qonuniyatları

Psixik taraqqiyotning quyidagi qonuniyatlarini farqlash mumkin:

1. **Psixik rivojlanishning notejisligi.** Har qanday sharoitda, hatto ta'lim va tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, fuksiyalari va xususiyatlari rivojlanishning bitta darajasida to'xtab qolmaydi. Bolaning rivojlanishidagi ayrim davrlarda psixikaning u yoki bu yo'nalishlarida rivojlanish uchun nihoyatda qulay sharoitlar

paydo bo‘ladi va ularning ba’zilari vaqtinchalik, o‘tkinchi xarakterda bo‘ladi. U yoki bu psixik xususiyatlar va sifatlarning rivojlanishi uchun eng qulay sharoitlar bo‘lgan yosh davrlari ***senzitiv davr*** deyiladi. (**L.S. Vigotskiy, A.N. Leontev**).

Masalan; 1 yoshdan 5 yoshgacha nutqning rivojlanishi, kichik maktab yoshida o‘qituvchining so‘zi, 15-20 yosh matematik tafakkur rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi.

2. **Psixikaning integratsiyasi qonuni.** Inson psixikasi o‘z taraqqiyoti davomida tobora ko‘proq yaxlitlik, birlik, mustahkamlik va doimiylik xususiyatlarini kasb eta boradi. **N.D. Levitovning** ko‘rsatishicha, kichkina bola psixik jihatdan turli fragmentar psixik holatning kichik bir sistemaga uyushtirilganidan iboratdir. Psixik rivojlanish psixik holatning asta-sekin o‘sib, shaxs xislatlariga aylanishini anglatadi.

3. **Plastiklik va kompensatsiya imkoniyati.** I.P. Pavlov faqatgina tegishli ta’sir ko‘rsatilsa, hamma narsani yaxshi tomonga o‘zgartirish mumkinligini ta’kidlab, nerv plastikligini ko‘rsatib o‘tgan. Ta’limtarbiya sharoitida bolaning psixikasini maqsadga muvofiq o‘zgartirish imkoniyati nerv sistemasining ana shu plastikligiga asoslanadi. Plastiklik kompensatsiya uchun ham yo‘l ochib beradi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Psixik taraqqiyotning omillari, shartlari va harakatlantiruvchi kuchlari haqida ma’lumot bering?
2. Psixik taraqqiyot va ta’limning o‘zaro munosabati deyilganda nimani tushunasiz?

3. Psixik taraqqiyotning qonuniylari nimalardan iborat?
4. Yetakchi faoliyat deyilganda nimani tushunasiz?
5. Yosh davrlarini tasniflab bering?
6. Yosh davrlarini tabaqlash haqidagi turli nazariyalar haqida ma’lumot bering?

Mavzu yuzasidan test savollari:

- 1.” Ta’lim psixik rivojlanishning orqasidan boradi va unga moslashadi” degan fikrni ilgari surgan olimni aniqlang?
- A) V. Shtern;
B) J. Piaje;
V) L.S. Vigotskiy.

2. Inson shaxsining tarkib topishi asosan nechta omillarning ta'siriga bog'lik? A) 2 ta B) 3 ta V) 4 ta

3.O'quv faoliyati – bu shunday faoliyatki,

- A) U kelajakka yo'naltirilgan rivojini belgilaydi;
- B) U bevosita, kishilarni ijod kilishga, mehnat bilan shug'ullanishga undaydi; V) Unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi.

4. Yosh davrlarini tabaqlash bo'yicha qaysi psixolog olimlar ish olib borganlar?

- A) L.S.Vigotskiy, P.P.Blokskiy,
- A.A.Lyublinskaya; B) B.G.Ananev, D.B.Elkonin,
- A.V.Petrovskiy; V) Barcha javoblar to'g'ri.

5. Yosh davrlari to'g'ri tasniflangan qatorni aniqlang?

- A) Chaqaloklik, go'daklik, ilk bolalik, kichik maktab yoshi, o'smirlik, ilk o'spirinlik, o'spirinlik davri, yetuklik, keksalik davri;
- B) Chaqaloqlik, kichik maktabgacha davr, o'smirlik davri, ilk yoshlik davri, yetuklik, keksalik davri;
- V) Bolalik, bog'cha yoshi, maktabgacha davr, o'spirinlik davri, yoshlik, o'smirlik, yetuklik davri.

III BOB. ONTOGENEZNING ILK BOSQICHLARIDA INSONNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA XOS XUSUSIYATLAR

Mavzu o'quv maqsadi :

Ta'limiy: bo'lajak pedagoglarda tug'ilish davr inqirozi, prenatal, chaqaloqlik, go'daklik va ilk bolalik davri psixofiziologik, jismoniy shuningdek, aqliy rivojlanishiga xos xususiyatlar haqida ilmiy bilimlarni hosil qilish.

Tarbiyaviy: bo'lajak pedagoglar ongiga insonning shaxs sifatida shakllanishida prenatal va chaqaloqlik davri psixofiziologik rivojlanishining ahamiyatini singdirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta'limi va tarbiyaviy o'quv maqsadlari asosida talabalar dunyoqarashini kengaytirish, prenatal va chaqaloqlik davridagi bolalarni psixologik rivojlanishini aniqlash ko'nikma-malakalarini shakllantirish.

Reja:

- 1.Prenatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlar.
- 2.Go'daklik davrida jismoniy va psixik taraqqiyotning kechishi.
- 3.Ilk bolalik davrida jismoniy rivojlanish.
- 4.Ilk yoshdagi bolalarning aqliy taraqqiyoti.

3.1.Prenatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlar

Bolaning ona qornida paydo bo'lgandan tug'ilgunga qadar bo'ladigan o'zgarishlar homilaning prenatal ichki rivojlanishini tashkil etadi. Har bir davr ona qornida bo'lajak farzandning rivojlanish bosqichiga tegishli atama bilan nomlanadi. Ona qornida rivojlanish o'rtacha 38 hafta davom etadi va 3 bosqichga, ya'ni zigota bosqichi, embrion bosqichi va homila bosqichiga bo'linadi.

Zigota bosqichi (1-2 haftalik)

Birinchi haftaning oxiriga kelib, zigota onaning qon tomirlari bilan birlashadi, bu hodisa implantatsiya deb ataladi. Implantatsiya jarayonining tugallanishi uchun ikki xaftha kerak bo'ladi, shundan so'ng garmonal

o'zgarishlar boshlanadi, bu hayz ko'rishning vaqtinchalik to'xtashiga olib keladi, ayol kishiga bu belgi uning homiladorligidan darak beradi. Zigotaning aylana o'lchamlari 1 mmdan kamroq bo'ladi, uning hujayralari bo'linishni boshlaydi. Homila tanasi murtak diskii hujayralaridan rivojlanadi, bu bosqichda murtak diskii zigota markazida joylashgan hujayralar to'plami ko'rinishida bo'ladi. Boshqa hujayralar rivojlanayotgan organizmni himoya qiluvchi va oziqlantiruvchi asosli to'qimalarni hosil qilishi zarur. Implantatsiya va hujayrlarning ajralib hosil bo'lishi zigota bosqichining tugallanishi belgilari bo'lib hisoblanadi. Zigota 36 xaftha davomida murtakdan bola tug'ilishigacha bo'lgan yo'lni bosib o'tishga tayyor holga keladi.

Embrion bosqichi (3-8 hafta)

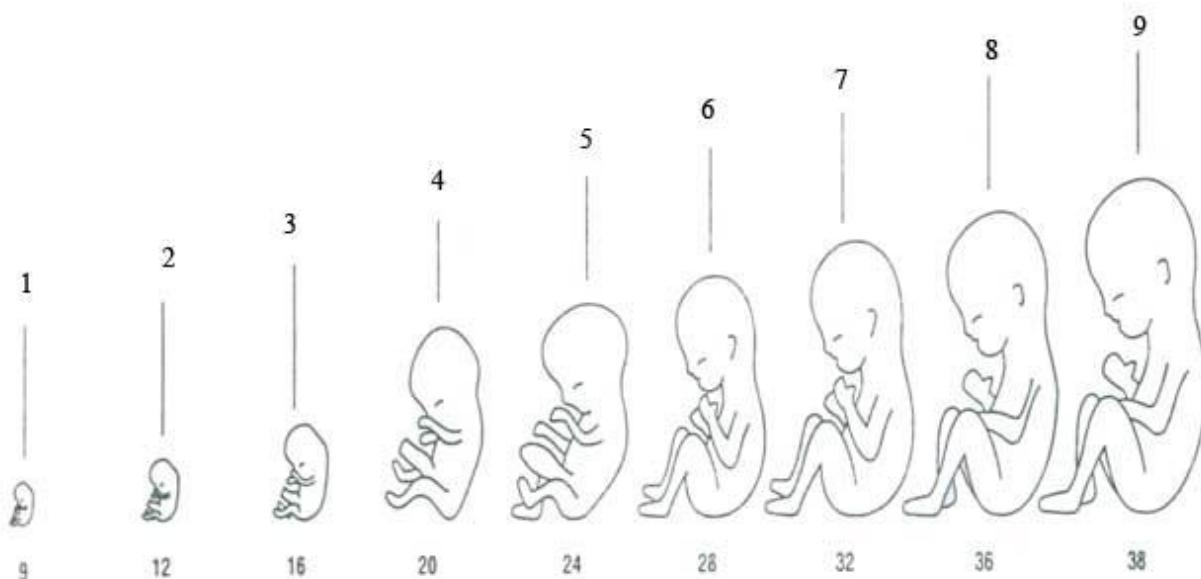
Bu ona qornida rivojlanishning yangi embrional davri odatda murtak hosil bo'lgandan keyin uchinchi haftadan boshlanib, sakkizinch haftaning oxirigacha davom etadi. Bu vaqt davomida tana tuzilishi va ichki organlar rivojlanadi. Davr boshida embrionda uch qavat hujayralar tiklanadi. Tashki qavatda - ektodermadon sochlari, terining tashqi qavati va nerv tizimi rivojlanadi. O'rta qavatda - mezodermadon, muskullar, suyaklar va qon tomirlari tizimi hosil bo'ladi. Ichki qavatda yoki endodermadon ovqat hazm qilish tizimi va o'pkalar rivojlanadi. Uch haftalik embrion bilan sakkiz haftalik embrion solishtirilganda uning ko'rinishida sezilarli o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. 3 haftalik embrion uzunligi 2 millimetrdan oshmaydi. Hujayralarning darajalarga bo'linishi boshlanib, organizm ko'prok salamandrani eslatadi. O'sish va rivojlanish tezlik bilan amalga oshadi, 8 haftalik embrionda ko'zlar, og'iz, qo'l va oyoqlarni ko'rish mumkin, miya va nerv tizimi ham juda tez

rivojlanadi, embrion yuragi bir oy avval o‘z faoliyatini boshlab yuborgan bo‘ladi. Embrionda odamga xos organlar u yoki bu shaklda mavjud bo‘ladi, lekin uning o‘lchamlari onaga sezilarli daraja bo‘lmaydi.

Embrionga amnion suyuqligi bilan to‘lgan amnion qobig‘i joylashadi. Amnion qobig‘i embrionni himoya qilib, doimiy haroratini ta’minlab turadi. Embrion ona bilan ikki tizimcha orqali bog‘langan. Kindik tizimchasi embrionni yo‘ldosh bilan bog‘lovchi qon tomirlaridan iborat. Yo‘ldoshga qon tomirlar kindik tizimchasi orqali onaning qon tomirlarigacha yetib boradi, lekin bevosita ular bilan birlashmaydi. Qon kindik qon tomirlarining barmoqsimon o‘sintalari –qilchalar orqali oqadi. Qilchalar ona qon tomirlariga bevosita yaqin joylashgan, bu vitaminlarning o‘tishi, shuningdek, ona qoniga almashinuv mahsulotlarining diffuziya mexanizmi hisobiga ajralish imkonini beradi. Tana qismlari va organizm tizimlari embrional davrda shakllanadi va homila bosqichida o‘z vazifalarini samarali bajara boshlaydi. Tana qismlari va ichki organlar hosil bo‘lishi bilan ona qornida rivojlanishning ikkinchi muhim bosqichi nihoyasiga yetadi. Organlarning o‘z vazifasini bajara boshlashi navbatdagi oxirgi bosqichga to‘g‘ri keladi.

Homila bosqichi(9- 38 hafta)

Homila bosqichi oxirgi va eng uzoq davom etadigan bosqich bo‘lib, to‘qqizinchi haftasidan boshlab, tug‘ruq bilan tugallanadi. Bu vaqtida homilaning tana o‘lchamlari kattalashadi va organizm tizimlari faoliyat yurita boshlaydi. 4 oylikdan homilaning og‘irligi 113,4 grammdan 226,8 grammgacha yetadi. Oxirgi 5 oyda homilaning og‘irligi 1984,5 grammdan 2268 grammgacha o‘lchamlari kattalashib borishini ko‘rish mumkin.

1. Tuxumdon va urug'don differensiatsiyasi
2. Qon tomir tizimining faoliyati
3. Homila harakatining onaga sezilishi.
4. Homila boshida soch qoplanishining hosil bo'lishi .
5. So'rish va yutish faoliyati.
6. Bosh miyaning maxsus faoliyati.
7. Homilaning hayotchan davri.
8. Og'irligini tezda ko'paytirib olishi.
9. Tug'ruq.

Bu davrda organizm uchun muhim bo'lgan nerv, nafas olish va ovkat hazm qilish kabi organlarning shakllanishi tugallanadi.

Bu davrning eng muhim hodisalari quyidagilardan iborat.

- Urug'lanishdan 5-6 oydan so'ng homilaning qoshlari, kipriklari va sochlari paydo bo'ladi. Embrional davrning oxiriga borib, erkak embrionda urug'don, qiz embrionda tuxumdonlar rivojlanadi. Uchinchi oyda urug'donda tashqi jinsiy belgilar rivojlanishiga ta'sir ko'ratuvchi garmonlar sintez qilishni boshlaydi: qiz embrionda bu garmon sintezlanmaydi va o'xshash hujayralardan jinsiy organlar hosil bo'ladi.
- 4 -haftada hujayralar qavati naysimon bo'lib o'raladi. Nayning bir uchi kengayib, undan bosh miya hosil bo'ladi, qolgan kismidan orqa miya shakllanadi. Homila bosqichi boshlanishiga kelib, bosh miya tarkibida turli tuzilmalar bo'lib, organizm funksiyalarini boshqaradi. Bu bosqichda miyaning barcha sohalarini o'sishi amalgalashadi, xususan, odam xulk-atvorining ko'plab muhim turlarini boshqaruvchi bosh miya po'stlog'ining xususiyatlari ham rivojlanadi. Bu o'zgarishlar homilaning 22 va 28 haftalar o'rtasida rivojlanayotgan organlarning ko'pchilik tizimi ishonchli ravishda faoliyat yurita boshlaydi, shuning uchun homila hayotining bu davri homilaning hayotchan davri deb ataladi. Bu vaqtida homila bola ko'rinishini oladi. Vaqtidan avval tug'ilgan bolalarning nafas olish organlarida muammolar tug'ilishi mumkin. Shuningdek, ular tana haroratini doimiy tarzda boshqarib turolmaydilar. Chunki, ularda teri osti qavatidagi yog' qavati mavjud bo'lmaydi .Bu qavat homilaning 8 - oyida hosil bo'ladi. Hozirgi zamon neonatal yordamning imkoniyatlari yordamida erta tug'ilib qolgan bolalar yashab qolishi mumkin. Homila bosqichida xulk -atvor paydo bo'ladi, homilada faollik davri ko'rindi. Ko'pchilik onalar homila harakatchanligi va tinch vaqtlarini aytib berishlari mumkin. Homilaning ko'z va quloqlari ta'sirlarga javob beradi, yuragi tezroq urishni boshlaydi, ko'zlarini yorug'likka pirpirash bilan javob beradi.

Bunday ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, ona qornidagi oxirga oylar homilani mustaqil hayotga, ya'ni, ona organizmdan tashqi hayotga tayyorlab beradi, bu o'zgarishlar homilador ayol o'zining bo'lajak farzandiga sog'lom atrof-muhitni ta'minlagandagina amalga oshishi mumkin.

Sog‘lom bola tug‘ilishi uchun bo‘lajak onalarga vrachlar asosiy 5ta tavsiyani ta’kidlab o‘tadilar:

1. Homilador ayol davolovchi vrach ko‘rigidan muntazam o‘tib turishi, har oyda, homiladorlikning oxirida har haftada vrach qabuliga borib turishi shart.
2. Homilador ayol to‘g‘ri ovqatlanish tartibiga roiya qilishi shart. Asosiy ozuqa 5ta asosiy mahsulotlar guruhidan: yormalar, meva va savzavotlar, sut mahsulotlari, go‘sht yoki dukkakli o‘simliklardan tayyorlangan ozuqalar bo‘lishi kerak. Barcha vitaminlar, minerallar va temir moddalardan iborat taomlarni tanovul qilishlari kerak.
3. Alkogol va kofein tutuvchi ichimliklarni iste’mol qilish, chekish tavsiya etilmaydi. Biror bir dori-darmon yoki tibbiy muolajani qabul qilishda avval vrach bilan maslahatlashishlari kerak.
4. Homiladorlik davrida badan tarbiya bilan shug‘ullanish zarur. Agar homilador ayol yaxshi jismoniy holatda bo‘lsa, tana qo‘srimcha og‘irlikni ko‘tarishda qiyinchilikka uchramaydi.
5. Homilador ayol o‘zining toliqib qolishiga yo‘l qo‘ymasligi, ayniqsa, homiladorlikning oxirgi haftalarida, maxsus mashg‘ulotlarga qatnashishi zarur. U yerda ayollarni tug‘ruqqa va yangi tug‘ilgan chaqaloqlarni parvarish qilishni o‘rgatadilar.

A.M.Karimova rahbarligida O‘.B.Shamsiev tomonidan “Oilaviy xolding – bola ijtimiy lashuvining mexanizmi sifatida” mavzusida ilmiy tadqiqot olib borilgan¹. O‘.B.Shamsiev tadqiqotlarida homiladorlik davri rivojlanish jarayonlari ochib berilgan. O‘.B.Shamsievning tadqiqotida aniqlanishicha, homilaning 5-6 oyligiga nisbatan 8-9 oyligida ona sifatlari xususiyatlari strukturasida sifat va operatsional mezonlar xususiyatiga bog‘liq ravishda o‘zgarishlar yuz beradi. Bu orqali go‘dakning o‘z-o‘zini anglashi, ijtimoiylashuvi va sensamator intellekti rivojlanishi bilan bog‘liqligi aniqlandi.

Bola tug‘ildi. Ona organizmi bilan anatomik bog‘lanish uzilgan bo‘lsa-da, bola mustaqil hayot kechira olmaydi, chunki bola ona bilan fiziologik jihatdan bog‘langandir, ona uni o‘z suti bilan boqadi. U yangi, o‘zgacha muhitda yashay boshlaydi. Bola hayotining birinchi kunlari tug‘ilganidagi og‘irligini yuqotadi. Bunga tashqi dunyo sharoitiga moslashish davrida energiyaning ko‘plab sarflanishi sababdir. Bola organizmining, ma’lum vaqt o‘tib, tug‘ilgan davridagi og‘irligiga teng kelishi uning tashqi muhitga, yangi sharoitga moslashganligidan darak beradi. Odatda chaqaloqning og‘irligi 10—12 kun o‘tgach, asli holiga keladi.

Yangi tug‘ilgan bola anatomik-fiziologik tomondan hali yetilmagan bo‘lib, katta kishi organizmidan o‘ziga xos tomonlari bilan farq qiladi. Yangi tug‘ilgan bola suyak-muskul tizimining tez o‘sishi bilan kattalardan keskin farq qiladi. Ularning muskul va muskul to‘qimalari juda bo‘sh bo‘ladi. Muskullar asta-sekin qota boshlaydi. Oldin bo‘yin muskullari (bola boshini tuta boshlaydi), keyin tana

¹ Шамсиеў Ў.Б. Оилавий холдинг – бола ижтиомийлашувининг механизми сифатида. Пс.ф.д....автореферат. DsC.Тошкент.2020.-256.

muskullari (bola o‘tira oladi), undan keyin esa oyoq va qo‘l muskullari yetiladi, predmetlar bilan harakat qilish imkoniyati paydo bo‘ladi, bola yura boshlaydi.

Yangi tug‘ilgan bolaning suyagida ohak va boshqa tuzlar kam bo‘lib, u asosan tog‘ay to‘qimalaridan iboratdir. Bosh suyaklar bola 2-3 oylik bo‘lgandagina bir-biri bilan tutashib ketadi. Bosh suyagini peshona va tepe qismlari tepasida katta liqildoq deb ataladigan oraliq bo‘lib, u qalin parda va teri bilan qoplangan bo‘ladi. Bu oraliq bir-bir yarim yildan keyingina suyak bilan qoplanib ketadi.

Yangi tug‘ilgan bola nerv tizimining yuksak qismi — bosh miya yarim sharlari tashqi ko‘rinishdangina kattalar miyasiga o‘xshaydi. Aslida chaqaloqning boshi katta ko‘rinsa-da (miya og‘irligi butun tananing sakqizdan birini, kattalarda esa qirqdan birini tashkil etadi), hali taraqqiy etmagan bo‘ladi. Tanasining umumiy og‘irligi 3-4 kilogramm bo‘lgani holda, miyaning og‘irligi 300 grammdan oshadi. Chaqaloq miyasidagi nerv hujayralari, «ariqchalar» va «izlar»ning soni katta kishilar miyasidan farq qilmaydi, ammo bola miyasi tuzilish jihatidan bir shaklda bo‘lib, «izlar» aniq ko‘rinmaydi, nerv hujayralari tarmoqlarining miqdori kam bo‘ladi.

Nerv tolalarining bir-biridan yetarli darajada ajralmaganligidan tashqi olamdan kelayotgan o‘zgarishlar boshqa nerv markazlariga ham ta’sir etadi, bosh miya yarim sharlarida hech qanday aniq va barqaror o‘zgarish joylari paydo bo‘lmaydi. Uning uchun chaqaloq tashqi qo‘zg‘ovchilar ta’siriga qo‘l, oyoq va boshini tartibsiz harakat qilib javob beradi. Miyaning eng «qadimiy» bo‘limlari nafas olish, qon aylanishi, emish, yutinish kabi jarayonlarni ta’minlaydi. Bu nerv tolalari bolaning yashashi uchun yetarli miqdorda (nerv tolasi) mielen qobig‘i bilan qoplangan.

Chaqaloq bola bizga eng ojiz zotdek tuyuladi. Shunga qapamay, xuddi shu yoshning ham kuchli tomoni bo‘lib, bu jihat bilan go‘daklar kattalardan ustun turadi,—deb ta’kidlaydi professor Ye. A. Arkin. Uning fikricha, bolaning kuchi uning o‘sish energiyasida namoyon bo‘ladi. Bola tanasining og‘irligi hayotining birinchi yilda uch barobar ko‘payadi, bo‘yga nisbatan yetti oylik bola juda tez o‘sadi va sakqiz oylik bo‘lganda, bo‘yi ikki barobar ortadi, o‘ttiz oyga yetganda to‘rt marta ortadi. Bolalar har oyda 2 santimetr o‘sadi. Uning miya og‘irligi har kuni 1,5 grammdan ko‘payadi. Miyaning rivojlanishi sur’ati haqida gapirganda shuni e’tiborga olish kerakki, yetti oylik bolaning miyasi 2 marta ko‘paysa, 2-3 yoshga kelib, uning og‘irligi uch marta ortadi. Miyaning kattaligi deyarli 20 yil mobaynida ortib boradi, katta yarim sharlarning ustki «izlari» murakkablashib boradi. Bolalarning o‘sishidagi bu qadar ulkan jadallik vegetativ nerv tizimiga, bir qator ichki sekresiya bezlari (bo‘qoq bezi va boshqalar)ga bog‘liq.

Ichki sekretsiya bezlari ishlab chiqaradigan maxsus garmonlar qonga o‘tib, organizmning o‘sishi va rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Go‘daklarning bu qadar tez o‘sishi ushbu davrning o‘ziga xos tomonini ifodalaydi. Shuning uchun bu davrda bolaning o‘sishiga va rivojlanishiga ta’sir etadigan barcha narsalar yaxshi bo‘lishi, sifatli ovqat, sof havo, quyosh nuri yetarli miqdorda bo‘lishi kerak.

Bolaning nerv faoliyati ikki xil ta’sirda o‘z ifodasini topadi. Bularning birinchisiga shartsiz yoki tug‘ma reflekslar, ikkinchisiga esa shartli reflekslar

kiradi. Shartsiz reflekslar bolaning tug‘ilish paytiga kelganda, ancha yetilgan bo‘ladi, buning natijasida qon aylanish, nafas olish va ovqat hazm qilish singari eng zarur vegetativ funksiyalar amalga oshiriladi. Masalan, qorni ochgan chaqaloqning labiga bir narsa tegishi bilanoq, unda emishni bildiruvchi harakatlar paydo bo‘ladi, bu ovqatlanish refleksi, ya’ni shartsiz refleksdir.

Yuqorida qayd qilinganidek, tug‘ilish davrida bosh miya katta yarim sharlari og‘irligi, hajmi va funksiyasi jihatidan rivojlangan darajada bo‘lmasa ham, bosh miya mavjud shartsiz reflekslar zaminida yangi tug‘ilgan bola bilan tashki muhit o‘rtasida eng zarur aloqalar o‘rnatish imkoniyatini beradigan elementar shartli reflekslar hosil qilishga qodirdir.

Bola hayotining birinchi kunlaridan boshlab individual hayot kechirish jarayonida tashqi muhit bilan aloqa vujudga keladi. Bola hayotining ikkinchi oyida unda barcha sezgi organlariga xos shartli reflekslar hosil bo‘ladi. Lekin tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, bola hayotining bu davridagi reflekslar zaif ifodalangan va beqaror bo‘ladi.

Bolaning o‘sishi va rivojlanishi jarayonida egallayotgan reaksiyalari barqaror bo‘la boradi, tez paydo bo‘la boradi va anchagina differensiyalashadi.

Modomiki, bolada shartli reflekslar hayotining birinchi oylarida paydo bo‘lar ekan, bola tarbiyasini ham hayotining birinchi oylaridan boshlab to‘g‘ri tashkil etish lozim. Bu esa bolaning rivojlanishi va xulq-atvorida salbiy xususiyatlar kelib chiqmasligining oldini oladi, bola taraqqiyotining normal bo‘lishini ta’minlaydi. Markaziy nerv tizimining ruhiy bo‘limlari rolining ortib borishini asosiy nerv jarayonlari — qo‘zg‘alish va tormozlanishning ifodalanishida aniqroq ko‘rish mumkin bo‘ladi. Odatda tormozlanish ikki turda: ichki va tashqi turga ajratiladi. Ichki tormozlanishning eng yorqin ifodasi uyqudir. Tormozlanishning tashqi ifodasi bolani tarbiyalash tufayligina hosil bo‘ladi. Buning uchun asosiy ozuqa (masalan, sut) bilan birga, bolaga yana boshqa qo‘srimcha (doimo sut ichiriladigan shishachani almashtirib qo‘yish) ham ta’sir etadi. Chaqaloq tug‘ilgandan boshlab uning atrofidagilari har tomonlama qo‘llab-quvvatlaydilar. Ular bola organizmini jismoniy parvarish bilan ta’minlaydilar, o‘rgatadilar, tarbiyalaydilar, insoniy psixologik va axloqiy jihatlarni o‘zlashtirishga, jamiyatda yashash sharoitlariga moslashuviga yordam beradilar. Bolani ota-onalar va kattalar tomonidan qo‘llab quvatlash, tug‘ilishidan boshlab, toki bola katta bo‘lib, mustaqil hayot tarzini kechira olguncha davom etadi.

Chaqaloq tug‘ilgandayoq amalda qo‘llashga tayyor bo‘lgan sensor va harakat malaka instinktlariga ega bo‘ladi, bu uning olamga moslashib olib o‘z rivojlanishida tezgina o‘sib ketishga yordam beradi. Chaqaloqda tug‘ilganidan boshlab, masalan, ko‘pgina murakkab harakatlar, asosan organizmni yetilish jarayonida genetik berilgan dastur asosida, shuningdek, reflektor, ya’ni bu harakatlar dasturi kaliti sifatida kodlangan o‘ziga xos ichki va tashqi rag‘batlar ta’sirida hayotining birinchi soatlaridan keyin maxsus tayyorgarliksiz, darhol yuzaga keladi. Go‘daklik davri inson hayotidagi organik ehtiyojlarni (kislородга, ovqatga, issiq yoki sovuqqa) qondirishga nisbatan yo‘naltirilgan xatti-harakatlarning tug‘ma, instinctiv shakllari sof holda kuzatiladigan

yagona davr hisoblanadi. Insonga xos bo‘lgan xatti-harakatlarni va yangi tajribalarni egallash uchun beqiyos imkoniyatlarning borligi go‘dak yoshidagi bolalarning asosiy xususiyatlaridandir. Organik ehtiyojlarning yetarli darajada qondirib borilishi, to‘g‘ri tashkil etilgan kun tartibi, rejim va to‘g‘ri tarbiya natijasida bola psixik rivojlanishi uchun asos bo‘ladigan taassurotlarga ega bo‘lishiga, harakatga, muloqotga, nisbatan yangi turdagি ehtiyojlar turkumi yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Bola tug‘ilishining birinchi haftasidanoq, uning ko‘rish va eshitish sezgilari jadal sur’atda rivojlanadi.

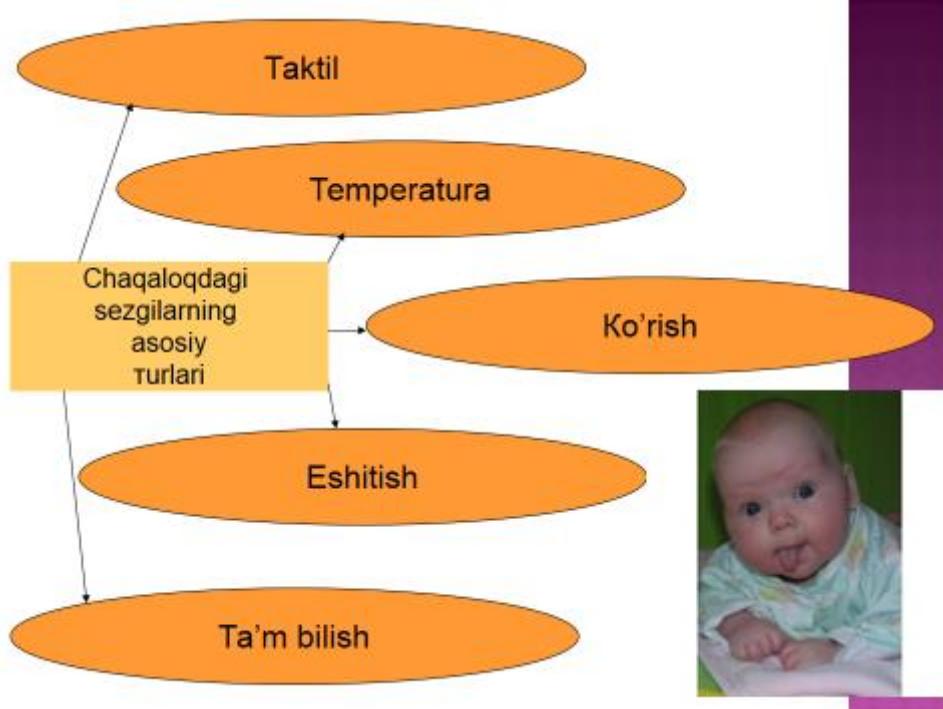
Tug‘ruqxonalarda bolalar hayotlarini birinchi kunidayoq kunduzgi yorug‘lik tushib turgan deraza tarafiga yuzi bilan instinktiv buriladi. O‘tkazilgan tadqiqotlardan aniqlandiki, tug‘ilganiga bir yarim sutka bo‘lgan bola miyasida ko‘rvu organiga rangli qo‘zg‘atuvchilar ta’siriga javob potensiallarini ko‘rish mumkin. Bu vaqtga kelib miyada shartli reflekslar shakllanishi yuzaga keladi.

Hid bilish eng muhim sezgi organi sifatida u tug‘ilgandan keyin darhol ishlay boshlaydi. Shunday o‘ziga xoslikka oddiy ko‘rish, harakat va eshitish ham ega. Bola hayotining boshlang‘ich ikki oyida og‘zini chetiga qandaydir predmet bilan teginganda, bunga javoban reflektor o‘girish qobiliyatini namoyon etadi, barmoqlari ustiga tegilsa, ularni qattiq siqib oladi, qo‘llari, oyoqlari, boshi bilan umumiy koordinatlashmagan harakatlarni amalga oshiradi. Unda yana harakatlanayotgan ob’ektlarni ko‘zi bilan kuzatish, ular tomoniga boshini o‘girish qobiliyati ham mavjud.

Chaqaloq narsalarning mazasini ajrata oladi. U boshqa narsalar mazasiga qaraganda shirin suyuqlikni xush ko‘radi va hatto shirinlik darajasini aniqlay oladi. Chaqaloq hidlarni sezadi, ularga boshini burish, yurak urishi va nafas olishi chastotasini o‘zgarishi bilan javob beradi. Yana bola organizmiga o‘zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug‘ma ravishda berilishini alohida aytib o‘tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinuvi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog‘liq. Shubhasiz, so‘rish, himoyaviy, mo‘ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug‘ma hisoblanadi, bularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko‘rinadi.

O‘tkir yorug‘likdan bola «bevosita» ta’sirlanadi, ya’ni o‘tkir yorug‘likka qaray olmay, ko‘zini yumadi. Predmetlarni ko‘z bilan idrok qila olmaydi, chunki ularda ko‘rish mexanizmi hali o‘sib yetmagan bo‘ladi, bu mexanizmlar kattaroq yoshda paydo bo‘ladi. Yetti - to‘qqiz kunlik bola ba’zan sekin harakatlanayotgan predmetga qarab qoladi, lekin uzoq vaqt qarolmaydi. Ko‘zini bir nuqtaga qaratish psixik taraqqiyotda muhim rol o‘ynaydi. Bola ikki-uch oylik bo‘lganda, yaqinidagi predmetlarni ikki ko‘zi bilan kuzata oladi, unda asosiy rang va shakllarni farq qila olish qobiliyati paydo bo‘ladi. Olti oyligida u ranglarga nisbatan o‘z munosabatini ham bildira boshlaydi, yoqqan rangiga intilsa, yoqmaganini itaradi, undan yuzini o‘giradi. Yangi tug‘ilgan bolaning eshitishi zaifroq bo‘ladi, shunga ko‘ra u hali o‘zi eshitib, odatlanib qolmagan juda kuchli qo‘zg‘ovchilarga javob beradi, lekin ovozning qaysi tomonidan kelayotganligini ajrata olmaydi. Bola ikkinchi oyining

oxirlariga borgandagina eshitayotgan tovushiga e'tibor bera boshlaydi, tovushning qaerdan kelayotganini qidirib, u yoq bu yoqqa qaraydi. Tovush manbaini topishni o'rgangan uch oylik bola gapirayotgan kishini o'z ko'zlar bilan tez topib oladi, o'sha tomonga qarab, gapiruvchiga o'z munosabatini ifodalaydi. Ana shu vaqtdan boshlab, uning tevarak-atrofiga bo'lgan munosabati ancha kengaya boradi.

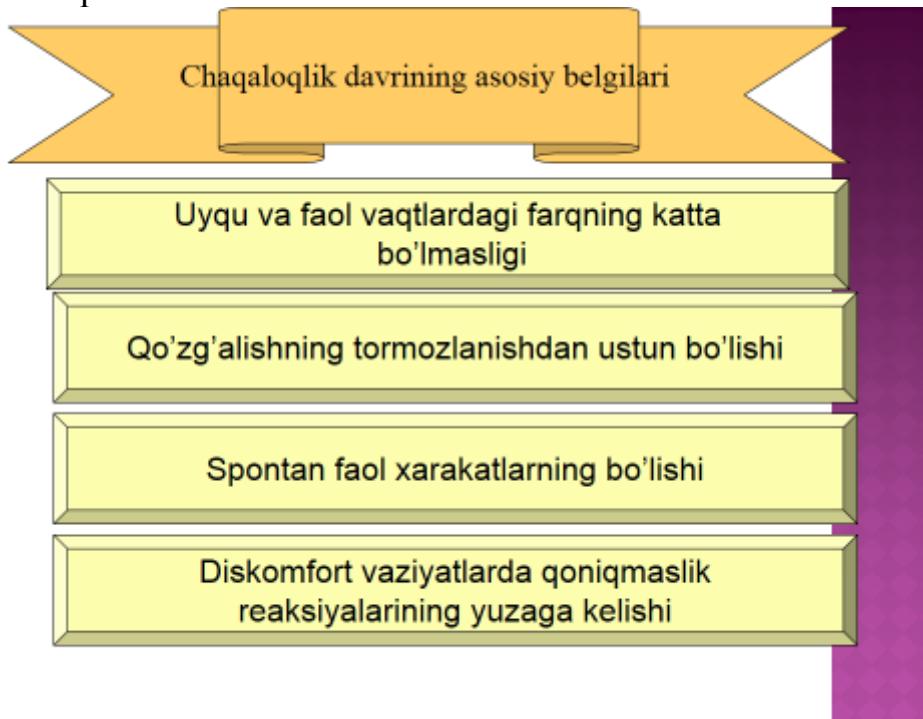
Bolaning tobora diqqat bilan eshita va ko'ra borishi uning umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir. Lekin ko'rish, eshitish va boshqa analizatorlar faqat bolaning tevarak-atrof bilan o'zaro munosabatida bo'lishi natijasida takomillashadi. Bolaning o'z ko'zi bilan ko'ra olishi ma'lum hayot tajribasi natijasidir. Bolaning eshitish orqali idrok etishi ham oldindan tovushlarni ajratishga va ularni sintez qilishga o'rganib boradi. Bolaning eshitib bilib olishi shartli bog'lanishlarning sifatiga bog'liqdir. Yangi tug'ilgan bolada diqqat qilib qobiliyati bo'lmaydi. Unda turli qo'zg'ovchilar ta'sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha kisqa bo'lsa, uning o'zi uchun tanish va yangi bo'lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo'ladi. Diqqatning psixik ta'siri ma'lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o'tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

Bola organizmiga o'zini saqlash va rivojlanishiga yordam beruvchi jarayonlar guruhi tug'ma ravishda berilishini alohida aytib o'tish joizdir. Ular ovqat hazm qilish, qon aylanish, nafas olish, tana harorati, moddalar almashinushi jarayonlari va hokazolarni boshqarish bilan bog'liq. Shubhasiz, so'rish, himoyaviy, mo'ljal oluvchi, ushlab oluvchi, tayanch harakati va qator boshqa reflekslar tug'ma hisoblanadi, bularni barchasi bola hayotining ikkinchi oyida aniq ko'rindi.

Tug'ilganidan boshlab bolaning nafaqat sezgi organlari ishlashga tayyorligi ma'lum bo'lmay, balki bosh miyasi ham faol ishlay boshlaydi. Onalar chaqaloqning faqatgina psixika va xulqning tug'ma shakllarinigina bilmasdan,

balki organizmni tabiiy rivojlanish jarayonini ham bilishi kerak. Hayotining *birinchi oylarida harakatlarning rivojlanishi alohida ahamiyatga ega*.

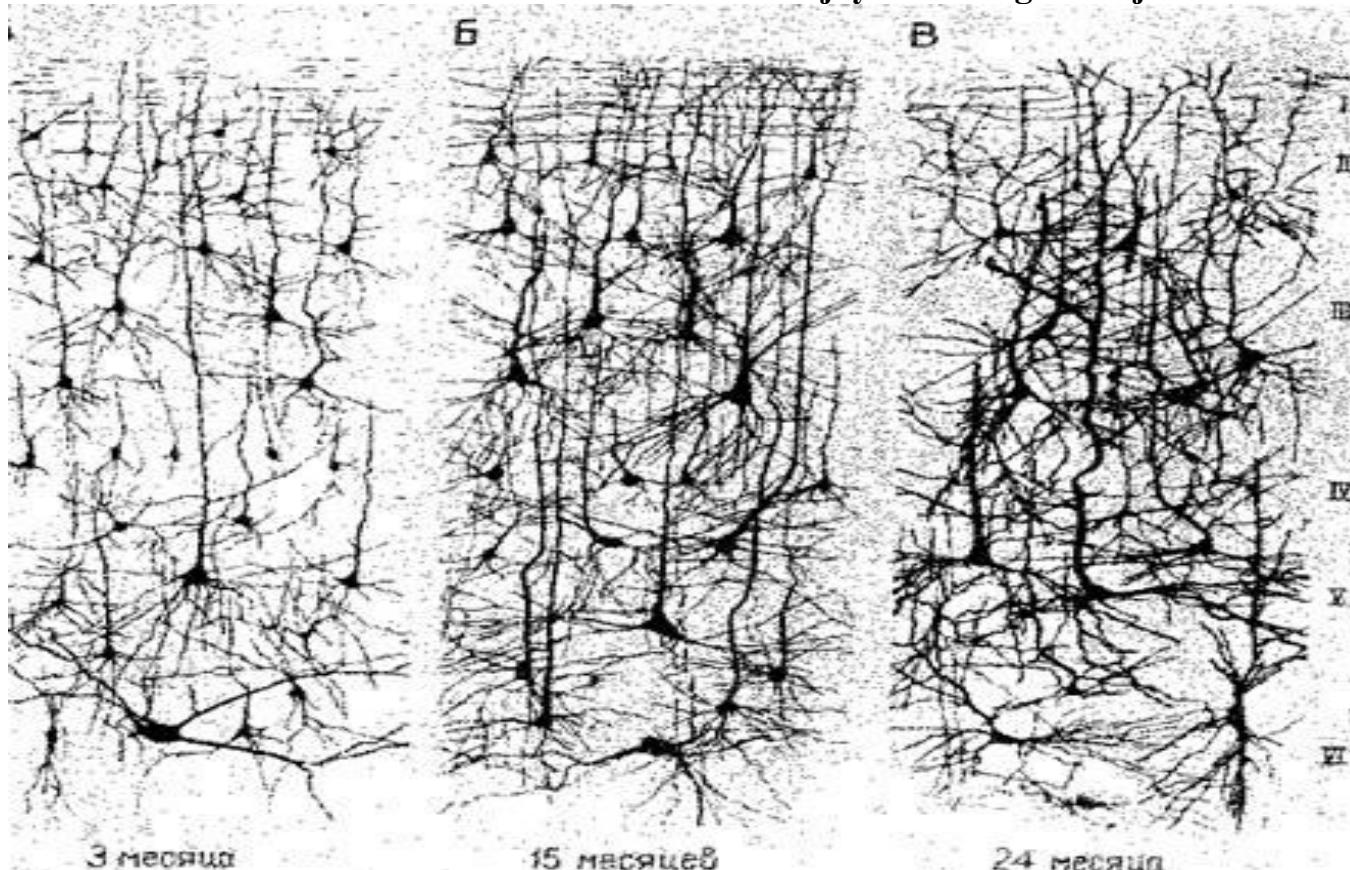
Chaqaloq motorikasi tug‘ilganidan boshlab yetarlicha tashkiliylikka ega, u holatlarni boshqarishga mo‘ljallangan ko‘pgina mexanizmlarni o‘z ichiga oladi. Chaqaloqda ko‘pincha oyoq-qo‘llarining yuqori harakatchanlik faolligi paydo bo‘ladi, bu kelajakda koordinatlashgan harakatlarni murakkab majmuini shakllanishida ijobiyligi ahamiyatga ega. Chaqaloq bolalarda qo‘l-oyoqlar bukilib, barmoqlar musht bo‘lib turadi.

Bola hayotining har bir oyi uning jismoniy va psixik imkoniyatlarining shakllanishidagi muhim davrdir. Ikki, uch oylik bola ham yangi tug‘ilgan chaqaloqdan ancha farq qiladi, uch yashar bola esa o‘z taraqqiyoti bilan bir yashar boladan birmuncha ustun turadi. Ilk bolalik davrda bolaning shaxsi, xarakteri, xulq-atvori ma’lum darajada tarkib topadi. Shu sababli bolaning ma’lum davrdagi rivojlanishi xususiyatlarini tahlil qilganda, bu rivojlanishning oldingi bosqichlarda qanday bo‘lganligini bilish kerak. Bu faqat bolaning rivojlanish jarayonini takomillashtirish va tezlashtirish uchun emas, balki ana shu jarayonning bola kuchiga yarasha va yosh imkoniyatiga mos keladigan bo‘lishini ta’minlash uchun ham kerakdir.

Bola psixikasi taraqqiyotining mana shu ko‘rsatilgan davrlari umuman qabul qilingan bo‘lsa ham, bu davrlarni absolyut davr deb hisoblash mumkin emas. Yosh davrlariga ajratishda qat’iy chegara yo‘q. U hech kim yil fasllarining almashinuv oyi va soatini ko‘rsata olmaganidek, odam hayotining davrlari o‘rtasidagi chegarani ham aniq ajratish mumkin emas. Shuning uchun yuqoridagi davrlarga ajratishni absolyut deb bo‘lmaydi.

Go‘daklik va ilk bolalik davrida nerv xujayralarining rivojlanishi

Hayotining birinchi oylarida, bola bezovtalangan paytlarda, qo‘l va oyoqlarning harakati juda betartib, bir-biriga moslashmagan, beixtiyor holda bo‘ladi. Keyin harakatlar asta-sekin «ongli»lashib boradi va bu harakatlar yangi sezgilarining manbai bo‘lib xizmat qiladi, bu murakkabroq harakatlarga o‘tishni tayyorlaydi. 3-3,5 oylik bola, unda hali aniq koordinatsiyalashgan harakat bo‘lmasa ham, qo‘llarini o‘yinchoqlarga uzatadi. Aniq koordinatsiyalashgan harakat 4 oyli bolada yaxshi ko‘rinadi. Bola o‘yinchoqni bemalol qo‘liga ololadi. Uni u-bu yog‘iga qaraydi, og‘ziga tegizib ko‘radi va shu yo‘l bilan ko‘plab har xil taassurotlar oladi. Ikki oylik bola, qorni bilan yotqizib qo‘yilsa, boshini ko‘tara boshlaydi. Uch oylikda esa yotgan holda tirsagiga tiranib turadi va bemalol u yoqbu yoqqa qaray oladi. Shu bilan birga, qo‘ltig‘idan tutib turilsa, oyog‘ida turadi. 8-8,5 oyligida boshqalarning yordamisiz o‘tira oladi, emaklaydi va biror narsaga suyanib oyog‘ida tura oladi. 12-13 oyligida o‘tirib, tura oladi, birovning yordamisiz qadam qo‘ya oladi, demak, bola yura boshlaydi. Bolaning vaqtida yurib ketmasligiga salomatligiining nochorligi, chaqaloqligida ko‘p kasal bo‘lganligi va umumiy harakat hamda sezgi organlarining kech rivojlanishi sabab bo‘ladi. Bolaning harakatlari rivojlanishi hayotini birinchi yilda judayam tez maromda kechadi, o‘n ikki oy ichida erishilgan taraqqiyot hayratlanarli.

Cheklangan qo‘l-oyoq, boshni tug‘ma umumiy elementar harakatlar to‘plamidan iborat imkoniyatga ega bo‘lgan, amalda yordamga muhtoj mavjudotdan bola kichkina odamga aylanadi, u nafaqat ikki oyoqda oson turuvchi, balki muhitda nisbatan ozod va mustaqil harakatlanuvchi oyoqlar harakati bilan bir vaqtda lokomotsiyalardan ozod fazoda (harakatni ta’minlovchi funksiyalar)

qo‘l bilan murakkab boshqaruv harakatlarini va atrofdagi olamni tadqiq etishga mo‘ljallangan harakatlarni amalga oshira oladi. Yangi tug‘ilgan bolada diqqat qilish qobiliyati bo‘lmaydi. Unda turli qo‘zg‘ovchilar ta’sirida asta-sekin ixtiyorsiz diqqat rivojlanib boradi. Bolaning tasavvur doirasi qancha kisqa bo‘lsa, uning o‘zi uchun tanish va yangi bo‘lgan predmetga nisbatan diqqati shuncha intensiv va davomli bo‘ladi. Diqqatning psixik ta’siri ma’lum, u sezgi kompleksini idrokka aylantirib, psixik jarayonlarning o‘tishini kuchaytiradi va tasavvurlarning xotirada mustahkam saqlanishiga yordam beradi.

3.2. Go‘daklik davrida jismoniy va psixik taraqqiyotning kechishi

Go‘daklik davri - bu bolaning himoyasiz, kam harakat, atrofidagi hodisalarga juda kam reaksiyasi bo‘lgan boladan juda jadal ravishda rivojlanadigan, faol, tez ilg‘aydigan, harakatchan, yordamga chaqira oladigan, quvnoq bolaga aylanish davridir. Go‘dak yoshidagi bola ham jismonan, ham psixik, ham ijtimoiy jihatdan juda tez rivojlanadi. U qisqa vaqt ichida kattalar bilan munosabat o‘rnatadi, predmetlarni ushlashga va ulardan foydalanishga o‘rganadi. U atrof-olamdagи narsalarni kuzatadi, predmetlarni qo‘li bilan ushlab, ularni qandayligini bilishga intiladi, tovushlarga e’tibor beradi va predmetlarni harakatlantirish yordamida shu tovushlarni o‘zi yaratishga harakat qiladi. U o‘z onasi va boshqa yaqinlari bilan emotSIONAL munosabatga kirishadi. Juda qisqa vaqt ichida, kattalarning yaqin kelishidan quvonadigan bolaga aylanadi.

Ilk yoshdagi bolaning harakat faoliyati uning rivojlanish darajasini va nerv tizimining funksional holatini aks ettiradi. **N.D. Levitovning** ko‘rsatishicha, yangi harakatlarni egallash analizatorlarning rivojlanishi bilan chambarchas bog‘langandir, zotan kichkina bola olamni sezish yordami bilan biladigan mavjudot bo‘lganligi sababli, harakatlarning o‘z vaqtida taraqqiy etishi bolaning umumiyy psixik taraqqiyotini ko‘rsatuvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Ilk yoshdagi bolalarning muskullari juda bo‘sh bo‘ladi.

Go‘daklik yoshida bolalarni harakat ko‘nikmalar, ayniqsa qo‘l va oyoqlarning murakkab sensor koordinatlashgan harakatlari tez shakllanadi. Bu harakatlar keyinchalik bolalarni bilish va aqliy qobiliyatlarini yuzaga kelishida judayam sezilarli rol o‘ynaydi. Bola qo‘l va oyoq harakatlari hisobiga olam haqida axborotlarni ahamiyatli qismini oladi. Qo‘lning murakkab harakatlari idrokning birlamchi shakliga kiradi va odamning aqliy faoliyatini mukammallahuvini ta’minlovchi uning ajralmas qismiga aqlanadi. Bola qo‘lining katta impulsiv faolligi hayotining birinchi haftasida namoyon bo‘ladi. Bu faollik qo‘llarni silkitish, ushslash, barmoqlar harakatlarini o‘z ichiga oladi. Bola 3-4 oyligida predmetlarga qo‘l uzata boshlaydi, katalarning yordami bilan o‘tiradi. 5 oyligida u harakatsiz predmetlarni qo‘li bilan ushlay oladi. Bola harakatlanayotgan narsani kuzata boshlaydi. U turli ovozlarga, jumladan, kattalarning tovushlariga e’tibor bera boshlaydi. Go‘daklik davridagi bolaning

hayoti to‘liq kattalar bilan hamkorliqdagi emotsional munosabat bilan bog‘liq bo‘lib, bola kayfiyatining yaxshi bo‘lishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatadi. 4-5 oyligidan boshlab, bola o‘z yaqinlarini begonalardan ajrata boshlaydi. Kattalar bilan emotsional munosabat shu yoshdagi bolalarning asosiy yetakchi faoliyati bo‘lib, bola psixik taraqqiyotining asosi bo‘lib hisoblanadi. Kattalarning doimiy ravishda bola bilan birga bo‘lishlariga unga o‘z diqqatlarini qaratishlariga odatlanishi, uning o‘yinchoqlarga nisbatan qiziqishining susayishiga olib kelishi mumkin. Tarbiyaning to‘g‘ri olib borilishi bolaning kattalar bilan bo‘ladigan muomala-munosabatini predmetlar, o‘yinchoqlar bilan munosabatining almashinishiga olib keladi.

Kattalar yordami bilan bajariladigan barcha xatti-harakatlari bolaning kelgusi psixik rivoji uchun asos bo‘ladi. Kattalarning bolaga nisbatan emotsional munosabati, ularning gaplariga bolaning o‘z diqqatini qaratishi, javob qaytarishga harakat qilishi, ba’zi so‘zlarni yodida saqlab qolib, emotsiya bildirishi, diqqat, xotira, nutq va boshqa bilish jarayonlarining rivojlanishiga zamin bo‘ladi. Ikki oylik davridan boshlab bolada oddiy ranglarni ajratish, 3-4 oyligidan boshlab, esa predmetlarning shaklini ajratish layoqati yuzaga kela boshlaydi.

Go‘dak bola 2 oylik vaqtidan boshlab, o‘z onasining yuzini va ovozini o‘zgalarnikidan ajrata boshlaydi. 2-3 oylikdan boshlab esa, onasining tabassumi va kulgusiga tabassum va turli harakatlar bilan javob qaytaradi.

3-4 oyligidan boshlab, bolalar yaqinlariga o‘z harakatlari bilan ko‘rish, eshitish yoki gapishtishni xohlayotganligini ko‘rsatadilar. 8 oyligidan boshlab esa, bola o‘zgacha muhit va begonalar qo‘liga tushsa, o‘z xavotirini yig‘isi orqali namoyon etadi. Bu xavotir 14-18 oyligida asta-sekinlik bilan kamaya boshlaydi.

2-3 oylik bolalarda yuzaga keladigan narsalarni ushlay olish harakatlarining shakllanishi ularda predmetlarning shakli va hajmini idrok qilishlarini

rivojlanishiga olib keladi. Bir yoshga yetgan bolada atrof muhitni bilishga qiziqishi va rivojlanayotgan bilish faolligi ko‘zga tashlanadi.

3.3. Ilk bolalik davrida jismoniy va psixik rivojlanish

Ilk bolalik davri: go‘daklik davridan so‘ng rivojlanishning yangi bosqichi - ilk bolalik (1-3 yosh) davri boshlanadi.

Ilk bolalik davri bola hayotidagi eng ahamiyatga molik, uning kelajakdagagi psixologik rivojlanishini belgilab beruvchi muhim davr hisoblanadi. Bu davrdagi rivojlanishning asosini bolaning to‘g‘ri yurishi, muloqotga kirishishi va predmetli faoliyatni egallash xususiyatlari tashkil etadi. Tikka va to‘g‘ri yura olish imkonи bolani, doimiy ravishda yangi ma’lumotlarni egallashga zamin bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar o‘z xatti-harakatlari bilan juda faol va kattalar bilan muloqotga kirishishga intiluvchan bo‘ladilar.

Yurishni o‘rganish bolaning jismoniy o‘sishi uchungina emas, balki uning psixik taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga egadir. Bolaning mustaqil harakat qilishi – yurishi tufayli ko‘plab predmetlarga duch keladi, ularning nimalarga ishlatilishini «amal»da ko‘rib biladi va o‘zi ham ulardan kerakli o‘rinda foydalana boshlaydi. Bola yurishni o‘rgangach, fazoni ham bila boradi. Kichkintoy bolalar «yaqindagi» fazoni qo‘llarining harakati yordamida bilib oladilar, bunda ko‘z ham ishtirok eta boshlaydi. Bog‘chagacha yoshdagi bola «uzoqdagi» fazoni orientirovka qila boshlaydi. Bola yura boshlaganda, o‘z oyog‘i yordamida masofa va yo‘nalish bilan tanishadi, uning ko‘z, qo‘l va oyoqlarining o‘zaro kelishib harakat qilishi, boshlang‘ich ko‘z o‘lchovi o‘sadi hamda masofa va predmetlarning turgan joylarini birmuncha aniq aytib berish ko‘nikmasi vujudga keladi.

Bog‘chagacha bo‘lgan yosh davrining birinchi yarmida bolalar predmetlar bilan harakat qilib, tanishib boradilar. Harakatlarning barcha koordinatsiyasi bolada barqaror diqqatning rivojlanishiga, idrokning aniq bo‘lishiga va iroda kuchining o‘sishiga olib keladi. Ammo bolalarning harakatlari kattalarning harakatlariga taqlid qilish xarakteriga ega bo‘ladi. Biror bir harakatni o‘z vaqtida o‘zlashtirishi bilan bola uni asta-sekin mustaqil bajara boradi, bu harakat unda dadillik, ishonch va sabr-matonatlilik kabi ijobiy hislatlarning tarkib topishiga yordam beradi. Bola hayotining uchinchi yilida, ya’ni organizmning intensiv o‘sishi va rivojlanishi davrida harakatlarning kam bo‘lishi bolaning umumiyligi o‘sishiga salbiy ta’sir etadi. Shu sababli asosiy harakatlar (yurish, yugurish, predmetlarga tirmashib chiqish) bilan birgalikda, qo‘l harakatlariiing ham to‘g‘ri va o‘z vaqtida rivojlanishi haqida g‘amxo‘rlik qilish zarurdir. Bolaning harakatlarini asosan uning kundalik faoliyati jarayonida o‘stirib borishga e’tibor berish kerak. Masalan, mustaqil ravishda yuvinish, kiyinish, ovqatlanish, gigienik mashqlar, o‘yin va boshqalar.

Hap xil harakatlarni bajarish va predmetlar bilan harakat qilish tevarak-atrofdagi olamni bilishga olib keladi. Bola predmetlarning fazodagi o‘rnii, joylanishi, sifati, hajmi, shakli va holatlari bilan tanishadi. Bularning hammasi

sezgi organlarining o'sishiga ijobiy ta'sir etadi. Bir yoshlik bola nisbatan yaxshi rivojlangan sezgirlikka egadir. Bola bog'cha davrining boshlanishida ba'zi tovushlarni, o'ziga yaqin kishilarning ovoz tempini aniq ajrata oladi, ba'zi bir narsalarning ta'mi va hidini farq qiladi, ranglarni taniy boshlaydi. Bu yosh davrida ko'rish va eshitish analizatorlarining rivojlanishi ayniqsa yuksak darajaga yetadi. Bola asosiy ranglarni bir-biridan farq qiladi. Lekin bolaga ranglarning nomini aytishga qaraganda, ularni bir-biridan ajratish osonroqdir. Bolalar ranglarni bilsalar ham, bu sohadagi o'z bilimlaridan yetarli darajada yaxshi foydalana olmaydilar. Bolalar qizil rangni osonlik bilan ajrata oladilar-u, binafsha rangni ajratishda ko'pincha yanglishadilar. Ko'pincha bolalar har bir rangning tusini, tovlanishini yaxshi ajrata olmaydilar.

Bu yoshdagagi bolalar uchun idrok qilinayotgan predmet obrazlarining bir-biriga o'xshashib ketishi xarakterlidir. Masalan, ular olmani biladilar, olma bolaga bir butunligicha tanish, lekin bola olmaning rangini ham, shaklini ham alohida holda ajrata olmaydi. Predmetni har tomonlama ko'ra bilish, ya'ni uni qismlarga ajratish, belgi va turlariga qarab farqlash — uni analiz qilish demakdir. Bu esa bolaga butunlikni tushunish imkonini beradi. Shu sababli, bolalarni yangi predmetlar bilan tanishtirganda, ularni bir-biridan ajratib turadigan shakli, rangi va qismlariga e'tibor berish lozim. Mana shunday tarbiyaviy ta'sir natijasida bolalarning predmetlar haqidagi tasavvurlari o'sadi. Bola bir yarim yoshga borganda, o'zлари tez-tez uchratib turgan predmetlarni, ularning rangi, hajmi, shaklining o'zgarishidan qat'iy nazar, xatosiz tanib oladilar. Bola ikki yoshga to'lay deganda, tanish kuy va tovushlarni bilib oladi. Borliqni bilish jarayonida bola o'z hayotida va tevarak-atrofidagi kishilar turmushida o'rnatilgan tartibni tushuna boshlaydi. Bu olamni bilishning eng muhim tomoni bo'lган zamon - vaqtini bilib olishi uchun asos bo'ladi. Bolaning organizmi ma'lum tartibga ko'nika boshlaydi, bu vaqt bilan tanishishdagi dastlabki qadamdir. Keyinchalik bolalar tabiat hodisalari va odamlarning kundalik hayoti singari tushunchalarni anglay boshlaydilar. Albatta, buning uchun kattalar bolalarning e'tiborini hayotning muhim belgilariga qaratishi lozim. Bolaning har bir sezgan va idrok etgan narsalari o'ziga xos sezgilar bilan mustahkamlanishi kerak. So'z bolaning ko'rayotgan predmetlarini tushunib olishini osonlashtiradi, predmetni so'z yordamida bilib olish ko'z va quloq ishini kuchaytiradi.

Bolaning aqliy jihatdan o'sishida makon va zamon haqidagi tushunchalarni anglashga yordam beradigan so'zlarni o'zlashtirib olishi muhimdir. Predmetlar o'rtasida mavjud bo'lган har xil fazoviy belgilarning (masalan, katta oraliq, tor oraliq) va turli fazoviy munosabatlarning nomlarini (o'ngda, chapda, orqada, bir qatorda) bilib olish natijasida bolalar predmetlar o'rtasidagi bu munosabatlarni ajratib olishga o'rganadilar. Shu tariqa, nutq predmetlarning belgilarini differensiyalash va umumiylashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Lekin, shu bilan bir qatorda, so'z birinchi signal sistemasi bilan bevosita bog'lanmog'i lozim. Ikki-uch yashar bolalardagi idrok o'zining yetarli darajada o'smaganligi va beqarorligi bilan ajralib turadi hamda bir kuzatish ob'ektidan ikkinchi kuzatish ob'ektiga tez-tez ko'chib turishi bilan xarakterlanadi. Yaltiroq, chiroyli, ko'zga tez tashlanadigan

predmetlar bola diqqatini o‘ziga jalb qiladi. Bog‘chagacha bo‘lgan yosh davridagi bolalar idrokclarini qo‘yilgan vazifa asosida tashkil eta olmaydilar, ulardagi bu xil idrok juda qisqa muddatli bo‘ladi. O‘zlaridan uzoqda turgan predmetlarni idrok qilishda ayniqsa ko‘p xato qiladila. Bolada idrok asta-sekin mustaqillashib, ma’lum maqsadga tayangan bo‘ladi, kuzatuvchanlik rivojiana boradi. Bola o‘zini qiziqtirayotgan narsaga uzoq vaqt qarab, uni kuzatishi, o‘sha predmet to‘g‘risida biror narsani so‘rashi mumkin.

Lekin bola hali predmet va hodisalarni har tomonlama kuzatib, uning asosiy, muhim tomonlarini ajratib, ayrim elementlarini o‘zaro bog‘lab olishning uddasidan chiqa olmaydi. Bolada kuzatuvchanlikni o‘stirishda sayr va ekskursiyalar muhim ahamiyatga egadir. Bunda bolalar kattalarning rahbarligida tevarak-atrofdagi predmet va hodisalarda o‘zlari uchun yangi bo‘lgan muhim va qiziqarli narsalarni aniqlashga o‘rganadilar. Rasmlarga qarash, o‘simplik va hayvonlarni parvarish qilish idrokning o‘sishiga juda yaxshi ta’sir etadi.

Ilk yoshdagи bolalarning yetakchi faoliyat turi - predmetlarni o‘rganish, predmetlar bilan manipulyativ harakat hisoblanadi. Go‘daklik davridagi bolalarga nisbatan, ilk bolalik davridagi bolalar atrof muhitdagi narsa va hodisalarga nisbatan ko‘proq qiziqish bilan qaraydilar. Agar, go‘dak bola qo‘liga ushlagan narsani oddiy harakatlar bilan kuzatsa, 2-3 yoshdagи bola shu predmet qismlarini diqqat bilan o‘rganganidan so‘nggina, o‘z amaliy faoliyatida ishlata boshlaydi. Bolani dastlab, ayni shu predmetlarning qo‘llanish vazifasi, mohiyati qiziqtirib, u o‘z savoliga javob olish maqsadida ko‘pincha kattalarga “**Bu nima?**» degan savol bilan murojaat qiladilar. 1-3 yoshdagи bola shakllanishda psixik rivojlanishning o‘ta ahamiyatlilagini inobatga olgan holda, ayrim psixologlar (R.Zazzo) inson tug‘ilganidan to yetuklik davrigacha bo‘lgan psixik rivojlanish asosining taxminan o‘rtalari, 3 yoshga to‘g‘ri keladi, degan mulohazani bildiradilar. Bu yoshdan boshlab, bolalar predmetlarni o‘rganish olamiga qadam qo‘yadilar. U endi kattalar bilan nutq orqali muomala-munosabatda bo‘la oladi va sodda axloq qoidalariga amal qila boshlaydilar. Kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti tufayli bola atrof hayot haqida ko‘proq ma’lumot oladi. Nutq - bu yoshlarda nafaqat muloqot, balki bola tafakkurining rivojlanishi va o‘zini-o‘zi, shuningdek,

bilish jarayonlarini boshqarish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

ILK BOLALIK DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

- Narsa buyumlarni maqsadga muvofiq ishlatalishga o'rganish.
- Nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davrning vujudga kelishi.
- 2 yilning oxiriga kelib bir necha hafta avval ko'rgan narsani taniy olish, qiyoslash operatsiyasining shakllanishi.
- 1,5 yoshda o'z jinsi haqida ilk tasvvurlarning shakllanishi.
- Davr oxiriga kelib o'zini o'zi anglashning shakllanishi (18 oyda ko'zgudagi aksini mustaqil taniy boshlashi, 2 yoshlarda egalik hissining shakllanishi, 3 yoshlarda "Men" tushunchasining egallanishi)

3.4.Ilk yoshdagи bolalarning aqliy taraqqiyoti

Ilk bolalik davridan boshlab bola uni o'rab turgan predmetlarning xususiyatlarini va ular orasidagi oddiy bog'liqliklarni anglashga harakat qiladi. Bu davr aqliy rivojlanishning asosini, idrok va tafakkur harakatlarining yangi ko'rinishlarini tashkil etadi. 1 yoshli bola predmetlarni izchil, tizimli ravishda ko'rib chiqa olmaydi. U asosan predmetning qandaydir bir ko'zga tashlanib turadigan belgisiga o'z e'tiborini qaratadi va predmetlarni shu belgilariga ko'ra taniydi. Keyinchalik yangi idrok harakatlarining egallanishi bolaning predmetli harakatlarini bajarishdan ko'z bilan chamalab, harakat qilishiga o'tishda namoyon bo'ladi, endi u predmetning bo'laklarini ushlab ko'rmasdan, balki chamalab idrok eta oladi. 2,5-3 yoshli bola kattalarning ko'rsatgan namunasi, rangi, shakli va kattaligiga ko'ra, aynan shunday predmetlarni chamalab, idrok etgan holda to'g'ri topa oladi. Bolalar avval shakliga, so'ngra kattaligiga va undan keyingina rangiga qarab ajrata oladilar. Bu jarayonda bola bir xil xususiyatga ega bo'lgan juda ko'p predmetlar mavjudligini tushuna boshlaydi. Lekin, bola rasm chizishni boshlash davrida predmetlarning rangini e'tiborga olmaydi va o'ziga yoqadigan ranglardan foydalanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha 2,5-3 yoshli bola 5-6 ta shaklni (doira, kvadrat, uchburchak, to'g'riburchak, ko'pburchak) va 8 xil rangni (qizil, olov rang, sariq, yashil, ko'k, siyohrang, oq, qora) idrok etishi mumkin. Rang va shakllarning maqsadga muvofiq ishlatalishi jihatidan har xil narsalarda turlicha namoyon bo'lishi sababli, bu yoshdagи bolalar ularni idrok etganlari bilan nomlarini aniq bilishlari va o'z nugqlarida ishlata olishlari birmuncha qiyinroq. Kattalarning bu yoshdagи bolalardan rang va shakllarni eslab qolishlarini talab etishlari noto'g'ridir, buning uchun mos davr 4-5 yoshlar hisoblanadi.

Bola 3 yoshigacha o'zlashtirgan so'zlar asosan predmet va harakatlarning nomlarini bildiradi. Nomlar asosan uning vazifasini anglatadi, bunda predmet yoki harakatning tashqi ko'rinishi o'zgarsa ham uning nomi o'zgarmaydi. Shuning uchun ham bola predmetlarning nomlarini ishlatalishini vazifalariga bog'lagan holda tez o'zlashtiradi. Idrok o'ssa, xotira takomillashadi. Xotira bolaning taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga egadir.

Ilk yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo'lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg'iysi. Diqqatning ko'p chalg'ishi bu yoshdagi bolalar diqqatining xarakterli xususiyatidir, chunki psixik hayot doimiy ravishda tashqaridan bo'ladigan yangi o'zgaruvchilarga muhtoj bo'lib turadi. Ammo ob'ektga bo'lgan qiziqish qancha aniq va ravshan bo'lsa, bolaning ixtiyorsiz diqqati shuncha barqaror bo'ladi. Ixtiyorsiz diqqatning kelgusi taraqqiyoti qiziqishlarning boyib borishiga bog'liqdir. Bu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqat endigina vujudga kela boshlagan bo'ladi.

Uch yashar bolaning xayol obrazlari tevarak-atrofdagi predmetlarning ta'sirida tug'iladi va ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Bola qo'g'irchoqni ko'rib bo'lgandan keyin, uni kiyintiradi va «uxlashga» yotqizadi. Bordi-yu, shu on «ayiqcha»ni ko'rib qolsa, diqqatini qo'lidagi qo'g'irchoq qolib, ana shu «ayiqcha»ga qaratadi va u bilan «o'rmonga sayr qilishga» ketadi. Bolada tajriba ortib borishi bilan xayol ham boyib boradi. Kichkina bolalarda xayol ancha rivojlangan bo'ladi. Lekin bola xayoldagi obraz bilan borliqdagi idrok qilayotgan narsa va predmetlarni aralashtirib yuboradi. Shu sababli bola xayoliga ta'sir etuvchi vositalar ichida ertaklar muhim o'rin egallaydi.

Ilk bolalik yoshidagi bolaning xayoli predmetlar bilan qilinadigan harakatlarga bog'liqligi bilan farqlanadi. Bu yoshdagi bolalarda nutq va tafakkur xususiyatlari o'z hayotining birinchi yilida sodda assotsiatsiya, ya'ni har xil tasavvurlarni bir-biri bilan bog'lash qobiliyatiga ega bo'ladi. Masalan, u sutli shishani ko'rishi bilan xursand bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan bolaning assotsiatsiyasi murakkablashib boraveradi. Bola bir yoshga to'lay deganda, onasining ko'chaga kiyadigan kiyimini olib kelayotganini ko'rib, xursand bo'ladi. Vrachning tekshirishidan yomon ta'sirlangan bolalar xalatli odamlardan qo'rqa boshlaydilar.

Bola o'z hayotining ikkinchi yilida fazo munosabatlarini aniqlay boshlaydi, xonaning ichidagi predmetlar orasida o'zini to'g'ri tutish malakasini egallab boradi.

Bolaning yoshi ulg'ayishi bilan unda tevarak-atrofqa bo'lgan qiziqish ortadi. Kichkintoydagagi sinchkovlik va har narsaga qiziquvchanlik uning kelgusi hayotida juda muhim rol o'ynaydi. Bola hamma narsani o'zi ko'rishni va eshitishni istaydi. Lekin bolaning hayoti va rivojlanishi uchun ko'rish va eshitish sezgilari asosida vujudga keladigan taassurotlargina emas, balki hid va muskul-harakat sezgilari orqali oladigan taassurotlar ham juda muhimdir.

Ilk bolalik davrining boshlariga kelib, bolada birinchi tafakkur operatsiyalari yuzaga keladi. Buni bola biror predmetni olishga harakat qila

olganidan so‘ng, uni sinchiklab o‘rganishida ko‘rishimiz mumkin. Ularning tafakkurlari, asosan, ko‘rgazmali-harakatli bo‘lib, u atrof olamdagи turli bog‘liqliklarni o‘rganishga xizmat qiladi. O‘zidan uzoqroq turgan koptokni biron-bir uzunroq narsa bilan itarib yuborish mumkinligini ko‘rgan bola, endi mustaqil ravishda divan tagiga kirib ketgan koptokni tayoqcha yordamida olish mumkinligini tafakkur eta oladi. Bu davrdagi bolalar tafakkurida umumlashtirish katta o‘rin tutadi. Umumlashtirishda nutq muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, soat deyilishi bilan bola qo‘l soatini yoki devordagi osma soatni ham tushunishi mumkin. Lekin, ular turlicha bo‘lganligi bois, ularda umumiylilikni topish bola uchun qiyinroq hisoblanib, bu borada fikrlash 2-3 yoshli bolalar ma’lum bir predmetlarning o‘rniga ularning o‘rnini bosishi mumkin deb hisoblagan boshqa narsalardan ham foydalanadilar. Masalan, o‘yin jarayonida bola cho‘pni qoshiq yoki termometr o‘rnida, yog‘ochdan yasalgan krovat yoki mashina o‘rnida foydalanishi mumkin.

Bola ikki yoshlarga borib, amaliy tafakkurdan birinchi marta foydalana oladi, uchinchi yoshida esa ba’zi tanish harakatlardan qonkret masalalarni hal qilishda mustaqil foydalana boshlaydi. Masalan, bu yoshdagi bola vazadagi tugmachani qo‘li bilan solib, ololmassa, u vazachani to‘ntarib olaveradi. Tafakkurning bu boshlang‘ich shaklini ba’zan «qo‘l tafakkuri» ham deyiladi. Tafakkurning bu shaklii bola aqliy tarqqiyotining kelgusi bosqichi uchun juda zarurdir.

Uch yoshli bolalarda hukmning oddiy turlarini ko‘rish mumkin. Bu hukm turlari doimo faqat o‘zi bevosita idrok qilayotgan va yakka predmetlarga taalluqli bo‘ladi. Bola 2,5 yoshga yetganda savollar bera boshlaydi. Avval savollar ko‘proq predmetlarning nomi to‘g‘risida bo‘lsa, keyinchalik savollar asosan predmetlarning qanday maqsadlarda qo‘llanilishi va nimalarga ishlatilishi to‘g‘risida (masalan, bu nima?, bu bilan nima qilinadi?, bu nimalarga ishlatiladi? kabi) bo‘ladi. Hozirgi zamon, o‘tgan zamon va umuman vaqt to‘g‘risidagi aniq tasavvur tushunchasi fazoviy tasavvurlarga nisbatan ancha kech paydo bo‘ladi. Bola predmetlar bilan ko‘proq aloqa qilishi, ular bilan munosabatda bo‘lishi va ularning xususiyatlarini tekshirib ko‘rishi kerak. Bu bilan unda dastlab ayrim predmetlar va hodisalar haqida tasavvurlar to‘plana boradi va keyinchalik shular zaminida umumi tasavvur va tushunchalar hosil bo‘ladi, mantiqiy tafakkur rivojiana boshlaydi. 2-3 yoshli bola ko‘p narsani ko‘rishni, ko‘p narsani bilishni va tushunishni istaydi, bu uning qiziquvchanlik va sinchkovlik xususiyatidan kelib chiqadi. U hamma joyga «tiqiladi», kattalarga halaqit berib, ularning tinkasini quritib juda ko‘plab savollar beradi.

Kattalar mana shu savollarning hammasidan bolalarda tafakkurni o‘sirish va tevarak-atrofdagi olamni turli tushunishni tarbiyalash maqsadida foydalanishi g‘oyat muhimdir. Bola o‘z savollariga tushunarli javob olganidan keyin, bu ma’lumotlarni o‘z o‘yinlarida aks ettiradi va shu yo‘l bilan ularni xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Bola tevarak-atrofdagi olamni kattalarning tushuntirishi bilan bir vaqtida kuzatsa, atrofdagi olamni yaxshiroq tushuna boshlaydi, narsa va hodisalarni solishtiradi, ularning ayrimlari o‘rtasidagi

o‘zaro bog‘lanishlarni va buning sabablarini aniqlaydi. Mana shuning o‘zi bolada ancha umumlashgan tafakkur paydo bo‘layotganidan darak beradi.

Bola tafakkurining rivojlanishi nutqning o‘sishi bilan mustahkam bog‘langandir, nutqning o‘sishi tafakkurning rivojlanishiga yordam beradi, chunki so‘z narsa, predmet va harakatlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi. O‘z navbatida, tafakkurning rivojlanish darajasi so‘z zaxirasining oshishiga, umuman, nutqning o‘sishiga yordam beradi.

Bu yoshdagi bolalarning yana bir muhim yutug‘i, ona tilini o‘zlashtirib olishlaridir. Bir yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan davr nutqning jadallik bilan o‘sish davri hisoblanadi.

Nutq bola hayotining ikkinchi yilida ikki bosqichda tarkib topadi. Dastlabki bosqich birinchi yoshning oxiridan bir yarim yoshgacha bo‘lgan davr bo‘lib, bolada bu davrda asosan kattalarning unga murojaat qilib aytgan gapini tushunish qobiliyati o‘sib boradi. Bolaning lug‘at boyligi ayniqsa bir yoshdan keyin, ya’ni yurishni o‘rganib, tobora ko‘p predmetlarga duch kela boshlagan davridan boshlab tez o‘saa boradi. Bola predmetlarning nomini tez bilib oladi.

Bola ikki yoshga to‘lganda, harakatlarning ham nomlarini bilib oladi. Bu harakatlarga bolaning o‘zi bajaradigan yoki kattalar tomonidan bajarilgan, nomi aytilgan va bola kuzatib borgan harakatlar kiradi. Bu «passiv» nutq hisoblanadi, chunki bola so‘zlarni tushunadi-yu, lekin ularni talaffuz qila olmaydi.

3 yoshlar arafasida predmetlarning vazifalarini to‘la o‘zlashtirgan bolalar, o‘z o‘yinlarida, shu predmetlardan maqsadsiz foydalanib qolmay, balki ularni o‘z vazifalariga ko‘ra ishlata dilar. Bolaning nutqi u 1,5 yoshga yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 ta so‘zdan, to 100 tagacha so‘zni o‘zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam qo‘llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojiana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarini so‘rabgina qolmay, balki bu so‘zlarni o‘zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallahadi. 2 yoshlarning oxirlariga borib, bola 300 tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha so‘zni o‘z nutqida ishlata oladi, Shuningdek, so‘zlarni ham aniq talaffuz etib, jumlalarni to‘g‘ri tuza oladilar. 1,5 - 3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bola bilan so‘zlashayotganda kattalar so‘zlarni aniq talaffuz etishlari va boladan ham aniq talafuzni talab etishlari lozim.

Bir predmetni boshqasi o‘rnida qo‘llash mumkinligini anglash, bola uchun atrof-olamni bilish, o‘rganishidagi ahamiyatli burilish hisoblanadi va u dastlabki tasavvurlarini yuzaga keltiradi. Bu yoshdagi bolalar endi, astasekinlik bilan kattalar aytib berayotgan ertak, voqeа yoki hikoyalarni, shuningdek rasmda chizilgan narsalarni tasavvur eta oladilar. Ertaklarni eshitish jarayonida bola ertak kahramonlarini kimgadir o‘xshatishga harakat qiladi, ba’zida esa u o‘zi mustaqil ertak yoki hikoyalarni to‘qiy olishi ham mumkin. Ilk bolalik davrida xotira bilishdagi asosiy vazifa hisoblanib, u bilishning barcha ko‘rinishlarini rivojlanishida ishtirot etadi. Bu davrda bolaning xotirasi jadal rivojlanadi. Bolaning hayotiy tajribalarni o‘zlashtirishida

dastlab harakatli, emotsional va obrazli xotira ishtirok etadi. Bu borada harakatli va emotsional xotira ustunlik qiladi. Xotira bu yoshda asosan ixtiyorsiz bo‘ladi. Bu davrdagi bolalarga ko‘p kitob o‘qib berish natijasida ular ertak, she’r va hikoyalarni eslab qoladilar, lekin bunday eslab qolish bolaning umumiyligi rivojlanishidan ham, xotirasining individual xususiyatidan ham dalolat bermaydi. Bu ilk bolalik davridagi bolalarning barchasiga xos bo‘lgan nerv tizimining umumiyligi egiluvchanligi natijasidir. O‘zi va atrof hayoti haqidagi voqeя va hodisalarda ketma-ketlik borligi uchun ham ularni hali to‘liq ravishda xotirasida saqlab qola olmaydi.

3.5.Ilk bolalik davrida bola shaxsining rivojlanishi

Bu davrdagi bolaning xatti-harakatlari ularning xohish va hissiyotlari juda o‘zgaruvchan bo‘ladi. Masalan, bolaning yig‘lashi hamda yig‘idan to‘xtashi juda tez o‘zgaradi. Ilk davrda bolada o‘z yaqinlariga: onasi, otasi, buvi-buvalari, tarbiyachisiga nisbatan muhabbat shakllanadi. Bola o‘z yaqinlaridan maqtov olishga harakat qiladi. Ota-onalar tomonidan bolaning xatti-harakatlari va shaxsiy xususiyatlariga beradigan ijobjiy emotsional baholari ularda o‘zlarining layoqat va imkoniyatlariga nisbatan ishonchini shakllantiradi. U o‘z ota-onasiga nihoyatda qattiq bog‘langan bo‘lib, intizomli va itoatkor bo‘ladi. Ana shu bog‘liqlik sababli bolaning asosiy ehtiyojlari qondiriladi, xavotirligi kamayadi. Onasi yonida bo‘lgan bolalar ko‘proq harakat qiladilar va atrof muhitni o‘rganishga intiladilar. Bu davrda bola o‘z ismini juda yaxshi o‘zlashtiradi. Bola doimo o‘z ismini himoya qiladi, uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi. Kattalarning bola bilan qiladigan muomala-munosabati uning o‘zini alohida shaxs sifatida anglashini boshlanishiga imkoniyat beradi. Bu jarayon asta-sekinlik bilan amalga oshadi. Kattalarning bola bilan qanday muomala qilishlariga qarab uning o‘z «**Men**»ini anglay boshlashi birmuncha avvalroq yoki kechroq yuzaga kelishi mumkin. 3 yoshli bola o‘zini, o‘z xohish va ehtiyojlarini qondirishi mumkin bo‘lgan manba deb biladi va bu uning “**Menga bering**”, “**Ko‘taring**”, «**Men ham boraman**» kabi talablarida ko‘rinadi. Uch yoshli bolalar o‘zlarini o‘zgalar bilan taqqoslay boshlaydilar, buning natijasida bolalarda o‘z-o‘zini baholash vujudga keladi. Shu davrdan boshlab bolalarda mustaqil bo‘lish ehtiyoji yuzaga keladi va bu ularning «**o‘zim qilaman**» qabilidagi so‘zlarida namoyon bo‘ladi.

3 yoshdagagi inqiroz: 3 yoshga kelib bola o‘zini kattalar bilan taqqoslay boshlaydi va kattalar qilishi mumkin bo‘lgan (huquqi bo‘lgan), ular bajara oladigan harakatlarni bajarishga intiladi. “**Men katta bo‘lsam mashina haydayman**”, “**Men sizga katta tort olib kelaman**», «**Mening yuzta qo‘g‘irchog‘im bo‘ladi**» kabi xohishlarini o‘z tili bilan ifodalaydi va u kelasi zamonda gapirsa ham o‘zining barcha xohishlarini shu bugun amalga oshirishga harakat qiladi. Ko‘pincha bunday xislat qat’iylik va qaysarlik bilan namoyon bo‘ladi. Bu qaysarlik asosan bolaning kattalarga bildirgan salbiy xatti-harakatlarida namoyon bo‘ladi. Bola o‘zini mustaqil harakat qila olishini anglagan vaqtdan boshlab, unda «**o‘zim qilaman**»

boshlanadi va bu yana kaysarlik va o'jarlik tarzida ko'rindi. 3 yoshtiagi inqiroz bola shaxsining ma'lum bir darajada rivojlanganligi va kattalar bajaradigan xatti-harakatlarni qila olmayotganligini anglashi natijasi hisoblanadi. Inqiroz davrida yuzaga keladigan iroda, layoqat va boshqa bir qancha xususiyatlar uni shaxs bo'lib shakllanishiga tayyorlaydi.

Uch yoshgacha bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy yangi o'zgarishlar

Yosh davrlari	Bilishi	Harakati	Muloqoti
3 yosh	<p>Nutqning shakllanishi.</p> <p>Ko'rgazmali harakat tafakkurning rivojlanishi.</p> <p>Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari.</p> <p>Atrof -muhitdan o'zini ajratishi; qat'iylikni anglashi</p>	<p>Qo'l predmetli harakatlarning rivojlanganligi o'z xatti-harakatlarini irodaviy boshqarishning ko'rinishlari</p>	<p>O'z-o'zini anglashning yuzaga kelishi.</p> <p>Dastlabki axlokiy qoidalarni egallashi</p>
2 yosh	Faol nutqni tushunishi va o'zida yuzaga kelishi	Qo'l funksiyalarining aniq belgilanishi	Xarakter asoslarini shakllanishi

1 yosh	Nutqni tushunishning dastlabki belgilari	Mustaqil holda tik turish va yurish	Nutqni qo'llashning dastlabki belgilari

10 oylik	Sensomotor intellektning rivojlanishi	Mustaqil holdatik turish va yurishga harakat qilish	Bog'liqlik reaksiyasining yuzaga kelishi, begona muhit va begonalar orasida xavotirlik
8 oylik	Sensomotor intellektning yuzaga kelishi	Tayanib yurishi	Jest, mimika va pantomimika yordamida noverbal muloqoti
7 oylik		Yordam bilan turishi	
5 oylik	Sezgilarning rivojlanishi	Yordam bilan o'tirishi	
3 oylik	Ko'reish qobiliyatining shakllanishi	Yon tomoniga o'girilishi	Onaning jilmayishiga javob qaytarishi
2 hafta	Onaning tovushini boshqa tovushlardan farqlashi	Qo'l va oyoq harakatlarida qat'iylik	
1 hafta	Harakatlarni kuzatishi	Qo'l va oyoqlarning betartib harakati	

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

1. Go'daklik davri, uning tug'ma xususiyatlari va rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Ilk bolalik davridagi muloqotning psixik jihatlari.
3. Ilk bolalik davridagi asosiy faoliyat turi.
4. 3yoshdagi krizis: uning sabablari va namoyon bo'lishi.
5. Ilk bolalik davrida shaxs shakllanishining psixologik asoslari.

Mavzu yuzasidan test savollari:

- 1. Go'daklik va ilk bolalik davri necha yoshlarni o'z ichiga oladi?**
  - A) 0 – 1yosh;
  - B) 1 – 3yosh;
  - V) Barcha javoblar to'g'ri.
- 2. Ilk bolalik davrida yetakchi faoliyat nima?**
  - A) O'yin faoliyat;
  - B) Predmetli faoliyat;
  - V) Muloqot faoliyati.
- 3. Bolaning psixik rivojlanishini ta'minlovchi omillar va shart-sharoitlarni aniqlang.**

- A) Tabiiy ijtimoiy muhit, maktabgacha tarbiya muassasalaridagi tarbiya va maktabdagi ta’lim.;
- B) Irsiyat, muhit, bolaning shaxsiy faolligi, tarbiya va ta’lim.;
- V) Oliy nerv faoliyatining tipi bilan bog‘lik bo‘lgan asab sistemasiga xos kuch va harakatchanlik.

4. 3 yosh krizisi (inqirozi) qanday xatti-harakatlarda ifodalanadi?

- A) O‘zini o‘zgalardan farqlay (ajrata)olish, o‘z imkoniyatlarini tushunish, mustaqillikka intilish;
- B) Bola o‘zining xatti-harakatlarini nima yaxshi-yu, nima yomon degan tasavvurga moslay boshlashi;
- V) Bola o‘zini kattalar bilan taqqoslay boshlashi, kattalar xatti-harakatlarini bajarishga intilishi, mustaqil harakat qila olishi, qat’iyligi va qaysarligida ifodalanadi.

5. Bola to‘g‘ri yurishni, muloqotga kirishishni, predmetli faoliyatni egallash xususiyatlarini qaysi davrda egallaydi?

- A) Ilk bolalik davrida;
- B) Chaqaloqlik davrida;
- V) Kichik maktab yoshi davrida.

6. 3 yoshgacha bo‘lgan bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy o‘zgarishlar nimalar?

- A) faol nutqning shakllanishi;
- B) Obrazli tafakkurning dastlabki nishonalari, atrof- muhitdan o‘zini ajratishi;
- V) Barcha javoblar to‘g‘ri.

IV BOB. MAKTABGACHA YoSh DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

O‘quv maqsadi:

Ta’limiy: Talabalarni maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti, bilish jarayonlarining rivojlanishi hamda shaxs xususiyatlari haqida ilmiy ma’lumotlar bilan tanishtirish. Maktabga psixologik tayyorgarlik muammosi yuzasidan nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirish.

Tarbiyaviy: Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi, ularning ruhiy salomatliklari va ruhiy barqarorliklarini ta’minlovchi muhit yaratish zaruriyatini talabalar ongiga singdirish.

Rivojlantiruvchi: Talabalarning maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda ular bilan ishslash ko‘nikma-malakalarini rivojlantirish.

Reja:

- 1.Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti.
- 2.Bog‘cha yoshidagi bolalar o‘yinining psixologik xususiyatlari.
3. Bog‘cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi.
4. Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi.
- 5.Bolaning mакtabga psixologik tayyorgarligi.

4.1. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyoti

Ontogenezda 3 dan 7 yoshgacha bo‘lgan davr bog‘cha yoshi davri yoki maktabgacha yosh davri hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasida juda tez sifat o‘zgarishlari bo‘lishini inobatga olgan holda 3 davrga: (3-4 yosh) kichik maktabgacha davr, (kichik bog‘cha yoshi), (4-5 yosh) o‘rta maktabgacha davr, (o‘rta bog‘cha yoshi) , (6-7 yosh) katta maktabgacha davr (katta bog‘cha yoshi)ga ajratish mumkin. Bola rivojlanish jarayonida kishilik avlodi tomonidan yaratilgan predmet va hodisalar olami bilan munosabatga kirishadi. Bola insoniyat qo‘lga kiritgan barcha yutuqlarni faol ravishda o‘zlashtirib, egallab boradi. Bunda predmetlar olamini, ular yordamida amalga oshiriladigan xatti-harakatlarni, tilni, odamlar orasidagi munosabatlarni egallab olishi, faoliyat motivlarining rivojlanishi, qobiliyatlarning o‘sib borishi, katta yoshli kishilarning bevosita yordamida amalga oshirilib borilmog‘i kerak. Asosan, shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati kuchaya boshlaydi.

Bog‘cha yoshdagi bolalarga beriladigan tarbiya, ularning murakkab harakatlarini o‘zlashtirish, elementar gigiena, madaniy va mehnat malakalarini shakllantirish, nutqini rivojlantirish hamda ijtimoiy axloq va estetik didining dastlabki kurtaklarini hosil qilishga qaratilishi lozim.

Mashhur rus pedagogi Lesgaftning fikricha, insonning bog‘cha yoshidagi davr shunday bir bosqichki, bu davrda bolalarda xarakter xislatlarining namunalari shakllanib, axloqiy xarakterning asoslari yuzaga keladi.

Bog‘cha yoshdagi bolalarning ko‘zga tashlanib turuvchi xususiyatlaridan biri, ularning harakatchanligi va taqlidchanligidir. Bola tabiatining asosiy qonunini shunday ifodalash mumkin: bola uzluksiz faoliyat ko‘rsatishni talab qiladi, lekin u faoliyat natijasidan emas, balki faoliyatning bir xilligi va surunkaliligidan toliqadi.

Kattalar va tengdoshlari bilan bo‘lgan munosabat orqali bola axloq me’yorlari, kishilarni anglashi, shuningdek, ijobiy va salbiy munosabatlar bilan tanisha boshlaydi. Bog‘cha yoshidagi bola endi o‘z gavdasini yaxshi boshqara oladi. Uning harakati muvofiqlashtirilgan holda bo‘ladi. Bu davrda bolaning nutqi jadal rivojana boshlaydi, u yangiliklarni egallahga nisbatan o‘z bilganlarini mustahkamlashga ehtiyoj sezadi, o‘zi bilgan ertagini qayta-qayta eshitish va bundan zerikmaslik, shu davrdagi bolalarga xos xususiyatdir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlari jadal ravishda ortib boradi. 3-7 yoshli davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

- predmetlarni o'rganishi;
- individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;
- individual va guruhiy ijod;
- musobaqa o'yinlari;
- muloqot o'yinlari;
- uy mehnati.

Bog'cha yoshidagi bolalar nutqni bir munkha to'la o'zlashtirganlari va haddan tashqari harakatchanliklari tufayli ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor doiradan kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Ular endi bog'chadagi o'rtoqlari va qo'ni-qo'shnilarning bolalari bilan ham jamoa bo'lib o'ynashga harakat qiladilar.

Hamma narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyoj kuchayadi. Bog'cha yoshidagi bola tabiatiga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri, uning har narsani yangilik sifatida ko'rib, uni har tomonlama bilib olishga intilishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalar hayotida va ularning psixik jihatidan o'sishida qiziqishning roli kattadir, qiziqish xuddi ehtiyoj kabi, bolaning biror faoliyatga undovchi omillardan biridir. Shuning uchun ham qiziqishni bilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan murakkab psixik hodisa desa bo'ladi.

Bolaning kamol topishida qiziqishning ahamiyati shundaki, bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga intiladi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa o'z navbatida bolaning diqqati hamda irodasi kabi muhim xislatlarni o'stirishga va mustahkamlashiga yordam beradi. 3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar.

4.2. Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi. **Maktabgacha yoshidagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir.** Bu yoshidagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

- 1)predmetli o'yinlar(15-20 minut o'ynaladi);
- 2)syujetli-rolli o'yinlar (30-60 minut o'ynaladi);
- 3) qoidali o'yinlar (1soatdan -2 kungacha davom etishi mumkin).

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yin faoliyatları masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab

borayotgan sermazmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

Bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida ular bilan bevosita amaliy munosobatda bo'lishga intiladi. Bu o'rinda shu narsa harakterlik, bola bilishga tashnaligidan atrofdagi o'zining haddi sig'adigan narsalari bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo'lgan, o'zining kuchi ham yetmaydigan, haddi sig'maydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo'lishga intiladi. Masalan: bola avtomashinani yoki tramvayni o'zi haydagisi, xaqiqiy otga minib yurgisi, uchuvchi bo'lib, samolyotda uchgisi va rostakam militsioner bo'lgisi keladi. Tabiiyki bola o'zidagi bunday ehtiyojlarning birontasini ham haqiqiy yo'l bilan qondira olmaydi. Bu o'rinda savol tug'iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turli ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilik qanday yo'l bilan hal qilinadi? Bu qarama-qarshilik faqatgina bиргина faoliyat orqali, ya'ni, bolaning o'yin faoliyati orqaligina hal qilinishi mumkin. Buni quyidagicha izohlab berish mumkin:

- **birinchidan**, bolalarning o'yin faoliyati qandaydir moddiy mahsulot ishlab chiqarishga qaratilgan faoliyat emas. Shuning uchun bolalarni o'yinga undovchi sabab (motiv) kelib chiqadigan natija bilan emas, balki shu o'yin jarayonidagi turli harakatlarning mazmuniga bog'liqdir;

- **ikkinchidan**, bolalar o'yin jarayonida o'z ixtiyorlaridagi narsalarni, o'zlarini qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo'lgan narsalarga aylantirib, xohlaganlaricha erkin faoliyatda bo'ladilar. Bolalarning o'yin faoliyatlari ularning jismoniy va psixik jihatdan garmonik rivojlanishi uchun birdan-bir vositadir.

O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga mansub bo'lgan mehnat ham, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xomxayol surish, dam olish va xushchaqchaqlik jarayonlarining barchasiga o'yin faoliyatida imkon bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xususiyatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi, o'yin davomida yuzaga kelib, rivojlanadigan psixik jarayondir. Shuni ham ta'kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o'zlarining har turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

Bolalarning o‘yin faoliyatlarida turli hayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarini aks ettirish passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi.

Bolalar o‘yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o‘yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko‘pincha umumiylit harakteriga ega bo‘lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o‘zining turli-tuman o‘yinlarida faqat o‘ziga tanish bo‘lgan yolg‘iz bir shofyorning, vrachning, militsionerning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, vrachlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar o‘z vaqtlanining ko‘p qismini o‘yin bilan o‘tkazadilar. Bu yosh davrida barcha o‘yin turlarini ko‘rish mumkin. Ularda predmetli-boshqaruva ramziy o‘yinlardan tortib to qoidalari syujetli-rolli o‘yinlargacha tashkil etiladi.. Ushbu yoshdagi bolalar syujetli-rolli o‘yinlarida odatda kundalik hayotlarida kuzatadigan kattalarning harakatlarini qayta namoyon etadilar.

Kichik maktabgacha yoshdagи bolalar asosan predmetlar, turli xil o‘yinchoqlar bilan yolg‘iz o‘zlari o‘ynaydilar. O‘zlarining predmetli va konstruktorli o‘yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur jarayonlarini, shuningdek o‘z harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatları doirasi cheklangan kichik yoshdagи bolalar (ba’zan kichik guruh bolalari ham) o‘zlarining o‘yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar xolos. Masalan, (oyisini, dadasi, akasini, tarbiyachisini va shu kabilarni).

O‘rta yoki katta bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘yinlarida esa bunday obrazlar umumiylit harakteriga ega bo‘la boshlaydi. O‘rta va katta maktabgacha yosh davrida syujetli-rolli o‘yinlar rivojlanadi, biroq kichik maktabgacha yosh davridan o‘yinlarga kiritiladigan va amalga oshiriladigan mavzulari, rollari, o‘yin harakatlarining qoidalari bilan katta maktabgacha yosh davridan o‘yinlari turli-tumanligi bilan farqlanadi. Tabiiy xarakterdagi ko‘pgina predmetlar shartlilariga almashtiriladi va ramzli o‘yin boshlanadi. Masalan, oddiy kubik o‘yindan va unga ajratilgan roldan qat’iy nazar ramziy ma’noda mebellar va mashinalarni, odamlar va hayvonlarni namoyish etadi. Syujetli-rolli o‘yinlarda bolalar, asosan, o‘zlari har kuni ko‘rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o‘yini asta-sekinlik bilan jamoa shakliga ega bo‘lib boradi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o‘yinlari davomida kuzatish qulaydir. O‘z o‘yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko‘proq ularning o‘zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Shuningdek, jamoa o‘yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «poezd» o‘yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko‘mir yoquvchi, provodniklar, qontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo‘lovchilar bo‘ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o‘yinlari artistlarning faoliyatiga o‘xshaydi. Chunki, jamoa o‘yinidagi har bir bola o‘z rolini yaxshi ado

etishga intilishi bilan birga, o‘yining umumiylar mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o‘zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma’lum rollarga bo‘lingan jamoa o‘yini, bolalardan qat’iy qoidalarga bo‘ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o‘yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o‘yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o‘yin qoidalariiga, tartib-intizomga bo‘ysungan va shu kabi boshqa ijobiy hislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Eng asosiysi bu o‘yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan – rollariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlar asosida quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o‘yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o‘zlarini ham ularga rioxha qilishga harakat qiladilar. Bolalarning syujetli-rolli o‘yinlari turli mavzularda bo‘lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o‘yinda qayta ijro etiladigan rollar –oilaviy (ona, ota, buvi, buva, o‘g‘il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga, bog‘chadagi tarbiyachi,) yoki ertak qahramonlari (bo‘ri, ayiq, tulki, quyon, echki,) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar kattalar yoki bolalar yoki ularni o‘rnini bosuvchi o‘yinchoqlar, qo‘g‘irchoqlar bo‘lishi mumkin.

Katta bog‘cha yoshida syujetli-rolli o‘yinlar esa o‘z mavzusining boyligi va xilma-xilligi bilan farqlanadi. Bu o‘yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko‘nikma va malakalari rivojlanadi boshlaydi.

O‘yinlarda asosiy rol qoidalarga rioxha qilishga va munosabatlarga, masalan, subordinatsiyaga ajratiladi. Bunda bolada birinchi marotaba liderlik xususiyati paydo bo‘ladi, bolalarda tashkilotchilik ko‘nikma va malakalari rivojlanadi.

Taxmin qilinishicha, aynan shunday o‘yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shakllanadi va mustahkamlanadi.

Ushbu yosh davri taraqqiyot uchun zarur bo‘lgan ikkita faoliyat turining boshlanishi bilan bog‘langan: mehnat va o‘qish. Bu yoshdagi bolalarning o‘yin, mehnat va o‘qishni o‘zlashtirishlarini ketma-ketligi bosqichini aniqlash mumkin, bunda maktabgacha yosh davri tahlil maqsadida shartli ravishda 3 ta davrga bo‘linadi: kichik maktabgacha yosh davri (3-4 yosh), o‘rta maktabgacha yosh davri (4-5 yosh) va katta maktabgacha yosh davri (5-6 yosh). Ushbu bo‘lish yosh davrlari psixologiyasida bolalarning psixologiyasi va xulq-atvoridagi jadal va sifatiy o‘zgarishlarni qayd etish uchun o‘tkaziladi.

Katta maktabgacha yosh davrida konstrukturlik o‘yini mehnat faoliyatiga aylana boshlaydi, o‘yin jarayonida bola turmushda zarur bo‘lgan nimanidir yasaydi, yaratadi, quradi. Bolalar bunday o‘yinlarda oddiy mehnat ko‘nikma va malakalarini egallaydilar, ularda amaliy tafakkur faol rivojlanadi. Bola o‘yinda ko‘plab uy-ro‘zg‘or asboblari va predmetlaridan foydalanishni o‘rganadi. Unda o‘z xatti-harakatlarini rejalshtirish qobiliyati paydo bo‘ladi va rivojlanadi, aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

Hech bir yosh davri ushbu yosh davridagidek shaxslararo hamkorlikning turli shakllarini talab qilmaydi, chunki u bola shaxsining turli jihatlarini rivojlanishi zarurati bilan bog‘liq. Bu tengdoshlari, kattalar bilan hamkorlik, o‘yinlar, muloqot va birgalikdagi mehnatdir.

Bu yosh davri davomida bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o‘yini, konstruktiv tipdagi individual predmetli o‘yin, jamoaviy syujetli-rolli o‘yinlar, individual va guruhiy ijod, o‘yin-musobaqa, o‘yin-muloqot, uy mehnati. Maktabga chiqishdan bir yoki ikki yil avval ularga o‘quv faoliyati qo‘shiladi va 5-6 yoshli bola eng kamida faoliyatning 7-8 turiga tortiladi, ularning har biri bolani o‘ziga xos ravishda intellektual va axloqan rivojlantiradi.

Shuni ham ta’kidlash joizki, fan-texnika mislsiz rivojlanayotgan hozirgi davrda hayratda qoldiradigan narsalar bolalarga go‘yo, bir mo‘jizadek ko‘rinadi. Natijada ular ham o‘zlarining turli o‘yinlari jarayonida o‘xshatma qilib (ya’ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o‘ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o‘ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o‘zlarining har turli o‘yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog‘da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

Bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘yinlari atrofdagi narsa va hodisalarni bilish quroli bo‘lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega, o‘zgacha qilib aytganda, o‘yin qudratli tarbiya quroli hamdir. Bolalarning o‘yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya’ni yuksak insoniy hisatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o‘yin faoliyatlarini tashqaridan

kuzatsak, o‘yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xususiyatlari (xarakteri, kimning nimaga ko‘proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqkol namoyon bo‘lishini ko‘ramiz. Shuning uchun bolalarning o‘yin faoliyatlari, ularni individual ravishda o‘rganish uchun juda qulay vositadir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shug‘ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san’atning ham ahamiyati juda kattadir. Bu yosh davridagi bolalar ijodiy faoliyatdan tasviriy san’at ayniqsa, rasm chizishni yaxshi ko‘radilar. Bolaning tasavvur etish xarakteriga ko‘ra, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog‘cha yoshidagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi. Bolaning nimani va qanday ifodalashiga qarab, uning atrof olamdagи voqelikni qanday idrok qilishi, xotirasi, xayoli va tafakkurining o‘ziga xosligi haqida mushohaza qilish mumkin. Rasmlar orqali bolalar tashqi olamdan olayotgan tassurotlari va bilimlarini yetkazishga harakat qiladilar. Rasmlar bolaning jismoniy va psixologik holatiga ko‘ra o‘zgarishi mumkin. (kasallik, kayfiyat). Aniqlanishicha, kasal bolalar chizgan rasmlar sog‘lomlarnikidan ko‘pgina jihatlari bilan farq qiladi

Rasm chizish bolalar uchun o‘yin faoliyatining o‘ziga xos bir shakli bo‘lib hisoblanadi. Bola avvalo ko‘rayotgan narsalarini, keyinchalik esa o‘zi biladigan, xotirasidagi va o‘zi o‘ylab topgan narsalarni chizadi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo‘lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o‘rganadilar.

Maktabgacha yosh davri badiiy-ijodiy faoliyatida musiqa muhim ahamiyatga ega. Bolalarga musiqiy asarlarni tinglash, musiqiy qatorlarni va tovushlarni turli asboblarda takrorlash quvonch bag‘ishlaydi. Bu yosh davrida birinchi marotaba musiqa bilan jiddiy shug‘ullanishga qiziqish paydo bo‘ladi, u keyinchalik haqiqiy qiziqishga aylanishi va musiqiy qobiliyatni rivojlanishiga yordam beradi. Bolalar qo‘sish aytishga, musiqa ostida turli ritmik, raqs harakatlarini bajarishga o‘rganadilar. Qo‘sish aytish musiqani anglash va vokal qobiliyatlarni rivojlantiradi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shunday o‘yinlarda muvaffaqiyatga erishishga harakat qilish xususiyati shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daqiqalari musobaqa o‘yinlaridagi yutish va muvaffaqiyatlaridir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shunday o‘yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi.

O‘yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo‘lgan ta’lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, yetarli darajada nutqni egallagan bo‘lishi, ma’lum

malakalar, uquvlar va sodda tushunchalarga ega bo‘lishi kerak bo‘ladi. Bularga bola yuqorida ko‘rsatib o‘tganimizdek, o‘yin faoliyati orqali erishadi.

4.3.Bog‘cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi

Bog‘cha yoshidagi bolalarda sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq, xayol, hissiyat va irodaning rivojlanishi jadal kechadi. Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farq qila olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam beradigan o‘yinchoqlar, rangli kiyimlar, rangli xalqalar, qutichalar va shu singari o‘yinchoqlar berish maqsadga muvofiqdir.

Bog‘cha yoshidagi bolalar turli narsalarni idrok qilishda ularning ko‘zga yaqqol tashlanib turuvchi belgilariga (rangi va shakliga) asoslansalar ham, lekin chuqur tahlil qila olmaydilar.

Bog‘cha yoshidagi bolalar kattalarning yordami bilan suratlarni analitik ravishda idrok qilish qobiliyatiga ega bo‘ladilar. Bolalar suratlarni idrok qilayotganlarida kattalar turli xil savollar bilan ularni tahlil qilishga o‘rgatishlari lozim. Bunda, asosan, bolalar diqqatini:

1. Suratning mazmunini (syujetini) to‘g‘ri idrok qilishga;
2. Suratning umumiyo‘tni ko‘rinishida har bir tasvirlangan narsalarning o‘rnini to‘g‘ri idrok qilishga;
3. Tasvirlangan narsalar o‘rtasidagi munosabatlarni to‘g‘ri idrok qilishga qaratish kerak.

Diqqat har qanday faoliyatning doimiy yo‘ldoshidir. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi ahamiyati benihoya kattadir. Bog‘cha yoshidagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunligicha qolaveradi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning o‘sib borishi uchun o‘yin juda katta ahamiyatga ega. O‘yin paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to‘plab, o‘z tashabbuslari bilan ma’lum maqsadlarini ilgari suradilar. Masalan, bola juda berilib ertak eshitayotgan bo‘lsa ham, xonaga birov kirib qolsa, uning diqqati ixtiyorsiz shu ertakdan chalg‘iydi.

Bu yoshdagi bolaning xotirasi yangi faoliyatlar va bolaning o‘z oldiga qo‘ygan yangi talablari asosida takomillasha boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning xotirasi ko‘rgazmali, obrazli bo‘lishi bilan xarakterlidir. Bolada ko‘proq ixtiyorsiz esda qoldirish va ixtiyorsiz esga tushirish ustunlik qiladi. Bola so‘zlarni hech qanday ma’nosiz takrorlayveradi. Ammo keyinchalik, kattalarning ta’sirida, ixtiyoriy esda qoldirish ham asta-sekin rivojlana boradi. Bog‘cha yoshidagi bolalar o‘zlarini uchun ahamiyatga ega bo‘lgan, ularda kuchli taassurotlar qoldiradigan va ularni qiziqtiradigan narsalarni beixtiyor eslarida olib qoladilar.

Bola ravshan va emotSIONAL rang-barang materiallarni oson esda qoldiradi.

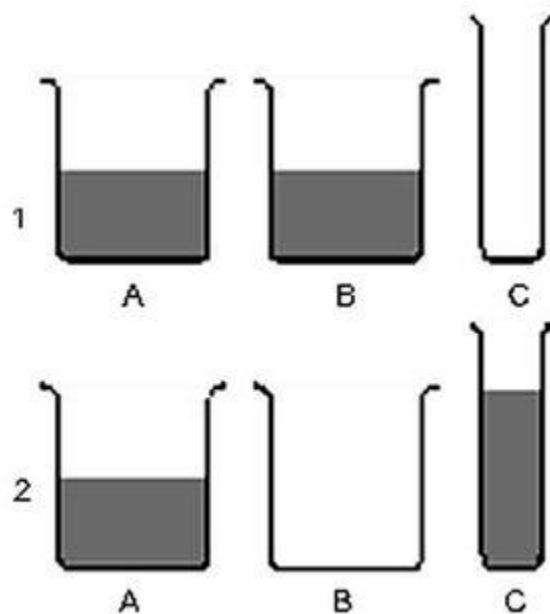
Maktabgacha yosh davrida statik tasavvurning ustunligi kuzatiladi.Uch yosh bola taassurotlarini bir necha oy davomida esda saqlab tura olishga qodirdir.

Xotiraning o‘sishiga o‘yinlar, turli mashg‘ulotlar, she’r yodlash, ertak va hikoyalar aytish hamda sayr paytida kuzatish ishlarini olib borish yordam beradi. Ushbu

yoshdagi bolalar yangi so‘zlarni ham, hatto chet tillardagi so‘zlarni ham osongina eslab qoladilar. Lekin, bolalar materialni oson esda qoldirsalar ham, ular ko‘pining ma’nosiga yaxshi tushunmaydilar va ulardan nutqda foydalanishga qiynaladilar. Kattalarning vazifasi bolalarning mumkin qadar ko‘proq so‘zlarni va tasavvurlarni eslab qolishigagina emas, balki ular uchun tushunarli, foydali bo‘lgan turli bilimlarni egallashiga erishishdan iborat. Bolalar bu xildagi bilimlardan o‘z o‘yinlarida, rasmlarida, ustozlari yoki kattalar bilan suhbatda foydalanadilar, bu bilimlar ularning aqliy va axloqiy o‘sishlari uchun xizmat qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning tafakkuri va uning rivojlanishi o‘ziga xos xususiyatga ega.

Жан Пиаже

T Shveysariyalik psixolog va filosof olim Piage bolalarning kognitiv rivojlanishlari bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Tadqiqotlarning birida 4-6 yoshli bolalardan bir-biri bilan teng bo‘lgan idishlardagi suvning miqdori so‘ralgan. Bolalar “Idishlardagi suv miqdori teng”, -deb javob berishgan. Aynan shu miqdordagi suv bolalar ko‘z o‘ngida turli xil balandlikdagi idishlarga quyilib, so‘ngra qaysi idishdagi suv miqdori ko‘pligini so‘ralganida bolalar ingichka, lekin baland idishdagi suvning miqdori ko‘pligini aytishgan. Bolalar aynan o‘sha suv miqdorini yana bir-biri bilan teng bo‘lgan idishlarda ko‘rganlaridan so‘nggina o‘z javoblari noto‘g‘riligini bilganlar. Aynan shunday tajriba bir xil kattalikdagi plastilin shakllari o‘zgartirilganida hamda

teng miqdordagi tugmachalar orasi ochiqroq qilib qo'yilgan qatordagi tugmachalar bilan solishtirilganida ham xuddi shunday javoblar bo'lgan. Bu tajriba 6-7 yoshli bolalar asosan ko'rganlari bo'yicha fikrlashlarini isbotlab beradi.

Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlnana boshlaydi. Buning sababi, ***birinchidan***, bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining nisbatan ko'payishi, ***ikkinchidan***, bu davrda bolalar nutqining yaxshi rivojlangan bo'lishi, ***uchinchidan*** esa, bog'cha yoshidagi bolalarning erkin, mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlaridir.

Bog'cha yoshidagi bolalarda har sohaga doir savollarning tug'ilishi, ular tafakkurining faollashayotganligidan darak beradi. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki kattalar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik so'na boshlaydi.

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsadan taajjublanish, hayron qolish va natijada turli savollarning tug'ilishi tufayli paydo bo'ladi. Ko'pgina ota-onalar va ayrim tarbiyachilar agarda bolalar ortiqroq savol berib yuborsalar, «***ko'p mahmadona bo'lma***», «***sen bunday gaplarni qaerdan o'rganding***», deb koyib beradilar. Natijada bola o'ksinib, o'z bilganicha tushunishga harakat qiladi. Ayrim tortinchoq bolalar esa hech bir savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar va sayohatlarda kattalarning o'zлari ham savol berishlari va shu bilan ularni faollashtirishlari lozim.

Har qanday tafakkur, odatda biron narsani taqqoslash, analiz va sintez qilishdan boshlanadi. Shuning uchun biz ana shu taqqoslash, analiz va sintez qilishni tafakkur jarayoni deb ataymiz. Sayohatlar bolalardagi tafakkur jarayonini faollashtirish va rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar tabiatga qilingan sayohatlarda turli narsalarni bir-biri bilan taqqoslaydilar, analiz hamda sintez qilib ko'rishga intiladilar. Agar 2 yashar bolaning so'z boyligi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo'lsa, 3 yashar bolaning so'z boyligi 1000 tadan 1200 tagacha, 7 yashar bolaning so'z zahirasi 4000 taga yetadi. Demak, bog'cha yoshi davrida bolaning nutqi ham miqdor, ham sifat jihatidan ancha takomillashadi. Bog'cha yoshidagi bolalar nutqining o'sishi oilaning madaniy saviyasiga ham ko'p jihatdan bog'liq.

Mamlakatimizda B.R.Qodirov rahbarligida D.B.Hakimova tomonidan “5-7 yoshli bollalar bilish jarayonlarini rivojlanishiining yosh va jins xususiyatlari” mavzusida tadqiqot olib borilgan². D.B.Xakimovaning tadqiqotlarida quyidagi natijalar aniqlandi: 5 yoshda psixologik belgilar kuchli namoyon bo'ladi, bir xil psixik belgilar o'g'il bolalar va qizlarda turli yosh davrlarida, turli darajada namoyon bo'lishi aniqlandi.

Kattalar bolalar nutqini o'stirish bilan shug'ullanar ekanlar, bog'cha yoshidagi bolalarning ba'zi hollarda o'z nutq sifatlarini to'la idrok eta olmasliklarini unutmasliklari kerak. Bundan tashqari, bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir-biridan farq qilish qobiliyati ham hali to'la takomillashmagan bo'ladi. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri, bola bilan

² Хакимова Д.Б. Половозрастные особенности развития познавательной сферы детей 5-7 лет. Автореф....к.пс.н. Ташкент.2011.-24 с.

to‘la va to‘g‘ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir. Bog‘cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan, ularning turli-tuman o‘yin faoliyatlarida o‘sadi. Biroq, shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog‘cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo‘lma ganda edi, ularning xayoli ham xilma-xil bo‘lmash edi. Bog‘cha yoshidagi bolalarling xayollari turli xil mashg‘ulotlarda ham o‘sadi. Masalan, bog‘cha yoshidagi bolalar loydan turli narsalar yasashni, qumdan turli narsalar qurib o‘ynashni va rasm solishni yaxshi ko‘radilar, Ana shunday mashg‘ulotlar bolalar xayolining o‘sishiga faol ta’sir qiladi.

Bog‘cha yoshidagi bolalar xayolining o‘sishiga faol ta’sir qiluvchi omillardan yana biri - ertaklardir. Bolalar hayvonlar hakidagi turli ertaklarni eshittanlarida shu ertaklardi obrazlarga nisbatan ma’lum munosabatlari yuzaga keladi.

4.4.Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining shakllanishi

Bog‘cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga ko‘ra, bu davrni uch bosqichga ajratish mumkin:

birinchi davr - bu 3-4 yosh oralig‘ida bo‘lib, bola emotsiyal jihatdan o‘z-o‘zini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bog‘liqdir;

ikkinchi davr - bu 4-5 yoshni tashkil qilib axloqiy o‘z-o‘zini boshqarish;

uchinchi davr esa shaxsiy ishchanlik va tadbirdorlik xususiyatining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Maktabgacha davrda axloqiy tushunchalar borgan sari qat’iylasha boradi. Axloqiy tushunchalar manbai sifatida, ularning ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanayotgan kattalar, shuningdek, tengdoshlari ham bo‘lishi mumkin. Axloqiy tajribalar asosan muloqot, kuzatish, taqlid qilish jarayonida, shuningdek, kattalarning ayniqsa, onalarning maqtovi va tanqidlari ta’sirida o‘tadi va mustahkamlanadi. Bola doimo baho, ayniqsa maqtov olishga harakat qiladi. Bu baho va maqtovlar bolaning muvaffaqiyatga erishishga bo‘lgan harakatlarining rivojlanishida, shuningdek, uning shaxsiy hayoti hamda uning kasb tanlashida ahamiyati juda kattadir.

Bog‘cha yoshidagi bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. Shaxsiy muloqot motivlari - bu bolani tashvishga solayotgan ichki muammolari bilan bog‘liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-sekinlik bilan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallah bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qish motivlari qo‘shiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o‘rnida paydo bo‘ladi. O‘zini namoyon qilish motivlari ham bu yoshda yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu motiv, asosan, bolalarning syujetli-rolli o‘yinlarida asosiy rolni egallahsga, boshqalar ustidan rahbarlik qilishga intilishda, musobaqaga kirishishga, nima bo‘lganida ham yutishga harakat qilishlarida ko‘rinadi.

Maktabgacha yosh davri bolalari uchun kattalar beradigan baho juda muhim. Bolalar birinchi navbatda ma'naviy axloq me'yor va qoidalarini, o'z majburiyatlariga munosabat, kun tartibiga rioya etish, insonlar, hayvonlar va predmetlar bilan muomala qilish me'yorini egallaydilar. Bunday me'yorlarni egallah bu yoshdagi bolalar uchun qiyin hisoblanib, ularni yaxshi o'zlashtirishi uchun syujetli-rolli o'yinlar yordam berishi mumkin. Bog'cha yoshining oxirlariga kelib, ko'pchilik bolalarda aniq bir axloqiy qarashlar tarkib topadi, shuningdek, odamlarga munosabat bilan bog'liq bo'lgan shaxsiy sifatlar jumladan: kishilarga nisbatan diqqat-e'tiborli, mehribon bo'lish xususiyati ham shakllanadi.

3-3,5 yoshlar oralig'ida bolalar o'zlarining muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklariga o'z munosabatlarini bildiradilar va bu munosabat, asosan, ularning o'zlariga beradigan yuqori baholari asosida shakllanadi. 4 yoshli bolalar esa o'z imkoniyatlarini real baholay oladilar. Lekin, 4-5 yoshli bolalar hali shaxsiy xususiyatlarini idrok etishga va baholashga qodir emaslar, shuningdek o'zları haqida ma'lum bir xulosani bera olmaydilar. Katta yoshdagi bolalar ko'p hollarda o'z xatti-harakatlari sabablarini tushuntirib bera oladilar.

O'z-o'zini anglash layoqati katta bog'cha yoshidan rivojlanib, avval u qanday bo'lganini va kelajakda qanday bo'lishini fikrlab ko'rishga harakat qiladi. Bu esa bolalar beradigan «*Men kichkina paytimda qanday bo'lgan edim?*», «*Men katta bo'lganimda qanday bo'laman?*» singari savollarida ko'rindi. Kelajak haqida fikr yuritib, bolalar kelgusida kuchli, jasur, aqli va boshqa qimmatli insoniy fazilatlarga ega bo'lishga harakat qiladilar. Katta bog'cha yoshida bola atrofidagi odamlar bilan turli faoliyatlarda muloqot va munosabatlarga kirishishga o'rgana boshlaydi. Bu esa unga kelajakda odamlar bilan muloqotga kirisha olishida, ish bo'yicha va shaxsiy munosabatlarini samarali o'rnata olishida foyda keltiradi. Bolaning atrofidagi kishilar bilan bo'lgan munosabatlari, asosida turli xil motivlar yotadi. Bularning hammasi bolaning individuallagini tashkil etib, uning boshqa bolalardan nafaqat intellekti, balki axloqiy motivatsion jihatdan farqlanadigan shaxsga aylantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsi rivojlanishining asosiy o'zgarishlari, ularning o'z shaxsiy sifatlari, layoqatlari, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarini anglash, o'zini-o'zi anglashi kabi hislarning yuzaga kelishi hisoblanadi.

Bu davrda mustaqillikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqil bajarish layoqati yuzaga keladi. Mustaqillikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshairiladi³.

Kichik va o'rta bog'cha yoshida bola xarakterining shakllanishi davom etadi.U asosan, bolalarning kattalar xarakterini kuzatishlari asosida tarkib topadi. Shu yillardan boshlab, bolada ahamiyatli hisoblangan - iroda,

³ Солиева Д.А. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўкув мустқилигини ривожлантиришнинг психологик жиҳатлари. Пс.ф.н....автореферат. -Т.2012.-24 б.

mustaqillik va tashabbuskorlik kabi ahamiyatli shaxsiy xususiyatlar rivojiana boshlaydi.

S.A.Axundjanova tomonidan “Maktabgacha yoshdag'i bolaning turli muloqot vaziyatlarida nutqi funksiyalari va shakllari xususiyatlari” mavzuida tadqiqot ishi olib borilgan. Tadqiqotda aniqlanishicha, bu yosh davrida nutq shakllarining rivojlanishida syujet-rolli o‘yinlar jarayonida muloqot bilan birgalikda tengdoshlari bilan mahsuldor faliyat turlari ham qulay sharoit hisoblanadi⁴.

Bu yoshdag'i bolalar shaxsining shakllanishida ularning ota-onalari haqidagi fikrlari va ularga beradigan baholari nihoyatda ahamiyatlidir.

Bog‘cha yoshidagi bolalarda yoqimli va yoqimsiz his-tuyg‘ular g‘oyat kuchli va juda tez namoyon bo‘ladi. Bu yoshdag'i bolalarning his-tuyg‘ulari ko‘p jihatdan ularning organik ehtiyojlarining qondirilishi va qondirilmasligi bilan bog‘liqdir. Bu ehtiyojlarning qondirilmasligi sababli bolada noxushlik (yoqimsiz), norozilik, iztiroblanish tuyg‘ularini qo‘zg‘aydi.

Katta bog‘cha yoshidagi bolalarning burch hissi - «nima yaxshi-yu», «nima yomon»ligini anglashlari bilan ularning axloqiy tasavvurlari orasida bog‘liqlik bor. Katta odamlar tomonidan buyurilgan biron topshiriqni bajarganlarida mammunlik, shodlik tuyg‘ulari paydo bo‘lsa, biron tartib qoidani buzib qo‘yanlarida xafalik, ta’bi xiralik hissi tug‘iladi.

Shuningdek, bog‘cha yoshidagi bolalarda ma’naviy hissiyotlardan o‘rtoqlik, do‘slik va jamoachilik hislari ham yuzaga kela boshlaydi. Bolaning bog‘cha yoshidagi davrida estetik hissiyotlari ham ancha tez o‘sadi. Bog‘cha yoshidagi bolalarda estetik hislarning namoyon bo‘lishini, ayniqsa, ularning chiroqlik, yangi kiyim-bosh kiyganlarida juda yaqqol ko‘rish mumkin.

4.5.Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o‘qishi ko‘p jihatdan ularning maktabga tayyorgarlik darajalariga bog‘liq. Bola avvalo maktabga **jismoniy** jihatdan tayyor bo‘lishi kerak. 6 yoshli bolalarning anatomik-fiziologik rivojlanishi o‘ziga xos tarzda kechadi. Bu yoshda bola organizmi jadal rivojlanadi. Uning og‘irligi oyiga 150 dan 200 gacha, bo‘yi esa 0,5 sm gacha ko‘payadi. 6 yoshli bolalar turli tezliklarda, tez va yengil Yugura oladilar. Ular sakrash, konkida yugurish, chang‘ida uchish, suzish singari harakatlarni ham bemalol bajarishlari mumkin. Musiqa bo‘yicha mashg‘ulotlarda esa xilma-xil ritmik va plastik harakatlarni bajaradilar, turli mashqlarni aniq, tez, yengil va chaqqon bajara oladilar.

6-7 yoshli bolalar nerv sistemasini mustahkamlash, ularni surunkali kasalliklardan xalos etish, ko‘rish va eshitish qobiliyatiga alohida e’tibor berish, shuningdek, umurtqa pog‘onasining to‘g‘ri rivojlanishiga ahamiyat

⁴ Ахунджанова С.А. Особенности форм и функции речи дошкольника в различных ситуациях общения. Автореф....к.пс.н.-М.:1987.-17с.

berish, nihoyatda muhim. Kattalar shu yoshdagi bolalar bilan ish olib borar ekanlar, bu yoshdagi bolalar organizmi hali o'sishi davom etayotganligini doimo hisobga olishlari lozim. Masalan, bolani majburan yozishga o'rgatish hali barmoq muskullari to'liq rivojlanmaganligi sababli ularga ma'lum darajada zarar keltirishi, bolaning chiroyli yoza olmasligi esa, o'z-o'zidan bolani o'ziga nisbatan ishonchini yoki o'qishga nisbatan qiziqishini kamayishiga olib kelishi mumkin.

Motivatsion tayyorgarlik. Katta bog'cha yoshdagi bolalar asosan, maktabda o'qish uchun ehtiyoj sezadilar, lekin bu xohish va ehtiyoj motivi turlicha bo'lishi mumkin. "*Menga chiroyli forma, daftar, qalam va ruchkalar sotib olib berishadi*", "*Maktabda o'rtoqlarim ko'p bo'ladi va men ular bilan mazza qilib o'ynayman*", "*Maktabda uxlatischmaydi*". Bunday motivlarni bolalarga odatda ota-onalar singdiradilar. Maktabning tashqi ramzları, shubhasiz bolalarni juda qiziqtiradi, lekin bu maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun asosiy sabab bo'la olmaydi. Ota-onalar, pedagog, tarbiyachilar tomonidan bolalarga bilish, o'rganish motivlarini singdirilishi maktabda muvafaqqiyatli o'qish omili bo'lib xizmat qila oladi. "*Men otamga o'xshagan bo'lishim uchun o'qishim kerak*", "*Yozishni juda yaxshi ko'raman*", "*O'qishni o'rganaman*", "*Maktabda qiyin misollarni yechishni o'rganaman*" - bunday motivlar to'g'ri motivatsion tayyorgarlikka misol bo'la oladi.

Aqliy tayyorgarlik. Ko'pincha aqliy tayyorgarlik deyilganda bolaning dunyoqarashi, jonli tabiat, insonlar va ularning mehnatlari haqidagi bilimlari tushuniladi. Ushbu bilimlar maktab beradigan ta'limga asos bo'lishi mumkin, lekin so'z boyligi, ma'lum xatti-harakatlarni bajara olish layoqati bolaning maktabga aqliy tayyorgarligining asosiy ko'rsatkichi bo'la olmaydi. Maktab dasturi bolalardan taqqoslay olish, tahlil eta olish, umumlashtira olish, ma'lum bir xulosa chiqara olish, shuningdek yetarli darajada rivojlangan boshqa bilish jarayonlarini ham talab etadi. Masalan, 6-7 yoshli bola tabiat haqida ayrim hodisalarligina emas, balki organizmning tabiat bilan bog'liqligini va o'zaro ta'sirini ham tushunishi va o'zlashtirishi mumkin. 6-7 yoshli bolalar aqliy rivojlanishning natijasi bo'lib, yuqori darajada rivojlangan ko'rgazmali obrazli tafakkur bilan bola atrof olamdagи predmetlarning asosiy xususiyatlarini va predmetlar orasidagi bog'liqlikni ajrata olishidir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, ko'rgazmali-harakatli va ko'rgazmali-obrazli tafakkur nafaqat 6-7 yoshli bolalar, balki kichik mifik yoshidagi o'quvchilarning ham aqliy rivojlanishida asosiy vazifani bajaradi.

Bolaning maktabda muvaffaqiyatli o'qishi nafaqat uning aqliy va jismoniy tayyorgarligi, balki **shaxsiy, ijtimoiy-psixologik** tayyogarligiga ham bog'liq.

Kichik mifik yoshidagi o'quvchilar o'rtog'inинг salbiy xususiyatlarini ko'pchilik va begonalar o'rtasida bemalol ayta olish xususiyatiga ega bo'ladilar. Bu esa axloqi va odobi jihatidan tanqidga uchrayotgan bolani o'rtoqlari jamosiga qo'shilishdan bosh tortishiga yoki umuman maktabga kelishni istamasligiga sabab

bo‘lishi mumkin. Shu sabab bolani o‘rtoqlari va ustozlari tomonidan tanqidga uchramaydigan darajada axloq-odob qoidalariiga o‘rgatish ahamiyati jihatidan kam bo‘limgan axloqiy tayyorgarlik hisoblanadi. Bolani mакtabga irodaviy tayyorgarligi uni yangi kun tartibiga amal qilishida, dars jarayonida qunt bilan bilimlarni o‘zlashtirishida, uy vazifalarini bajarishida o‘z yordamini ko‘rsatadi. Mакtabga o‘qish uchun kelayotgan bola yangi ijtimoiy mavqeini - turli majburiyatlar va huquqlari bo‘lgan va unga turli talablar qo‘yiladigan - o‘quvchi mavqeini olish uchun tayyor bo‘lmog‘i lozim.

Ushbu xohish va harakat bolaning mакtabda muvaffaqiyatli o‘qishi uchun tabiiy ravishda asos bo‘la oladi. Bolaning endi o‘zini katta bo‘lganini, bog‘cha bolasi emas, balki ma’lum bir majburiyatlar bor o‘quvchi bo‘lishini anglashi, jiddiy faoliyat bilan shug‘ullanayotganligini bilishi nihoyatda muhim. Bolaning mакtabga borishini istamasligi ham salbiy holat hisoblanadi. Mакtabga shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarlik bolalarda tengdoshlari, o‘qituvchilar bilan munosabatga kirisha olish xususiyatini shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Har bir bola bolalar jamoasiga qo‘shila olishi, ular bilan hamkorlikda harakat qila olishi, ba’zi vaziyatlarda ularga yon bosib, boshqa vaziyatlarda yon bosmaslikka erisha olishi zarur. Ushbu xususiyatlar bolaning mакtabdagagi yangi sharoitlarga tez moslasha olishini ta’minlab beradi. 6-7 yoshli bolalar o‘qishidagi asosiy qiyinchilik shundaki, ko‘pincha bu yoshdagagi bolalar o‘qituvchini uzoq vaqt davomida tinglay olmaydilar, o‘quv harakatlariga uzoq vaqt o‘z diqqatlarini qarata olmaydilar. Bunga sabab, faqat, shu yoshdagagi bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanmaganligida emas, balki bolaning kattalar bilan muloqotga kirisha olish xususiyatiga ham bog‘liq. Chunki, shu xususiyati rivojlangan bolalar erkin muloqotga kirisha oladilar, qiziqtirgan narsalar haqida so‘ray oladilar. Natijada ularning o‘qishga bo‘lgan qiziqishlari ortadi va o‘qituvchi gapi rayotgan narsalarni diqqat bilan uzoq vaqt eshita oladilar. Demak, bolaning mакtabga tez moslashishi va muvaffaqiyatli o‘qishida shaxsiy va ijtimoiy-psixologik tayyorgarligining ham ahamiyati juda katta.

Bu davrda bolalarda avvalo bilish sohalari, so‘ngra esa emotsiyal motivatsion yo‘nalish bo‘yicha ichki shaxsiy hayot boshlanadi. U yoki bu yo‘nalishdagagi rivojlanish obrazlilikdan ramzlikkacha bo‘lgan bosqichlarni o‘taydi. Obrazlilik deyilganda bolalarning turli obrazlarni yaratishi, ularni o‘zgartirishi va erkin harakatga keltirishi, ramzlilik deyilganda esa belgilar tizimi (matematik, lingvistik, mantikiy va boshqalar) bilan ishslash malakasi tushuniladi. Mакtabgacha yosh davrda ijodkorlik jarayoni boshlanadi. Ijodkorlik layoqati, asosan, bolalarning qonstrukturlik o‘yinlarida, texnik va badiiy ijodlarida namoyon bo‘ladi. Bu davrda maxsus layoqatlar kurtaklarining birlamchi rivojlanishi ko‘zga tashlana boshlaydi. Mакtabgacha davrda tasavvur, tafakkur va nutq umumlashadi. Bu esa bu yoshdagagi bolalarda tafakkur qilish omili sifatida ichki nutq yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi. Bilish jarayonlarining sintezi bolaning o‘z ona tilini to‘liq egallashi asosida yotadi. Bu davrda nutqning shakllanish jarayoni yakunlana

boshlaydi. Nutq asosidagi tarbiya jarayonida bolada sodda axloq me'yorlari va qoidalar egallaniladi. Bu me'yor va qoidalar bola axloqini boshqaradi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

- 1. Maktabgacha yosh davri psixik rivojlanish xususiyatlari**
- 2. Maktabgacha yosh davrida asosiy faoliyat turi.**
- 3. Maktabgacha yosh davrida aqliy rivojlanish.**
- 4. Maktabgacha yosh davrida shaxs shakllanishi.**
- 5. Maktabga psixologik tayyorgarlik.**

Mavzu yuzasidan test savollari:

1.Ontogenezdagi psixik rivojlanish davomida eng avval o'yining qaysi turi paydo bo'ladi?

a) qoydali o'yin; b) predmetli o'yin; c) rolli o'yin; d) barcha o'yin turlari bir vaqtida paydo bo'ladi.

2.Qoydali o'yinlar qanday psixologik xususiyatlarining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ladi?

3. Statik tasavvurning ustunligi qaysi yosh bosqichida kuzatiladi?

a) maktabgacha yosh davri; b) kichik mifik yoshi; c) o'smirlik; d) o'spirinlik.

a) odatlar; b) qiziqishlar; c) dunyoqarash; d) irodaviy sifatlar.

4. Maktabgacha yosh davrida bolalar narsa-buyum shakli o'zgarganda ham uning miqdori saqlanib qolishi qonuniyatini hali tushunmasliklarini eksperimental isbotlagan mashhur olim kim?

a) D.B.Elkonin; b) Z.Freyd; c) M.I.Lisina; d) J.Piaje.

5.Maktabgacha yosh davrida bola shaxsida ro'y beruvchi eng muhim o'zgarish qaysi?

a) qadriyatlar tizimining shakllanishi; b) hissiyotlarni boshqarish qobiliyatining shakllanishi; c) motivlarni bir-biriga bo'ysundira olish qobiliyatining shakllanishi; d) o'z-o'ziga haqqoniy baho berish qobiliyatining shakllanishi.

6.Maktab ta’limiga motivatsion jihatdan tayyor bo‘Imagan bolani mактаб avvalo nimasi bilan qiziqtiradi?

a) yangi narsalarni o‘qib o‘рганиб оlish imkoniyati bilan; b) o‘quvchilik asbob-anjomlariga ega bo‘lish imkoniyati bilan; c) o‘quvchilarga xos kiyim-bosh kiyish imkoniyati bilan; d) b va s javoblar to‘g‘ri.

7.Bolaning ichki va tashqi hayotida differensiatsiya boshlanib, uning xulq-atvorida soddalik va soddadillikning keskin kamayishi taxminan qaysi yoshga to‘g‘ri keladi?

a) 3-4 yosh; b) 4-5 yosh; c) 5-6 yosh; d) 6-7 yosh.

V BOB. KICHIK MAKTAB YoShIDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYaSI
Reja:

- 1.Kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari.
- 2.Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi.
- 3.O‘quv faoliyatining xususiyatlari.
- 4.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar shaxsining shakllanishi.
- 5.Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning emotsional xususiyatlari.
- 6 Kichik maktab davrida shaxslararo munosabat.
- 7.Kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari.

O‘quv maqsadlari

Ta’limiy: Talabalarga kichik maktab davridagi o‘quvchilarning psixik rivojlanish xususiyatlari, yetakchi fvaoliyat, xulq-atvor xususiyatlari, aqliy rivojlanishi va shaxsining shakllanishi bo‘yicha bilim berish.

Tarbiyaviy: Bo‘lg‘usi pedagoglarda kichik maktab yoshidagi bolalarni sevish, ular shaxsiga hurmat bilan qarash hislarini singdirish. Talabalarni kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarga samarali ta’lim-tarbiya berish uchun o‘z shaxsiy fazilatlarini tahlil qilishga o‘rgatish.

Rivojlantiruvchi: Olingan nazariy bilimlarni mustahkamlab, amaliyotga yo‘naltirish yo‘llari bo‘yicha ko‘nikma-malakalarni rivojlantirish.

5.1.Kichik maktab yoshidagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari

Kichik maktab davri 6-7 yoshdan 9-10 yoshgacha davom etadi. Uning psixikasi bilim olishga yetadigan darajada rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bolaning muhim xususiyatlaridan biri, unda o‘ziga xos ehtiyojlarning mavjudligidir. Bu ehtiyojlar o‘z mohiyatiga ko‘ra faqat muayyan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallahsga qaratilmay, balki o‘quvchilik istagini aks ettirishdan ham iboratdir. Shu ehtiyojlar asosida bolaning o‘z portfeliga, shaxsiy o‘quv qurollariga, dars

tayyorlash stoliga, kitob qo'yish javoniga ega bo'lish, kattalardek har kuni maktabga borish istagi yotadi. Ana shu ehtiyoj bola shaxsining shakllanishida, shuningdek uning ijtimoiylashuvida katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Bu davrda bola, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi. Fiziologlarning fikriga ko'ra, 7 yoshga kelib bolaning katta miya yarim sharlari ma'lum darajada rivojlangan bo'ladi. Lekin bu yoshda inson miyasining psixik faoliyatni rejalashtirish, boshqarish, nazorat qilish kabi murakkab shakllariga javob beradigan maxsus bo'limlari hali to'liq shakllanib bo'limgan bo'ladi. (miyaning bu qismlari 12 yoshda rivojlanib bo'ladi.) Miyaning boshqaruv funksiyalarini to'liq shakllanib bo'limganligi kichik mакtab yoshidagi bolalarning xulq-atvorida, faoliyatlarini tashkil etishlarida va emotsiyonal sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Ayrim 6 yoshli bolalar ota-onasining xohishi bilan hali o'qishga tayyor bo'lmay turib, mакtab ostonasiga qadam qo'yishadi. Afsuski, o'qish davomida aqliy-ruhiy zo'riqish oqibatida turli xil kasalliklarga chalinib, jismoniy va psixik rivojlanishda nuqsonlar paydo bo'ladi. Bunday bolalarda eng avvalo miya strukturasining va nerv psixik jarayonlarining mакtabda o'qish uchun to'liq yetishmaganligi, ko'rur harakat koordinatsiyasi va kichik motorikaning rivojlanmaganligi, mantiqiy fikr mahsuldarligining pastligi kuzatiladi. Undan tashqari motivatsiya, irodaviy jihatlarining ayniqsa, ixtiyoriy diqqat va xotiraning shakllanmaganligi, xatti-harakatlarni ixtiyoriy boshqaruvdagi muammolar, bir so'z bilan aytganda hali "O'quvchi ichki pozitsiya"ning shakllanmaganligi mакtabda o'qishga tayyor bo'limgan bolalarning muqaffaqiyatli o'zlashtirib ketishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Pedagoglar, ota-onalar, bolalarni erta maktabga berishning foyda yoki zarari to'g'risida o'ylaganlarida inson miyasi rivojlanishining neyrofiziologik qonuniyatlarini ham alohida e'tiborga olishlari lozim. Bolani erta o'qish, yozish, sanashga o'rgatib uning bilish jarayonlari zo'riqtirilsa, bolaning emotsiyonal hissiy rivojlanishi uchun zarur bo'lgan miya quvvatining tanqislashuviga sabab bo'ladi. Bundan bolalarning emotsiyonal hissiy jarayonlarining kechishida yoki jismoniy rivojlanishida kamchiliklar sodir bo'ladi. Bunday xолатда energiya taqsimlanishining majburan buzilishi sodir bo'lib, u 7 8 yoshli bolalarni qo'rquv, aggressivlik yoki giperaktivlik holatlariga olib keladi. Bu bolani mакtabda o'qishga tayyorlash kerak emas degan fikr emas, lekin bolaning aqliy rivojlanishiga erta o'qishni, sanashni, yozishni o'rgatish bilangina erishib bo'lmaydi. Ma'lumki, rivojlanish qonuniyatiga ko'ra, har qanday taraqqiyot ko'rgazmali obrazlilikdan abstrakt mantiqiylikka qarab boradi. Agar bola xali o'qishga aqliy, ma'naviy-ruhiy jihatdan tayyor bo'lmay turib, unga harf va raqamlarni yozish, o'qish o'rgatilsa psixik rivojlanishning teskari tomonga ketishiga sabab bo'ladi. Psixolog olimlarning fikricha, psixik va evolyusiya taraqqiyot qonunlari ham fizik qonunlardek buzilmas, hamda universaldir. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib

aytish mumkinki, neyrofiziologik jihatdan ixtiyoriy diqqat va o‘qish uchun zarur bo‘lgan ko‘plab miyada kechadigan jarayonlar asosan 7-8 yoshda (aqliy yoshi o‘zib ketgan bolalarda olti yoshda ham) shakllanadi. Ya’ni shu yoshda bola 45 minutlik aqliy mehnatga tayyor bo‘ladi.

Maktabda o‘qishning boshlanishi 7 yoshda bo‘ladigan uchinchi fiziologik krizis bilan mos keladi (bola organizmida jadal bo‘yning o‘sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan keskin endokrin o‘zgarishlar ro‘y beradi).

6-7 yoshli maktabga tayyor bolada "***Men shuni xohlayman***" motividan "***Men shuni bajarishim kerak***" motivi ustunlik qila boshlaydi. Maktabda birinchi sinfga kelgan har bir o‘quvchida psixik zo‘riqish kuchayadi. Bu nafaqat uning jismoniy salomatligida, balki xatti-harakatida ham, masalan, ma’lum darajada qo‘rqi‘vni kuchayishi, irodaviy faollikning susayishida namoyon bo‘ladi.

Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o‘zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o‘zgarishlarga to‘g‘ri kelib boladan kuchli zo‘riqish va o‘z ichki imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish zaruriyatini taqazo etadi. Maktabga tayyor bo‘lgan boladagi ushbu o‘zgarishlar salbiy oqibatlarni olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O‘qituvchining munosabat uslubi o‘quvchining faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Kichik mакtab yoshidagi bolalar tez chalg‘iydilar, uzoq vaqt diqqatlarini bir narsaga qarata olmaydilar, ta’sirchan hamda emotsiyonal bo‘ladilar. Maktabda o‘qishning boshlanishi 7 yoshda bo‘ladigan ikkinchi fiziologik inqiroz bilan mos keladi (bola organizmida jadal bo‘yning o‘sishi, ichki organlarning kattalashuvi, vegetativ o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lgan keskin endokrin o‘zgarishlar ro‘y beradi). Bolaning ijtimoiy munosabatlar tizimi va faoliyatidagi kardinal o‘zgarishlar uning organizmidagi barcha tizimlar va funksiyalaridagi o‘zgarishlarga to‘g‘ri kelib, boladan kuchli zo‘riqish va o‘z ichki imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish zaruriyatini taqazo etadi. Ushbu yoshdagagi o‘zgarishlar salbiy oqibatlarni olib kelmay, aksincha uning yangi sharoitlarga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi. O‘qituvchining munosabat uslubi o‘quvchining faolligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Kichik mакtab yoshidagi o‘quvchi faolligining asosan uch xil ko‘rinishi mavjud bo‘lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikdir. ***Jismoniy faoliy*** - sog‘lom organizmning harakat qilishga bo‘lgan turli mavjud to‘siqlarni yengishdagi tabiiy ehtiyojidir. Bu yoshdagagi bolalar nihoyatda serharakat bo‘ladilar. Bu jismoniy harakat bolaning atrofdagi narsalarga qiziqish bilan qarayotganligi, ularni o‘rganishga intilayotgani bilan ham bog‘liqdir. Bolaning jismoniy va psixik faolligi o‘zaro bog‘liqdir. Chunki, psixik sog‘lom bola harakatchan bo‘ladi, charchagan, siqilgan bola esa deyarli hech narsa bilan

qiziqmaydi. **Psixik faollik** - bu normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdag'i predmetlarni, insoniy munosabatlarni bilishga nisbatan qiziqishdir. Psixik faollik deganda, bolani o'zini bilishga nisbatan ehtiyoji ham tushuniladi. Maktabga birinchi bor kelgan bolada qator qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ularning, avvalo, bir qancha maktab qoidalariga bo'y sunishi qiyin kechadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun eng qiyin qoida bu dars vaqtida jim o'tirishdir. O'qituvchilar o'quvchilarning doimo jim o'tirishlariga harakat qilishadi, lekin kamharakatli, passiv, quvvati kam bo'lgan o'quvchigina dars jarayonida uzoq vaqt jim o'tira oladi.

Birinchi sinfning birinchi kunlaridan boshlab bola yengishi kerak bo'lган bir qancha qiyinchiliklarga uchraydi. Bu qiyinchiliklar: maktab hayotini o'zlashtirish, yangi kun tartibini yaratish va unga moslashish, u uchun yangi bo'lган sinf jamoasiga qo'shilish, xatti-harakatlarini chegaralovchi qoidalarni qabul qilish, o'qituvchi bilan munosabatlarni o'rnatish, oilaviy munosabatlarni qabul qilish v.h. Bunday vaziyatlarda kattalar, ya'ni ustoz va ota-onalar bolalarga albatta yordam berishlari zarur.

Birinchi bor maktabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga me'yorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi talablar va shartlarni qabul qiladilar, shuningdek ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar.

◎ bola xulq-atvorida impulsivlik kamayib, xulq-atvorni maqsadga muvofiq boshqarish darajasi orta boshlaydi

O'g'il bolalar va qizlar rivojlanish tempidagi o'zgarishlar saqlanib qoladi. Qiz bolalar hamma tomondan rivojlanishda o'g'il bolalardan oldinga o'tib oladilar. **Kichik mакtab yoshidagi** bolalarning **asosiy faoliyati o'qish hisoblanadi**. Bolaning maktabga borishi, uning psixologik rivojlanishi va xulq-atvoridagi o'rn ni hoyatda katta. Bu davrda axloqiy xatti-harakat qoidalari o'zlashtiriladi, shaxsning ijtimoiy yo'nalishi tarkib topa boshlaydi.

Kichik mакtab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari I va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi.

Bola o'quv faoliyatida o'qituvchi rahbarligida insoniy an'analar asosida harakat qilishga o'rganadi, o'z irodasini o'quv maqsadlariga erishish uchun mashq qildiradi. O'quv faoliyati boladan nutq, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkurini kerakli darajada rivojlanishini talab etgan holda, bola xulq-atvornining rivojlanishi uchun yangi sharoitlarni yaratadi. Kichik mакtab davri bu angilanilgan va ixtiyoriy

xatti-harakatlarga o‘tish davridir. Bola faol ravishda o‘zini o‘zi boshqarishga, qo‘yilgan maqsadlarga ko‘ra o‘zining faoliyatini tashkil etishga o‘rganish davridir. Kichik maktab davrida xatti-harakatlarning yangi shakllarini paydo bo‘lishi bevosita o‘quv faoliyati bilan bog‘liqdir. Hech bir o‘qituvchi mакtabga birinchi bor kelgan boladan o‘zi o‘rgatmagan arifmetik misol va masalalarни yechishni talab etmaydi, lekin afsuski, juda ko‘p o‘qituvchilar ulardan qunt bilan o‘qishni, uyushqoqlikni, ma’suliyatlilikni, tartibga aniq rioya etishni talab etadilar. Vaholanki, ushbu ko‘nikmalar o‘qituvchi tomonidan ma’lum odат va malakalarga o‘rgatilinganidan so‘nggina paydo bo‘ladi.

- Ixtiyoriy ravishda harakat qilish layoqati butun kichik mакtab davri davomida shakllanadi. Psixik faoliyatning oliv shakli singari ixtiyoriy xatti-harakatlar ularning shakllanishini assosiy qonuniga bo‘ysunadi. Unga ko‘ra yangi xatti-harakatlar avvalo kattalar bilan bo‘lgan umumiyyatda yuzaga kelib, bola shunday xatti-harakatlarni tashkil etish imkoniyatlarini o‘rganadi va shundan keyingina u bolaning individual xatti-harakat usuliga aylanadi. Kattalar bolalarni amaliy jihatdan o‘z vaqtlarini to‘g‘ri taqsimlash borasida yaxshi o‘qish, o‘ynash, sayr qilish va boshqa narsalar bilan shug‘ullanish qoidalariga o‘rgatadilar. Demak, oilada bola u bilan hisoblashadigan, maslahatlashadigan yangi bir o‘rinni egallaydi. Kichik mакtab davri bu ijobjiy o‘zgarishlar va yangilanishlar davridir. Shuning uchun ham rivojlanishning shu bosqichida har bir bola erishgan muvafaqqiyatlar darajasi nihoyatda muhim hisoblanadi. Agar shu yoshda bola bilish, o‘rganish quvonchini his etmasa, o‘qish malakalarini egallay olmasa, do‘splashishni bilmasa, o‘ziga nisbatan, o‘z imkoniyat va layoqatlariga nisbatan ishonchli bo‘la olmasa, bu ishlarni kelgusida amalga oshirish qiyinroq bo‘lib, boladan yuqori ruhiy va jismoniy zo‘riqishni talab etadi.

◎ Do‘splashish motivlari orasida tashqi motivlarning roli kamayadi

Bu davrga kelib bola atrofidagilar bilan o‘zaro munosabatda ma’lum bir natijalarga erishgan, o‘zi xohlayotgan narsalarni hamda, o‘z sinfi va oilasida o‘zi egallagan o‘rnini aniq biladigan bo‘ldi.

Shuningdek, u o‘zini-o‘zi boshqarish malakasiga ega bo‘ladi, vaziyat va holatga qarab ish yurita oladi. Bu yoshdagi bolalar xatti-harakatlari va motivlari ularning o‘zlariga beradigan baholariga qarab “*Men yaxshi bolaman*” emas, balki bu xatti-harakatlar o‘zgalar ko‘z o‘ngida qanday namoyon bo‘lishiga qarab baholanishini tushuna boshlaydilar.

□ Axloqiy qarashlar, altruizm g‘oyalari xulq-atvorni motivlashtiruvchi muhim kuchga aylana boshlaydi

Bola mакtabda noaniqlikka duch kelsa, kattalarning xatti-harakatlari ma’nosini tushunmasa unda taqlidchanlik rivojlanadi. Bolaning taqlidchanligi

ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. Ixtiyorsiz taqlidchanlik ustozni va sinfdoshlarining xatti-harakatlarini o'zlashtirishga olib keladi. Bunda xatti-harakatlarni anglamagan ravishda egallaydi. Shuni hamisha yodda saqlash lozimki, bola ixtiyorsiz ravishda nafaqat chiroyli va kerakli narsalarga balki turli salbiy ko'rinish va holatlarga ham taqlid qilishi mumkin. Ixtiyoriy taqlidchanlik irodaviy zo'riqishni talab etadi. Bunday vaziyatlarda bola maqsadga yo'naltirilgan ravishda u – yoki bu xatti-harakatni amalga oshiradi, bu xatti-harakatlarini qoida, namuna etalonga moslashtirishga intiladi. O'qituvchi boladagi ixtiyoriy taqlidchanlik xususiyati orqali ularda samarali ijtimoiy odad va hislatlarni rivojlatirishi mumkin. Har qanday xatti-harakat va faoliyatda o'qituvchi bolani baholaydi, o'quvchi shu baholash asosida esa o'z-o'zini baholashga o'rganib boradi.

Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobjiy bo'lib, unga ishonch bilan qarashi saqlanib qolaveradi. 3-4 sinflarda o'quvchilarda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallahsga harakat yuzaga kelib, o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

◎ O'quv faoliyatida dastlab ijtimoiy motivlar, davrning ikkinchi yarmidan bilish motivlari etakchilik qiladi

O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2- 3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallah yollari qiziqishning yuzaga keltirilishi bilan mustahkamlanishi mumkin. Bunday holda kichik maktab davrining oxirlarga borib o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi. Kichik maktab davrida maqsadni qo'yish shu bilan xarakterlanadiki, o'quvchi o'qituvchi tomonidan berilgan maqsadlarni qabul qilishga tayyor bo'ladi. Kichik maktab davrida o'quvchining o'z xatti-harakatlarini o'qituvchi qo'yan maqsad va vazifalarga moslashtirishi sinfdan-sinfga ko'tarilgan sari kuchayib boradi. Bu o'quvchining maktab qoidalari amal qilishida, sinfdagi vazifalarini bajarishida ko'rinadi. O'quvchi darsdagi va darsdan tashqari o'z vaqtini mustaqil tashkil etish borasidagi maqsadlarining ahamiyatini belgilashni o'rganib boradi. Bu uy vazifalarini bajarish tartibiga amal qilishda ko'rinadi. Mustaqil ravishda o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadlardagi oraliq maqsadlari tizimini masalan, masalani yechishning o'z yo'llari va bosqichlarini mustaqil aytib bera oladi, shuningdek, oraliq maqsadlarga erishish vositalarini belgilay oladi. Kichik maktab davrida maqsad qo'yishning murakkab xarakteri birinchi sinf o'quvchisining irodaviy xatti-harakatlari bilan bog'liqligi tadqiq etilgan.(Kotirlo V.K.Razvitie volevogo povedeniya u doshkolnikov. Kiev,1971, S.179-182.). Yuqorida ko'rsatib o'tilganlar kichik maktab davridagi o'quvchilarning motivatsion sohasi o'zgarib borishini, maktabgacha davrda bo'lgan umumiy bilish va motivlarning ijtimoiy yo'nalganligi aniqlashib, "o'quvchi mavqeい ni egallahsga, ya'ni maktabga borishga intilish, bu pozitsiya qondirilganidan so'ng esa yangi munosabatlarning – o'quv motivlari va bir qadar murakkab shaklda bo'lgan ijtimoiy motivlarning yuzaga kelishidan dalolat beradi. Kichik maktab davrining oxirlariga kelib o'quvchilarda o'quv-bilish motivlari, ya'ni faqat yangi

bilimlarnigina emas, hatto umumiy qonuniyatlarni emas, balki yangi bilimlarni topishning aynan biron bir yo'llarini egallahga qiziqish shakllantirilgan bo'lishi lozim. Ushbu motivlarning shakllantirilishi kichik maktab yoshidagi bolalarning o'rta maktabga tayyorgarligining zaruriy jihatni hisoblanadi.

5.2.Kichik maktab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi

O'qish faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchining aql-idroki, sezgirlingi, kuzatuvchanligi, eslab qolish va esga tushirish imkoniyatlarining rivojlanishi uchun muhim shart-sharoitlar yaratadi, hisoblash malakalarini shakllantiradi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, aniqligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi.

Kichik maktab davrida o'qish faoliyati bilan shug'ullanish, jumladan, moddiy narsalarning har xil xossalari bilan tanishish sezgilarning o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarida asosan farq qila olish, ko'rish va eshitish sezgilari aynilsa tez o'sadi. 7-10 yoshli bolalarda ranglarning tuslarini sezish 45% ortishi, 10-12 yoshgacha bolalarda esa 65%gacha ortishi rus olimlari tomonidan aniqlanilgan. Kichik maktab o'quvchilarini rasm chizishga o'rgatish ranglarni farqlash sezgirlingining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ohanglarni farq qilish sezgirlingi, aynilsa bolalarga musiqa va ashula o'rgatish jarayonida kuchli suratda o'sadi. Sezgilarning o'sishida shuningdek, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining ham ahamiyati katta. Aniq harakat qilishga jalb etuvchi mashqlar bolalarning muskul-harakat sezgilarini o'stiradi.

Kichik maktab davriga kelib idrokning hamma turlari asosan ta'lim- tarbiya tufayli mazmun, aniqlik, ravshanlik jihatdan ko'p darajada takomillashadi. Mazkur yoshdagi bolalar o'z idrokclarining aniqligi, ravonligi, o'tkirligi bilan boshqa yosh davrdagi insonlardan keskin farq qiladi. Ular har bir narsaga berilib, o'ta sinchkovlik bilan qarashlari sababli idrokning muhim xususiyatlarini o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Birinchi sinfga kelgan bola predmetlarning rangi, shakli va kattaligini, ularni maqonda joylashishini bilish bilan, birga ularni taqqoslay oladi. Maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun bola sensor rivojlanganlik darajasining yuqori bo'lishi juda muhim hisoblanadi. Maktab yoshiga kelib, normal rivojlanayotgan bolalar rasm va suratlar real hayotni aks ettirayotganligini yaxshi tushunadilar. Shuning uchun ham surat va rasmlarda nimalar aks etganini real hayotga taqqoslagan holda bilishga harakat qiladilar. Bola rasmlarda atrof-hayotdagi narsalarni kichiklashtirib tasvirlanganligini anglay biladi. Bu tasvirlar bolalarda estetik va badiiy didni rivojlanadir. Chunki, bola shu rasmlar orqali olam go'zalligini, uning turfa ranglardan iborat ekanligini anglaydi, ajratadi va o'z munosabatini bildira oladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarda ixtiyoriy idrok va kuzata olish qobiliyati o'sadi. Kuzata bilish muvafaqqiyatli o'qish uchun zarur shartlardan biridir. O'quvchilarida

kuzata bilish qobiliyati ularning tafakkuri, irodasi, qiziqish, havaslari bilan birgalikda o'sib boradi. Bu yoshdagi o'quvchilar o'z idroklarini mustaqil idora eta oladilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari katta yoshdagi odamlardan deyarli qolishmasdan to'g'ri chiziqni ko'z bilan chamalab teng ikki bo'lakka bo'la oladilar, narsa va chiziqlarni katta-kichikligiga qarab taqqoslay oladilar, narsalarning fazoda turgan o'rnini, ularning qaysi biri yaqinroq yoki uzoqroq, qaysi biri balandroq yoki pastroq joylashganini ko'z bilan chamalab, shu masofani bosib o'tish uchun talab qilinadigan vaqtini ham taxminan hisoblay oladilar. Maktab ta'limiga tayyorlanayotgan bolada diqqat nisbatan uzoq muddatli va shartli barqaror bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida diqqatni irodaviy zo'r berish bilan boshqarish va vaziyatga moslash imkoniyati yaxshi bo'lmaydi. Buning asosiy sababi, ularda ixtiyoriy diqqatning kuchsizligi va beqarorligidir. Bolalarda ixtiyorsiz diqqat ko'proq rivojlangan bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quv materiallarining yaqqolligi, yorqinligi, jozibadorligi, o'quvchida beixtiyor his-tuyg'ularni uyg'otadi va kuchli irodaviy zo'riqishsiz fan asoslarini egallash imkonini beradi. 1-2 sinf o'quvchilari diqqatining o'ziga xos xususiyatlaridan biri - uning yetarlicha barqaror emasligidir. Shuning uchun ham ular o'z diqqatlarini uzoq muddat muayyan narsalarga qarata olmaydilar va diqqat ob'ektlari ustida uzoq tura olmaydilar. Ta'lim jarayoni kichik mакtab yoshidagi o'quvchilarning ixtiyoriy, barqaror, mustahkam, kuchli, faol ongli diqqatni rivojlantirishga qulay shart-sharoit yaratadi. Bilim olish jarayonida mustaqil aqliy mehnat qilish, misol-masalalar yechish, mashqlar bajarish, takrorlash irodaviy zo'r berish jarayonida ixtiyoriy, ongli diqqat tarkib topadi. Bu yoshdagi bolalarda ixtiyoriy diqqatni toplash, tashkil qilish, uni taqsimlash, ongli ravishda boshqarish uquvi shakllana boshlaydi.

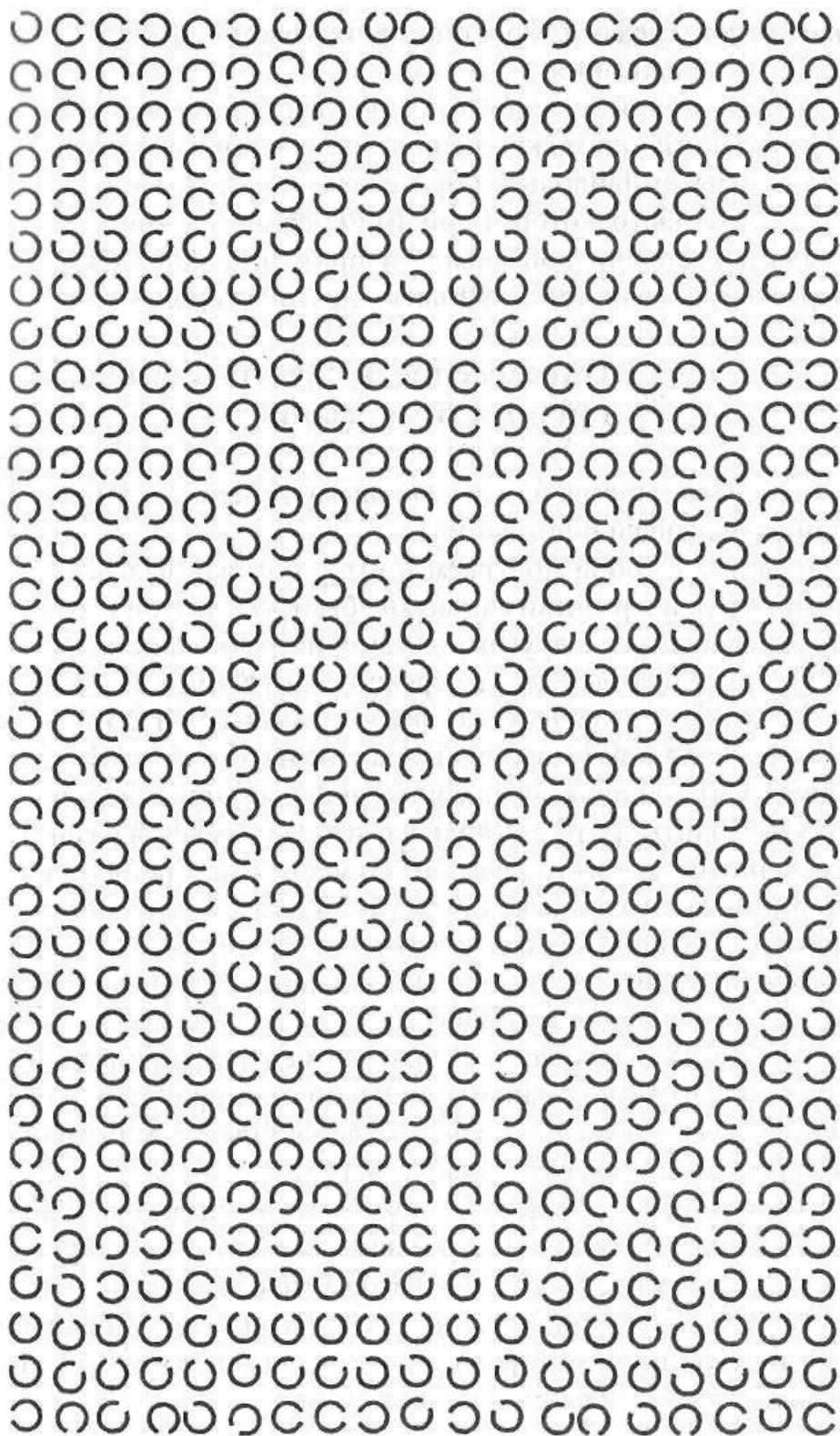

Рис. 47. Матрица с кольцами Ландольта, используемая в методиках определения продуктивности, устойчивости, распределения и переключения внимания.

Ushbu matritsa kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar diqqatining ko‘chishi, taqsimlanishi, mahsuldarligi va barqarorligini aniqlash uchun ishlataladi. Kichik maktab yoshidagi bolaga Landolt xalqachalari chizilgan blank taqdim etiladi va unga quyidagi qo‘llanma beriladi.

“Hozir biz sen bilan “ Diqqatli bo‘l va iloji boricha tezroq ishla“ nomli o‘yin o‘ynaymiz. Sen hozir boshqa o‘rtoqlaring bilan musobaqalashasan. Keyin musobaqada kim yutganini ko‘ramiz. Seni bajargan ishlaring o‘rtoqlaringnikidan yomon bo‘lmaydi deb o‘ylayman. Shundan so‘ng bolaga Landolt xalqachali blank ko‘rsatiladi va u nima qilishi kerakligi tushuntiriladi. U xalqachalarni qatorlar bo‘yicha diqqat bilan qarashi va ular orasidan joyidan o‘zgartirib chizilgan xalqachalarni topishi va ularni belgilab qo‘yishi kerak.

Ish 5 minut davomida bajariladi. Har bir minutdan so‘ng eksperimentator “chiziq” deb aytadi. Bu vaqtida bola to‘xtagan joyiga chiziq tortishi kerak bo‘ladi. 5 minut o‘tganidan so‘ng eksperimentator “to‘xta” deb aytadi va bola ishni to‘xtatishi kerak va o‘scha yerga ikkita chiziq tortib qo‘yishi zarur. Ish tugatilganidan so‘ng eksperimentator bola tomonidan har bir minut ichida hamda 5 minut davomida ko‘rib chiqilgan xalqachalar sonini aniqlaydi. Shuningdek, ishslash jarayonida har bir minutda va 5 minut davomida yo‘l qo‘yilgan xatoliklar hisoblaniladi.

Kichik maktab yoshidagi bola ma’lum darajada o‘z faoliyatini o‘zi mustaqil rivojlantira oladi. U o‘z rejasini, u yoki bu ishni qanday ketma-ketlikda bajarishni so‘z bilan ifodalab bera oladi. Rejalashtirish so‘zsiz bolaning diqqatini tashkil eta oladi va rivojlantiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalar o‘z diqqatlarini aqliy masalalarga qarata oladilar, lekin bu juda katta irodaviy kuchni va yuqori motivatsiyani tashkil etilishini talab etadi.

O‘quv faoliyati boladan berilgan o‘quv materiallarini esda saqlab qolishni talab etadi, o‘qituvchi o‘quvchisiga nimalarni eslab qolishi zarurligi haqida ko‘rsatmalar beradi. O‘quvchi nimani eslab qolishi kerakligini takrorlaydi, uni tushunib olishga harakat qiladi. Lekin bu yoshda ixtiyorsiz xotira, shubhasiz, ustunlik qiladi. Bolaning xotirasida saqlab qolishini asosan uning ishga bo‘lgan qiziqishi belgilab beradi. O‘quv materialini tushunish, eslab qolishning asosiy sharti hisoblanadi Birinchi signal sistemasi ikkinchi signal sistemasidan birmuncha ustunligi tufayli kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda mantiqiy xotiradan ko‘ra ko‘rgazmali harakatli xotira ustunlik qiladi. Shuning uchun ham ular nazariy qonun va qoidalardan, mavhum tushunchalardan ko‘ra yaqqol ma’lumotlar, axborotlar, voqeа va hodisalarni, obrazlar va narsalarni tezroq hamda mustahkamroq eslab qoladilar va uzoq muddat esda saqlaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalar ta’lim olish munosabati bilan mantiqiy, ya’ni ma’nosiga tushunib esda qoldirish qobiliyati o‘sib boradi. Esda qoladigan materialning hajmi kengayib boradi, materialning mazmunini tushunish ham chuqurlashadi va murakkablashadi. Ba’zan

boshlang‘ich sinf o‘quvchilari, hatto mazmuni tushunarli bo‘lgan materialni ham ma’nosiga e’tibor bermasdan, mexanik ravishda o‘rganib oladilar. Respublikamizning psixolog olimi E.G‘.G‘ozievning fikriga ko‘ra, buning sabablari quyidagilar:

- 1) ularning mexanik xotirasi boshqa xotira turlariga qaraganda yaxshiroq rivojlangani uchun ham ma’lumotlarni aynan, o‘zgarishsiz eslab qolish imkonini beradi;
- 2) o‘quvchilar o‘qituvchi qo‘ygan vazifani anglab yetmaydilar, natijada uning “to‘g‘ri tushuntirib ber” degan talabini so‘zma-so‘z takrorlash deb biladilar;
- 3) ularning nutq boyligini yetishmasligi (ilmiy atamalar, til qonuniyatlarini bilmasligi) materialni ijodiy to‘ldirish, unga qo‘srimcha qilish imkoniyati yo‘qligi uni so‘zma-so‘z qaytarishni osonlashtiradi;
- 4) o‘quvchilar matnni to‘g‘ri usullar bilan eslab qolishni bilmaydilar. Bunday holat shu yoshdagи bolalarda albatta bo‘lishi kerak emas. Mexanik esda qoldirish ko‘pincha o‘qituvchilar o‘quvchilarida mantiqiy xotirani o‘sirishga yetarli e’tibor bermagan hollarda bo‘lishi mumkin. Ta’lim jarayonida o‘quv materialining ma’nosini, mohiyatini, turli mulohazalarni, dalillarni, ilmiy asoslarini eslab qolish va esga tushirish orqali o‘quvchilarda mantiqiy xotira takomillashadi. Birinchi sinfdan boshlab ixtiyoriy esga tushirish qobiliyati tez rivojvana boshlaydi. O‘qish jarayoni uchun ixtiyoriy esda qoldirish ham, ixtiyoriy esga tushirish ham barobar talab etiladi. Busiz o‘qish jarayonining normal bo‘lishi mumkin emas. O‘quvchilardan faqat o‘rganib, bilib olishgina emas, balki o‘rganib bilib olganini xotirlay olish ham talab etiladi. O‘quv materialini muayyan sistema bilan xotirlash faqat ixtiyoriy esga tushirish yo‘li bilan bo‘lishi mumkin.

Kichik mакtab yoshida bilish sohasining rivojlanishiga xos xususiyatlar

○ 7-9 yoshdan produktiv tasavvurlar rivojvana boshlaydi

O‘quvchilar tushuncha va qoidalarni ta’riflab berolmay qolganlarida yoki ta’riflash mumkin bo‘lmagan paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar

bilan ko'rsatib beradilar. Dars jarayonida o'qituvchi turli vaziyatlarni tasavvur qilishni so'raydi. Bu holat, albatta, biron-bir yordamchi qurollar-predmetlar, maketlar, sxemalar bo'lgan taqdirdagina o'quvchi tasavvurini rivojlantirishi mumkin. Aks holda bu yoshdagi bolalar mustaqil tasavvur, harakatlar qilishga qiynaladilar. Kichik maktab davrida tasavvur asosan bolalar rasm chizayotganlarida, shuningdek ertak va hikoyalari to'qiyotganlarida rivojlanadi. Kichik mакtab yoshidagi o'quvchilar o'z xayollari va tasavvurlariga asoslangan holda qiziqarli ertak va hikoyalarni o'zlari mustaqil ravishda to'qiy oladilar. Kichik mакtab yoshidagi bolalar tasavvuri juda keng va xilma-xil bo'ladi. Ayrim o'quvchilar real borliqni tasavvur etsalar, boshqalari esa fantastik obraz va vaziyatlarni tasavvur etadilar. Shu bois kichik mакtab yoshidagi bolalarni realistlar va fantazyorlarga ajratish mumkin. Bolalar ko'pincha o'zlariga ma'lum siymolar, syujetlardan foydalangan holda yangi obrazlarni tasavvur etadilar, yaratadilar. Juda ko'p multfilmlar ana shunday bolalarning tasavvurlari asosida yaratilgan. Turli tasavvurlar zamirida ularning qo'rquvni engishi, do'st topishi, xursandchilik hislari yotadi. Bundan tashqari, tasavvur terapevtik natijaga olib keluvchi faoliyat sifatida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bola real hayotda qiyinchiliklarga duch kelib, ulardan chiqib keta olmagan holatda ham ko'pincha xayolga beriladi. Masalan, mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bola o'zining hamma havas qiladigan oilasi, uyi bo'lishini, bu uyg'a o'g'rilar kelib qolsa, u qahramonlik qilishini tasavvur qiladi. O'z tasavvurida yaxshi yoki yomon holatlarni boshidan kechirgan bola o'zining kelgusi xatti-harakatlari motivatsiyasi uchun zamin tayyorlaydi. Kattalarga nisbatan bo'lgan tasavvurning bolalar hayotidagi ahamiyati juda katta. Bola tasavvur qilib atrof-hayotni chuqurroq bila boshlaydi, o'z-o'zining shaxsiy tajribasidan tasavvur yordamida chetga chiqsa oladi, ijodiy layoqati rivojlanadi, shaxsiy xususiyatlarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolada xayol etarli darajada rivoj topgan bo'ladi va u xilma-xil tasavvurlarning kattagina zaxirasiga ega bo'ladi. O'qish jarayonida u faqat idrok va xotira tasavvurlariga tayanib qolmasdan, balki shu bilan birga, xayolida yaratilgan tasavvurlarga ham tayanib, o'rgatilayotgan materialni yaqqol tarzda o'zlashtira boradi.

Bolaning xayoli tevarak-atrof taassurotlari, tasviriy san'at asarlarini yetarli darajada aks ettirishda vujudga keladi. Siymolar, shartli belgilar, tabiat manzaralari jamlanib, o'quvchilarda xayol paydo bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilar o'ynaydigan o'yinlarda ham ularning xayolini o'sishi davom etaveradi. O'quvchilar o'z o'yinlarida turli narsalarni yasaydilar, turli yerkiriga sayohat qiladilar. Bunday o'yinlardan o'quvchi mazmundor taassurotlar oladi va unda turli tasavvurlar hosil bo'ladi, uning ijodiy, qurish-yasash va badiiy qobiliyatları o'sadi. Kichik mакtab yoshidagi o'quvchining xayoli o'zining kengligi va mazmundorligi jihatidangina o'zgarib qolmasdan, balki yo'nalishi jihatidan ham o'zgaradi. Kichik mакtab davridagi o'quvchining ixtiyorsiz xayoli ham, ixtiyoriy

xayoli ham maktabgacha yoshdagi bolalarning xayolidan o‘zining barqarorligi bilan farq qiladi.

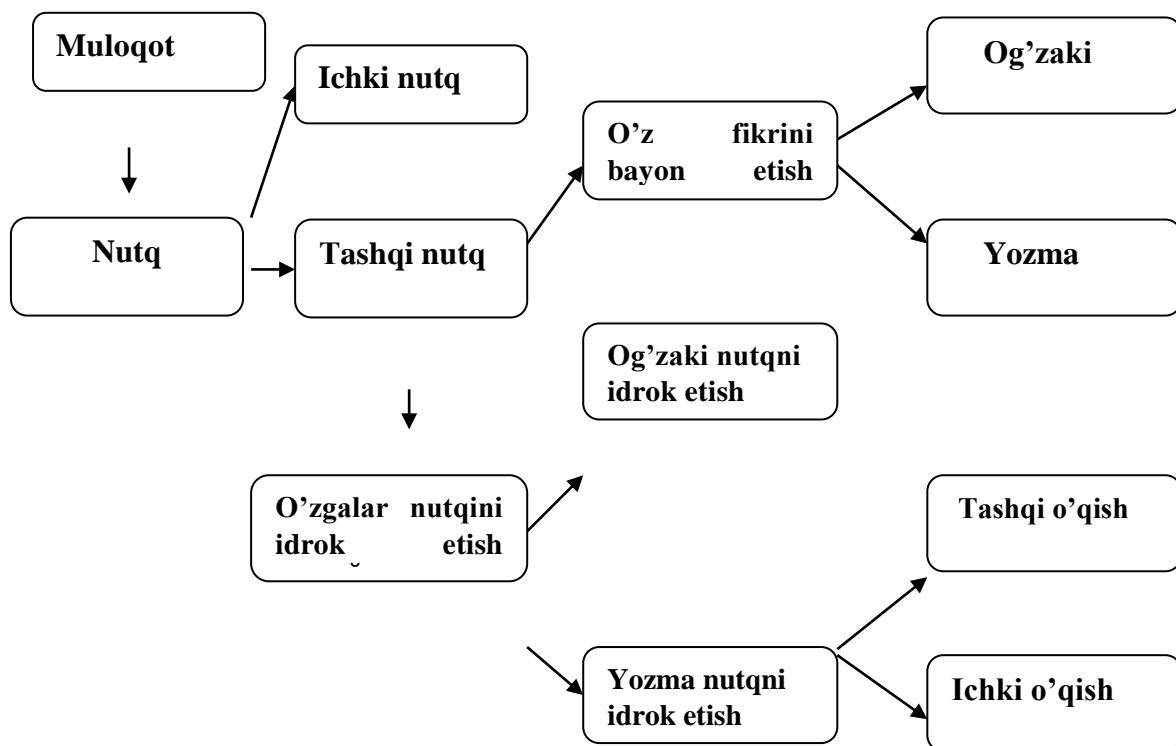
Maktabga kelish arafasida bolaning so‘z boyligi o‘z fikrini bayon eta oladigan darajada ortadi. 6 yoshdagi normal rivojlanayotgan bola o‘z nutqida 3000-7000 so‘zni ishlatadi. Bolalar nutqining o‘sishida ularning mактабдаги о‘qish faoliyati ayniqsa, katta rol o‘ynaydi. Bola maktabga kelmasidan oldin o‘zi qanday gapi rayotgani ustida o‘ylab o‘tirmasdan, o‘z nutqidan faqat aloqa va bilish vositasi tariqasida foydalanadi. Maktabda esa bola gaplashayotgan til o‘qitiladigan va o‘rganiladigan fan bo‘lib qoladi. Maktabda o‘qiyotgan: bola o‘z ona tilining grammatikasi bilan shug‘ullanishi natijasida, o‘z nutqini grammatika qoidalariga muvofiq ongli ravishda tuzishni o‘rganadi. Grammatikani o‘rganish jarayonida bola nutqining fonetika jihatni aniqlanadi, nutqning morfologik jihatni to‘g‘ri bo‘lib boradi, sintaksis tuzilishi esa ancha takomillashadi. Nutqning ayrim jihatlariga xos bo‘lgan bu sifatlar faqat grammatikani o‘qib o‘rganish natijasidagina o‘sib qolmasdan, balki, shu bilan birga, maktabda o‘qitilayotgan boshqa fanlarning ta’siri ostida ham o‘sadi. Maktabda o‘qitilayotgan hamma fanlarni o‘rganish va shu fanlar bilan shug‘ullanish jarayonida o‘quvchi nutqining lug‘at zaxirasi boyiydi, so‘zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi, har qaysi so‘zning, har kaysi terminning ma’nosini aniqlanadi. Boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalar nutqi asosan ot, sifat, son, fe’l va bog‘lovchilardan iborat bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar o‘z nutqlarida qaysi so‘zlarni ishlatgani afzal-u, qaysilarini ishlatish mumkin emasligini farqlay oladilar. 6-7 yoshli bola jumlalarini murakkab grammatik tizimda tuza oladi. Bola butun bolalik davrida nutqni jadal ravishda egallab borib, uni o‘zlashtirishi ma’lum bir faoliyatga aylana boradi. 7-9 yoshli bolalar nutqining o‘ziga xos xususiyatlardan biri shundaki, ular o‘z fikrlarini bayon etish uchungina emas, balki o‘z suhbatdoshining diqqatini o‘ziga jalb qilish uchun ham gapiradilar.

Bu davrda bolaning yozma nutqi ham shakllana boshlaydi. Yozma nutq jumlalarni to‘g‘ri tuzish va so‘zlarni to‘g‘ri yozishga ma’lum talablar qo‘yilganligi bilan xarakterlanadi. Bola so‘zlarni qanday eshitgan bo‘lsa, shundayligicha yozilmasligini bilishi, ularni to‘g‘ri talaffuz etishga va yozishga o‘rganishi zarur. Yozma nutqni egallah asosida bolalarda turli matnlar haqida ma’lumotlar yuzaga keladi. Bu davrda yozma nutq endigina shakllana boshlaganligi bois, bolada o‘zi yozgan fikrlarni, so‘z va harflarni nazorat etish malakasi hali rivojlanmagan bo‘ladi. Lekin unga ijod qilish imkoniyati beriladi. Ushbu mustaqil ijodiy ish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda berilgan mavzuni anglash, uning mazmunini aniqlash, fikrini bayon etish uchun ma’lumot to‘plash, muhim jihatlarini ajratib olish, reja tuzish, uni ma’lum ketma-ketlikda bayon etish, malakasini yuzaga keltiradi. Jumlalarni to‘g‘ri tuzish, aynan shu mazmunga mos so‘zlarni topish va ularni to‘g‘ri yozish, tinish belgilarini to‘g‘ri qo‘yish, o‘z

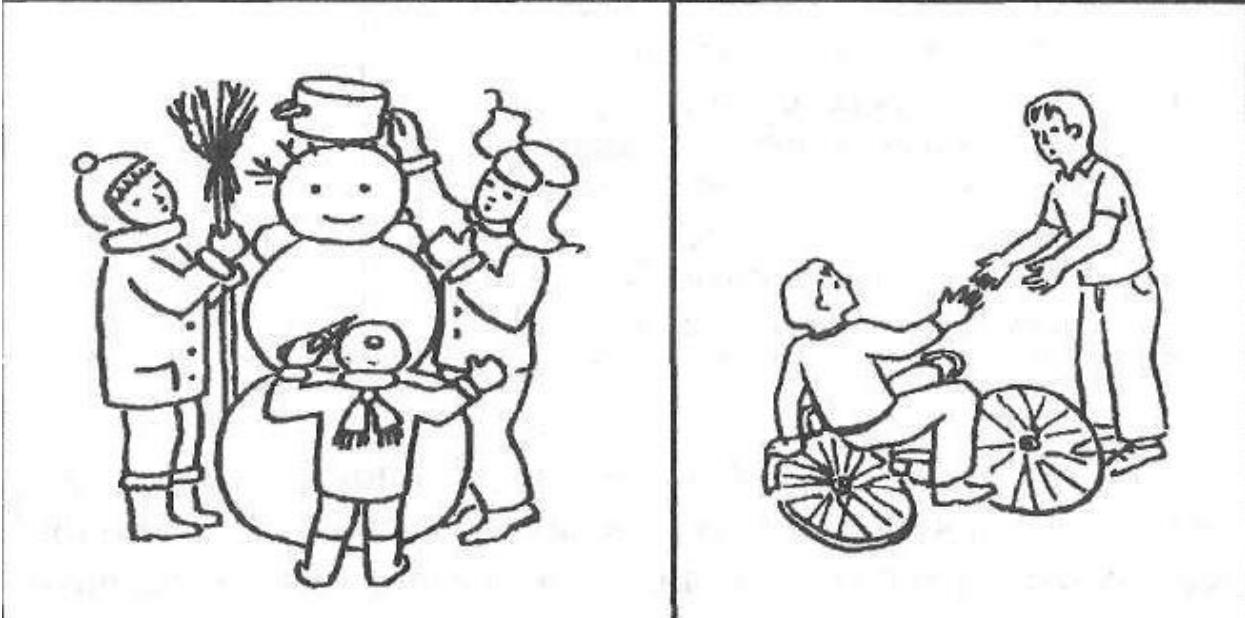
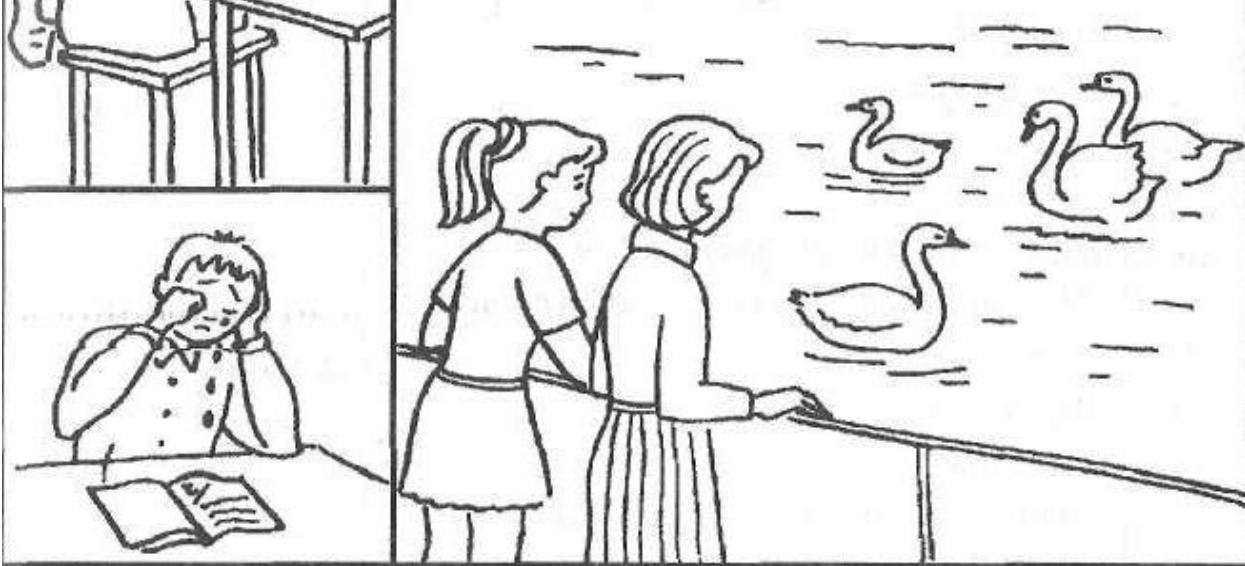
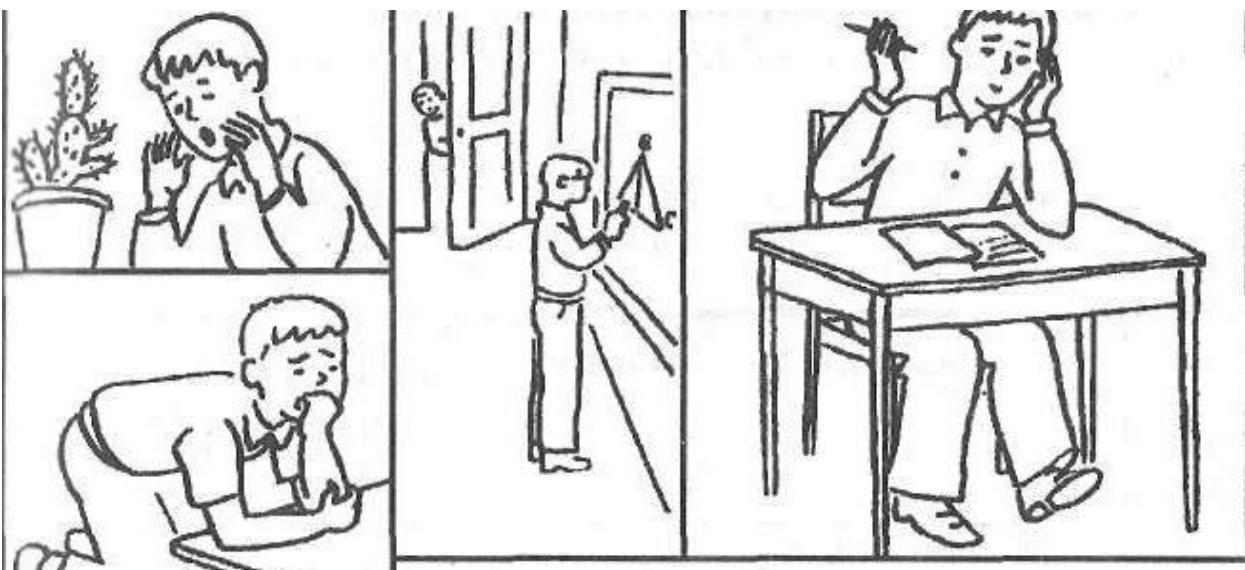
xatolarini topa olish va to‘g‘rilash aqliy rivojlanishning ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi.

Metodistlar kichik maktab yoshidagi bolalarning nutqini rivojlantirish uchun quyidagi nutq turlarini sistemali ravishda tashkil etish sxemasini tavsiya etadilar.

Nutq turlari

Bu kabi rasmlar orqali kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning so‘z boyliklarini, jumladan so‘z turkumlaridan qanchalik o‘rinli foydalana olishlarini aniqlash mumkin.

6-11 yoshli o‘quvchilarning bilish jarayonlaridagi ixtiyoriylik irodaviy zo‘riqish asosidagina, shuningdek, bola o‘zini atrofdagilarning talabini bajarishga yoki shaxsiy harakat qilishga intilgandagina yuzaga kelishi mumkin.

Kichik mакtab yoshidagi bola psixikasining sog‘lomligida, uning bilish faolligida tafakkurning ham rivojlanishini ko‘rish mumkin. Bolaning qiziquvchanligi, asosan, atrof-olamni bilish, o‘rganishga qaratilgan bo‘ladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi o‘ynab turib, olam sir-sinoatlari, sabab-hodisalari va bog‘liqlaridan xabardor bo‘lishga intiladi. Masalan, u o‘zi mustaqil ravishda qanday predmetlar suvda cho‘kishi, qaysilari esa suzishini tadqiq qila oladi. Bola aqliy munosabatlarda faol bo‘lsa, u shunchalik ko‘p savol beradi va bu savollar, asosan, xilma-xil bo‘ladi. Bolani qor, yomg‘ir qanday yog‘ishi, quyosh kechasi qaerda bo‘lishi, mashina qanday qilib yurishi, yerdan osmongacha bo‘lgan masofani bilish juda qiziqtiradi. Bu ularning «*Nima uchun?*», «*Qanday qilib?*», «*Nima orqali?*» kabi savollariga javob olishga qaratilgan bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar asosan o‘zлari ko‘rib turgan narsalar haqida chuqurroq fikr yurita oladilar. Bu yoshdagi bolalar tafakkurining asosiy turi obrazli tafakkurdir. Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta’lim bolalar tafakkurining o‘sishi uchun g‘oyat katta ahamiyatga egadir.

Bolalarga beriladigan va asosan maktabda amalga oshiriladigan ta’lim bolalar tafakkurining o‘sishi uchun g‘oyat katta ahamiyatga egadir. Ta’lim va maktabda beriladigan bilimlarni o‘zlashtirish jarayonida, kuzatuvchanlik, xotira va hayol o‘sib borishi bilan kichik mакtab yoshidagi bolalar tafakkuriga material bo‘ladigan narsalar doirasi kengaya boradi, bolalarda mantiqiy tafakkur va tanqidiy fikrlash o‘sib boradi. Ta’lim jarayonida bolaning tafakkuri katta o‘sish yo‘lni — konkret tafakkurdan abst-rakt - nazariy tafakkurga o‘sish yo‘lini bosib o‘tadi.

Kichik mакtab yoshidagi bolalarning tafakkuri hali ham amaliy, qonkret tafakkur bo‘ladi, lekin ta’lim jarayonida bolalarning bunday qonkret tafakkuri, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning qonkret tafakkuriga qaraganda, murakkabrok va mazmunliroq bo‘lib qoladi, ularagi fikrlash jarayonlarining hammasi takomillasha boradi. Maktabda o‘quvchi bola tobora murakkabrok narsalarni va o‘zi idrok qilayotgan narsalarni hamda hodisalarnigina emas, balki shu bilan birga, tasavvur qilayotgan narsalar va hodisalarni ham bir-biriga takqoslashni, analiz va sintez qilishni o‘rganib oladi.

Bolaning maktabdagи o‘qishi jarayonida unda abstraksiyalash qobiliyati o‘sа boshlaydi. Matematika darslarida amaliy qonkret sanashdan abstrakt hisoblashga o‘tilgan vaqtida, shuningdek, ona tili darslari davomida bu qobiliyat ayniqla sezilarli suratda o‘sadi. Boshqa fanlarni o‘qish jarayonida bu qobiliyat yanada o‘sadi. Bola analiz qilish, abstraksiyalash va taqqoslashni, mashq qilish yo‘li bilan narsalarning muhim belgilari bilan ahamiyatsiz belgilarini bir-biridan farq qilishni,

predmet, voqea-hodisalarning muhim belgilariga qarab turib xulosalar chiqarishni o‘rganadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, hukm va xulosa chiqarish, taqqoslash tahlil qilishning turli usullarini qo‘llashda o‘ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalar va o‘smirlardan farq qiladi. Ta’lim jarayonida tafakkur operatsiyalariga, mustaqil fikrlashga o‘rgatish kichik maktab yoshdagi o‘quvchilarni barkamollikka erishtirishning garovidir. 6-11 yoshli bola mantiqiy fikrlay oladi, lekin bu yosh asosan ko‘rganlariga tayanib, ta’lim olishga senzitiv bo‘lgan davr hisoblanadi,

Boshlang‘ich mактабning o‘zidayok bolalar birinchi sinfdan boshlab ko‘p miqdorda xilma-xil tushunchalarni — grammatikaga, arifmetikaga, tabiatga doir, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni o‘zlashtirib oladilar. O‘quvchilar o‘zlashtirib oladigan tushunchalar doirasi, asosan, har qaysi sinf uchun turli fanlar yuzasidan tuzilgan o‘quv dasturi bilan belgilanadi. Muayyan ilmiy mazmunga ega bo‘lgan tushunchalar o‘quvchilarga mantiqiy ifodalangan shaklda bayon qilib beriladi. O‘quvchilar o‘zlarining ham tushunchalarini mazmunini ta’riflab, ularning jins va turlariga doir belgilarini ko‘rsatib, aytib berishni o‘rganadilar. O‘quvchilar tushuncha va qoidalarni ta’riflab berolmay qolganlarida yoki ta’riflash mumkin bo‘lмаган paytlarda tasvirlab, taqqoslab, xarakterlab, misollar bilan ko‘rsatib beradilar. N.S.Leytes mulohazalariga ko‘ra, inson yoshi ulg‘aygan sari aqliy rivojlanish darjasini birmuncha ko‘tariladi, uquvchanlik xususiyati esa birmuncha pasayadi. Kichik mактаб yoshidagi bolalarning uquvchanligi, albatta, o‘smir va o‘spirinlarga nisbatan yuqori, lekin o‘smir va o‘spirinlarning aqliy rivojlanganligi boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga nisbatan yuqoridir. Bu holat kichik mактаб yoshidagi o‘quvchilarning yetakchi faoliyati – **o‘qish** bo‘lishi bilan, lekin bilish jarayonlari hali hamma tomonlama rivojlanib bo‘lмаганligi bilan bog‘liq hisoblanadi.

Kichik mактаб davridagi bolalarning aqliy rivojlanishi ijtimoiy omillar bilan belgilanadi. Individ ijtimoiy munosabatlar ta’sirida o‘zgaradi. Bolaning mактабда muntazam ravishda o‘qishga o‘tishi uning barcha bilish jarayonlarini rivojlanishiga va o‘z-o‘zidan atrof-hayotdagi narsa-hodisalarga nisbatan fikrini, munosabatlarini o‘zgarishiga olib keladi.

5.3.O‘quv faoliyatining xususiyatlari

O‘qish faoliyati kichik mактаб davridagi bolalar psixikasi rivojidagi o‘zgarishlarni belgilab beradi. Maktebga birinchi bor kelgan bola o‘z faoliyatining tub mohiyati va vazifasini to‘la tushunib yetmaydi, balki hamma maktebga borishi

kerak deb biladi. Kattalarning ko'rsatmalariga amal qilib, tirishqoqlik. bilan mashg'ulotlarga kirishib ketadi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, shodiyona lahzalarning taassuroti kamayishi bilan matabning tashqi belgilari o'z ahamiyatini yo'qota boradi va bola o'qishni kundalik aqliy mehnat ekanligini anglaydi. Shunda bola aqliy mehnat ko'nikmasiga ega bo'lmasa uning o'qishdan ko'ngli soviydi, unda umidsizlik hissi vujudga keladi, o'qituvchi esa bunday holning oldini olish uchun bolaga ta'limning o'yindan farqi, qiziqarliligi haqida ma'lumotlar berishi va uni shu faoliyatga tayyorlashi kerak. O'qish faoliyati davomida tarkib topgan xususiyatlar bolaning kelgusi rivoji uchun zamin bo'lib xizmat qiladi. Maktabdag'i o'qish bolalarning bilish ehtiyojlarini tez rivojlanishi va sifatlari tarkib topishi, ularning atrof hayotga faol qiziqishlarini yuzaga keltirib, yangi bilim va ko'nikmalarni egallashlari uchun sharoit yaratadi. Bola asta-sekinlik bilan o'z psixik jarayonlariga egalik qilib, idrok, diqqat va xotirasini boshqara olishga o'rgana boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi bola o'qituvchisi bilan yaxshi emotsiyal munosabatda bo'ladi. Shu davrgacha bevosita kattalar rahbarligida u yoki bu axborotlarni o'zlashtirib kelgan bo'lsa, endi o'z xohish irodasi bilan zarur ma'lumotlar to'plashga, o'z oldiga aniq maqsad va vazifa qo'yishga harakat qiladi. Bolaning ana shu faolligi xotirasining muayayn darajada rivojlanganligini bildiradi. Oqilona tashkil qilingan ta'lim jarayoni mazkur yoshdag'i bolalarning tafakkurini jadal rivojlantiradi. Bu yoshdag'i bola boshqa davrlarga nisbatan ko'proq narsani o'zlashtiradi. Maktab ta'limi o'quvchining turmush tarzini, ijtimoiy mavqeini, sinf jamoasi va oila muhitidagi o'rnini o'zgartiradi. Uning vazifasi o'qishdan, bilim olish, ko'nikma va malakalarni egallash, o'zlashtirishdan iborat bo'lib qoladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarining o'quv faoliyatlarini murakkab bo'lgan ko'p darajali motivlar tizimi bilan boshqariladi. O'quv faoliyati motivlari o'quvchilar nima uchun o'qiyotganlarini ko'rsatib beradi. Maktabning birinchi sinfiga kelgan bolalarda ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu motivlar atrofdagilar orasida yangi mavqeni egallash, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan va baholаниdigan faoliyat bilan bog'liq bo'lgan motivlardir. Lekin birinchi sinfiga oxirlariga borib, ko'pchilik o'quvchilar o'z maktab majburiyatlariga ma'suliyatsizlik bilan qaray boshlaydilar. Bu bir qancha sabablar bilan bog'liq: 1) Bola endi o'quvchi bo'ldi, o'quvchi bo'lish istagi qondirildi. Bu maqomni ushlab turish uchun hech narsa qilmasa ham bo'ladi. 2) o'quvchining ijtimoiy mavqeい maktabda ularga beriladigan o'quv faoliyati mazmuni bilan belgilanmaydi. Yangi dasturlar ta'lim mazmuni va uni tashkil etishga mutlaqo yangicha yondashuv asosida tuzilgan bo'lib, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarining yosh imkoniyatlarini yuzaga chiqarib, bolalarda qat'iy o'quv motivlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ta'limning mazmuni o'quvchining bilimlarni egallashga qiziqishi, o'z aqliy mehnati natijasidan qanoatlanish hissi bilan uzviy bog'liqdir. Bu his o'qituvchining rag'batlantirishi bilan yuzaga keladi

va o‘quvchida samaraliroq ishlash mayli, istak va ishtiyoqini shakllantiradi. Bolada paydo bo‘lgan faxrlanish, o‘z kuchiga ishonch hislari bilimlarni o‘zlashtirish va malakalarni rivojlanishiga xizmat qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarni o‘qitish jarayoni, o‘quv faoliyatining asosiy komponetlari: o‘quv masalalari, o‘quv vaziyatlari, o‘quv harakatlari, nazorat etish va baholash bilan (V.V.Davidov bo‘yicha) tanishtirishdan boshlanadi. Bu borada barcha predmetli harakatlar aqliy rivojlantirishga qulay bo‘lgan sharoitda amalga oshirilishi juda muhim. O‘quvchining o‘quv faoliyatini o‘zlashtirishi o‘quv masalalari tizimini yechish jarayonida amalga oshiriladi. O‘qishning boshida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar mustaqil ravishda o‘quv masalalarini qo‘yish va yechishni bilmaydilar. Bu vazifani boshida o‘qituvchi bajaradi. Asta-sekinlik bilan o‘quvchilarning o‘zlarini ham o‘quv masalalarini qo‘yish va yechish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni egallay boshlaydilar. Bu mustaqil o‘quv faoliyati shakllanishining muhim bosqichidir. O‘quv masalalarini ajratib olish boshlang‘ich sinf o‘quvchilar uchun ma’lum bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham har bir darsning so‘ngida o‘qituvchi o‘quvchilari aniq bir topshiriqlarni bajarishning ma’nosini qanday tushunganliklarini aniqlash uchun vaqt ajratishi kerak. “Biz bugun darsda nimalarni o‘rgandik?” tarzidagi savol bolalarga shunchaki daftarda chiziqchalarni chizib, doirachalarni bo‘yashni emas, balki sanashni, qo‘sishni yoki ayirishni o‘rganganlarini tushunishlarida yordam beradi. Agar bola o‘quv harakatlarini noto‘g‘ri bajarsa, bu uning o‘quv harakatlarini yo nazorat va baholash bilan bog‘liq harakatlarni bilmasligi, yoki ularni yaxshi egallamaganligidan dalolat beradi. Bolaning mustaqil ravishda bajargan harakatlari natijalarini o‘z xatti-harakatlarining xususiyatlari bilan taqqoslay olishlari unda o‘z-o‘zini nazorat etish layoqati ma’lum darajada shakllanganidan dalolat beradi. Kichik maktab davrida yetakchi faoliyat doirasida refleksiya avvalo o‘quv harakatlari, nazorat va baholash bilan bog‘lik bo‘ladi. Bu harakatlarning interiozatsiyasi o‘quvchiga mustaqil ravishda o‘zlashtirilayotgan ko‘nikma va layoqatlarga mustaqil ravishda yondashish imkoniyatini beradi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini jamoa faoliyati sifatida tashkil etilishiga ko‘p vaqt unchalik e’tibor berilmadi. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni individual jarayon deb hisoblangan. Buning natijasida pedagogik psixologiyada o‘quvchilarning mustaqil fikrashi va mustaqil faoliyati ishning individual shakllaridagina ro‘yobga chiqishi mumkin deb hisoblangan. Lekin so‘nggi yillarda sobiq ittifoq davlatlarida, shuningdek, Polsha, Germaniya kabi mamlakatlardagi ilg‘or o‘qituvchilarning ishlarida guruhiy bilish faoliyati har bir o‘quvchiga darsda maksimal faollik va mustaqillikni ta’minlanishi zarurligi tasdiqlangan. So‘nggi yillardagi olib borilgan tadqiqotlar tafakkur mustaqilligini faoliyat sifatida an’anaviy tushunishga jiddiy tuzatishlar kiritdi. O‘quvchilarning o‘zaro nazorati va javobgarligiga asoslangan guruhiy o‘quv faoliyati tafakkur mustaqilligini rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratishi aniqlangan.

Taniqli psixolog va pedagoglarning ilmiy asarlarida kichik maktab yoshidagi o‘quvchining o‘quv faoliyatidagi mustaqilligi uchun shart- sharoitlarni yaratish nihoyatda ahamiyatli ekanligi haqida fikrlar mavjud. Shunday shart-sharoitlardan biri boshlang‘ich davrda o‘quv faoliyatini jamoaviy faoliyat sifatida tashkil etilishidir.

Quyidagi belgilar mavjud bo‘lgan taqdirdagina ishni jamoaviy deb hisoblash mumkin.

- 1.O‘qituvchi tomonidan berilgan o‘quv vazifasi yoki alohida bir mikrogruppa tomonidan baravar bajarish qabul qilinsa.
- 2.Vazifalarni o‘zaro taqsimlagan holda birgalikda biron-bir ish bajarilsa.
- 3.O‘zaro nazorat va ma’suliyat mavjudligi.
- 4.Ishlarni taqsimlashni tashkil etish va uning kechishini o‘quvchilarning o‘zlari nazorat etishlari.

Frontal ishda (ma’ruza, hikoya qilib berish, frontal so‘rovnama va h.k...) o‘qituvchi butun sinfga teng ravishda ta’sir ko‘rsatishga harakat qiladi. Bunday holatda o‘quvchi bilan muloqot o‘qituvchining tashabbusi bilan lekin, juda kam miqdorda amalga oshiriladi. Individual ishda (darslik bilan mustaqil ishslash, misol, masala yechish, mashqlarni bajarish va h.) o‘qituvchi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqot yo‘q. Bunday holda ko‘pincha o‘quvchi-o‘quvchi, ya’ni sinfdoshi bilan muloqotga yo‘l qo‘ymaydi yoki cheklanadi. Darsdagi jamoaviy faoliyat o‘quvchining to‘liq mustaqilligi va faolligini rivojlantirishda katta ahamiyatga egadir. Bunda o‘quvchilar asta-sekinlik bilan o‘quv faoliyatining sub’ekti sifatida yangi imkoniyatlarini o‘zlari uchun ochib boradilar. Bu jarayonda o‘quvchi faoliyati samaraliroq bo‘lishi uchun o‘zini o‘zi nazorat etishga harakat qiladi. O‘quv vaziyatlarida bolalar ayrim turdagи masalalarni yechish yo‘llari bilan tanishadilar va ularni egallagan zahoti aniq bir masalalarni yechishda amaliy foydalanadilar.

O‘quv faoliyatida nazorat va o‘z-o‘zini nazorat etish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘quv harakatlarini mustaqil rejalashtirishi va bajarishni shakllanishida juda muhimdir. Tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining masalalarni yechishdagi ayrim yo‘l va tushunchalarni yetarlicha egallamaganligi bu tushuncha va yo‘llarni shakllantirishda bolalar barcha kerakli o‘quv harakatlarini bajarishga o‘rgatilmaganligining natijasidir.

Bolalar tafakkuri va nutqining rivojlanishida ovoz chiqarib mulohaza yuritishning va bu uslubdan o‘quv jarayonida foydalanishning ahamiyati katta. Ovoz chiqarib mulohaza yuritish va o‘z yechimini asoslab berish aqliy sifatlarni o‘sishiga xizmat qilib, kishi o‘z mulohazalari va xatti-harakatini tahlil etishi va anglashini rivojlaniradi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda aqliy va o‘quv

materialini o'zlashtirish imkoniyatlari ancha yuqori hisoblanadi. To'g'ri tashkil etilgan ta'limda bu yoshdagi bolalar o'rta maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlarga nisbatan ko'proq bilimlarni tushunishlari va o'zlashtirishlari mumkin. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'quv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, shu davrdan boshlab, o'quv materialini o'zlashtirmaslikning dastlabki belgilari ko'zga tashlanadi. Kichik maktab yoshida past o'zlashtirish sabablari va o'qishdagi qiyinchiliklar quyidagilar bilan bog'liqdir: 1) neyrofiziologik sabablar; 2) bilish jarayonlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi; 3) erkin va mustaqil harakat qilish darajasining pastligi; 4) motivatsion sohalarining yetarli rivojlanmaganligi; 5) oila tarbiyasidagi, oilaviy munosabatlardagi kamchiliklar; 6) maktab ta'limi va tarbiyasidagi kamchiliklar; 7) o'zaro muloqot va munosabatdagi kamchiliklar; 8) shaxs xususiyatlardagi og'ishishlar. Kichik maktab yoshidagi bolalar o'qishdagi qiyinchiliklar bola shaxsining barcha shaxsiy, bilish, motivatsion va hissiy va irodaviy sohalarda aks etadi. Bu qiyinchiliklar o'zaro bir-biri bilan bog'liq. Bir qiyinchilikni bartaraf etilishi ikkinchi qiyinchilikni ham kamayishiga olib keladi.

O'qishga nisbatan ijobjiy munosabat kichik maktab davrining oxirlariga kelib, birmuncha pasayish ko'zga tashlanadi. O'quv faoliyatiga qiziqish – 1-2 sinflarda ko'tarilib, 3-4 sinflarda pasayadi. O'quv faoliyatiga qiziqishning pasayishida o'qituvchining tayyor materialni bayon etishi va o'quvchilarining yodlab olishlari ustanovkasi ustunlik qiladi va o'quvchilarining faollikkleri taqlid qilish xarakterida bo'ladi. 3-4 sinf o'quvchilar odatta o'qilganlarni qayta hikoya qilib berishni, doskada yozilgan mashqni ko'chirib yozishni, qoidalar va she'rlarni yodlashni yoqtirmaydilar va aksincha, misol va masalalarni mustaqil ravishda yechishni, tabiat hodisalarini kuzatishni, rasm chizish va plastilin va loydan narsalar yasash ishlarini yaxshi ko'radilar. Boshqacha aytganda, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tashabbus va mustaqillik imkoniyati bor bo'lgan ishlarga ko'proq qiziqish bildiradilar. Kichik maktab yoshida o'qishga qiziqishning pasayish sabablaridan biri sifatida V.A.Suxomlinskiy o'qituvchi tomonidan past bahoning ko'p qo'yilishi, bu esa bolada o'qishga nisbatan qiziqishning pasayishi va o'z imkoniyatlariga nisbatan bo'lgan ishonchning pasayishida deb biladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv faoliyatining hamma elementlarini shakllantirilganligi va mustaqil bajara olinishi yetakchi faoliyat sifatidagi o'qish o'z vazifasini bajarganligini anglatadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarining o'quv faoliyati o'z tarkibiga quyidagilarni kiritadi:

- *masalalar yechimlarining umumiy yo'llarini mustaqil ravishda topish ko'nikmalari;*
- *o'quv vazifalarini ajrata olish, topish va o'zlashtirish;*
- *o'zini va o'z faoliyatini adekvat baholay olish va nazorat qila olish;*
- *faoliyatda o'zini-o'zi boshqara olish;*

- *mantiqiy fikrlash qoidalaridan foydalana olish;*
- *umumlashtirishning turli shakllarini egallash va ulardan foydalana olish;*
- *jamoaviy faoliyatlarda ishtirok eta olish;*
- *yuqori darajada mustaqil ijodiy faollikka ega bo'lish.*

Lekin aksariyat hollarda kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning o'quv faoliyati maktab amaliyotida birinchi o'ringa bolalarni amaliy ko'nikmalarga, o'qish, yozish, sanash malakalariga o'rgatish muammosi turadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, boshlang'ich sinf o'quv faoliyatining asosiy vazifasi - bu o'quvchilarni "o'qish"ga, bilim olishga o'rgatishdir. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta'limning ta'sirida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu o'zgarishlar ularni hayotlarining ma'suliyatli davri bo'lmish o'smirlik davriga o'tish uchun tayyorlaydi.

5.4.Boshlang'ich sinf o'quvchilarining shaxs xususiyatlari

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi o'quvchi uchun nafaqat bilish jarayonlarining yuqori darajada rivojlanishi, balki shaxs xususiyatlarini rivojlantirish uchun ham imkoniyat yaratadi. Kichik maktab yoshi davrida bola shaxsining shakllanishi davom etadi. O'quvchining maktabdagi muvaffaqiyati uning keyingi psixik rivoji va shaxsining shakllanishida to'liq ijobiy asos bo'ladi. Buning natijasida bolaning o'z-o'zidan oilasi, o'qiyotgan sinfi va boshqa jamoalardagi o'z o'rmini anglay boshlaganini ko'rish mumkin.

Yangi faoliyatga o'tish o'quvchi bolaning o'z asosiy faoliyatiga yangi munosabatni paydo qiladi. Unda burch hissi o'sa boshlaydi. U o'qish shart ekanligini va u uning burchi ekanligini, belgilab qo'yilgan qoida va talablar bajarilishi shartligini anglaydi. O'zini haqiqiy o'quvchidek his qilgan holda unda yaxshi o'qishga ehtiyoj paydo bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy onglari II va IV sinfdagi o'qish mobaynida muhim o'zgarishlarga uchraydi va axloqiy sifatlar, bilim va tasavvurlar sezilarli darajada boyiydi va bola o'zini o'zi anglay boshlaydi. U o'ziga xos bo'lgan yaxshi-yomon xususiyatlarni bilmasa ham, lekin u o'zini "Men"ini his kiladi. O'zining vazifasi, maqsadi, uni bajarish lozimligi, uyg'a berilgan vazifalarni bajarish, takrorlash uning burchi ekanligi kabilarni anglab yetadi. Bu yoshdag'i bolalarni maktab dasturiga kiritilmagan juda ko'p atrof-muhit hodisalari haqidagi bilimlar qiziqtiradi. **Bu qiziqishlar bolaning ko'pincha e'tiborga olinmaydigan ijodiy o'yinlarga nisbatan qiziqishlarida ham namoyon bo'ladi.** Bunday o'yinlarda uning ijtimoiy qiziqishlari, emotsiyalari, jamoa uchun tashvishlanish kabi hislari aks etadi. Qiziquvchanlik kichik maktab yoshidagi bolalarning keng aqliy faolligini namoyon etilish shakli hisoblanadi. Vatanga kerakli inson bo'lish

uchun o'qishning muhimligi va ahamiyatini bilishi uchun ochiqlik, ishonuvchanlik, ustozining barcha topshiriqlarini bajarishga tayyorlik xususiyatlari keng ijtimoiy burch motivlari, ma'suliyatilik samarali shartlar hisoblanadi. Maktab ta'limining dastlabki yillarida qiziqishlar, xususan, bilim egallahga nisbatan qiziqishlar, intellektual qiziqishlar sezilarli darajada rivojlanadi. Psixologlarning ta'kidlashicha, dastavval ayrim faktlarga, boshka narsalardan ajratib olingan yolg'iz hodisalarga nisbatan qiziqishlar hosil bo'ladi. III-IV sinflarda esa sabablarni, qonuniyatlarni, hodisalar o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqliklarni bilib olish uchun bo'lgan qiziqishlar rivojlanadi.

III sinfdan boshlab o'qishga qiziqish differensialasha boshlaydi. O'quvchilardagi bunday qiziqishlar o'zini anglash va o'z xatti-harakatiga baho berishi kabi xususiyatlarni shakllantiradi. Kichik maktab yoshidagi bolalarning qiziqishlarida samarali o'qish uchun halaqit beruvchi qator salbiy xarakteristikalar ham mavjud. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari:

- yeterlicha amaliy natija bera olmaydi;*
- qatiy emas, vaziyatli;*
- tez qondiriladi va ustozning qo'llab-quvvatlashisiz tez so'nadi;*
- o'quv materiali va topshiriqlar o'quvchining joniga tez tegadi va charchashni yuzaga keltiradi;*
- *kam angilanilgan, o'quvchining ma'lum bir predmetdagi nima yoqishini va nima uchun yoqishini aytib bera olmasligida ko'rindi;*
- *umumlashtirishning pastligi, bir yoki bir nechta predmetlarning tashqi belgilarigagina qarab umumlashtirish;*
- o'quvchini o'qishning o'quv faoliyatining usullariga emas, balki natijalariga yo'nalganligi.*

Kichik maktab davrining so'ngiga qadar o'quv ishlaridagi qiyinchiliklarni yengishga nisbatan qiziqish yuzaga kelmaydi.

(bu holat ko'pincha o'qituvchilarning o'zları tomonidan amalga oshiriladi, ya'ni aksariyat hollarda o'quvchining qiyinchiliklarni yengishga harakati emas, balki natija baholaniladi). Bularning barchasi kichik maktab yoshida qiziqishlarning yetarli darajada rivojlanmaganligi bo'lib, ba'zan o'qishga nisbatan yuzaki munosabatni keltirib chiqarishi mumkin. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilardagi motivlarning umumiyligi dinamikasiga nazar tashlansa, quyidagilarni ko'rish mumkin: kichik maktab davrining boshida mактабда bo'lishning tashqi jihatlariga (partada o'tirish, forma kiyish portfel ko'tarish v.h.), so'ngra birinchi o'quv mehnati natijalariga (birinchi bor harf va sonlarni yoza olishlariga, o'qituvchining bahosiga), keyinchalik, jarayonning o'ziga, o'qishning mazmuniga va shundan so'nggina bilimlarni olish yo'llariga qiziqish kuchli bo'ladi. O'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish (2-3 sinflarda) o'qish mazmunini va bilimlarni egallah yo'llariga qiziqish bilan mustahkamlanishi zarur. Bunday holda kichik maktab

davrining oxirlariga borib, o'qishga nisbatan motivatsiyaning pasayishi ko'zga tashlanmaydi.

Bilish motivlari quyidagicha o'zgarib boradi: kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning qiziqishlari alohida bir faktlarga qiziqishdan, qonuniyat va prinsiplarga qiziqishga aylanib boradi.

Kichik maktab yoshida motivatsion soha rivojlanishiga xos xususiyatlardan biri:

- bolalar uchun taqiqlangan joylar – tashlandiq joylar, axlatxonalar va boshqa shu kabi joylarga borish qiziqarli bo'ladi.

Oxirgi yillarda o'tkazilgan psixologik tadqiqotlar kichik maktab yoshining o'rtalariga borib bilimlarni o'zlashtirish yo'llariga qiziqish yuzaga kelishi mumkinligini ko'rsatib berdi. Kichik maktab davrida mustaqil ta'lim motivlari ham yuzaga kelib, lekin ular eng oddiy shaklda - bilimlarni olish qo'shimcha manbalariga va qo'shimcha kitoblarni vaqtiga bilan o'qishga qiziqish bilan yuzaga keladi. Ijtimoiy motivlar birinchi sinfga kelganida differensial bo'lмаган umumiy tushunishdan o'qish va o'рганишning zarurligi sabablarini chuqr anglashga, "o'zi uchun" o'qish mazmunini anglab yetishga tomon o'zgarib, ijtimoiy motivlarni amaliy xarakter kasb etishiga sababchi bo'ladi. Bu yoshdagи vaziyatli ijtimoiy motivlar o'qituvchining qo'llab-quvvatlashini olishga nisbatan bo'lgan ehtiyoji hisoblanadi. Bolaning ustoziga bo'lgan munosabati yomon baho olib xafa bo'lgan taqdirda ham ijobjiy va unga ishonch bildirishi saqlanib qolaveradi. Unda o'rtoqlari va sinfdoshlari o'rtasida mavqeli bir o'rinni egallashga harakat yuzaga kelib, asta sekinlik bilan o'rtoqlari fikrlariga asoslanish paydo bo'ladi.

O'quv faoliyati kichik maktab yoshidagi bolalarda o'qishda ma'lum yutuqlarga erishish ehtiyojini qondirishga, shuningdek, tengdoshlari orasida o'z o'rniga ega bo'lishiga imkoniyat ham yaratadi. Aynan ana shu o'rin yoki mavqega erishish uchun ham bola yaxshi o'qishga harakat qiladi. Bu yoshdagи bolalar doimiy

ravishda o‘zлari erishgan muvaffaqiyatlarini boshqa tengdoshlari muvaffaqiyatlari bilan solishtiradilar. Ular uchun doimo birinchi bo‘lish nihoyatda muhim. Kichik maktab davrida bolalardagi musobaqaga kirishish motivi tabiiy psixologik ehtiyoj hisoblanib, bu motiv ularga kuchli emotsiyonal zo‘riqishni beradi. Bu xususiyatlar aslida bog‘cha davridan boshlab yuzaga kela boshlaydi va kichik mакtab davrida, shuningdek o‘smirlig davrida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Kichik mакtab yoshidagi bolalar kattalarning u haqidagi fikr va bergen baholariga qarab, o‘zларига o‘zлари baho beradilar. Shuningdek, o‘quvchining o‘ziga-o‘zi beradigan bahosi, turli faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga ham bog‘liq bo‘ladi. Kichik mакtab yoshidagi o‘quvchilarda o‘z-o‘ziga beradigan baholari turlicha - yuqori, adekvat - mos yoki past bo‘lishi mumkin.

□Bola o‘ziga beradigan baho bilan o‘qituvchi uning o‘zlashtirish darajasiga qo‘yadigan baho o‘rtasida kuchli aloqadorlik kuzatiladi

□Bu yoshdagi bolalarda mavjud bo‘lgan ishonuvchanlik, ochiqlik, tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik, itoatkorlik kabi xususiyatlari ularni shaxs sifatida shakllantirish uchun yaxshi imkoniyat yaratadi. Kichik mакtab davrida boshqarishdan o‘z-o‘zini boshqarishga o‘tishi nihoyatda muhimdir. Yetakchi bo‘lgan o‘quv faoliyatidan tashqari boshqa faoliyatlar - o‘yin, muloqot va mehnat faoliyati ham o‘quvchi shaxsi rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bu faoliyatlar asosida muvaffaqiyatga erishish motivlari bilan bog‘liq bo‘lgan shaxs xususiyatlari tarkib topa boshlaydi. Kichik mакtab davrini bolaning turli faoliyatlarda muvaffaqiyatga erishishini belgilab beruvchi asosiy, shaxsiy xususiyatlarni yuzaga kelish va mustahkamlash davri deb hisoblash mumkin.

Bu davrda muvaffaqiyatga erishish motivlari tarkib topa boshlaydi. Bu yoshdagi bolalar soatlab yolg‘iz holda sevimli mashg‘ulotlari bilan shug‘ullanishlari mumkin va shular asosida ularda mehnasevarlik va mustaqillik fazilatları shakllanadi. Kichik mакtab davridan boshlab o‘quvchilarni mustaqil mehnat faoliyatiga amaliy va psixologik jihatdan tayyorlashga e’tibor beriladi. Bu davr ichida bolalarda mehnatga nisbatan ongli, ijobiy munosabatda bo‘lish asoslari tarkib topa boshlaydi. Ularda mehnatga havas uyg‘onadi, mehnatga va mehnat ahllariga hurmat bilan qarash, ijtimoiy foydali ishlarda qatnashishga intilish singari fazilatlar tarkib topadi. Kichik mакtab yoshidagi o‘quvchilarda mehnasevarlik, asosan, o‘qish va mehnat faoliyatida rivojlanadi va mustahkamlanadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilar zarur bo‘lgan harakat va amallarni darhol o‘zlashtirib va egallab ololmaydilar, ko‘proq ortiqcha va chalkash harakatlar qiladilar. Mehnat jarayonidagi turlicha ish harakatlarini, chunonchi: tikish, to‘qish, qiyish yoki taxtalarni randalash kabi ish harakatlarni qiyalmasdan va birmuncha silliq bajaradigan bo‘lish uchun har bir ishda har qanday harakatlar qilish kerakligini va

bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini aniq bilib olish va esda qoldirish kerak bo'ladi. Harakatlarni qayta-qayta takrorlash, mashq qilib borish natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarda uchrab turadigan ortiqcha va chalkash harakatlar yo'qolib boradi.

O'qituvchilar mehnat darslarida o'quvchilarning mehnatiga yetarli darajada e'tibor berishlari, mehnat darsiga alohida tayyorgarlik ko'rishlari, o'quvchilarning har bir harakatlarini ziyraklik va kuzatuvchanlik bilan nazorat qilishlari, ularga individual munosabatda bo'lishlari maqsadga muvofiqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mehnati:

- bolalarni yosh, individual va jismoniy rivojlanishiga mos bo'lishi; - o'quvchilar uchun qiziqarli bo'lishi;
- undan kundalik ish jarayonida o'z-o'ziga xizmat qilishga asoslanganligi;
- jamoa bo'lib mehnat qilish orqali bolalarda bir-biriga nisbatan hamkorlik, do'stlik, o'rtoqlik tuyg'ularini shakllantirishi;
- o'quvchini o'zini tuta bilishga, sabr-toqatli bo'lishga, qiyinchiliklarga bardosh berishga o'rgatadigan va ularni shakllantirishi;
- o'quvchi o'z mehnati natijasidan bahramand bo'ladigan mehnat xususiyatlariga ega bo'lishi lozim.

Bola o'z mehnat mahsuli sinf yoki mакtab jamoasiga, jamoatchilikka manfaat keltirayotganligini bilib, undan xabardor bo'lib borsa undagi ijtimoiy foydali mehnatga bo'lgan ishtiyоq yana ham ortadi va mehnatga nisbatan faol, ijodiy va ongli munosabat shakllana boradi.

Mehnasevarlik bolada o'zi qilayotgan mehnati unga zavq bergen taqdirdagina yuzaga keladi va rivojlanadi.

Bu davrda mustaqillikning poydevori yuzaga kelib, o'quv vazifalarini mustaqil bajarish layoqati yuzaga keladi. Mustaqillikka moyilliikning rivojlanishi ikki yo'nalish asosida amalga oshiriladi.

1.Mustaqillikning shaxs hislati sifatida vujudga kelishi ijtimoiy muhitga bog'liq. Bu bog'liqlik mustaqillikka bo'lgan ehtiyojni qondirish imkoniyatlari sohasida va qadriyatlarda ifodalangan mustaqillik mazmuni xarakterida ifodalananadi.

2.Mustaqillikning shaxs hislati sifatida shakllanishida individual xususiyatlar, shaxs yashaydigan va mehnat qiladigan jamoada vujudga kelgan munosabatlarga hamda shaxsning qobiliyatlariga, uning faolligiga bog'liq bo'ladi.

Bolada mustaqillik xususiyatining shakllanishi asosan kattalarga bog'liq. Agar bola haddan ziyod ishonuvchan, itoatkor, ochiq xususiyatli bo'lsa, unda asta-

sekinlik bilan bo‘ysunuvchanlik, tobelik xususiyati mustahkamlana boradi. Biroq bolani erta mustaqillikka undash, unda ba’zi salbiy hislatlarning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin, chunki u hayotiy tajribalari kamligi uchun asosan, kimgargadir taqlid qilgan holda harakat qilishi mumkin. Mustaqillikni shakllantirish uchun bolaga mustaqil bajaradigan ishlarni ko‘proq topshirish va unga ishonch bildirish nihoyatda muhimdir. Shuningdek, shunday bir ijtimoiy psixologik muhit yaratish kerakki, unda bolaga biron bir mas’ul vazifani mustaqil bajarishni topshirish, bu ishni bajarish jarayonida bola o‘zini tengdoshlari, kattalar va boshqa odamlarning lideri deb his qilsin. Ana shu his bolada mustaqil bo‘lishga undovchi motivlarni yuzaga keltiradi.

7-11 yoshli bolalar o‘zlarining individual xususiyatlarini anglay boshlaydilar. Bolaning o‘z-o‘zini anglashi ham jadal rivojiana boradi va mustahkamlana boshlaydi. Bu davrda bolalar o‘zlarining ismlariga yanada ko‘proq ahamiyat bera boshlaydilar va ularning ismlari tengdoshlari va atrofdagilari tomonidan ijobiy qabul qilinishiga harakat qiladilar. Bolani o‘zining tashqi ko‘rinishi va gavda tuzilishiga beradigan bahosi ham o‘z-o‘zini anglashida ahamiyati juda katta. Kichik mакtab davrining oxiriga borib bolalar, ayniqsa, qizlar o‘zlarining yuztuzilishlariga alohida e’tibor bera boshlaydilar. Kichik mакtab yoshidagi o‘quvchining o‘quv faoliyati jarayonida o‘zidagi xulq-atvorni va faoliyatni o‘zi tomonidan muvofiqlashtirish qobiliyati rivojlanadi, ongli ravishda bir fikrga kela olish qobiliyati rivojlanadi, o‘z faoliyatini o‘zi uyushtirishga hamda bilim olish jarayoniga bo‘lgan qiziqishining qaror topishiga yordam beradi, o‘quvchi xulq-atvorining motivlashtirishi ham o‘zgaradi. Bunda do‘stlari va jamoaning fikrlari asosiy motivlar bo‘lib qoladi. Axloqiy his-tuygular va shaxsning irodaviy xususiyatlari ham shakllanadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida ioda tarbiyasi tashabbuskorlik, dadillik, o‘zini tuta bilish, sabotlilik, chidamlilik, qat’iylik, kamtarlik va intizomlilik kabi irodaviy sifatlarni o‘stirish va mustahkamlashdan iboratdir.

Ioda tarbiyasi bolalarda yomon sifatlar paydo bo‘lishining oldini olish va agar bunday sifatlar paydo bo‘lsa, ularni yo‘qotishdan iboratdir. Bolalar irodasining salbiy tomonlaridan biri o‘ziga ishonmaslikdir. O‘ziga ishonmaslik holati o‘qish, mehnat, o‘yin va shu kabi faoliyatlarda tez-tez qaytarilib turadigan muvaffaqiyatsizliklar tufayli yuzaga keladi.

F.I.Ivashchenko tomonidan o‘tkazilgan tekshirishlarning ko‘rsatishicha, o‘qish sharoitida o‘quvchilarning o‘zlariga ishon-maslik holatlari asosan quyidagi sabablar tufayli yuzaga keladi:” a) o‘qishda izchillik prinsipiga rioya qilmaslik tufayli; b) o‘quvchilarga kuchlari yetmaydigan, ya’ni ortiqcha talab qo‘yib yuborish orqali; v) ayrim pedagoglar, ota-onalar va shuning bilan birga sinfdoshlarning o‘quvchilar kuchiga, xotira qobiliyatları va fahm-farosatlariga

ishonchszilik bildirishi tufayli; g) ana shunday o‘quvchilarni yomon baho olganliklari uchun qo‘rqtish va jazolash orqali”.

Iroda tarbiyasi tafakkur va hissiyotlar tarbiyasi bilan mahkam bog‘liqdir. Biz bolalarda tafakkurni taraqqiy ettirishimiz bilan birga, ularda o‘z oldiga to‘la anglab, muayyan maqsadlar qo‘ya olish va juda yaxshi asoslangan qaror va harakatlarni tanlay ola bilish qobiliyatini ham tarbiyalaymiz. Bolalarda ijobjiy axloqiy hislarni tarbiyalar ekanmiz, buning bilan axloxiy qaror qabul qilishga va shuning bilan birga, o‘z qaror hamda harakatlariga axloqiy baho berishga odatlantirib boramiz. Vatanparvarlik va vijdoniy burch hissini tarbiyalash ayni vaqtda boshlang‘ich sinf o‘quvchisining harakat motivlarini tarbiyalash hamdir.

5-6 yoshlarda ko‘zga tashlangan bolalarning xususiyatlari kichik mакtab yillari davomida rivojlanadi va mustahkamlanadi. O‘smirlik davrining boshlariga kelib, juda ko‘pgina shaxsiy fazilatlar shakllanib bo‘ladi. Bolalarning individualliklari ularning bilish jarayonida ham ko‘rinadi. Bu davrda bolalarning bilimlari kengayadi va chuqurlashadi, ko‘nikma va malakalari takomillashadi. 3-4 sinflarga borib, aksariyat bolalarda umumiylar maxsus layoqatlar ko‘zga tashlanadi.

**Kichik maktab davrida hayot uchun nihoyatda ahamiyatli bo‘lgan
muвaffaqiyatga erishish motivi mustahkamlanadi, bu esa o‘z-o‘zidan boshqa
layoqatlarni jadal rivojlanishiga olib keladi.**

Kichik maktab yoshidagi bolalar shaxsi rivojlanishiga ularning atrofidagi odamlar, ota-onasi va ayniqsa o‘qituvchi bilan bo‘ladigan munosabati katta ta’sir ko‘rsatadi. 3-4 sinflarga borib bola uchun uning o‘rtoqlari bilan munosabatining ham ahamiyati ortadi. Bu munosabatlardan kattalar ta’lim-tarbiya maqsadlarida foydalanishlari mumkin. I– IV sinf o‘quvchilari o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish, turli materiallardan har xil buyumlar yasash, o‘simliklar ekib o‘stirish, uydagi yumushlarga qatnashish kabi bir qancha ishlarda ishtirok etadilar va bu sohada dastlabki ko‘nikma va malakalarni hosil qiladilar.

O‘quvchi - unga bo‘lgan munosabat uning muвaffaqiyatlari va muвaffaqiyatsizliklariga bog‘liq emasligini his etishi kerak.

5.5.Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotсional xususiyatlari

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning hislari o‘zining ancha barqarorligi, anglanganligi bilan mакtabgacha yoshidagi bolalarning hislaridan farq qiladi, bu hislar anchagina osoyishtalik bilan o‘tadi, ancha chuqur va kuchli bo‘lib qoladi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning umumiylar emotсional tonusida xushchaqchaqlik, ruhiy tetiklik kayfiyati ustunlik qiladi. Darslarda va tanaffus

vaqtlaridagi o‘yinlarda ular quvnoq va tetik bo‘ladilar. Bunday holat esa kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning emotsional hayotida norma bo‘lib hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalarning emotsional hayoti ta’lim va tarbiyaning ta’siri ostida ancha kengayadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning hislaridan farqli ravishda kichik maktab davrida hislarning yo‘nalganligida katta tabaqalanish yuzaga keladi. Bu yoshda oliy hislarning barcha turlari rivojlanishni boshlaydi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning his-tuyg‘ulari ularning faoliyatida namoyon bo‘ladi va rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar o‘zlarining har bir faoliyat natijalariga baho bera oladilar. Baho kishida qoniqish va qoniqmaslik hislarini yuzaga keltirishi mumkin bo‘lib, bu hislar bolani yaxshi o‘qishga ruhlantiradi. Ba’zan past baho olish orqali yuzaga kelgan salbiy hislar chuqurlashib, o‘qituvchining noto‘g‘ri reaksiyasi va kattalarning doimiy tanbeh va tanqidlari oqibatida bolaning xarakter xislatiga aylanib qolishi mumkin. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining faoliyatları uchun ijobjiy baho olishlariga yordam beruvchi asosiy hislardan biri intellektual hislardir. Odamning aqliy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan hislar intellektual hislar deb ataladi. Bilishga qiziqish, taajjublanish va hayron qolish hislari, ishonch, ishonchsizlik va shubhalanish hislari intellektual hislar qatoriga kiradi.

Bunday hissiyotlar har xil nazariy va amaliy savollar tug‘ilganida, vazifa va masalalarni hal qilish chog‘ida, biror yangilikni o‘zlashtirish va bilish chog‘ida paydo bo‘ladi va his qilinadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning intellektual hislari bilish jarayonida rivojlanadi.O‘quv faoliyatida bolalar katta hajmdagi bilimlar va faktlarga duch kelib, ular bolalarda taajjublanish, ishonchsizlik, quvonch, hislarini yuzaga keltirib, qiziquvchanlik, urinchoqlik va shu kabi boshqa hislarning shakllanishiga asos bo‘ladi.

O‘qish jarayonida yoshi kattalashib, tajribasi orta borgan sari, oqilona **urinchoqlik** rivoj topa boradi. Bu his odamning ilmiy tadqiqot ishlari bilan samarali shug‘ullanishini rag‘batlantiradi. **Bilishga qiziqish** maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xos bo‘lgan xususiyatlardandir. Bilishga qiziqish kichik maktab davrida o‘ziga xos yo‘nalishni oladi.Ular har bir o‘rgangan narsalariga taajjublanish bilan qaraydilar.

Taajjublanish hissi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda bunday his ularga qandaydir odatdan tashqari, noma’lum biror narsa ta’sir qilganida tug‘iladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar kutmagan voqealar sodir bo‘lganida ulardan taajjublanadilar. Bilish jarayonida taajjublanish hissi xursandlik tariqasida o‘tadi. Bu hol samarali bilish faoliyatining doimiy yo‘ldoshidir. «Voqealarni kuzatib borayotganimizda biz o‘zimizda tug‘ilgan hislardan mamnun bo‘lamiz, bu mammuniyat esa intellektual xursandlikdir (D. R.Dekart).

Kutilmagan bir narsa sababli tug‘ilgan taajjublanish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni dastlabki qarashda kam uchraydigan va odatdan tashqari bo‘lib ko‘ringan narsalarni diqkat bilan ko‘zdan kechirishga majbur etadi. Shunday qilib, taajjublanish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini hodisalarni bilishga g‘oyat darajada rag‘batlantiradi.

Hayron qolish hissi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda hayron qolish hissi kuchli bo‘lib, tushuntirilayotgan yangi materialni, tadqiq qilinayotgan faktlarning sabablarini topishda qiynalib qolganida, bu faktlarni shu damgacha ma’lum bo‘lib turgan hodisalar guruhiga kiritolmay qolganida va shu kabi hollarda bolada hayron qolish hissi tug‘iladi. Bu his ham kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning bilish faoliyatini yanada kuchaytirishga yo‘llovchi kuchli vositadir.

Ishonch hissi. Narsa va hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishlar va munosabatlarning to‘g‘riliqi kichik maktab yoshidagi bolalarning tafakkuri jarayonida aniqlanib, mantiqiy ravishda chiqarilgan xulosalar bilan amaliyotning o‘zida yaqqol isbot bo‘lganida ularda ishonch hissi tug‘iladi.

Shubhalanish hissi kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda to‘liq rivojlanmagan bo‘lib, bu his asta-sekinlik bilan o‘quv jarayonida bolaning o‘zi chiqargan qoidalari yoki nazariyalariga zid bo‘lib, ular bilan to‘qnashib qolganida tug‘iladigan hissiyotdir. Bu juda muhim hissiyot bo‘lib, u to‘plangan dalillarni va aytilgan qoidalarni har tomonlama tekshirib ko‘rishga rag‘batlantiradi. “Samarali ilmiy faoliyat uchun doimo shubha bilan qaramoq va o‘z-o‘zingni tekshirib turmoq zarur” (I.P. Pavlov) Bu hislar bola qiyinchiliklarni yengib, o‘z ishida ma’lum muvafaqqiyatlarga erishganida ahamiyatli ravishda rivojlanadi. Kichik maktab yoshidagi bola o‘qish va yozishni bilib olganida, o‘zi misol yoki masalani yechishni o‘rganib olganida juda katta xursandchilik hissini boshidan kechiradi. O‘quvchilarda o‘z mehnatidan xursand bo‘lish hissini iloji boricha ko‘proq yuzaga keltirish va uni bola xarakterining emotsional jihatiga aylantirish boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining asosiy vazifalaridan biridir. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning intellektual hislari uning bilish qiziqishlari bilan bog‘liqdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi nima bo‘lganiga, qaerda, qachon va qanday qilib bo‘lganiga juda qiziqadi, shuningdek uni ”Nima uchun bo‘ldi?” savoliga javobga nisbatan shu voqeа bilan bog‘liq bo‘lgan faktlarning o‘zi qiziqtiradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchi doskaga chaqirilganda u o‘qib berishga yoki yozib berishga qo‘rqib, uyalib hijolat torsa, bunday o‘quvchilarni tez-tez doskaga chiqara berish kerak, ana shunda u tortinmaydigan bo‘lib qoladi. Qayta-qayta doskaga chiqaverish natijasida qo‘rquv hissi susaya beradi va u nihoyat butunlay «so‘nib qolishi» va yo‘k bo‘lib ketishi mumkin.

Albatta, bunda shu hislarni tug‘diruvchi manbaning takrorlana berishi emas, balki odamning salbiy kechinmalardan qutilish istagi muhim rol o‘ynaydi.

“Lekin bu qonuniyat faqat oddiy va tez o‘tib ketadigan hislarga ya’ni, bolaga bir xilda tasir qiluvchi va mazmuni chuqur bo‘lmagan obektlar sababli tug‘iladigan hislarga gina taalluqlidir. Murakkab, chuqur hislar bolada shu hislarni tug‘dirgan ob‘ektlar bizga qayta-qayta ta’sir o‘tkaza bergenida yo‘q bo‘lib ketmaydi, balki, aksincha, yana ham kuchli va barqaror bo‘lib qoladi. Masalan, muzika asarlarini qayta-qayta eshitish natijasida bizning estetik hislarimiz chuqur va kuchli bo‘lib qoladi. O‘zimiz yaxshi ko‘rgan, o‘zimiz uchun qadrli bo‘lgan joylarga har safar borganimizda bizning shu joylarga bo‘lgan hislarimiz, mehrimiz, odatda, kuchaya boradi. Ayrim emotsiyal kechinmalarning «so‘nib qolishi»da boshqa qonuniyatlar ham bor. Masalan, qarama-qarshi hislar ba’zi nisbatlarda bir-birini yo‘qotib yuborishi mumkin. Salbiy his paydo bo‘lib turganida kuchliroq ijobiy his yuzaga keltiradigan sabab paydo bo‘lib qolsa, u holda salbiy his so‘nib qolishi, yo‘qolishi mumkin. Masalan, bola yiqilib tushib, yig‘lab turibdi. Onasi shu paytda kelib qolib, uni erkalatdi. Bu erkakash ijobiy hislarning paydo bo‘lishiga kuchli sababchi bo‘ladi, shuning uchun ham bolada ko‘z yoshi o‘rniga kulish, xursandlik paydo bo‘ladi. O‘quvchidagi cho‘chib turish hissini qayta-qayta doskaga chiqarish yo‘li bilangina yo‘q qilib qolmasdan, balki bolada qarama-qarshi hislarni tug‘dirish yo‘li bilan ham bu cho‘chishlikni oldini olish mumkin. Masalan, birinchi sinf o‘quvchisining xavotirligining sababi uning o‘z kuchiga ishonmaganligida bo‘lsa, unga oson bajara oladigan vazifalarni berish kerak. Shu vazifalarni bajara olgani uchun kattalar tomonidan rag‘batlantirilishi, maqtalinishi bolada ijobiy hislarning tug‘ilishiga yordam beradi, xavotirlik hissi esa yo‘qoladi. Shuning uchun ham doska oldida u o‘zini dadilroq his etadi.

Kichik mакtab yoshidagi bolalarda intellektual va axloqiy hislar, o‘rtoqliк, do‘slik hislari katta o‘rin ola boshlaydi. Vatanparvarlik, vijdониy burch hissi va shu kabi hislar paydo bo‘ladi va rivojlanadi.

Axloqiy hislarning rivojlanishiga jamoaviy ishlar, o‘qish mazmuni, turli jamoat tashkilotlari va shubhasiz o‘qituvchining shaxsiy namunasi ta’sir ko‘rsatadi. O‘qishning boshida aynan shu o‘qituvchi shaxsi kichik mакtab yoshidagi o‘quvchining juda ko‘p axloqiy hislarining rivojlanishini belgilab beradi. Birinchi vaqtarda o‘quvchi sinf jamoasi bilan o‘qituvchisi orqaligina bog‘langan bo‘ladi. O‘qituvchi bola uchun barcha diqqat-e’tibori va hislari qaratilingan markaziy figura bo‘lib hisoblanadi. Bilimli, mahoratli, bolalarni sevuvchi pedagog o‘qishning keyingi bosqichlarida ham o‘quvchilarining o‘ziga bo‘lgan shunday munosabatini saqlab qoladi. Lekin keyinchalik bu muhabbat, bog‘liqlik ustozи va sinf jamosi, o‘rtoqlari, do‘sliklari o‘rtasida bo‘linadi. Shunga qaramasdan boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun o‘qituvchi asosiy avtoritet hisoblanadi. U o‘qituvchisi haqida uyida jo‘shib va hurmat bilan gapiradi. O‘qituvching ta’siri

ostida asta-sekinlik bilan o‘quv, mehnat va o‘yin faoliyatlarida har bir sinfdoshi uchun tashvishlanish, jamoa (kollektivizm) hissi paydo bo‘ladi. Bu esa bolalardagi o‘rtoqlik hissining rivojlanishiga zamin bo‘ladi. S Cuhbatdosh emotsiyal xolatini farqlash, tengdoshlar orasidagi tanqidga ta’sirchanlik darajasi ortadi.uh Bolalar o‘qishda past o‘zlashtirayotgan o‘rtoqlariga yordam berishga harakat qiladilar. Bu motivlar shunchalik chuqur va kuchli bo‘ladiki, ular maqsadlariga erishish uchun juda ko‘p qiyinchiliklarni: o‘zlashtirmayotgan o‘rtog‘ining dangasaligi, o‘zining darslarini tayyorlashga tezroq ulgurishi, ba’zan esa hatto ota-onalarning qarshiliklarini ham yengishi kerak. Bunday vaziyatlarda bolada shakllanayotgan ma’suliyat hissi qiyinchiliklarni yengishga va o‘z ishini muvaffaqiyatli bajarishiga yordam beradi.

Birinchi sinfda o‘quvchi o‘qituvchisinng tanbehlari o‘rtoqlarining oldida yoki o‘ziga yolg‘iz berilganiga e’tibor bermasa, ikkinchi sinfda o‘rtoqlari oldida berilgan tanbehlardan uyaladigan bo‘lib qolishi bolaning o‘zini jamoa a’zosi sifatida to‘liq his etayotganidan va o‘rtoqlari uni hurmat qilishlarini istayotganidan dalolat beradi

**Hissiyotlarni tashqi xulq-atvorda ifodalash xilma xilligi ortadi
Ijtimoiy emotsiyalar (mas., mas’uliyat hissi, hamdardlik hissi) rivoj topadi
Emotsional detsentratsiya va emotsiyalar ambivalentligini tushunish
qobiliyati shakllanadi**

Estetik hislar birinchi navbatda bolalarning badiiy asarlarni idrok qilish jarayonida namoyon bo‘ladi.Uchinchi sinfga borib bolalar ustozni o‘qiyotgan she’rlarning nafaqat mazmuniga, balki o‘qilishidagi go‘zalligiga ham e’tibor beradilar. Badiiy asarlarni o‘qiyotganlarida va kinofilmlarni ko‘rayotganlarida bolalar asosan asar qahramonlaring axloqiy sifatlarini baholaydilar. Badiiy asarning estetik tomoni pedagog tomonidan bolalarga ko‘rsatilishi kerak. Ana shunday o‘rgatish bo‘lgan taqdirdagina kichik mакtab yoshidagi bolalar ularga mos bo‘lgan musiqiy asarlarga emotsiyal baho bera oladilar.

5.6.Kichik maktab davrida shaxslararo munosabat

Birinchi bor maktabga kelgan bola o‘z atrofdagilari bilan psixologik jihatdan yangi munosabat tizimiga o‘tadi. U hayotining tubdan o‘zgarganini, unga yangi majburiyatlar, nafaqat, har kuni maktabga borish, balki o‘quv faoliyati talablariga bo‘ysunish ham yuklatilganligini his eta boshlaydi. Bola insoniy munosabatlar tizimida ham alohida o‘rin egallayotganini bila boshlaydi. Ota-onasi, yaqinlari, atrofdagilari unga yosh boladek emas, balki o‘z vazifalari, majburiyatları bor bo‘lgan, o‘z faoliyat natijasiga ko‘ra hurmatga sazovor bo‘lishi mumkin bo‘lgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo‘ladilar. Oila a’zolarining bola o‘quv faoliyati, yutuqlari bilan qiziqayotganligi, shuningdek, uni nazorat qilayotganligi,

unga qilinayotgan yangi muomala, munosabat uning ijtimoiy mavqeい o'zgarganligini to'la his etishiga, o'ziga nisbatan munosabatining o'zgarishiga asos bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning muhim xususiyatlaridan biri ulardagи o'qituvchiga ishonch hissi bo'lib, bunda o'qituvchining o'quvchiga ta'sir ko'rsatish imkoniyati juda kattadir. Bola o'qituvchini aql sohibi, ziyrak, sezgir, mehribon inson deb biladi. O'qituvchining obro'si oldida ota-onalar, oilaning boshqa a'zolari, qarindosh urug'larining nufuzi keskin kamayadi. Shu sababli, bolalar o'qituvchining har bir so'zini qonun sifatida qabul qiladilar. Demak, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar rivojida yetakchi bo'lgan o'quv faoliyatini o'qituvchi shaxsi va o'quvchi bilan munosabat uslubining ahamiyati juda kattadir.

Kichik mакtab davrida bolaning boshqa insonlar bilan munosabatlarida katta o'zgarishlar ro'y beradi. Bolaning muloqoti endi aniq maqsadga qaratilgan bo'ladi. Bunga sabab bir tomondan o'qituvchining doimiy ravishda unga ko'rsatadigan faol ta'siri bo'lsa, ikkinchi tomondan o'quv jamoasining ko'rsatadigan ta'siridir. O'qituvchining dars jarayonida har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor. O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida bolaning kattalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-onsa" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Bundan tashqari bolaning oilasi va tevarak atrofdagi odamlar bilan ham muloqotida katta o'zgarishlar bo'ladi. Oilada endi bolani ma'lum bir majburiyat va huquqlari bo'lgan shaxs sifatida qabul qilinadi va bu o'z-o'zidan bola bilan bo'lgan munosabatlarda o'z aksini topadi. Atrofdagilar bilan munosabatda esa bola o'z "Men"ini namoyon etishga harakat qiladi. L.S. Vigoskiyning ta'kidlashicha, faqat jamoaviy hayot ichida va ijtimoiy munosabatlar ta'sirida bolaning individual xulq-atvori shakllanadi. Faqat o'qituvchigina o'quvchisiga turli qat'iy talablar qo'yib, ularning xatti-harakatlarini baholay oladi, bolaning ijtimoiylashuviga sharoit yaratib, uni huquq va burchlar-ijtimoiy maqoni tizimida standartlashuviga olib kela oladi. O'qituvchining munosabat uslubi o'quvchining faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kichik mакtab yoshidagi o'quvchi faolligining asosan uch xil ko'rinishi mavjud bo'lib, bular: jismoniy, psixik va ijtimoiy faollikkadir.

O'qituvchining dars jarayonida har bir o'quvchiga ta'sir ko'rsatishi uchun qulay imkoniyati bor. O'quv faoliyatining boshlanishi jarayonida bolaning kattalar va tengdoshlari bilan qiladigan muomala-munosabatlari yangicha tus ola boshlaydi. "Bola-katta" munosabati "bola-ota-onsa" munosabatidan tashqarida yuzaga keladi. Chunki, o'qituvchi bolaga ota-onaga nisbatan ko'proq ravishda normativ talablar qo'yadi. Birinchi bor mакtabga kelgan bola hali o'zini to'liq anglashi va o'z xatti-harakatlarini aniq bilishi qiyin. Faqat o'qituvchigina bolaga meyorlar qo'yishi, ularning xatti-harakatlarini baholashi, o'z xatti-harakatlarini

boshqalar bilan moslashtirishga sharoit yaratishi mumkin. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan yangi shartlarni qabul qiladilar va ularning qoidalariga to'la amal qilishga harakat qiladilar. Bola uchun o'qituvchi uning psixologik holatini belgilab beruvchi asosiy figura hisoblanib, bu holat uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-o'zidan oilasidagi munosabatlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini ham belgilab beradi. O'qituvchining o'quvchilarga ta'sir ko'rsatishi va munosabatining quyidagi uslublari mavjud. Avtoritar uslub: bu qattiqqo'llik bo'lib, bunda o'qituvchi o'quvchilarini so'zsiz o'ziga bo'ysunishlarini talab etadi. Lekin, nima uchun qattiqqo'lliq qilayotganini yoki o'quvchilariga nima uchun o'zlarini shunday tutishlari lozimligini tushuntirib bermaydi, shuningdek, o'quvchilarni o'z xatti-harakatlarini mustaqil boshqarishga ham o'rgatmaydi, o'qituvchi dars davomida o'quvchilaridan jumladan, nerv tizimining qo'zg'aluvchanlik darajasini ham e'tiborga olmaydilar. Bu uslub o'qituvchini sinfdan, o'quvchidan uzoqlashtiradi. Emotsional sovuqlik sinfda intizomli o'quvchida yakkalanish, xavotirlik, himoya qilinmaganlik hissini ham yuzaga keltiradi. Bu uslub sinfda yuqori o'zlashtirish ko'rsatkichini berishi, lekin bu o'zlashtirish, asosan, xotira sababli bo'lib, lekin mustaqil tafakkur, ijodkorlik, hozirjavoblik kabi xususiyatlarni rivojlanishdan ortda qolishiga sabab bo'ladi, unda doimiy xavotirlik o'ziga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi.

Avtoritar uslubdagi o'qituvchining o'quvchilari o'qituvchi sinfda bo'limgan vaqtarda o'z-o'zini boshqarish malakasi bo'limganligi uchun ham intizomga mutlaqo bo'ysunmaydilar. Bu asosan, to'polonda namoyon bo'ladi. Bu uslub o'qituvchining mustahkam irodasini ko'rsatadi, lekin bu iroda natijasida o'quvchida "ustozim meni yaxshi ko'radi" degan fikri emas, balki qo'rquv hissi mavjud bo'ladi.

Demokratik uslub o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida do'stona munosabat o'rnatilishiga asos bo'ladi. Darsdagi intizom majburiy emas, balki muvafaqqiyatga erishish garovi sifatida bolalar ijobjiy emotsiyani, o'ziga ishonch, o'z muvafaqqiyati, yutuqlaridan quvonishi, do'stlari bilan faoliyatda hamkorlik hissini beradi. Demokratik uslub bolalarni birlashtiradi. Shu bilan birga o'zining faoliyati natijalariga qiziqish uyg'otgan holda, o'zi uchun o'zi harakat qilishi lozimligini anglatadi, o'zini-o'zi boshqarishga, o'z xatti-harakatini o'zi nazorat qilishga

o'rgatadi. Har bir ishga mas'uliyat bilan yondoshish hissi o'qituvchining shu yoshdagi bolalar bilan demokratik muomala munosabati asosidagina shakllanadi.

Liberal uslub kasbiy layoqati yo'q bo'lgan o'qituvchilarga xos bo'lган uslubdir. Bunday o'qituvchi dars jarayonini yaxshi tashkil eta olmaydi. Bunday darslarda har bir bola o'z tarbiyalanganlik darajasiga qarab o'zini tutadi. Bola o'z majburiyatlarini yaxshi his qilmaydi. Muomala munosabatdagi liberal uslub psixologiya va pedagogaka fanlariga mutlaqo zid uslub hisoblanib, bolalar shaxsini shakllantirish va tarbiyalash jarayonida bu usulni qo'llab bo'lmaydi. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan muomala-munosabatdagi imperativ uslub, asosan, ma'lum bir chegaralarga asoslangan holda bola shaxsi rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demokratik uslub o'qituvchidan muomala-munosabatda juda katta kasbiy mahoratni talab etgan holda, bola shaxsining ijobiy tomonlarini rivojlantiruvchi yagona uslub hisoblanadi. Liberal uslub esa o'quvchini emotSIONAL zo'riqtirmaydi, lekin uning shaxsi rivojiga ham samarali ta'sir ko'rsatmaydi.

Boshlang'ich mакtabda bolalar yangi talablarni qabul qiladilar va ularga qat'iyatlilik bilan amal qilishga harakat qiladilar. Bola uchun o'qituvchi uning psixologik holatini belgilab beruvchi asosiy figura hisoblanadi. Chunki uning bolaga bo'lган munosabati uning nafaqat sinfdagi, balki, umuman tengdoshlari bilan bo'ladigan munosabatiga, bu munosabat esa o'z-o'zidan oilasidagi munosabatlariga ham bevosita ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, bu munosabatlar uning o'quv faoliyati muvaffaqiyatini ham belgilab beradi.

O'qituvchining bolaga munosabati uning o'rtoqlari va oilasi bilan bo'lган munosabatiga ham bevosita o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuni ham alovida ta'kidlab o'tish kerakki, yangi muloqotning xarakteri kichik mакtab yoshidagi o'quvchi ta'limining motivlariga, undagi axloqiy sifatlarning rivojlanishiga, o'z-o'ziga beriladigan bahoning shakllanishiga hamda bolaning qiziqishlari darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bolalarning o'quv faoliyati muvaffaqiyati hamda shaxsining shakllanishi ko'p jihatdan ularning o'qituvchisi bilan munosabatlaridagi o'ziga xos xususiyatlariga, sinfdagi o'z mavqeini qay darajada anglab yetishiga, tarkib topgan o'quvchilar jamosi bilan o'zaro munosabatlariga bog'liq bo'ladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar:

- 1.Kichik mакtab yoshidagi o'quvchilarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari.**
- 2.Maktabga ijtimoiy-psixologik moslashuv yo'llari qanday?**
- 3.Bolalar intellektual rivojlanishida kichik mакtab davrining ahamiyati.**
- 4.O'quv jarayoni davomida yuzaga keladigan muammolar.**

5. Kichik maktab davridagi bolalar shaxsi rivojida yuzaga keladigan yangilanishlar.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Kichik maktab yoshi davri necha yoshlarni o‘z ichiga oladi?

- A) 6 -7 yosh;
- B) 9 – 10 yosh;
- V) 6 – 10 yosh.

2. Kichik maktab yoshida yuzaga keladigan yangi o‘zgarishlar nimalardan iborat?

- A) Erkinlik, ish - harakat va fikrlarning ichki rejasi,
- B) Erkinlik, refleksiya va katta bo‘lganligini his etish;
- V) Erkinlik, tanqidiylik, o‘z fikrlarining haqqoniyligini asoslab bera olish.

3. Kichik maktab yoshi davrida yetakchi faoliyat qaysi?

- A) Predmetli faoliyat;
- B) O‘yin va mehnat faoliyati;
- V) O‘qish faoliyati.

4. Kichik maktab yoshidagi bolalarning psixik rivojlanishida ta’limning rolini aniklang.

- A) Jamoa shakldagi muloqot va faoliyatning shakllanishi;
- B) Kuzatuvchanlik, ixtiyoriy diqqat, ijodiy xayol, mavhum tafakkurning shakllanishi;
- V) Bilish jarayonlarining rivojlanishi, ta’lim olishdagi muammolarni yechishda tafakkur jarayonining shakllanishi.

5. Kichik maktab yoshidagi bolalarning taraqqiyoti nimalardan iborat?

- A) O‘z “Men”ini va o‘z psixologik xususiyatlarini anglay boshlaydi;
- B) Axlok normalari va xulq- atvor qoidalarini egallaydi;
- V) O‘z-o‘zini tarbiyalash elementlari yuzaga keladi, mustaqillikka erishishga intiladi, o‘zining shaxsiy hissiyotlarini bilish ehtiyojlari paydo bo‘ladi.

6. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda nima orqali ta’limga bo‘lgan munosabat yanada faol namoyon bo‘ladi?

- A) Dunyoqarash orqali;
- B) Qiziqish orqali;
- V) Qobiliyat orqali.

VI BOB. O‘SMIRLIK DAVRI PSIXOLOGIYASI

Reja:

- 1.O‘smirlik yoshidagi o‘quvchilarning xulq-atvori xususiyatlari.
- 2 O‘smirlarning intellektual rivojlanishi.
- 3.O‘smirlik davrida shaxsning shakllanishi.
- 4.O‘smirlik davridagi o‘quvchilarning emotsional xususiyatlari.
5. O‘smirlik davrida shaxslararo munosabat.

O‘quv maqsadi:

Ta’limiy: Talabalarga o‘smirlik davridagi jismoniy va psixik rivojlanishning umumiy xususiyatlari, jinsiy yetilish jarayoni, uning psixik rivojlanishga ta’siri o‘smirlik davri inqirozi va uning psixologik sabablari, o‘smirlik davrida intellektual va shaxs rivojlanish xususiyatlari bo‘yicha bilim berish.

Tarbiyaviy: O‘smirlik davrida o‘z-o‘ziga baho berish tizimining rivojlanish xususiyatlari, ularning ong va dunyoqarashining shakllanishini tushuntirish orqali talabalarni o‘z-o‘zini anglashga, tahlil qilishga, tarbiyalashga o‘rgatish.

Rivojlantiruvchi: Talabalarning o‘smirlik yoshidagi bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini inbatga olgan xolda ular bilan ishslash, muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikma-malakalarini rivojlantirish

6.1.O‘smirlik yoshidagi o‘quvchilarning xulq-atvor xususiyatlari

Aksariyat o‘quvchilarda o‘smirlik yoshiga o‘tish, asosan, 5-sinflardan boshlanadi. «Endi o‘smir bola emas, biroq katta ham emas» - ayni shu ta’rif o‘smirlik davrining muhim xarakterini bildiradi.

Hozirgi o‘smirlar o‘tmishdoshlariga nisbatan jismoniy aqliy va siyosiy jihatdan bir muncha ustunlikka ega. Ularda jinsiy yetilish, ijtimoiylashuv jarayoni, psixik o‘sish oldinroq namoyon bo‘lmokda. **O‘smirlik – bolalikdan kattalikka o‘tish**

davri bo‘lib, fiziologik va psixologik jihatdan o‘ziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

O‘smirlik davrida vujudga keluvchi eng asosiy psixologik o‘zgarish – kattalik hissining paydo bo‘lishidir.

Bu bosqichda bolalarning jismoniy va psixik taraqqiyoti juda tezlashadi, hayotdagi turli narsalarga qiziqishi, yangilikka intilish ortadi, xarakteri shakllanadi, ma’naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O‘smirlik balog‘atga yetish davri bo‘lib, yangi hislar, sezgilar va jinsiy hayotga taallukli chigal masalalarning paydo bo‘lishi bilan ham xarakterlanadi. Bu yoshda o‘smir rivojida keskin o‘zgarishlar ro‘y bera boshlaydi. Bu o‘zgarishlar fiziologik hamda psixologik o‘zgarishlardir. Bo‘yga o‘sish bir tekis bormaydi: qiz-bolalar 5-7 sm o‘salar, o‘g‘il bolalar 5-10 sm o‘sadilar. Bo‘yiga qarab o‘sish paysimon ilk suyaklarning uzunlashishi va umurtqa qismining kattalashishi hisobiga ro‘y beradi.

Og‘iz bo‘shlig‘i va halqumdagagi o‘zgarishlar oqibatida tovush tembri ham o‘zgaradi. Bu o‘g‘il bolalarda qiz bolalarga nisbatan ko‘prok darajada sodir bo‘ladi. O‘g‘il bolalarning tovushi vazminrok bo‘lib qoladi, do‘rillaydi.

Garchi bu davrda mushaklar tez sur’at bilan o’ssa ham, mustahkamlashsa ham, lekin baribir oyoq va qo‘l suyaklarining o‘sish sur’ati orqada qoladi. O‘smirlarda bu xususiyat ularning beso‘naqay xatti-harakatlarida, yurish-turishlaridagi qo‘pollikka, katta-katta odim tashlashlariga sabab bo‘ladi.

Fiziologik o‘zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog‘liq ravishda tanadagi barcha a’zolarning mukammal rivojlanishi va o‘sishi, hujayra va organizm tuzilmalarining qaytadan shakllana boshlashida namoyon bo‘ladi. Organizmdagi o‘zgarishlar bevosita o‘smir endokrin sistemasining o‘zgarishlari bilan bog‘liqidir. Bu davrda ichki sekresiya bezlaridan biri gipofiz bezining funksiyasi faollashadi. Uning faoliyati organizm to‘qimalarining o‘sishi va muhim ichki sekresiya bezlarining (qalqonsimon bez, buyrak usti bezi va jinsiy bezlar) ishlashini kuchaytiradi. Natijada bo‘y o‘sishi tezlashadi, jinsiy balog‘atga yetish (jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy bezlarning paydo bo‘lishi) amalga oshadi. Ko‘krak qafasi ham gavdaning bo‘y o‘sishiga nisbatan sekin rivojlanadi. Buning natijasida ayrim o‘smirlarning yelkasi, ko‘kragi tor bo‘lib qoladi, bu esa o‘z navbatida kislород yetishmasligiga, nafas qisishiga olib keladi. Kislород yetishmasligi natijasida ruhiy faoliyatga putur yetadi. Bu davrda yurak kengayishi bilan qon tomirlari ham yo‘g‘onlashadi. Qon aylanish sistemasining qayta qurilishi, vegetativ nerv sistemasidagi barqarorlik qon aylanishini buzadi va o‘smirda ba’zi qon bosimining ortishi ro‘y beradi.

Bu davrda ayniqsa jinsiy bezlar faoliyati kuchayadi. O‘smirda ro‘y beradigan biologik-jismoniy o‘zgarish natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi

vujudga keladi. O'smirlik yoshida ularning xulq-atvoriga xos bo'lgan alohida xususiyatlarni jinsiy yetilishning boshlanishi bilan izohlab bo'lmaydi. Jinsiy yetilish o'smir xulq-atvoriga asosiy biologik omil sifatida ta'sir ko'rsatib, bu ta'sir bevosita emas, balki ko'proq bilvositadir.

O'smirlar o'zlarini kattalardek tutishga harakat qiladilar. Ular o'zlarining layoqat, qobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada o'rtoqlari va o'qituvchilariga ko'rsatishga intiladilar. Bu holatni oddiy kuzatish yo'li bilan ham osongina ko'rish mumkin. O'smirlik davri «*o'tish davri*», »*krizis davri*», »*qiyin davri*» kabi nomlarni olgan psixologik ko'rinishlari bilan xarakterlanadi. Chunki, bu yoshdagi o'smirlarning xatti-harakatida muqobil, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O'z davrida L.S. Vigoskiy bunday holatni “*psixik rivojlanishdagi krizis*” deb nomlagan. Kichik maktab davridan so'ng bola alohida olingan shaxs sifatida o'z-o'ziga munosabatini shakllantirish jarayonida asosan ikki bosqichni boshidan kechiradi. Bu bosqichlar o'smirlik yoshini ikki xil davrga - kichik o'smirlik davri va katta o'smirlik davrlariga to'g'ri keladi. Birinchi bosqichda o'smir o'zini ”bola”lardan ajratib, endi o'zini kattalar olamiga mansubligini ta'kidlamoqchidek bo'ladi. Kattalar hayotiga kirishga qiziqish o'smirlarning asosiy xarakteristikalari hisoblanadi.

Bu davr uchun kattalarning xatti-harakatlariga taqlid qilish va o'zining mana shu yarashmagan qiliqlariga tanqidiy baho bera olmaslik, uning katta yoshli kishilarga yaqin bo'lishi, yordam berayotgan bir guruh tengdoshlari bilan ortiq darajada bog'liq bo'lib qolishi va shu singari holatlar xarakterlidir. Ikkinchi bosqichda o'smir endi o'zining yosh bola emasligiga shubha qilmaydi va o'zligini aniq anglay boshlaydi, o'z shaxsini ulug'lab, o'ziga xos harakatlar qila boshlaydi. O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'prok qiziqtiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga, tarbiyalashga harakat qiladilar.

□O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliy psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi. Bu davrga kelib uning harakatlari o'zi bilan o'rtoq bo'lgan bir guruh tengdoshlariga bog'liq bo'lmay qoladi. O'rtoqlari o'smirga o'zi to'g'risidagi noto'g'ri tasavvurlardan qaytib, jiddiy o'ylab ko'rishga uni majbur qilmoqchi bo'lganlarida ham u bemalol rad javobini berishi va o'z fikrida qat'iy turib himoya qilishi mumkin. Bu davrda o'zga kishilarning ichki dunyosiga ortiqcha qiziqish bilan qarash va o'z xatti-harakatlarini o'zi tahlil qilish, o'z-o'zini tarbiyalashning elementlarini yuzaga kelishi mana shu ikkinchi bosqichdagi o'smirlar hayotiga xos xususiyatlardir. O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar

hayotda, ekranda va kitoblarda kattalarning mustaqilligini va erkinligini, ularning katta va qiziqarli ishlarini, dadil harakatlarini, qahramonliklarini, atrofdagilar orasidagi obro‘larini ko‘radilar hamda havas qiladilar.O‘smirda katta yoshli odam bo‘lishga yoki hech bo‘lmaganda katta yoshli odam bo‘lib ko‘rinishga qiziqish, intilish paydo bo‘ladi va bu xohishni amalga oshirish unga osondek bo‘lib ko‘rinadi. O‘smirlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarining o‘zaro mos kelmasligi o‘smirlar bilan ota-onalari, o‘qituvchilari va boshqa murabbiylari o‘rtasida qarama-qarshilikni keltirib chiqaradi.

□O‘smirlik davrida shaxs rivojlanishida individualizatsiya jarayoni ustunlik qiladi, tashqi ko‘rinishga e’tibor kuchayadi.

O‘smir o‘zining juda ko‘p istaklari, «xohlayman»larini amalga oshirishga intiladi: katta yoshli odamlar egabo‘lgan ham-ma narsalardan foydalanishga, erkin, mustaqil va ozod bo‘lishga intiladi. Tevarak-atrofdagi odamlarga o‘zining ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatish uchun u kuchli, ko‘rmas va epchil bo‘lishga inti-ladi. Tarbiyachilar ham o‘z tarbiyalanuvchilari xuddi shunday bo‘lishlarini istaydilar, ammo ular ana shu fazilatlarning faqat «kerakligi» uchun shunday bo‘lishini istaydilar. Ana shunday «xohlayman» va «kerak» o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar ba’zan oilada, maktabda, keskin ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga kel-tiradi. Tarbiyalangan odamda «xohlayman» fakat «kerak»ni bajarish orqaligina amalga oshiriladi. Agar o‘smir bola tushunishga o‘rgatilmagan bo‘lsa va «kerak» bo‘lgan narsani bajarishga odatlanmagan bo‘lsa, u o‘zboshimchaligini namoyon qilish orqali tarbiyachilarning talablariga qarshilik qiladi hamda o‘zining shaxsiy asoslanilmagan xohishlari asosida ish tutadi. O‘smirning yangi huquqlarga da’vosi, avvalo, kattalar bilan o‘zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo‘ladi. O‘smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko‘rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo‘naltirishganda, nazorat qilishganda, quloq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo‘ladi va norozilik bildiradi. O‘smirda o‘z qadrini bilish hissi paydo bo‘ladi va u o‘zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo‘lmagan inson, deb biladi. Bolalikdagi kattalar bilan bo‘lgan munosabat haqidagi fikrlari o‘zgaradi va uning o‘z kattaligi darajasi haqidagi tasavvurlari bilan mos kelmay qoladi. U kattalar huquqini cheklaydi, o‘zinikini esa kengaytiradi. Kattalarning o‘z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da’vo qiladi, ya’ni kattalar bilan ma’lum teng huquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O‘smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya - qilish xosdir. Ko‘pincha ular o‘zlariga tanish va yoqadigan kattalarning xatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar.

O'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari ham mumkin. O'smir katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini noqulay his qiladi. Psixik rivoji jihatidan bolalarga yaqin, lekin ehtiyojlari jihatidan kattalarga yaqin bo'lgan o'smirda juda ko'p noqulay va tashvishga tushuvchi holatlar bo'ladi va ular o'smirda krizisni yuzaga keltirib chiqaradi.

Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bu davrda bolaning ijtimoiy mavqeい o'zgaradi, o'zining yaqinlari, do'stlari, tengdoshlari bilan yangi munosabatlar yuzaga keladi. Lekin eng katta o'zgarish uning ichki dunyosida yuzaga keladi. Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi va o'smirlilik davri krizisi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, aggressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning kechishida namoyon bo'ladi. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti o'smirga ijobiy ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir qiladimi — bu narsa uning axloqiy qiyofasi bilan bog'liq.

O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining ehtiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mammunlik bag'ishlasa, bunday

hollarda uning ba’zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo‘lgan tasodifyi qiziqishlari dastavval ishtiyoqga, undan keyin ehtiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo‘l bilan o‘quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoq yuzaga keladi, ammo o‘quvchilar xuddi shunday yo‘l bilan yolg‘onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz xatti-harakatlarga ham o‘rganib qolishlarn mumkin.

O‘smirlig davridagi barcha nomunosib harakatlar bir onda o‘tib ketadigan xohishlarning ko‘pligidan va kelib chiqadigan oqibatni nihoyatda yuza tarzda ko‘ra bilishlikdan kelib chiqadi. Deyarli barcha zararli xohishlar oldin zararsiz va yengillik bilan amalga oshiriladigandek bo‘lib ko‘rinadigan ko‘ngil ochish tarzidagi ishlardan boshlanadi. Biroq, aslida esa bu ishlarni amalga oshirishga o‘smirlarning imkoniyatlari yetmaydi. Bunga shaxs taraqqiyotining tabiiy ehtiyojlarini ta’sir qiladi. Agarda o‘smir bolalar faqat bajara oladigan ishlarni qilganlarida edi, ular o‘zlarining psixik xususiyatlarini rivojlantira olmagan bo‘lar edilar. O‘smirlar, o‘zlarining turli xil xohishlarini bevosita qondirishdan bo‘lak narsani ko‘ra olmaydilar va bunday xohishlar xatarli oqibatlarga tomon yo‘llaganda o‘zlarini vaqtida to‘xtatib qola olmasliklari ham mumkin. O‘quvchilarni o‘z xatti-harakatlarining oqibatlarini oldindan ko‘ra bilishga va o‘zlarini tuta bilishga o‘rgatish tarbiyachilarining asosiy vazifasidir.

O‘smirlar haddan tashqari g‘ayratli va besaramjon bo‘ladilar, ular uchun bekorchilik juda og‘irdir, bir xil tarzdagи ishlardan tezda toliqadilar, bir xildagi ish bilan qiziqmay qo‘yadilar, bu esa ularning ta’lim jarayonlari muvaffaqiyatiga kuchli ta’sir qiladi. Binobarin, o‘smirlarga muvaffaqiyatli ta’lim va tarbiya berishda ularni turli faoliyatlarga qiziqtirish va har turli foydali mashg‘ulotlarga jalb qilish hamda, qiyinrok, lekin kuchlari yetadigan ishlar bilan shug‘ullantirish nihoyatda muhimdir.

«O‘smirlik yoshining mohiyati shundan iboratki, o‘smir birmuncha faolroq ijtimoiy muhitga yetilgan bo‘lib, bolalik chog‘ida vujudga kelgan esi munosabatlarni buzib, ana shu muhit uchun kurasha boshlaydi». Har bir o‘smir muvaffaqiyatli ishlar bilan tevarak-atrofdagi odamlar o‘rtasida o‘z shaxsini tasdiqlashga intiladi.

Kattalar o‘smirlarning foydali jamoa ishlarida muvaffaqiyatga erishishlarida yordam berishlari va bu bilan ularning o‘z qadr-qimmatlarini namoyon qilishlariga imkon berishlari lozim. Aks holda ular boshqalarning oldida o‘zlarini yuqori qo‘yishlari, bepisandlik qilishlari mumkin. Buni ular o‘zlarining qadr-qimmatlari tan olinmaganligi yoki kansitilganligiga qarshi chiqib, salbiy ishlar va xatti-harakatlar orqali amalga oshirishlari mumkin bo‘ladi.

O'smirlar nihoyatda taqlidchan bo'lib, ularda hali aniq bir fikr, dunyoqarash shakllanmagan bo'ladi. Ular tashqi ta'sirlarga va hissiyotlarga juda beriluvchan bo'ladilar. Shuningdek, ularga mardlik, jasurlik, tantiqlik ham xosdir. Tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik o'smirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab bo'ladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat hollarda asoslanmagan bo'ladi. Shuning uchun ham ular ota-onalarning, atrofdagi kattalarning, ustozlarning to'g'ri yo'lni ko'rsatishlariga qaramay, o'z fikrlarini o'tkazishga harakat qiladilar. O'smirlarga farosatilik, tejamkorlik, ehtiyyotkorlik va uzoqni ko'ra bilishlik kabi psixik xususiyatlar hali yetishmaydi. Tengdoshlari, shuningdek, sinfdoshlari guruhida o'smir o'zining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon bo'ladi. O'smir o'z guruhibiga bog'liq va qaram bo'lgani holda shu guruhning umumiy fikriga qo'shilishiga va uning qarorini doimo bajarishga tayyor bo'ladi. Guruh ko'pincha o'smirda «biz» hissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki holatini mustahkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun do'st tanlash juda katta ahamiyatga ega. O'smirlik davrida do'stlik juda qadrli hisoblanadi. Do'stlar doimiy ravishda ruhan, qalban yaqin bo'lishga ehtiyoj sezadilar. Bu ehtiyoj o'smir do'stlearning holahvol so'rashishi va ko'rishishlarida (qo'l berib, quchoq ochib ko'rishish) birga o'tirish va birga yurishga harakat qilishlarida ko'rinadi. Ko'pgana ana shunday juda yaqin munosabatlar, o'smirlarning shaxs bo'lib shakllanishida, hamkorlikdagi harakatlarining izi inson qalbi va xotirasida bir umrga saqlanib qoladi.

O'smir yoshlarning xulq-atvori va faoliyatlarida ba'zan o'zlarining kuchlari yetmaydigan qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Asosiy qarama-qarshilik juda ko'p orzu-tilaklarni vujudga keltiruvchi, jadal ortib borayotgan jismoniy, ma'naviy va moddiy ehtiyojlar bilan ularni qondirish uchun nihoyatda cheklangan hamda ko'p jihatdan yetarli bo'lmagan imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshilikdir. O'smirning o'z kuchiga to'la ishonmasligi uni butun vositalar bilan shunchaki o'zini katta kishi bo'lib qolganligini ta'kidlashga majbur qilibgina qolmay, shu bilan birga bu tuyg'uni yetarli baholay olmaslik holatini ham vujudga keltiradi. Bu o'z navbatida kattalarga qo'pol munosabatda bo'lish va aggressivlikni hamda ota-onalar bilan o'qituvchilarning maslahat va talablarini pisand qilmaslik kabi xulq-atvor alomatlarini ham keltirib chiqaradi.

“Oltinchi sinf muammolari”ga bag'ishlangan tadqiqot ishida shu yoshdagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari va turli xil fanlar bo'yicha o'zlashtirishning pasayishi bilan bog'liq bo'lgan muammolarning o'sib borishi quyidagicha namoyon bo'lgan: Oltinchi sinf o'quvchilari to'rtinchi sinfga nisbatan 6 marta ko'proq qaysarlik qilishlari, 10 marta ko'proq o'qituvchilarga qarshilik ko'rsatishlari, 7 marta ko'proq boshqalar irodasiga to'sqinlik qilishlari, 9 marta ko'proq boshqalar kamchiliklariga e'tibor berishlari, 5 marta ko'proq faqat o'z xohish-istiklariga bo'ysunishlari va nihoyat 42 marta ko'proq o'z xatti-xarakatlari motivlariga egabo'lmasliklari aniqlangan. (Krakovskiy A.P. 1970)

O'smirlik davri jinoiy xulqning shakllanish ehtimoli nisbatan balandligi bilan tavsiflanadi.

O'smirlik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi salbiy xususiyatlar xosdir. O'smirlar bu davrda chekish hamda spirtli ichimliklarga qiziqib qolishlari xam mumkin.

O'smir katta odam, shuningdek, chekuvchi, ichuvchi singari yangi rollarda o'zini noqulay his qiladi.

Ko'pgina o'smirlarda o'zidan qoniqmaslik holati kuzatiladi. Shuningdek, o'zi haqidagi mavjud fikrlarining bugun unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga to'g'ri kelmayotganligi o'smirni asabiylashishiga olib keladi, unda juda ko'p noqulay va tashvishga tushuvchi xolatlar bo'ladi. Bu esa o'smirda o'zi haqida salbiy fikr va qo'rquvni yuzaga keltirishi mumkin. Ba'zi o'smirlarni nima uchun atrofdagilar, kattalar, shuningdek, ota-onasiga qarshi chiqayotganligini anglay olmayotganligi tashvishga soladi. Bu yoshdagi o'smirlar xatti-xarakatida noadekvatlik, yangi sharoitlarda o'z o'rnini topa olmaganaligidan psixik portlash hollari ham kuzatiladi. O'z davrida L.S.Vigoskiy bunday xolatni psixik rivojlanishdagi krizis deb nomlagan. Bu holat ularni ichdan asabiylashishlariga sabab bo'ladi ya'ni o'smirlik davri krizisi yuzaga keladi. Krizis boladagi mavjud tushkunlik, yolg'izlikka intilish, passivlik yoki aksi, o'jarlik, qaysarlik, agressivlik, hayotga salbiy munosabatlarning yuzaga kelishi sifatida namoyon bo'ladi.

•O'smirlik davrida avtonomiyaga ehtiyoj kuchayib, dastlab fazoviy avtonomiyaga, keyinchalik iqtisodiy avtonomiyaga intilish kuzatiladi.

Jamiyat hayotida faol qatnashishni xohlayotgan o'smir yolg'izlanishni ham xush ko'radi.

Bu krizis o'smirning ma'naviy o'sishi, shuningdek, psixikasidagi o'zgarishlar bilan ham bog'liqdir. Bunday paytlarda u o'zi singari katta fiziologik, psixologik o'zgarishlar kechayotgan o'rtog'i bilan muloqot qilishga katta ehtiyoj sezadi. Do'sti o'smirga ijobiyligi ta'sir qiladimi yoki uni yo'ldan urib, yomon ta'sir kiladimi — bu narsa uning ahloqiy qiyofasi bilan bog'liq. **O'smirlik davrida yetakchi faoliyat o'qish va shaxsiy - intim muloqotdir.** O'rtoqlarining ta'siri ostida o'smir o'zining extiyojlari va istaklarini qondirishi mumkin. Agarda bundan qanoatlanish unga katta mammunlik bag'ishlasa, bunday xollarda uning ba'zi bir harakat yoki qiliqlarga nisbatan bo'lgan tasodifiy qiziqishlari dastavval ishtiyoyqqa, undan keyin extiros yoki odatga aylanishi mumkin. Ana shunday yo'l bilan o'quvchilarda, masalan, matematikaga, fizika yoki ximiyaga, duradgorlik, slesarlik yoki qandaydir boshqa bir ishlarga nisbatan ishtiyoyq yuzaga keladi, ammo o'quvchilar xuddi shunday yo'l bilan yolg'onchilikka, bezorilikka va boshqa axloqsiz hattiharakatlarga xam o'rganib qolishlari mumkin.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta ehtiyoj sezadilar. Kattalarning o'smir yoshdagilarga ta'sir ko'rsatishi, tarbiya berishi uchun eng qulay sharoit - bu umumiy mehnat bilan shug'ullanishdir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bo'lish rollaridan qoniqsalar, o'smirlar, ayniqsa katta o'smirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat ko'rsatayotganlaridan, lozim bo'lganda ularning o'rnilariga ham ishlay olishlaridan qoniqadilar. Kattalar o'smirlar bilan do'stona, uni to'la tushungan holda va aql bilan rahbarlik qilsalar, bunga o'smirlar ijobjiy qaraydilar, lekin bu rahbarlik kattaning xohish-istagi ustunligida kechsa, unday holda ular to'la qarshilik ko'rsatadilar. Bu qarshilik ko'pincha salbiy natijalarga, ba'zan depressiya holatini ham yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat ko'pincha ota-onasi avtoritar munosabatda bo'luvchi o'smirlarning oilalarida uchraydi. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar hayotda mustaqil holda harakat qilishlari, o'z rejalarini amalga oshirishlari, qiyin mas'uliyatni o'z zimmalariga olishlari birmuncha qiyin kechadi.

Ular ko'pincha intellektual xarakterdagi muammolarni ham qiyinchilik bilan yengadilar. O'smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan bo'ladigan munosabatlaridagi mavqeい o'zgaradi. Endi o'smirlar o'yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko'proq jiddiy ishlar bilan shug'ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojiana boshlaydi. O'qish o'smirlar hayotida katta o'rinni egallaydi. Ularga mashg'ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o'smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o'qituvchining o'quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog'liq. Bilim o'rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o'quv fanlariga nisbatan qat'iy ijobjiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o'qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o'smirning, hayotiy rejalar, kelajak kasbi va ideali bilan bog'liq bo'ladi. Aynan o'smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo'ladi. Bilim o'smirlarga alohida bir quvonch bag'ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlanadir. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining hajmi katta bo'lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo'li bilan o'zlashtirishi qiyin. Buning uchun o'quvchi o'quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim. Bu davrda bolalarning idroki, diqqati va tasavvurlari rivojlanadi, lekin bu rivojlanish bolaning o'ziga va atrofdagilarga sezilmagan holda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutqi, tafakkur jarayonlari ham jadal rivojlanadi. Bu o'zgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada bo'ladi. O'smirlik davrida o'z-o'zini anglash darjasini kengayadi va unda boshqa odamlar, olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. O'yin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. O'smirlik davrida o'z faoliyatini nazorat etish rivojiana boshlaydi va o'zini-o'zi boshqarishga intilishi

kuchayadi. Bir so‘z bilan aytganda, o‘smirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri hisoblanadi.

Ijobiy sifatlar, ehtiyojlar va intilishlar har bir yoshda, jumladan, ma’lum darajada yo‘ldan ozgan o‘smdir ham bo‘ladi. O‘smirlar hamma narsani bilishga qiziqadilar. Ko‘pchilik o‘smirlar boshqalardan yomonroq bo‘lishni xohlamaydilar va o‘z muhitida ko‘zga tashlanib turishga hamda boshqalardan nimalar bilandir farq qilishga intiladilar. O‘smirlarning hammasi g‘ayratli va faoldirlar, biroq, o‘zlarining kuch-quvvatlarini qayoqqa yo‘naltirishni hamma vaqt ham bilavermaydilar. Binobarin, ularni bevosita natijalari bilan xursand qiladigan xilma-xil foydali va qiziqarli ishlar bilan band qilish kerak. O‘smirlar, garchi hamma vaqt ham bunga tayyor emasliklariga qaramay, mustaqillikka iitiladilar. Ammo ko‘pincha mustaqil ish-harakatlar uchun ularning imkoniyatlari bo‘lmaydi. Demak, ularni mustaqil faoliyatga yaxshiroq tayyorlash va ularga mustaqil ishlarni ishonib topshirish hamda muvaffaqiyatli bajarilishini hamma vositalar bilan ta’minalash kerak. O‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, o‘smirlar psixikasida ijobjiy tomonlar yetarli darajada mavjuddir. Bu ijo‘biy tomonlardan foydalanib va ularni rivojlantirish, salbiy ishtiyoq, mayl, ishlar va xatti-harakatlarni yo‘qotish kerak.

Katta o‘smirlar asta sekinlik bilan bevosita ishlari va xatti- harakatlarining natijalarini hamda oqibatlarini oldindan ko‘ra boshlaydilar. Ularda o‘z-o‘zini tuta bilish, matonat paydo bo‘ladi, qarorlari birmuncha qat’iy bo‘la boshlaydi, iroda tarkib topadi. Ular o‘zlarining faoliyatlarida ishtiyoq va istaklardan ko‘ra ko‘prok SOG‘LOM fikrga asoslanadigan bo‘ladilar. Ularning ichki kechinmalari va xayajonlari endi irodaviy nazoratga bo‘ysundirilgan bo‘ladi. Lekin axloqiy va estetik hislarning taraqqiyoti tufayli ichki kechinmala—ri va hayajonlari yanada kuchliroq bo‘ladi. Kattalarga nisbatan qo‘pol munosabatning paydo bo‘lishi, noxush xulq-atvor alomatlari, o‘smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar, uning tengdoshlari va turli jamoalardagi mavqeい, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni o‘zgartirish yo‘li bilan o‘smirlarning xulq-atvoriga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir ko‘rsatish mumkin

6.2.O‘smirlarning intellektual rivojlanishi

Endi o‘smirlar o‘yin hamda damga kamroq vaqtlarini ajratgan holda ko‘proq jiddiy ishlar bilan shug‘ullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojana boshlaydi. Maktab ta’limi o‘smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo‘nalishini sifat jihatidan o‘zgarishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. O‘qish o‘smirlar hayotida katta o‘rinni egallaydi. Ular uchun mashg‘ulotlarning mustaqil shakllari yoqadi. Boshqa davr bolalariga nisbatan o‘smirlarning fanlarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishlari, qiziqishlarining ortishi, o‘qituvchining o‘quv materialini tushuntira olish mahoratiga bog‘liq. O‘qish faoliyati asosida o‘smirning

o‘z-o‘zini anglash darajasi kengayadi, boshqa odamlar, atrof olam haqidagi bilimlari chuqurlashadi. Psixik rivojlanishning yangi bosqichi boshlanadi. Bilim o‘rganish ehtiyojlari asosida asta-sekinlik bilan o‘quv fanlariga nisbatan qat’iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda o‘qishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar o‘smirning, hayotiy rejalar, kelajak kasbi va ideali bilan bog‘liq bo‘lgan holda bilish jarayonlari rivojlanish xarakteriga o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Aynan o‘smirlik davridan boshlab, bolalar hayotiy, ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga alohida ehtiyoj sezadilar va bunga harakat qiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida hurmatga sazovor bo‘ladi. Bilim o‘smirlarga alohida bir quvonch bag‘ishlaydi va uning tafakkur qilish layoqatini rivojlantiradi.

O‘smirning intellektual rivojlanishi

Intellektual masalalarni echishda turli farazlardan unumli foydalana olish, real hayotni taxlil eta bilish ko’nikmalarining shakllanishi

Idrok va xotira jarayonlariing intellektualizatsiyasi amalga oshadi.

Mantiqiy xotira rivojlanadi. Materialni mantiqiy taxlil qilishga o’rgatish o’qituvchining maxsus vazifalaridan biri bo‘lishi shart

O‘smir ijodiy faoliyatga ko‘proq murojaat qilishni boshlaydi

Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutq og‘zaki va yozma mavjud bo‘lishi bilan kuchli vosita hisoblanadi. Maktabdagи o‘quv jarayonlarining to‘g‘ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o‘smir nutqining to‘g‘ri rivojlanishiga qulay sharoit yaratiladi. Nutqni o‘zlashtirishga harakat bu o‘smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O‘smirlik davrida nutqning rivojlanishi bir tomondan so‘z boyligining oshishi hisobiga bo‘lsa, ikkinchi tomondan tabiat va jamiyatdagi narsa, voqeа va hodisalarning mazmun-mohiyatini anglashlari hisobiga bo‘ladi. Bu davrda o‘smir til yordamida atrof-borliqni aks ettirish bilan bir qatorda inson dunyoqarashini ham belgilab berish mumkinligini his qila boshlaydi. Aynan o‘smirlik davridan boshlab, inson nutq bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi.O‘smirni ko‘pincha muomalada so‘zlarni ishlatish qoidalari – “«Qanday qilib to‘g‘ri yozish kerak?» «Qanday qilib yaxshiroq aytish mumkin?» , «Nima

deyish kerak?», kabi savollar juda qiziqtiradi. O'smirlar mактабдаги о'qитувчилар, кattalar, ota-onalar nutqidagi kamchiliklariga, kitob, gazeta, radio va televidenie dикторлari xatolariga tez e'tibor beradilar. Bu holat o'smirning bir tomondan o'z nutqini nazorat etishga o'rgasa, ikkinchi tomondan kattalar ham nutq qoidalarini buзishlari mumkinligini bilishlariga va o'zida mavjud xatoliklarni birmuncha barham toptirishlariga olib keladi.

O'smirlilik davrida intellectual rivojlanish xususiyatlari

- Mantiqiy tafakkur va xotiraning rivojlanishi tezlashadi.
- Tafakkur va xotira o'rtasidagi munosabat o'zgarib, tafakkur xotira faoliyatini belgilab beradigan darajaga etadi.
- Ijod namunalariga murojaat qilish ko'lami kengayishi hisobiga xayolning rivojlanishi kuchayadi.
- O'qish malakalari, monologik va yozma nutq ko'nikmalari rivojlanishi faol davom etadi.
- Tafakkur va nutq o'rtasidagi aloqadorlik (og'zaki va yozma nutq rejasini tuza olish qobiliyati) kuchayadi.

O'smir so'zlarning kelib chiqish tarixiga, ularning aniq mazmuni va mohiyatiga juda qiziqadi. U endi o'z nutqida yosh bola singari emas, balki katta odamlardek so'zлarni tanlab ishlatalishga harakat qiladi. Nutq madaniyatini egallash borasida o'smir uchun o'qituvchi, albatta, namuna bo'lishi shartdir. Aynan mактаб ta'limi o'smir bilish jarayonlarini rivojlanish yo'nalishini sifat jihatidan o'zgarishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Mактабдаги o'quv jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi va amalga oshirilishi bilan o'smir nutqining to'g'ri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutqni o'zlashtirishga harakat bu o'smirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirishishiga ehtiyoj va intilish hisoblanadi.

O'smirlilik davrida o'qish malakalari, yozma va monologik nutq jadal rivojlanadi. 5-sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o'qish to'g'ri, tez va ifodali bo'lish darajasidan, yoddan ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha ko'tariladi. Monologik nutq esa asardagi kichik bir parchani qayta so'zlab berishdan, mustaqil ravishda nutq va chiqishlar tayyorlash, og'zaki - mulohaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha o'zgaradi. Yozma nutq ham rivojlangan holda o'smirlar endi ularga berilgan erkin mavzu bo'yicha mustaqil holda insho yoza oladilar. O'smirlarning nutqi to'la tafakkur bilan bog'liq holatida amalga oshiriladi. 5-6 sinflardagi o'quvchilar og'zaki va yozma matn uchun reja tuzib, unga amal qila oladilar. O'zi yozgan fikrni qayta-qayta o'qib, o'z nutqini analiz

qilib ko‘rishga majbur qiladi. O‘quvchi yozib bayon qilayotganida, ko‘pincha, bu ishini bir necha marta qayta ko‘rib chiqishga, o‘zgartirishga, to‘ldirishga, qaytadan ishlab chiqishga majbur bo‘ladi.

O‘quvchi o‘qituvchining topshirig‘iga binoan yozma ishlar bajarayotganida o‘zining shu ishiga baho berilishini, ammo bu baho ishning faqat mazmuniga qarabgina berilib qolmasdan, balki shu bilan birga, o‘z fikrining «qanday til» bilan bayon qilinganiga qarab ham baholanishini oldindan bilib turadi. Mana shu hollarning hammasi bolani o‘z nutqini grammatika va logika talablariga muvofik keladigan qilib, ongli ravishda tuzishga majbur etadi. Adabiyot darslari bilan shug‘ullanish o‘quvchilar nutqining o‘sishiga ayniqsa katta ta’sir qiladi. O‘quvchilar adabiyot darslarida to‘g‘ri tuzilgan nutqning eng yaxshi namunalari bilan tanishadilar.

Bolalarning yozma nutqni egallashlari ularning nutqini o‘stirishda muhim bosqich bo‘ladi. O‘quvchi yozma nutqni to‘g‘ri tushunishni o‘rganib oladi, o‘z fikrlarini yozma nutq holida bayon qilish va boshqalarga tushuntirishni o‘rganadi. Kitob o‘qish va ayniqsa o‘zidagi fikrlarni yozma tarzda ifodalab, bayon qilib berish tilning grammatika tuzilishini egallashda katta ahamiyatga ega. Yozma bayon qilish vaqtida fikrni to‘liq tushuntirib berish zarurligi o‘quvchini o‘zi yozayotganlarining mazmunigagina diqqat qaratmasdan, balki qanday qilib yozayotganligiga ham e’tibor berishga majbur etadi.

Yozma nutqni egallash og‘zaki nutqni va ayniqsa mo‘nolog nutqni to‘g‘ri va kengroq qilib tuzishga yordam beradi.

O‘quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o‘ziga-o‘zi gapirib berishni muttasil mashq qilib turishi o‘quvchi nutqining o‘sishiga katta ta’sir kiladi. O‘quvchi darslarni tayyorlayotgan vaqtida shu darslarni kitobdan o‘qibgina qolmasdan, balki, odatda, u kitobdan o‘qigan narsalarini kitobni yopib qo‘yib, o‘z-o‘ziga yoki yonidagi sherigiga so‘zlab ham beradi. Bunday hollarda o‘quvchi o‘zi tayyorlayotgan darsni grammatika qoidalariga to‘g‘ri rioya qilgan holda ayniqsa, tushunarli qilib og‘zaki gapirib berishga intiladi:. O‘kituvchi o‘quvchining nimalarni bilganligi va bilganlarini qanday gapirib berishi bilangina kifoya qilmasdan, balki, shu bilan birga, shu bilgan narsasini qanday qilib va qay tarika gapirib berayotganiga ham e’tibor berishini o‘quvchi yaxshi tushunadi.

-O‘quvchi ovoz chiqarib, aynan yoki o‘z suzlari bilan takrorlash yo‘li bilan o‘zining artikulyatsiya apparatini mashq qildiradi, o‘z nutqining qay darajada to‘g‘riligini nazorat qiladi, shu bilan birga o‘zi o‘zlashtirgan bilimlarning to‘g‘riligini va mustahkamligini ham nazorat qiladi.

Albatta, o‘quvchi nutqining o‘sishida o‘qituvchining nutqi katta rol o‘ynaydi, chunki o‘kituvchining nutqi o‘quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shu sababli, har bir o‘qituvchi o‘quvchilar nutqini o‘stirishga intilib, o‘zi ham o‘z nutqini takomillashtirish ustida to‘xtovsiz va tinmay intilishi lozim.

Diqqat. Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz diqqat ustunlik qilsa, o‘smirlik davrida bola o‘z diqqatini o‘zi boshqara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat hollarda o‘quvchilar diqqatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. O‘smir o‘z diqqatini to‘la ravishda o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan va yuqori natijalarga erishishi mumkin bo‘lgan faoliyatlarga qarata oladi. O‘smirning diqqati yaxshi boshqariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bo‘lishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy diqqati o‘qituvchi tomonidan doimo qo‘llab-quvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz diqqatni ixtiyoriy diqqat darajasiga ko‘tarish uchun bir qancha uslublar ishlab chiqilgan. Shuningdek, o‘smirning dars jarayonida o‘z tengdoshlari orasida o‘zini ko‘rsatishi uchun sharoitni yaratilishi ham o‘smirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Ushbu metodika yordamida o‘smirlar diqqatining ko‘rsatkichlarini, shu bilan bir qatorda taqsimlanishi va barqarorligini o‘rganish mumkin. Sinaluvchi 1-jadval (1a) ni ko‘rib chiqadi va undagi 1dan 25 gacha bo‘lgan sonlarni tartib bilan topadi. Xuddi shunday harakat har bir jadval bilan bajariladi. Bitta jadval bilan ishlashga ketgan o‘rtacha vaqt aniqlanadi. Buning uchun har bir jadval bilan ishlashga ketgan vaqt qo‘shiladi va 5ga bo‘linadi. Bu o‘smir diqqati taqsimlanishining indeksi hisoblanadi.

O‘smirlar diqqatini psixodiagnostika qilish metodi

(Diqqatning taqsimlanishi va barqarorligini baholash metodikasi uchun matritsa)

9	5	11	23	20	21	12	7	1	20	
14	25	17	1	6	6	15	17	3	18	
3	21	7	19	13	19	4	8	25	13	
18	12	24	16	4	24	2	22	10	5	
8	15	2	10	22	9	14	11	23	16	
					B	Г				
22	25	7	21	11	14	18	7	24	21	
6	2	10	3	23	22	1	10	9	6	
17	12	16	5	18	16	5	8	20	11	
1	15	20	9	24	23	2	25	3	15	
19	13	4	14	8	"19"	13	17	12	4	
										D
5	14	12	23	2						
16	25	7	24	13						
11	3	20	4	18						
8	10	19	22	1						

Xuddi shu metodika yordamida diqqatning barqarorligini ham aniqlash mumkin. Buning uchun har bir jadvalni ko'rib chiqishga ketgan vaqt taqqoslaniladi. Agar 1-dan to 5-jadvalgacha har birini ko'rib chiqishga ketgan vaqt orasidagi farq juda kichik bo'lib 10 sekunddan oshmasa diqqat barqaror hisoblanadi.

O'smirlik davrida juda qattiq charchash holatlari ham bo'ladi. Aynan 13-14 hamda 16 yoshlarda charchash chizig'i keskin ko'tariladi. Bunday holatlarda o'smir atrofdagi narsa va voqealarga to'liq diqqatini qarata olmaydi.

O'smirlik davrida xotiraning barcha turlari o'zining sifat ko'rsatkichlari asosida jadal rivojlanadi. Bu davrda o'quvchilarga beriladigan o'quv materialining

hajmi katta bo‘lgani uchun ham uni eslab qolishi yoki bir necha marta takrorlash yo‘li bilan o‘zlashtirish qiyin. O‘s米尔lik yoshida bolalar o‘qigan va o‘rganganlarini so‘zma-so‘z yodlashdan voz kechib uning ma’nosiga ko‘ra eslab qolishga harakat qiladilar. Ularda faol ravishda mantiqiy xotira rivojlanib boradi. Mexanik xotiraning rivoji esa birmuncha sustlashadi. Bu esa ba’zan salbiy xolatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. O‘s米尔lik davriga kelib yangi fanlar, jumladan, o‘quvchilar eslab qolishi zarur bo‘lgan ma’lumotlar miqdori ko‘payadi. Ammo mexanik xotiraning sustlashuvi ma’lumotlarni eslab qolishda muammolarni keltirib chiqaradi va o‘s米尔lar tomonidan xotiralari zaiflashuvi haqidagi shikoyatlariga va o‘z-o‘zidan o‘qishga bo‘lgan qiziqishlarining pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin. Buning uchun o‘quvchi o‘quv materialining mazmunini tahlil qilishi, undagi mantiqiy tuzilishni bilishi muhim.

O‘s米尔lik davrida nazariy tafakkur yuqori ahamiyatga ega bo‘la boshlaydi. Chunki bu davrdagi o‘quvchilar atrof-olamdagagi bog‘lanishlar mazmunini yuqori darajada bilishga harakat qiladilar. Bu davrda o‘s米尔ning bilishga bo‘lgan qiziqishida keskin rivojlanish sodir bo‘ladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi o‘s米尔 tafakkurining rivojlanishiga olib keladi. Buning ta’sirida isbot, dalillar bilan fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chiqarishga qobiliyati paydo bo‘ladi.

Maktabda o‘qitiladigan fanlar o‘s米尔 uchun o‘z taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bo‘lib xizmat qiladi. J.Piajening ta’kidlashicha, “Ijtimoiy hayot uch narsaning ta’siri - til, mazmun, qoidalar asosida shakllantiriladi». Bu borada o‘zlashtirilgan ijtimoiy munosabatlар o‘z-o‘zidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab o‘s米尔 endi mantiqiy fikrlab harakat qila boshlaydi. O‘s米尔 bu yoshda xuddi kattalar singari keng qamrovli tahlil etishni o‘rgana boshlaydi. O‘s米尔 tafakkurning nazariy darajaga qanchalik tez ko‘tarila olishi, o‘quv materiallarini tez va chuqur egallashi uning intellektini ham rivojlanishini belgilab beradi. O‘s米尔lik davri yuqori darajadagi intellektual faollik bilan farqlanadi. Bu faollik o‘ta qiziquvchanlik hamda atrofdagilarga o‘z layoqatlarini namoyish etish, shuningdek, ularda yuqori baho olish ehtiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O‘s米尔ning kattalarga beradigan savollari mazmunli, mulohazali va aynan o‘sha masala doirasida bo‘ladi. Bu yoshdagi bolalar turli farazlarni keltira oladilar, taxminiy fikr yuritib, tadqiqot o‘tkaza oladilar hamda ma’lum bir masala bo‘yicha muqobil variantlarni taqqoslay oladilar. O‘s米尔 tafakkuri ko‘pincha umumlashtirishga moyil bo‘ladi. Respublikamizning bozor iqtisodiyoti sharoitiga o‘tishida kishilardagi amaliy tafakkurning ahamiyati oshmoqda. Amaliy tafakkur tizimiga quyidagi aqliy sifatlar kiradi:

- tadbirkorlik, tejamkorlik, hisob-kitoblik, yuzaga kelgan muammolarni tez yecha olishlik va boshqa shu kabi sifatlar mavjud bo‘lgan taqdirdagina amaliy tafakkurni rivojlangan deb hisoblash mumkin. Bu sifatlarni 1-sinf danoq rivojlantira borish nihoyatda muhim.

O‘smirlilik davrida ishbilarmonlik sifatini o‘quvchilarning o‘z-o‘zini boshqarishini yo‘lga qo‘yishi, umumiyl foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok etishi orqali rivojlantirish mumkin. Bu borada o‘quvchi ijrochi rolida emas, balki boshqaruvchi, mustaqil yo‘l tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlarida o‘zi ishtirokchi bo‘lgan taqdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda ko‘proq mustaqillikning berilishi o‘smir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. O‘smir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish aqlning boshqa sifatlariga nisbatan osonroq kechadi, buni ko‘proq ularni qiziqtiradigan narsalarga mustaqil ravishda hisob-kitob qilib borishga yo‘llash orqali amalga oshirish mumkin, o‘smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ holda yechish malakasini shakllantirish birmuncha qiyinroq kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga ham bog‘liq. Barcha o‘smirlarni ham tez yo‘llab, tez harakat qilishga o‘rgatish mushkul, lekin ularni biror muammo yuzaga kelishi bilan orqaga chekinmay, zudlik bilan muammoni yechishning umumiyl qoidalariga o‘rgatib borish mumkin. O‘smirlilik davrida iitellektning yuqori darajada rivojlangan bo‘lishi qimmatli va obro‘li hisoblanadi. O‘smir shaxsida va uning bilishga qiziqishidagi o‘zgarishlar o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o‘smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustaqilligiga tayanadi, o‘zining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurni rivojlanishi bilan belgilanadi.

6.3.O‘smirlilik davrida shaxsning shakllanishi

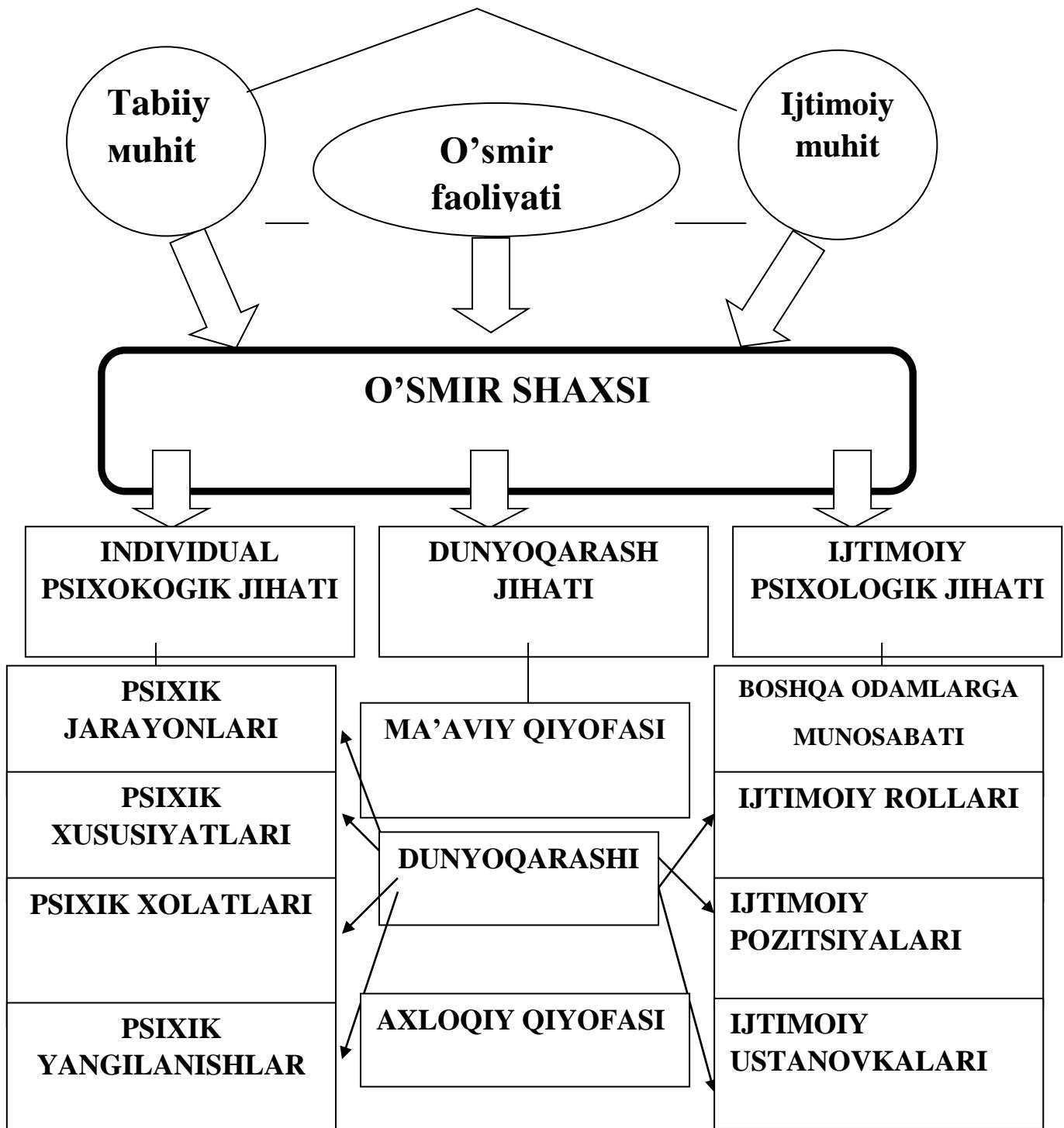
O‘smirlilik yoshi dunyoqarash, e’tiqod, prinsip, o‘zligini anglash, baholash kabi shaxs xususiyatlari shakllanadigan davr hisoblanadi. O‘smir ulg‘aygan sari unda “Ideal Men”, “Axloqiy Men” va “Haqiqiy Men” singari shaxsga oid tizim, dunyoqarash, e’tiqod va boshqalar shakllana boradi, undagi o‘zi to‘g‘risidagi tasavvurlar ancha aniq va barqaror bo‘lib qoladi.

O‘smir o‘z faoliyatini muayyan prinsip, e’tiqod va shaxsiy nuqtai -nazari asosida tashkil kila boshlaydi.

O‘smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Psixologlar o‘tkazgan tadqiqotlardan ko‘rinadiki, o‘smirlarning ko‘pchiligi qat’iyatlilik, kamtarlik, mag‘rurlik,

samimiylit, dilkashlik kabi ma'naviy, ahloqiy tushunchalarini to‘g‘ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallash natijasida barqaror e’tiqodiy va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zaminida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

Ma’lumki, o’smirlik davrida o’smirning «men»i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofidagilari ayniqsa, o‘z-o‘ziga bo‘lgan munosabati, qiziqishlari, qadriyatlari yo‘nalishi keskin o‘zgaradi

O'smir yoshdagi bolani birinchi gal dagi intilishi, u o'zini endi kichkina bola emas, balki katta bo'lib qolganligini atrofdagilarga ishontirishdan iboratdir. Mustaqil ishlar qilishga uringan o'smir shunday qilishga xaqqi borligiga o'zini-o'zi ishontiradi, chunki men endi "katta bo'lib qoldim" deb o'ylaydi. Shuning uchun xam psixologlar "katta bo'lib qolganlik tuyg'usi"ni shaxsning o'smirlilik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar. O'smirlilik yoshida psixologik jihatdan eng muhim hislat - voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-ahloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, ko'ngil olish jarayonida, xulq-atvorning tashqi shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smirlilik yoshiga xos bo'lgan psixologik xususiyatlarni o'rgana turib, o'smirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolotga erishish yo'llarini va unga ta'sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta'sirini tushunish mumkin. Jinsiy yetilish o'smirning bu yoshdagi xulq-atvoriga asosiy biologik vosita sifatida ta'sir o'tkazadi. Lekin bu bevosita ta'sirdir. Kichik o'smir psixologik "mexanizmi" sxematik ravishda quyidagicha baholanadi. Endokrin garmonlarini paydo bo'lishi va ularning markaziy nerv sistemasiga ta'sir qilishi bilan bog'liq bo'lgan jinsiy yetilishning boshlanishi bolalar faolligining jismoniy va psixologik imkoniyatlarini oshiradi hamda ularning o'zlarini kattalardek his etish, mustaqil bo'lish tuyg'ularini tuyushlari uchun qulay shart-sharoitlarni olib keladi. Biroq, psixik rivojlanishning bu bosqichida ham bola hali mustaqil harakat qilishga to'la tayyor bo'lmaydi. Ijtimoiy omillar esa quyidagilardir: kichik mакtab yoshidan o'rta maktabga o'tish, ya'ni yakka o'qituvchi rahbarligidan ko'philik o'qituvchilar tasarrufiga o'tish va muloqotdagagi o'zgarishlar ijtimoiy foydali ishlarni kengaytirib borish, mustaqil va amaliy ishlarni ko'proq bajarish, shu bilan birga bolaning oiladagi o'rnining ham o'zgarishidir. Katta o'smirlarga nisbatan kichik o'smirlarda paydo bo'ladigan kelisha olmaslikni ulardagi jinsiy yetilish bilan emas, balki atrofdagi shart-sharoitlar, oiladagi ota-onalik, aka-ukalarning unga munosabati, mahalla-qo'y, ya'ni ijtimoiy sharoitlar ta'siri bilan bog'lash zarur.

O'smirlilik davriga ko'pincha so'zga kirmaslik, o'jarlik, tajanglik, o'z kamchiliklarini tan olmaslik, urushqoqlik kabi xususiyatlar xos.

Kattalarga nisbatan agresiv munosabatning paydo bo'lishi, negativizm singari nohush hulq-atvor alomatlari o'z-o'zidan kelib chiqadigan bevosita jinsiy yetilish tufayli paydo bo'ladigan belgilar bo'lmay, balki ular bilvosita ta'sir ko'rsatadigan o'smir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orqali: uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavqeい tufayli, kattalar bilan munosabati, mакtab va oilasidagi o'rni munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir.

Mana shu ijtimoiy sharoitlarni ulardagi psixologik iqlimni o'zgartirish yo'li bilan o'smirlarning xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatish, yomon xulq-

atvor, o'jarlik, kamchiliklarini tan olmaslik kabi salbiy xislatlarning oldini olishi mumkin. Bu davrda o'smir baxtli bolalik bilan xayrashgan, lekin kattalar hayotida hali o'z o'rnini topa olmagan holatda bo'ladi. O'smir o'zining qobiliyati va kuchini to'g'ri baholamay turib, murakkab hayotiy masalalarni hal qilishga urinadi, ammo fikr yuritish qobiliyati yuzaki bo'lganligi sababli kundalik hayotida qator kamchiliklarga yo'l qo'yadi. Lekin u o'z xatosini tan olishdan ko'ra kattalar bilan bahslashishni afzal ko'radi. Tanqid qilgan kishilarni yoqtirmaydi, har bir tanqid go'yoki uni mensimaslik belgisi, atayin qilinayotgan ish bo'lib ko'rindi. U mustaqil, o'zboshimchalik bilan ish tutishga urinadi, kattalarning maslahatiga e'tibor bermaydi. Ayrim o'smirlar o'zining kattalar safiga qo'shilganligini namoyish qilish uchun turli xil salbiy odatlarga o'rgana boshlaydilar. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar o'qituvchi va ota-onalarni qattiq tashvishga soladi. Ularni ijobjiy tomonga o'zgartirish uchun esa kattalardan psixologik bilim va tajribani talab etadi. Bu yoshda kattalar o'smirlarni bilib-bilmay qo'yayotgan kamchilik va xatolarini ko'pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo'l bilan yondashgan holda yordam berish uni "katta bo'lib qolganlik" tuyg'usini so'ndirib emas, balki katta odam qanday bo'lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur.

O'smirning yangi huquqlarga da'vosi, avvalo, kattalar bilan o'zaro munosabatlarning butun muhitiga oid bo'ladi. O'smir avval bajonidil bajaradigan talablarga endi qarshilik ko'rsata boshlaydi: uning mustaqilligini cheklashganda, vasiylik qilishganda, yo'naltirishganda, nazorat qilishganda, qulq solishni talab qilishganda, jazolashganda, uning qiziqishlari, munosabatlari va fikrlari bilan hisoblashishmaganda u juda xafa bo'ladi va norozilik bildiradi. O'smirda o'z qadrini bilish hissi paydo bo'ladi va u o'zini kamsitish, mustaqillik huquqidan mahrum qilish mumkin bo'limgan inson deb biladi. Ota-onalar va pedagoglar o'smirlar bilan alohida ishlab, ularning ko'nglini topishi va xatti -harakatlarini o'z vaqtida to'g'ri yo'lga solishlari lozim.

Ba'zi o'qituvchilar kichik o'smirdagi bu o'zgarishlar - salbiy alomatlar, urushqoqlik, o'jarliklarining ildizlari qaerdan kelib chiqqani va nima bilan bog'langanligi, nimaning ta'siri ekanligini bilmay turib, noto'g'ri tashxis va xulosalar chiqaradilar, bu esa aksariyat holda fojiaga olib kelishi mumkin. Asosiy ziddiyatni keltirib chiqaruvchi omillardan biri o'smirning o'z mustaqilligini imkoniyatidan ortiq darajada baholashidir. O'z imkoniyatlarini ortiqcha baholash bilan kichik o'smirning psixik imkoniyatlari o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Kattalarning irodasiga bo'ysinmaslik, maktab, sinf faollari va boshqalarning qarorlarini bajarmaslik- bu mazkur sharoitga yetarli darajada baho bera olmaslikning yagona reaksiyasi bo'libgina qolmay, shu bilan birga bu o'smir, uning shaxsi nuqtai nazaridan o'zini boshqalarga tanitish yo'li sifatida ham xizmat qiladi. Bu yo'l orqali bola o'z shaxsining ahamiyatini, uning ta'sirchanligini hamda

tevarak -atrofdagi kishilarga qarshilik ko'rsata olish qobiliyatini ham ta'kidlab ko'rsatishga erishmoqchi bo'ladi.

Boshqalar fikriga ta'sirchan o'smir ular haqida keskin fikr bildirishdan tortinmaydi.

Demak, bu o'smirni to'laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo'lgan hayotiy bir hislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog'liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to'g'ri tushunmog'i va bolalarni o'zlarini katta tutishlariga to'sqinlik qilmaslik, aksincha ularning bunday hatti-harakatlarini ijobjiy baholashga intilishi kerak.

O'smirlarni o'z shaxslari haqidagi fikrlar ko'proq qiziktiradi, ular o'zlarini bilishga, maqsadli rivojlantirishga tarbiyalashga harakat kiladilar. U kattalar huquqini cheklaydi, o'zinikini esa kengaytiradi. kattalarning o'z shaxsi va insoniylik qadrini hurmat qilishlarini xohlaydi, ishonch va mustaqillik namoyon etishga da'vo qiladi, ya'ni kattalar bilan ma'lum tenghuquqlilikka va ularning shu narsani tan olishlariga erishishga harakat qiladi.

O'smirlik davriga kimningdir xatti-harakatini imitatsiya - qilish xosdir. Ko'pincha ular o'zlariga tanish va yoqadigan kattalarning hatti-harakatlariga imitatsiya, taqlid qiladilar.

O'smirlik davrida ichki erkinlikning o'sishida, o'z-o'zini anglash layoqatlarida, mustaqil xatti-harakatlarida katta sifat o'zgarishlari yuz beradi. Bunday o'zgarishlarning yuzaga kelishida irodaning ham ahamiyati katta. Iroda oliv psixik funksiya sifatida o'smirning erkin harakat qilish quroli, shuningdek, shaxsi rivojinining magistral chizig'i bo'lib hisoblanadi.

O'z-o'zini anglash hissini tarkib topishi, o'ziga nisbatan go'yo alohida mustaqil shaxs sifatidagi munosabatning vujudga kelishi bu davrdagi har ikki jinsdagi va istagan tepmerament tipidagi o'smirlar uchun muhim xususiyatlardir. O'smir o'g'il-qizlar shaxsining kamol topishida, o'zini anglash jarayonida o'ziga baho berish mayli va istagi o'zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash, o'ziga bino qo'yish ehtiyoji paydo bo'ladi. Bular esa o'smirning psixik dunyosiga aqliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir qiladi. Ilk o'smirlik davrida ko'pchilik o'smirlar o'zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo'lgan sari o'smirning o'z-o'ziga bergen bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o'zini tutishga va ayrim xatti-harakatlari)da namoyon bo'la boshlaydi.

O'g'il bolalar va qiz bolalarning ijtimoiy rollari turlicha bo'lishi to'g'risidagi jamiyatda tarkib topgan tushunchalar bilan bolalar tomonidan o'zlashtirilgan tasavvurlar o'smir yoshidagi shaxsning shakllanish yo'llarini belgilab beradi.

O'smir o'z kuchi va quvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlar ustanovkalari muhim funksional axamiyatga egabo'lib, uning ma'lum bir faoliyatni samarali bajarishga tayyorligi sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifalari - 1) faoliyat amalga oshirilishining qatiy xarakterini belgilab beradi. 2) o'smir shaxsini standart vaziyatlardagi faoliyatlar kechishini erkin xolda nazorat qilish va qaror chiqarishdan ozod qiladi.

O'smirlilik davri xususiyatlarini talqin kilgan olimlarning ta'kidlashicha, o'g'il va qizlarning bu yoshda o'rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar ta'sirida bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatlarini o'sib borish munosabati bilan o'zlariga ko'proq ishona boshlaydilar, ular endi oilaviy muammolar muhokamasida ham ishtirok eta boshlaydilar.

Aslida o'smir yoshidagi bolalarning psixik holatlarini va psixik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish, psixik muammolarini erkin va to'g'ri yechishlari uchun yordam berish, ularga psixologik yondashish zarur. Kichik o'smir yoshdagilar bilan ishlayotganda o'quvchining har bir tashqi va ichki reaksiyasi ortida uning o'z psixologik sabablari borligini bilish muhimdir. Bu "madaniyatsiz", "zararli", "tushunib bo'lmaydigan" deb nom olgan xatti-harakatlar bir qarashda shunday baholanadi, lekin bu xatti-harakatlar shaxs qaror topishining maxsus bosqichi uchun xos xususiyatdir. Kichik o'smirda o'z-o'zini hurmat qilish va o'zini anglashni shakllantirishning bir qancha yo'llari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o'z hurmatini talab qilish, o'z so'zini o'tkazish, o'zini hurmatli, obro'li katta yoshli kishini obraziga o'xshatib rivojlantirish kuchli bo'ladi. Ularga biror so'z yoki tanbeh bilan murojaat qilsangiz, u o'zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqqa oladigandek ko'rsatadi. Vaholanki, hali o'smirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan bo'lishi mumkin. Kattalar, o'qituvchilar o'smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtai nazardan baholay olishlari, unga soxta, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o'z imkoniyatlarini o'stirishga o'z ichki va tashqi qobiliyatlarini to'g'ri rivojlantirishga yo'naltirishlari muhim xisoblanadi. O'smirlar uchun o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir. U endi salbiy va ijobjiy tomonlariga alohida bir urg'u bermagan holda o'zi xohlagan kishisi bilan do'st bo'lish xuquqini talab etadi. O'smirlar orasida sodiqlik va to'g'rilik kabi xislatlar yuqori baholanib, sotqinlik o'z so'ziga bevafolik, egoizm, qizg'anchiqlik qattiq qoralanadi va qattiq jazolanadi. Bu jazo u bilan urishish, kaltaklash unga qarshi baykot e'lon qilish va uni yolg'izlatib qo'yish shaklida bo'lishi mumkin. O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar.

5-6 sinf o‘quvchilariga sinfdagi o‘zi egallagan mavqeiga katta e’tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6 sinfdan boshlab, o‘quvchilar o‘z tashqi ko‘rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o‘zaro munosabatlariga e’tibor bera boshlaydilar.

7-sinf o‘quvchilarida esa o‘z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o‘quvchilari esa mustaqillik, o‘ziga xoslik, do’stlik va o‘rtoqlik bilan bog‘liq bo‘ladigan shaxsiy xislatlar paydo bo‘ladi.

Ma’lumki, har bir bolaning munosabatlari aniq ishlarda ko‘rinadi, mustahkamlanadi va qayd etiladi. Bola o‘zidagi mustaqillikni shakllantirish uchun o‘zi mustaqil ishlarni bajarishiga to‘g‘ri keladi. Lekin, ikkinchi tomondan bir marta mustaqil ish bajarish uchun mavjud shart-sharoitlardan holi bo‘lishga harakat qiladi. Bola boshqa mexanizmlarga ega emas. Bular o‘smirning o‘z kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligini bildiradi. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustaqil harakat qilishga qodir bo‘lishga, ayni hollarda tevarak atrofdagi kishilarga qarshi borib, o‘zini haq ekanligini qattiq turib himoya qilishga, boshqa hollarda esa vaziyatni vazminlik bilan qabul qilishga dav’at etadi, Kichik o‘smirda o‘z-o‘zini hurmat qilish va o‘zini anglashni shakllantirishning bir qancha yo‘llari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taqlid qilish yoki oilada o‘z hurmatini talab qilish, o‘z so‘zini o‘tkazish, o‘zini hurmatli, obro‘li katta yoshli kishini obraziga o‘xshatib rivojlantirish kuchli bo‘ladi. Ularga biror so‘z yoki tanbeh bilan murojaat qilsangiz,u o‘zini mustaqil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chiqo oladigandek ko‘rsatadi. Vaholanki, hali o‘smirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan bo‘lishi mumkin. Kattalar, o‘qituvchilar o‘smirdagi bu jarayonni psixologik nuqtai nazaridan baholay olishlari, unga soxta pedagogik, yuzaki yondashmay, aksincha, unga o‘z imkoniyatlarini o‘stirishga o‘z ichki va tashqi qobiliyatlarini to‘g‘ri rivojlantirishga yo‘naltirishlari muhim hisoblanadi. O‘smir yoshdagи bolani birinchi galdagи intilishi, u o‘zini endi kichkina bola emas, balki katta bo‘lib qolganligini atrofdagilarga ishontirishdan iborat. Mustaqil ishlар qilishga uringan o‘smir shunday qilishga haqqi borligiga o‘zini-o‘zi ishontiradi, chunki men endi “katta bo‘lib qoldim” deb o‘ylaydi. Shuning uchun ham psixologlar “katta bo‘lib qolganlik tuyg‘usi” shaxsning o‘smirlilik yoshidagi eng asosiy yangilik sifatida talqin qiladilar. Bu yoshda kattalar o‘smirlarni bilib-bilmay qo‘yayotgan kamchilik va xatolarini ko‘pchilik ichida uyaltirib, kamsitib, qoralab emas, balki psixologik yo‘l bilan yondashgan holda yordam berish uni “katta bo‘lib qolganlik” tuyg‘usini so‘ndirib emas, balki katta odam qanday bo‘lishi va qanday talablarga javob berishi kerakligini anglatishi zarur. Demak, bu o‘smirni to‘laqonli psixik rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan hayotiy bir xislat ekanligini bilgan holda shu bilan bog‘liq salbiy ishlarni psixologik tabiatini to‘g‘ri tushunmog‘i va bolalarni o‘zlarini katta tutishlariga to‘sinqilik qilmaslik, aksincha ularning bunday

xatti-harakatlarini ijobiy baholashga intilishi kerak. O'smirlarni o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'lishi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

O'smirlar o'zini hurmat qilishini, o'z fikrini va qiziqishini himoya qilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baho beradilar. O'smirlarning psixik rivojlanishida yangi xislatlarning paydo bo'lishi

O'smirlik davrida, asosan, bilish jarayonlari yuqori darajada rivojlanadi. Bu yillarda o'smirlar uchun hayot davomida kerak bo'ladigan asosiy shaxsiy va tadbirkorlik xususiyatlari ochiq ko'rina boshlaydi. Xotira, mexanik xotira darajasidan mantiqiy xotira darajasiga ko'tariladi. Nutq rivojlangan, xilma-xil va boy tafakkur esa o'zining barcha ko'rinishlari: harakatli, obrazli, mantiqiy darajasida rivojlanadi. O'smirlarni endi turli amaliyat va aqliy faoliyatlarga o'rgatish mumkin. Shuningdek, bu davrda umumiy va maxsus layoqatlar shakllanadi va rivojlanadi.

O'smirlik davriga juda ko'p ziddiyatlar va qarama-qarshiliklar xos. Maktab dasturini o'zlashtirish va boshqa ishlar bilan bog'liq turli masalalarni yechishda ko'zga tashlanadigan o'smirlarning intellektual rivojlanganligi kattalarni ular bilan birga jiddiy muammolar bo'yicha fikrlashga undaydi, o'smirlarning o'zlarini ham bunga harakat qiladilar. Boshqa tomondan esa ayniqsa, kelajak kasb, xulq-atvor etikasi, o'z majburiyatlariga mas'ullik kabi muammolar muhokamasida infantillik (yosh bolalarga xos jismoniy va psixologik holat)ni kuzatish mumkin.

5-6 sinf o'quvchilariga sinfdagi o'zi egallagan mavqeiga katta e'tibor berish xususiyati xos. Ayniqsa, 6 sinfdan boshlab, o'quvchilar o'z tashqi ko'rinishlariga, shuningdek qarama-qarshi jinsdagi bolalar va ular bilan o'zaro munosabatlariga e'tibor bera boshlaydilar.

O'quv motivatsiyasida tengdoshlar orasida muayyan mavqeni egallah istagi ustunlik qiladi.

7-sinf o'quvchilarida esa o'z layoqatlarini rivojlantirishga xos qiziqish yuzaga keladi. 8-sinf o'quvchilari esa mustaqillik, o'ziga xoslik, do'stlik va o'rtoqlik bilan bog'liq bo'ladigan shaxsiy xislatlarni yuqori baholashadi. O'smirlarning ana shu ketma-ket yuzaga keladigan qiziqishlariga asoslangan holda faol ravishda irodaviy ishbilarmonlik va boshqa foydali sifatlarni rivojlantirishi mumkin.

O'smirlik davrida o'quv fanlarini turli o'qituvchilar o'qitishlari bilan kattalar shaxsi va faoliyatini baholashning yangi mezonlari ham shakllana boshlaydi. O'smirlik asosan, bilimli, talabchan, haqqoniy, o'quv materialini qiziqarli va tushunarli yo'l bilan yetkaza oladigan, o'quvchilarni ajratmaydigan, o'qituvchilarni ko'proq hurmat qiladilar va yaxshi ko'radilar. Ular o'qituvchi bilan munosabatlariga ham katta z'tibor beradilar.

10-15 yoshli bolalarning faoliyat motivlarida ham o‘zgarishlar amalga oshadi. Ilk o‘smirlilik davrida ko‘pchilik o‘smirlar o‘zlariga salbiy shaxsiy xarakteristika beradilar. Katta bo‘lgan sari o‘smirning o‘z-o‘ziga bergan bahosi differensial xarakter (xulq-atvoriga, ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini tutishga va ayrim xattiharakatlari)da namoyon bo‘la boshlaydi.

O‘smirlilik yoshidagi o‘quvchilarning emotsional xususiyatlari

O‘smirlilik davrida emotsional rivojlanishiga xos xususiyatlar

- Ba’zi vaziyatlarda o‘zini yaxshi nazorat qiluvchi o‘smir , ba’zida kuchli impulsivlikni namoyon etishi mumkin

O‘smirlilik yoshida, taxminan 13—14 yoshlarda, bolalarmi emotsional kechinmalarida katta o‘zgarishlar boshlanadi. Shu yoshdagi bolalarda ta’lim ta’siri ostida abstrakt-mantiqiy va tanqidiy tafakkur ancha o‘sadi. O‘smirlar dunyoqarashqarashlari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalar bilan qiziqa boshlaydilar, ularning kamalak va kamolot tashkilotlarida ishtirok qilishlari bunday qiziqishlarning o‘sishiga ko‘p jixatdan yordam beradi. Mana shularning hammasi xilma-xil intellektual va axloqiy hislarni o‘sishi uchun manba bo‘lib qoladi. O‘smirlarda xayol kuchli ravishda o‘sadi. Hislarning o‘zi xayolning o‘sishiga yordam beradi. va xayolning o‘zi ham xilma-xil chuqur emotsional kechinmalarning manbai bo‘lib qoladi. Kelajak to‘g‘risidagi orzular, qaxramonlik, romantika- shularning hammasi emotsional kechinmalarning manbaidir. Bu yoshda o‘z-o‘ziga baho berish hissi kuchli ravishda o‘sadi.

O‘smir yoshidagi bolalarning aloqa doirasining kengayishi va ularda ijtimoiy-siyosiy masalalarga qiziqish o‘sishi tufayli axloqiy hislar o‘smirlarhayotida katta o‘rin oladigan bo‘lib qoladi , ularda vatanparvarlik hissi yorqin namoyon bo‘ladi. Shu yoshda organizmda fiziologik o‘zgarishlar sodir bo‘lishi sababli emotsional qo‘zg‘alishlarning xarakterida ham o‘zgarish ro‘y beradi. Hislar kuchli ravishda

namoyon bo‘laveradi, lekin ko‘pincha bu hislar barqaror bo‘lmaydi. Boshqa yoshdagi bolalarga qaraganda o‘smirlarda injiqlik va arazlash ko‘p bo‘ladi.

6.4.O‘smirlik davrida shaxslararo munosabat

O‘smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi - bu do‘stlik, o‘rtoqlikdagi elementar normalarini aniqlash va egallashdir.O‘smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u to‘la o‘rtoqlik kodeksiga bo‘ysunadi. O‘smirlarni o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lishi g‘oyat katta ahamiyatga egadir. O‘smirlar do‘stlik,o‘rtoqlik va o‘zaro yordamlashyni hamma narsadan yuqori qo‘yadilar: ana shunday o‘zaro munosabatlar, o‘spirinlik yillarida ham davom eta beradi. Bunda o‘smirlar va ilk yoshdagi o‘spirin o‘quvchilarniig xulq-atvorlariga do‘stlari ota-onalar va pedagoglarga nisbatan bir necha marta kuchlirok ta’sir etadilar. Buni shu bilan tushuntirish mumkinki, o‘smir bolaning yetilmaganligi va tajribasizlgi uni tevarak-atrofdagi kimsalardan madad axtarishga majbur kiladi. O‘smir bolaga uning istaklarini tushunadngan va ularni amalga oshirishga yordam beradigai do‘st kerak. O‘smirning do‘stlari bilan muloqoti ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Tengdosh bolalar bilan prinsipial tenglik holatidagi munosabatlar muhitiga nisbatan o‘smirda alohida qiziqish bo‘ladi. Bu hol o‘smirda yuzaga keladigan shaxsiy kattalik hissining etik mazmuniga mos keladi. Kattalar bilan muloqotda bo‘lish tengdoshlari bilan bo‘lgan muloqotning o‘rnini bosa olmaydi.

Ota-onva o‘qituvchilar bilan muloqot ehtiyoji pasayib, tengdoshlar bilan muloqot ehtiyoji ortadi

O‘smir uchun tengdoshlari bilan bo‘lgan muloqot u mustaqil harakat qiladigan o‘zining shaxsiy munosabatlari muhitiga ajraladi. U bunga haqqim bor, deb o‘ylaydi, o‘z huquqlarini himoya qiladi va aynan shuning uchun ham o‘rtoqlari bilan bo‘lgan munosabatga kattalarning o‘rinsiz, qo‘pol aralashuvi o‘smirning xafagarchiligiga va noroziligiga olib keladi.

O‘smirda tengdoshlar bilan muloqot qilish va hamkorlikdagi faoliyatga intilish yaqqol namoyon bo‘ladi. Jamoa hayoti bilan yashash, yaqin o‘rtoqlar, do‘stga egabo‘lish xohishi – do‘stlar tomonidan qabul qilingan, tan olingan, hurmat qilingan bo‘lishdek kuchli xohishdir. Bu o‘smirning muhim talabiga aylanib boradi.

O‘smir uchun eng yoqimsiz vaziyat – jamoa va o‘rtoqlarining noroziligi, muloqot qilishni istamaslik, eng og‘ir jazo esa – ochiq yoki nooshkor aloqa uzish, gaplashmaslikdir.

O‘smirlar do‘stlik kodeksining muhim me’yorlari – sha’nini hurmat qilish, tenglik, sodiqlik, do‘stga yordam, to‘g‘ri so‘zlik.

Do‘stlik me’yorlarini egallash bolaning o‘smirlikdagi muhim yutug‘idir.

Do‘stlashish motivlari orasida emotsional yaqinlik va qiziqishlar o‘xshashligi ustun bo‘ladi.

Agarda u bunday do‘stni qarindoshlari vz pedagoglari orasidan topa olmasa, unday paytda u o‘z qiziqishlari va intilishlarini qo‘llab-quvvatlaydigan hamda undagi kamchiliklarni nimalar bilandir to‘ldira oladngan odamni begona katta kishilar yoki o‘z tengqurlari orasidan albatta topadi.

O‘z tengdoshlari bilan tenglik asosida qilingan munosabat asosida o‘smir alohida bir ijtimoiy munosabatlar mifikabini o‘taydi. O‘zaro qiziqishlar, atrof-dunyon, bir-birlarini o‘zligini anglashlari va tushunishlari ular uchun juda qimmatlidir. O‘smirlar uchun uy vazifalari, uy ishlari bo‘yicha majburiyatlarni bajarishga qaraganda tengdoshlari bilan muloqot qilish muhimrokdir. O‘z sirlarini bola endi ota-onasiga emas, balki tengdoshiga ko‘proq ishonadi. O‘z tengdoshlari bilan muloqot va munosabat jarayonida o‘z shaxsini erkinlik bilan to‘la namoyon eta oladi. Shaxsiy erkinlikni u katta bo‘lish xuquqi deb anglaydi. O‘smirning o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lishi g‘oyat katta ahamiyatga egaekanligini yaxshi bilgan tajribali o‘qituvchilar sinfda ham o‘quvchilarning ayrim kichik –kichik guruhlari orasida ijobiy ijtimoiy fikrni shakllantirishga katta e’tibor beradilar, o‘smirlarga ularning yaqin do‘stlari orqali ta’sir ko‘rsatishga harakat qiladilar.

O‘smirlar davrida affiliatsiya, ya’ni muayyan guruhgaga mansub bo‘lish ehtiyoji yuqori darajaga yetadi.

Ayrim o‘quvchilarning (ayniqsa o‘qishda o‘rqada qoladigan va “tarbiyasi qiyin” bo‘lgan o‘quvchilarning) sinf jamoasidagi shaxslararo munosabatlar tizimidan “tushib qolishlariga” yo‘l qo‘ymaydilar.

O‘smirlarning ota-onasi, kattalar bilan qiladigan muloqoti xarakteri ularning katta bo‘lganlik hissi asosida tuzilgan bo‘ladi. Kattalar tomonidan qilinadigan o‘smirlarning haq-huquqlarini cheklashlariga bildirgan qarshilik va e’tirozlariga o‘zları ham qattik qayg‘uradilar. Ular muloqotda kattalarning qo‘llab-quvvatlashlariga ehtiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat o‘smirga kattalarni yaxshiroq tushunishlari uchun yordam beradi. O‘smir o‘zida bo‘layotgan o‘zgarishlar, uni tashvishga solayotgan muammolar haqida kattalar bilan bo‘lishishga katta ehtiyoj sezadi, lekin buni hech qachon birinchi bo‘lib o‘zi boshlamaydi. O‘smir o‘ziga nisbatan yosh bolalardek qilinadigan muomala-munosabatiga qattiq norozilik bildiradi, o‘smirlar muloqoti nihoyatda o‘zgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. O‘zini kattalardek his qilish tuyg‘usi bolaning shaxsan o‘ziga bo‘lgan munosabatini muayyan darajada o‘zgartiradi va har qanday ichki munosabat singari bu ham tashqi munosabatlarning ta’siri ostida,

mazkur shaxsga nisbatan boshqa odamlarning munosabatlari tashkil topadi. Shuning uchun o'smir o'zi haqida atrofdagi kishilar qanday fikrga kelishi to'g'risida ko'p o'ylaydi hamda buning uchun qulay muhit yaratish yo'llarini faollik bilan izlaydi. Bu shunday muhit bo'lmosg'i kerakki, undagi munosabatlar endi o'smirning katta kishi, mustaqil odam bo'lib qolganligini yaqqol namoyon bo'lishini istaydi. Har bir o'smir bilan muloqotda uning shaxsidagi eng yaxshi tomonlarni topa bilish, nimaga qobiliyati bor ekanligini aniqlab olish hamda ularga tayangan holda o'smirning o'ziga bo'lgan ishonchini har tomonlama qo'llab-quvvatlash g'oyat muhimdir. Aks holda tarbiya sohasida katta qiyinchiliklar kelib chiqishi muqarrar. O'smir o'ziga yaqin bo'lgan kishilarning ko'z o'ngida o'z shaxsining mustaqilligini tasdiqlash, o'zligini bildirib, o'z "men" ini anglatish maqsadida u yoki bu darajadagi o'z imkoniyatidan tashqari ishlarga qo'l urishga va shu orqali o'z shaxsining ta'sirini atrofdagi kishilarga o'tkazishga harakat qilib ko'rishga majbur bo'ladi. Basharti, bola o'zini ijobiy tomondan ko'rsatishning ilojini topa olmasa, u holda psixologik ehtiyoj tufayli u salbiy ishlarda o'zini ko'rsatishi, o'z kamchiliklarini oshirib ko'rsatishi, qilish mumkin bo'limgan ishlarni atayin qilishi, ko'proq o'jarlik va qaysarlik qilishi va boshqa salbiy ishlarni qilishi mumkin. Ushbu yoshdagi bolalarning o'z-o'zini hurmat qilish tuyg'usini shakllantirish uning shaxsi rivojida muhim hisoblanadi. Bunda o'qituvchi bolaning sinf va maktab jamoasi oldidagi obro'sini ko'tarish yo'llarini izlashi turli sohalardagi yutuqlarini ko'pchilikka ma'lum qilib, xato va kamchiliklarini yo'qotishda donolik bilan harakat qilishi uning o'z kuch va imkoniyatlariga ishonishiga zamin yaratadi. Bu bilan o'smirda shakllanib kelayotgan "katta kishi" bo'lib qolish tuyg'usini hurmat qilishini bildiradi, o'qituvchi o'smirning zarur munosabatlarini yo'lga qo'yishida unga zarur kishiga aylanadi.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin o'zgarishi bilan aqliy faoliyatida ham burishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, o'quvchi bilan o'qituvchi muloqotida, kattalar bilan o'smirlarning muomalasida qat'iy o'zgarishlar jarayonida qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ro'y beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon qilish shakli, uslubi va usullari o'smirni qoniqtirmay qo'yadi.

Z.T.Nishanova rahbarligi ostida N.Sh.Mullaboeva tomonidan "O'smirlarda yolg'izlik hissi shakllanishining psixoprofilaktikasi va psixokorreksiysi" mavzuida ilmiy tadqiqot olib borildi. O'smirlarda yolg'izlik hissi namoyon bo'lishidagi jins farqlari aniqlandi.

Odobli, dilkash o'smir kutilmaganda qaysar, intizomsiz, qo'pol, serzarda bo'lib qoladi. O'smir xulqidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi va ota-onasini qattiq tashvishga soladi.

Xo'sh, o'smirlarning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch nima? O'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch - uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi ehtiyojlar bilan ularni qondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qaramaqarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni o'smirning psixologik kamolotni ta'minlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish, uning shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib toptirish orqali asta-sekin yo'qotish mumkin.

Ota-onalarning o'smirga shu erkinlikni bermasligi yoki o'smirning shunday deb bilishi natijasida, ular ota-onaga qarshi pozitsiyada bo'ladilar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ana shu muloqot va munosabat asosida o'smirlarda g'urur hissi shakllana boshlaydi. Albatta, g'urur me'yor va qoidalari kattalardan o'rganiladi, lekin o'z g'ururini qanday himoya qilishi o'smirlarning alohida nazoratida bo'ladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

- 1.O'smirlik davrining asosiy psixik xususiyatlari.
- 2.O'smirlik davridagi yetakchi faoliyat turi.
- 3.O'quv faoliyatining qayta tuzilishi hamda o'smirdagi bilish jarayonlarining rivojlanishi.
- 4.O'smirlik davri krizisi, sabablari va namoyon bo'lishi.
- 5.«Tarbiyasi qiyin» o'smir xulq-atvoridagi salbiy xususiyatlar va ularga psixologik yondoshuv.
- 6.O'smirlik yoshida individual yondoshuv.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. O'smirlik davri necha yoshlarda ro'y beradi?

- A) 10-11 yoshdan 14-15 yoshgacha;
- B) 17 yoshdan 19 yoshgacha;
- V) 7-10 yoshdan 16-17 yoshgacha.

2. O'smirlik yoshiga o'tishda yuzaga keladigan asosiy qayta shakllanish nimalardan iborat?

- A) Bolaning tasavvurlari o'z bolaligi haqida emas, balki o'zining katta bo'lganligini his etishidan;
- B) Negativizm, janjallik holatlari, o'zini bola deb hisoblashni istamasligida;

V) Mustaqillikka intilish, tevarak-atrofdagilarga nisbatan tanqidiy munosabatlarda bo‘lishida.

3. O‘smirlar bilan kattalar o‘rtasidagi nizolarning kelib chiqish sabablari nimalarda aks etadi?

- A) Ota-onalarning o‘smirlarni “kattalashish” darajasini og‘ir kechirishlarida;
- B) Kattalarda o‘smirlarga nisbatan bo‘ladigan munosabatlar kichkina bolaga bo‘lgan munosabatdek saqlanib qolishida;
- V) O‘smirlarning moddiy tomondan kattalarga butunlay bog‘liq bo‘lib turishida.

4. O‘smirlik yoshida o‘zaro munosabatlarning xususiyatlari va “tanglik” davrining kechishi nima bilan aniqlanadi.

- A) O‘smirning ijtimoiy mavqeい kattalar olamiga o‘tishi bilan;
- B) O‘smir organizmida anatomik- fiziologik o‘zgarishlarning xarakteri bilan;
- V) O‘smirda o‘qish motivlarining asta- sekin tarkib topishi bilan.

5. O‘smirlik davrida aqliy rivojlanish nimalarda aks etadi?

- A) Nutqning faollashuvi, dunyoqarashning o‘sishida;
- B) Bilish jarayonlari rivojlanishining jadallahishida;
- V) Barcha javoblar to‘g‘ri.

6.”Tarbiyasi qiyin” o‘smirlarni keltirib chiqaruvchi sabablarni aniqlang.

- A) Shaxsning psixik o‘sishidagi kamchiliklar, iordaning bo‘shligi;
- B) Shaxsning biologik nuqsonlari, shaxs tarbiyasidagi nuqsonlar, psixik kamolotidagi, məktəb təlimi və tarbiyasidagi kamchiliklar, məktəbdən təşəqqüs mühitdəki nuqsonlar;
- V) Öləlvət nizolar, əyləndə pedagoqik- psixologik bilimlarning yetişməsligi və təngqurlarının təsiri.

VII BOB. ILK O‘SPIRINLIK YOSHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Reja:

1. İlk o‘spirinlik davrining psixik xususiyatlari.
2. Xorijiy psixologiyada ilk o‘spirinlik haqida nazariyalar.

3. Ilk o'spirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish.
4. Ilk o'spirinlik davrida do'stlashish muammosi.
5. Ilk o'spirinlik davrida o'z-o'zini anglashning rivojlanishi.
6. Ilk o'spirinlik davrida o'quv kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi.
7. Ilk o'spirinlik davrida kasbga yo'naltirishning psixologik muammolari.

Mavzuning o'quv maqsadi:

Ta'limiy: Talabalarga ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari, bu davrdagi aqliy va emotsional rivojlanish, shaxs xususiyatlari haqida tushuntirish va anglatishdan iborat.

Tarbiyaviy: ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari bilan tanishtirish orqali shaxsda o'z-o'zini boshqarishni, irodaviy va shaxsiy sifatlarni tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi: Talabalarda ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarini rivojlantirish.

7.1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari

Ilk o'spirinlik davri «kamolot bo'sag'asi» deb ta'riflanadi. Bu kamolot bosqichi fiziologik, psixologik va ijtimoiy chegaralarni o'z ichiga oladi. Psixologiya fani o'spirinlik muammosini kompleks o'rganishni da'vat etadi.

Bu juda qiyin masala, chunki psixofiziologik taraqqiyot sur'ati bilan uning bosqichlari ijtimoiy yetilish muddati bilan hamma vaqt ham to'g'ri kelavermaydi. Akseleratsiya natijasida bugungi bolalarimizning taraqqiyoti avvalgi avlodlarga nisbatan o'rtacha ikki-uch yil avval etilmoqda. Fiziologlar bu jarayonni 2-darajali jinsiy belgilarning paydo bo'lishiga qarab, 3-ta bosqichga ajratadilar:

I bosqich-

prepubertat;

II bosqich - pubertat;

III bosqich - postpubertat.

Yosh psixologiyasi o'spirinlikning yoshini 1-2 bosqichlar bilan bog'lab kelar edi. Akseleratsiya munosabati bilan o'spirinlik yoshining chegarasi endi 15-16 dan 18 yoshgacha bo'lmoqda. Demak, o'spirinlik ham oldin boshlanadi. Lekin, bu taraqqiyot davrining konkret mazmuni birinchi navbatda ijtimoiy sharoitlar bilan belgilanadi. Yoshlarning jamiyatda tutgan o'rni, ularning mavqeい, ular

egallaydigan bilimlarning hajmi va bir qator boshqa faktorlar ijtimoiy sharoitlarga bog‘liqdir.

Ilk o‘spirinlik yoshi bolalarning 15 yoshdan 18 yoshgacha bo‘lgan taraqqiyot davrini o‘z ichiga oladi. Bu akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilaridir. Bo‘yning o‘sishi o‘spirin qizlarda 15-16 yoshgacha, o‘g‘il bolalarda 17-18 yoshgacha davom etadi. Bu yoshda muskullar kuchi tez o‘sadi. Masalan, 18 yoshli bola muskul kuchi 12 yoshli bolaga nisbatan 2 baravar ko‘p bo‘ladi. Jismoniy taraqqiyot, asosan, to‘g‘ri ovqatlanish rejimiga va jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishiga ko‘p jihatdan bog‘liq. Jinsiy taraqqiyot jihatdan bu yoshdagи ko‘pchilik yigit va qizlar postpubertat (tugallanuvchi) davrda bo‘ladilar. Bularning jismoniy rivojlanishi katta yoshdagи odamning jismoniy rivojlanishidan kam fark qiladi. Bo‘yning va organizmning notekis o‘sishi va rivojlanish davri tugallanadi, hamda jismoniy rivojlanishning nisbatan birmuncha tekis davri boshlanadi. O‘spirinlik yoshida jismoniy sifatlar (bo‘y, og‘irlik) nisbatan barqaror darajaga yetgan bo‘ladi. Shuningdek, muskul kuchi va ishchanlik qobiliyati sezilarli darajada ortadi. Ko‘krak qafasining hajmi kengayadi, skelet, naychasimon suyaklar qattqlashadi, to‘qimalar va a’zolarning shakllanishi va funksional taraqqiyoti tugallanadi. Odatda bu yoshda yurak va qon tomirlarning rivojlanishida o‘smirlarga xos bo‘lgan notekislik endi tekislashadi, qon bosimi baravarlashadi, ichki sekresiya bezlari bir me’yorda ishlay boshlaydi. Nerv sistemasining va xususan, miya rivojlanishidagi o‘zgarishlar ma’lum bo‘lib qoladi. Lekin, bu o‘zgarishlar miya massasining ortishi hisobiga emas, balki miyaning ichki xujayralari tuzilishining murakkablashuvi hisobiga ro‘y beradi. Bosh miya po‘stining qismlarida assotsiativ to‘qimalarning miqdori ko‘payadi. Natijada o‘qish va mehnat jarayonida katta (yarim shar) qatlaming analitik-sintetik faoliyati murakkablashadi. Jinsiy yetilish muddati irqiy va milliy xususiyatlarga va iqlimga bog‘liq bo‘lmaydi.

Ilk o‘spirinlik davrini ikkinchi o‘tish davri deb hisoblash mumkin. Agar birinchi o‘tish davridagi ko‘proq bolalikka yaqin bo‘lsa, ikkinchi o‘tish davrida bo‘lgan o‘spirin ko‘proq yoshlik davriga yaqindir va shu jihatidan o‘rganiladi hamda tadqiq etiladi. Ilk o‘spirinlik davri, asosan, unda mustaqil hayotning boshlanishi (o‘rta maktabni tamomlab, litsey, kollejlarga kirishi) bilan xarakterlanadi. Hayotdagи bu o‘zgarishlar ilk o‘spirinlik shaxsiga, uni o‘zini anglashiga ta’sir ko‘rsatadi.

O‘smirlardan farqli o‘laroq ilk o‘spirinlar katta hayotni tasavvur etmaydilar, balki unda ishtirok etadilar.

Uning mustaqilligi ortishi bilan bir qatorda kattalarning unga munosabatlari ham o‘zgaradi. Kattalar o‘smirga ko‘proq bola deb qarasalar, ilk o‘spirin yoshdagilarga katta odamdek munosabatda bo‘ladilar. Ilk o‘spirinlar hayotda o‘z

o‘rnini topishga nisbatan intilishni anglagan holatida bo‘la boshlaydilar. U o‘z hayotiy rejalarini amalga oshirish uchun harakat qila boshlaydi va ma’lum bir kasbni egallay boshlaydi yoki shu soha bo‘yicha akademik litseylarda o‘qishini davom ettiradi. O‘spirinlar tanlagen sohalari yoki kasblarida juda katta yangiliklar, kashfiyotlar qilgilar keladi, lekin asta-sekinlik bilan yangilik va kashfiyotlar qilish uchun ularda bilim va tajriba yetishmayotganligini, buning uchun ko‘prok o‘qish va o‘rganishlari kerakligini anglay boshlaydilar.

O‘spirin - bola bilan katga odam o‘rtasidagi oraliq mavqeni egallaydi. Bolaning jamiyatda tutgan o‘rni kattalarga bog‘likdir, kattalar ularga hayot faoliyatining asosiy mazmun va yo‘nalishini belgilab beradilar. Bolaning bajaradigan roli kattalar roldan sifat jihatdan farq qiladi. Hayot faoliyati murakkablashgan sari, o‘spirinlarda ijtimoiy rollar kengligi faqat miqdor tomondangina kengayib qolmay, balki sifat tomonidan ham o‘zgarib boradi. Masalan: 16 yoshda pasport oladi; 18 yoshidan faol saylash huquqiga va oila qurish imkoniyatiga egabo‘ladi, o‘spirin jinoiy shlar uchun javobgar bo‘ladi. Ba’zi o‘spirinlar bu yoshdan boshlab ishlay boshlaydilar. Kasb tanlash haqida o‘ylay boshlaydilar. Lekin, shunga qaramay o‘spirinlarda kattalarga qaramlik xususiyatlari saqlanib qoladi.

O‘spirinlar (16-18 yoshlar) o‘zlarining psixologik xususiyatlari bilan boshqa yosh davrdagi bolalardan keskin farq qiladilar. Jismoniy hamda aqliy jihatdan voyaga yetgan, kamolotga erishgan, dunyoqarashi, o‘z-o‘zini Mustaqil hayotga tayyorgarligini o‘z-o‘zini anglashi bilan motivlar bu davrda yetakchi o‘rinni egallaydi. Motivlar tizimida jamiyatning to‘laqonli a’zosi bo‘lishga intilish, insonlarga naf keltirish kabi ijtimoiy motivlar ustunlik qiladi. Bu davrda o‘spirinlarning kelgusi hayoti va tanlayotgan kasbiy rejalariga ko‘ra fanlarga nisbatan qiziqishlari o‘zgaradi, o‘spirinning fanlarga hamda shu fan o‘qituvchilariga nisbatan munosabati o‘zgaradi. O‘spirinlik davrida o‘zi ko‘zlagan maqsadlariga erishishga asoslangan motivlar birinchi o‘ringa ko‘tariladi. O‘smirlar o‘zlarining o‘qishga bo‘lgan munosabatlari va ularning o‘qish-o‘rganishga undovchi sabablarni yaxshi anglaydilar. O‘spirinlik yoshida boshdan kechiriladigan his-tuyg‘ularning boyligi, xilma-xilligi bilan, hayotning turli tomonlariga emotsional munosabatda bo‘lishi bilan ajralib turadi. Axloqiy va ijtimoiy, siyosiy hislarning rivojlanishi ayniqsa xarakterlidir. Ular odatda muayyan axloqiy talablar bilan o‘zaro to‘g‘ri munosabatda bo‘ladilar. Boshdan kechirgan his-tuyg‘ularni anglab yetish mahorati ham rivojlanadi. O‘spirinlik yoshida o‘quvchilarda o‘rtoklik hissining rivoj topishi xarakterlidir. Rossiya psixologlari I.V.Straxov bilan A.L.Shnirman tadqiqotlarining ko‘rsatishicha, o‘spirinlik yoshidagi do‘stlik, o‘smirlilik yoshidagi do‘stlikdan ba’zi bir xususiyatlari bilan farq qiladi.

O‘spirinlarda do‘stlik motivlari ancha chuqurroq bo‘ladi. Bularda -oshkorlik, o‘zaro ishonch, talabchanlik, sadoqat, birqalikda doimiy yordam ko‘rsatish,

kamchiliklarni tugatish, do'stiga yordam berish, o'zaro hurmat, bir-birini tushunish va hokazo.

Do'stlik hislari ancha sermazmun bo'lib, qiziqishlar faoliyatning keng doirasini qamrab oladi.

3) Do'stlik emotsional bo'lib, do'sti kechirayotgan hislarga javob bera olish qobiliyatiga egabo'ladi.

O'spirinlik yoshidagi do'stlik ko'pincha butun umr bo'yil davom etadi. O'rtoqlik munosabatlari jamoani jipslashtirishga yordam beradi, uning hayotiy faoliyatini oshiradi. Yoningda o'rtog'ing borligini his qilishning o'ziyoq qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi. O'spirinlar do'stlik, samimiylilik, emotsional sofdillik kabi xislatlarni birinchi o'ringa qo'yishadi. Do'stlar bir-birlari bilan yuraklarini bo'shatadilar. Do'stlarga samimiy mehribonlik shaxsining reflektivlik darajasiga hamda uning emotsional hayot xususiyatlariga bog'liqidir. O'spirin hamma vaqt rostgo'y, samimiy bo'lishni istaydi.

O'spirinlik yoshida alohida bir his - sevgi paydo bo'ladi. Bu maktab o'quvchisining emotsional hayotida yangi bir holat hisoblanadi. O'spirinlik sevgisi sof, pokiza, beg'ubor, xilma-xil kechinmalarga boy, muloyim, xayolga berilish va samimiyat belgilariga egabo'ladi. Yigit va qizlarimizning sevgini boshdan kechirishida bir-birlarini hurmat qilish, do'stlik, o'zaro yordam, bir-birini tushunish kabi xislatlar xarakterli bo'lib, ular bir-birlaridagi yuksak ma'naviy sifatlarni qadrlaydilar. Yigit va qiz bolalar o'rtasidagi munosabatlar o'spirinlik yoshida faollashgan bo'ladi. O'rtoqlariga nisbatan munosabatlar doirasi kengayadi, Ayniqsa, qizlarda aralash do'stlik ehtiyojlari kengayadi. 16-17 yoshlarda bolalarga xos birinchi jinsiy moyillik va sevgi ehtiyojlari ko'rina boshlaydi. Ikki jins o'rtasidagi o'zaro munosabat masalasi asosiy muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi. O'spirinlarda sevgi hissi bir qancha holatlarga boqliq. Birinchidan - jinsiy yetilish; ikkinchidan - ishonadigan, suyanadigan va har qanday nozik masalalar bo'yicha gaplashish mumkin bo'lgan do'stga ehtiyoj; uchinchidan - bu tabiiy insoniy ehtiyoj hisoblanib, inson ko'pincha o'zini yolg'iz his qilganida kuchli emotsional bog'liqlikka intiladi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha bunday tuyg'u kuchaygan shaklda birinchi bor ilk o'spirinlik davrida yuzaga keladi. Ilk o'spirinlar yolg'iz bo'lishni istamaganliklari uchun o'zları faol ravishda o'zaro yaqin muloqot, bir-birlari bilan intim munosabatni izlaydilar. Ba'zan o'spirinlar bu hislarga shunchalik berilib ketadilarki, boshqa narsalar mayjudligi haqida mutlaqo unutib qo'yadilar. Bu davrda o'spirinlarda sevish mumkin bo'lgan qiz yoki yigit ideali paydo bo'ladi va ko'p yillar davrida bu ideal saqlanib turadi. O'spirinlar tasavvuridagi ideal kimnidir yoqtirishiga, sevishiga turtki bo'ladi. O'spirinlarning ideal obrazlari ba'zan real bo'lmaydi, ya'ni ular hech kimni «unga»

o‘xshatmaydilar. Bu esa ularda ishonchsizlik hamda yolg‘izlik hissini ham yuzaga keltirishi mumkin. Ilk o‘spirinlarga shu mavzuda badiiy adabiyotlar o‘qish, kinofilmlar, teatrlar tomosha qilishni tavsiya etish hamda turli suhbatlar o‘tkazish, ularga o‘zlarini kelgusi hayotlarini o‘zlariga mos turmush o‘rtoqlar topish masalasiga jiddiyroq yondoshishlariga yordam beradi.

7.2.Ilk o‘spirinlik davrida aqliy rivojlanish

Yuqori sinf o‘quvchilarining bilish jarayonlari turli nuqtai nazarlarni tahlil etishga va bu masala bo‘yicha har tomonlama o‘ylagan o‘z fikrini berishga yordam bera oladi. Bu yoshdagi o‘spirinlar atrofdagi turli voqeа-hodisalardagi haqiqatni bilishga intiladi. Ularning tayyor yechimlar, ma’lumotlar emas, balki shu yechim va ma’lumotlarni o‘zlari mulohaza yurgizib, qidirish jarayonining o‘zi ko‘proq qiziqtiradi. Bu borada turli masalalar bo‘yicha bahs va munozaralar yuritishga va ularning fikrlarini isbotlashga juda qiziqadilar. O‘spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivoji faol ravishda davom etadi. Lekin, bu rivojlanish o‘spirinning o‘ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. Bu davrga kelib, o‘spirinlar to‘la ravishda mantiqiy tafakkurga egabo‘ladilar, nazariy fikr yuritib, o‘zlarini-o‘zlari tahlil eta oladilar. Ular endi bemalol axloqiy, siyosiy va boshqa mavzularda bahslasha olib, o‘z munosabatlarini bildira oladilar. O‘spirinlik davrida bolalar juda ko‘p ilmiy tushunchalarni o‘zlashtirib, ulardan turli masala va muammolarni yengishda foydalana oladilar. O‘spirinning o‘z-o‘zini anglashi o‘quv, mehnat va muloqot motivatsiyalarini o‘zgarishida o‘z aksini topadi. Bu davrda, bolada yangi faoliyatlar yuzaga kelib, psixik rivojlanishida yangi bosqich boshlanadi.

O‘spirinlik yoshi o‘qish, menat , muloot singari yetakchi faoliyatlar asosida umumiy va maxsus layoatlarning rivojlanayotganligi bilan xarakterlanadi. O‘spirinlik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi faol kechadi. Lekin, bu rivojlanish o‘spirinning o‘ziga va uning atrofidagi kuzatuvchilarga kam seziladi. O‘spirinlik davriga kelib, juda ko‘p bolalarda o‘z faoliyatlarini oldindan rejallashtirish layoqati yaxshi rivojlangan bo‘ladi. Shuningdek, o‘z-o‘zini boshqarish ham o‘spirinlik yoshidagi bolalarda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

O‘spirinning o‘quv mashg‘ulotiga munosabati o‘z xususiyati va mazmuni jihatidan boshqa yoshdagi o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi munosabatidan tubdan farq qiladi. O‘quv rejasi va dasturning murakkablashuvi, yangi fan va mavzularning kiritilishi, o‘zlashtirilishi nazariy tafakkur yordamida amalga oshirishni taqozo etadi. Ana shundan kelib chiqqan holda, o‘quvchilarning o‘qishga munosabati ham o‘zgaradi, ular ayrim fanlarga tanlab munosabatda bo‘la

boshlaydilar. O'spirin o'quvchilarning o'quv fanlariga munosabatlari quyidagi holatlarga bog'liqdir:

Fanning dunyoarashdagi roliga.

Fanning bilishdagi axamiyatiga .

Fanning ijtimoiy axamiyatiga .

Fanning amaliy axamiyatiga .

Fanning o'zlashtirish darajasiga.

Fanning o'zlashtirish uslubiyotiga.

O'spirinlik davrida bilishga oid qiziqish ko'lami tobora amaliy xususiyat kasb eta boshlaydi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy masalalarga, texnika, tabiatga, osmon jismlariga, sport va hokazolarga qiziqishi kuchayadi. O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik yanada takomillashib boradi, mantiqiy xotirasi, esda olib qolishining oqilona yo'li, vositalari ta'lim jarayonida yetakchi vazifani ado eta boshlaydi. Mazkur pallada o'spirinlarning tafakkuri tobora faol, mustaqil va ijodiy xususiyat kasb eta boshlaydi. Tafakkur rivojlanishi bilan birgalikda o'quvchilarning nutq madaniyati rivojlanadi. O'spirin turli janrdagi adabiy asarlarni o'qishi, tushunishi orqali mustaqil fikr yuritish, mulohaza qilish va munozaraga kirishishga o'rganib boradi. O'spirinlik tafakkurining sifatiga uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, mustaqilligi, samaradorligi, tezligi kabilar kiradi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarak-atrofdagi voqelik to'g'risida qancha miqdorda mulohazalar, muhokamalar va tushunchalar joy olganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda esa, moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari, ularning o'zaro bog'lanish va munosabatlari o'spirinning fikrlash faoliyatida to'liq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi o'zining mazmundorligi va chuqurligi sifatlari bilan muntazam bog'liq bo'ladi. Tafakkurning mustaqilligi deganda o'spirinning shaxsiy tashabbusi bilan o'z oldiga yangi vazifalar qo'ya bilishi, bu vazifalarni hech kimning yordamisiz, oqilona usullar bilan mustaqil hal qilish uquvchanligani tushunish kerak. Tafakkurning tezligi qo'yilgan savolga to'liq javob olingan vaqt bilan belgilanadi.

Ayrim qiz va yigitlar aqliy rivojlanishdan orqada bo'lib, o'quv materiallarini o'zlashtirishga ulgurmaydilar yoki qiynaladilar, ular tevarak-atrofdagi voqelikni bilib olish maqsadida umumlashtiruvchi tushunchalardan foydalanishni bilmaydilar, chunki bu tushunchalar, xulosalar, fikrlar, hodisa va faktlarni tadqiq qilishni yodlab oladilar. Bolalarni aqliy jihatdan rivojlantirish uchun ularning o'qish faoliyatlarini faollashtirish va ularning bilimlarini ongli ravishda o'stirish kerak.

Ta'limda onglilik o'quvchining yuqori darajasidagi faolligi bilan ta'minlanadi. Bilimlarini faol faoliyat ko'rsatib o'zlashtirganda, o'quvchilar bu bilimlarni yaxshi tushunibgina qolmay, ularni amaliy faoliyatda qo'llashga ham o'rganadilar. G.E.Zalesskiy o'quvchilarga ijtimoiy masalalar, iqtisodiy hamda ijtimoiy faktlar va hodisalarni mustaqil ravishda ilmiy tahlil qilish va ularga baho berish usullarini maxsus o'rgatish muhim va zarurligini tadqiqot asosida ko'rsatib bergen. Bu o'rinda o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini faollashtirishga, to'g'ri rahbarlik qilgan holda tanishish lozim. O'spirinlarning aqliy jihatdan rivojlanishida nazariy tafakkurning roli kattadir. O'spirin adabiy asarlarni o'qish va tushuntirish orqali mustaqil fikrlash, mulohaza yuritish va munozaralarga o'rgana boradi. Unda astasekin tabiat va jamiyat haqida o'zining nuqtai nazari, e'tiqodi, qarashi shakllanadi. Ma'lumki, shaxsning ana shu fazilatlari unda fikrlash, mustaqil o'yash, to'g'ri hukm va xulosalar chiqarish, qat'iy qarorga kela olishi natijasidir. O'spirinlarning adabiy asarni baholashi, u haqda shaxsiy fikrlarni bildirishi, muammoning tomonlari yuzasidan bahslashuvi insoniy xislatlarning muayyan darajada ishtirok etishi aql tanqidligining aynan o'zginasidir. Turmushda uchraydigan noo'rin tanqidiylik esa o'spirinning badiiy didi va hayotiy tajribasi zaifligidir. O'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchilar tafakkuridagi tanqidiylikni haqqoniylilik darajasiga ko'tarishdan, ularga voqelikka odilona, oqilona, tanqidiy nuqtanazardan qarashni o'rgatishdan iborat. O'spirinlarda moddiy dunyo to'g'risida shaxsiy fikrlar, mulohazalar, ilmiy dunyoqarash tarkib topganidan keyingina tafakkurning tanqidiylik xususiyati rivojiana boshlaydi. Aql tanqidiyligining rivojlanishi o'quv materiallarini puxta o'zlashtirishta, ta'lim jarayonida tashabbuskorlikka, voqelikni isbotlash va asoslash ko'nikmalari tarkib topishiga imkon yaratadi. Hodisalar to'g'risida hukm va xulosa chiqarish, tasdiqlash yoki

inkor qilish qobiliyatini rivojlantiradi. O'spirin qobiliyati va iste'dodi ta'lim jarayonida, mehnat faoliyatida rivojlanadi. Qobiliyatning o'sishi bilimlar, ko'nikmalar, malakalarning sifatiga bog'liq bo'lib, shaxsning kamol topish jarayoniga qo'shilib ketadi. Demak, mакtabda o'tiladigan, darslar, laboratoriya ishlari, amaliy mashg'ulotlar, referat, konspekt yozish kabi faoliyat turlari o'spirinlar o'zlashtirish uchun zarur materiallarni mustaqil holda tushunishga olib keladi. Bularning barchasi ilmiy-nazariy tafakkurning shakllanishiga, tevarak atrofdagi vokelikning umumiyligini qonuniyatlarini o'sishiga, aqliy imkoniyatlarining vujudga kelishiga, tabiat va jamiyat rivojlanishining qonunlarini anglashiga muhim shart-sharoit yaratadi. Yuqoridaqilardan ko'rinish turibdiki, o'smirlik yoshida o'quvchilar aqliy faoliyatining omillari va usullari bilan qurollangan bo'ladilar.

Shunga ko'ra har kim qobiliyatiga yarasha kasb-hunar tanlasa, bu sohada muvaffaqiyatli mehnat qilsa, ijtimoiy turmush taraqqiyotiga muhim hissa qo'shgan bo'ladi. O'spirinlarni kasbga yo'naltirishda ularning his-tuyg'u va irodalarini hisobga olishning ham muhim ahamiyati bor. Chunki o'quvchilarning his-tuyg'usi, kayfiyati, hayajonli holatlarda e'tiborga olinmasa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. O'spirinlar u yoki bu kasbni o'z ixtiyorlari bilan ongli ravishda tanlashlari uchun ular mustaqillik, dadillik, qat'iylik, o'zini tuta bilish, chidamlilik, sabr-toqat kabi umuminsoniy xislatlarga egabो'lishlari kerak. Mehnat qilishda muqaddas burchni bajarish istagi, maqsadning aniqligi, hunar o'rganishga ishtiyoqmandlik mazkur fazilatlarning shakllanishiga ijobjiy ta'sir ko'rsatadi.

O'spirinlar aqliy rivojlanishda tasavvurning ahamiyati juda katta, chunki inson biron bir ishni qilishga kirishar ekan, albatta uning natijasini tasavvur eta olishi kerak. Tasavvursiz hech qanday ishni to'g'ri rejalshtirish mumkin emas. O'spirinda tasavvur qila olish layoqati yaxshi rivojlangan bo'lsagina, u o'z hayotidagi idealni tasavvur eta oladi, shunga ko'ra uzoq va yaqin rejalarini tuzadi.

Hozirgi yigit va qizlarni 30-40 yil avvalgi tengqurlari bilan solishtirganda, ularning umumiyligini saviyalari naqadar o'sganligini ko'rish mumkin. Intellektual qiziqishlar doirasi keng va ko'pqirralidir. O'spirinlar radio, televidenie, ilmiy-ommabop asarlar, kinofilmlar, fan va texnika taraqqiyotida muhim rol o'ynamoqda. O'spirinlarning qiziqishlari aksariyat hollarda o'zi tanlagan kasb va yo'naliishi shuningdek, hayotiy rejalariga assoslangandir. O'spirinlik yoshiga kelib, yigit va qizlarning dunyoqarashlari yuksak pog'onaga ko'tarila boshlaydi. Bu esa o'spirinning tashki olamni tushunishiga, baholashiga bo'lgan munosabatlarini aniqlashga yordam beradi. O'spirinlarning dunyoqarashi endi ularning ilmiy, falsafiy, siyosiy va diniy qarashlari tizimidan iboratdir.

Hayotda turli xil kasblar mavjud. Bir odam bir necha xil kasblarni egallashi mumkin, lekin shu bilan birga har bir kasb shu qadar murakkabki, inson o'z hayotini, asosan, ana shu bir kasbga bag'ishlashi mumkin. Shu asosda kasb tanlash

muammosi vujudga keladi. Aslida kasb tanlash barcha davrdan boshlab, bolalarning rolli o‘yinlarida ko‘rinadi. Demak, bola o‘yin orqali to‘la kasblar va shu faoliyat bilan tanisha boshlaydi. Masalan: “magazin” yoki “bozor” o‘yini orqali, bola ham “sotuvchi” ham “xaridor” bo‘la oladi, “pul” va “tovar” bilan muomala qilishni o‘rganadi. Bu bosqichni kasb tanlashga tayyorgarlikni boshlanish bosqichi deb atash mumkin. Keyingi yosh davrlarda bu tayyorgarlik turli faoliyatlarda va turlicha ko‘rinishlarda davom etadi. “Men kim bo‘laman?” savoliga to‘qnash keladi. Ma’lum bir kasbda faoliyat ko‘rsatishni boshlayotgan o‘spirin unga intellektual, ijtimoiy-psixologik hamda axloqiy jihatdan tayyor bo‘lishi kerak. O‘smirlilik davrining oxirlari va o‘spirinlik yoshiga kelib, ularda mehnat ko‘nikma va malakalari rivojlanadi. Bu ko‘nikma va malakalaridan ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatları bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liq. Tajribalarning ko‘rsatishicha, agar o‘spirinlik davriga kelib unda kelgusida yaxshi kasbiy layokatlarni yuzaga kelishiga umid bog‘lash qiyin. Misol uchun bolalik paytlarida texnika bilan muomala qila olmagan, slesarlik sbob-uskunalaridan foydalana olmagan, o‘z qo‘li bilan nimanidir bajara olmagan bola talantli injener-konstruktur bo‘lib yetishishi ancha mushkul, yoki litsey va kollejlarda matematik, lingvistik, badiiy-ijodiy layoqatlarini ko‘rsata olmagan bola katta bo‘lganida hech qachon kuchli matematik, filolog yoki musavvir bo‘lib yetisha olmaydi.

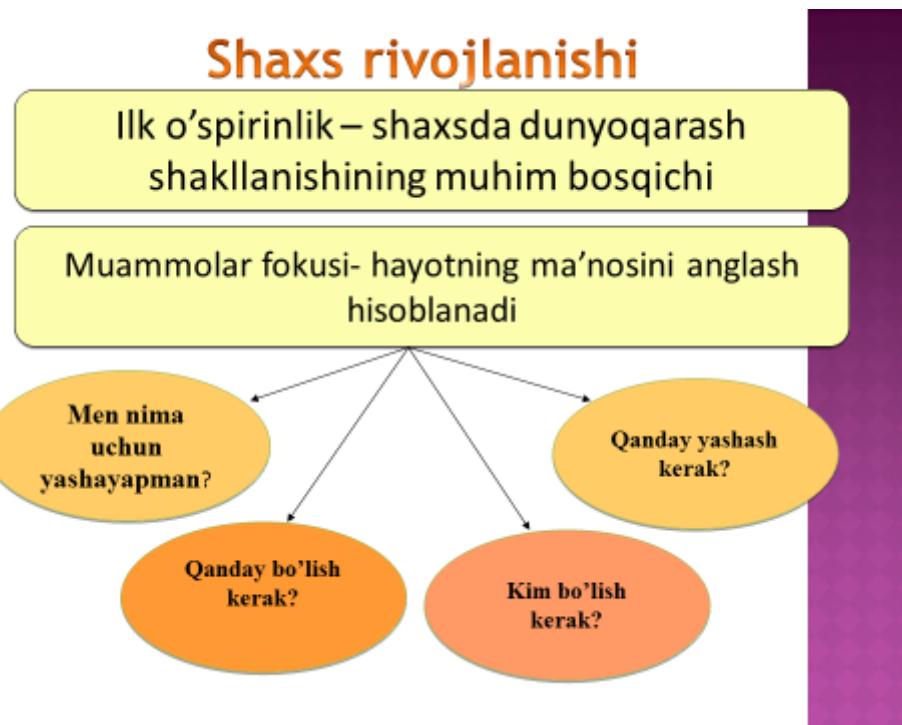
Har qanday kasbiy ko‘nikma va malakalarning o‘sishi, avvalo, o‘spirin intellektining umumiyl rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Shuning uchun ham bu davrdagi o‘spirinlar intellektining rivojlanishiga alohida e’tibor berish lozim.

Bu yoshdagi bolalarga muloqotga kirishish ehtiyojining mavjudligi ham juda muhim, lekin u yetakchi emas, faqat tanlagan kasb va yo‘nalishlari bo‘yicha mashg‘ul bo‘lmagan o‘spirinlargina ko‘proq tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lishga ehtiyoj sezadilar. Bu yoshdagi bolalar mehnat faoliyati bilan xuddi kattalardek shug‘ullana oladilar. Ilk o‘spirinlik davrini kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarning shakllanishi uchun senzitiv davr deb hisoblash mumkin. O‘zining kasbiy taqdirini tasodifan yoki noto‘g‘ri hal etilishi murakkab ichki kechinmalarga, ikkilanishlarga, ziddiyatlarga olib kelishi mumkin. Bu esa yigit va qiz hayoti uchun ham, jamiyat uchun ham katta zarar keltiradi. Kasb tanlash vaqtida ilk o‘spirinlar o‘z moyilligi va qobiliyatlarini shaxsiy sifatlar, xususan, nerv sistemasining tipi, analizatorlar xususiyati emotsional-irodaviy sifatlarini ham hisobga olishlari zarur.

7.3. Ilk o‘spirinlik davrida yoshlarning shaxsiy xususiyatlari

O‘spirinlarni hali to‘la katta deb hisoblab bo‘lmaydi, chunki ularning shaxsiy xususiyatlarida hali bolalikni kuzatish mumkin. Bu ularning fikrlarida, berayotgan baholarida, hayotga va o‘z kelajaklari munosabatlarda ko‘zga tashlanadi. Ko‘pchilik o‘spirinlar mifik tabni tugatish vaqtiga kelib ham kasb tanlashga nisbatan mas’uliyatsiz yondoshadilar. Bu davr o‘spirinning axloqan o‘z-o‘zini anglashi

shuningdek, axloqning yangi bosqichiga o'tishi bilan xarakterlanadi. Intellekti yaxshi rivojlangan o'spirinlar kattalarni tashvishga solayotgan masala muammolarini tushuna oladilar va ularni muhokama eta oladilar. O'spirinlar jo'da ko'p muammoli savollarga javob o'ylaydilar. Ularning diqqatini ko'proq axloqiy masalalar tortadi. Agar kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun axloqiy masalalarni yechish manbai - bu ular uchun o'qituvchilar bo'lsa, o'smirlar bu savollarga javobni ko'proq tengdoshlari davrasida qidiradilar. O'spirin yoshdagilar esa savollarga to'g'ri javobni topishda ko'proq katta kishilar foydalanadigan manbalarga murojaat etadilar. Bunday manbalar asosan real, ko'pqirrali, murakkab insoniy munosabatlar va ilmiy-ommabop, badiiy, bulitsistik adabiyotlar, san'at asarlari, matbuot, radio, televidenie bo'lib hisoblanadi. Bugungi o'spirinlarga hayotga nisbatan hushyor, aqliy-amaliy qarash, erkinlik va mustaqillik xos. Ular haqqoniy bo'lish tushunchasiga ham real tarzda yondoshmoqdalar. Masalan: o'tgan yillardagidek «akkoniylig bu ammaga bir xil emas, balki ar kimnnng imkoniyatiga arab va ammaning ishiga yoki inson manfaatlariga o'shgan issasiga qarab belgilanadi», deb tushunadilar va talqin etadilar. Maktabni tugallash vaqtiga kelib, juda ko'p o'smirlar axloqiy jihatdan shakllangan va ma'lum axloq normalari qatiylashgan xususiyatlariga egabo'ladilar.

O'spirinlarda axloqiy dunyoqarash bilan bir qatorda ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ilmiy, madaniy, diniy va boshqa sohalar bo'yicha ma'lum bir qarashlar vujudga keladi. Juda ko'p yillardan beri o'spirinlarni yaxshilik va yomonlik, haqiqat va noqonuniylig, axloqiylik va axloqsizlik masalalari tashvishlantirib keladi. Hozirgi davr o'spirinlari har bir narsaga ishonuvchan yoki salbiy munosabatlarga xos bo'lmay, balki hayotga real, aqliy, amaliy qaraydigan, ko'proq erkin va mustaqil bo'lishga intiluvchi yoshlardir.

O'spirinlar ongli ravishda egallangan axloq normalari asosida o'z hatti-harakatlarini yo'lga solishga intiladilar. Bu esa, avvalo o'spirinning o'zini anglashining o'sishida namoyon bo'ladi. O'zini anglash murakkab psixologik struktura bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- birinchida, bolada tashqi olamdag'i predmet ta'siridan paydo bo'lgan sezgilari o'z tanasi bilan farq qila boshlaganda vujudga keladi;
- ikkinchidan, o'zining shaxsiy "Men" ligini aktiv faoliyati asosida anglashi;
- uchinchidan, o'zining psixik xususiyati va xislatlarini anglashi;
- to'rtinchidan, ijtimoiy, axloqiy o'z-o'ziga baho berishning ma'lum sistemasini anglashi. Mana shu elementlarning barchasi bir-biri bilan funksional va genetik bog'langandir. Lekin, bularning hammasi sizga ma'lumki, bir vaqtning o'zida shakllanmaydi. Bolaning «men»ligini anglashi taxminan 3 yoshda paydo bo'ladi, bunda bola shaxsiy olmoshni ishlata boshlaydi. Masalan: men, meniki, menga, menda va hokazo, o'zining psixik sifatlarini anglash va o'z-o'ziga baho berish o'spirinlik yoshida, borgan sari ko'proq ahamiyat kasb eta boshlaydi.

O'spirinlar har joyda o'zini ko'rsatish xususiyatiga egabo'lgan o'smirlik vaqtidayoq, o'zlarining shaxsiy xususiyatlarini kuzata boshlaydilar. Ya'ni o'zlarining tashqi qiyofalariga tanqidiy qaray boshlaydilar: bo'yining pastligi yoki aksinchasi, semizlik, yuzidagi husnbuzarlar yigit va qizlarni bezovtalantiradi, ular iztirob chekadilar. Kech yetiladigan o'g'il va qizlar yashirin kechinmalar kechiradilar. Kishining o'z obrazi - bu o'spirinlikning o'zini anglashi ancha muhim komponent bo'lib hisoblanadi.

O'spirinlikda o'z shaxsiy xislatlariga baho berish kuchayadi, o'spirin ham o'smir singari o'z qadr-qimmatini, uning nimalarni qilishga arzishi va nimalarga qodir ekanligini benihoya bilgisi keladi. O'ziga baho berish ikkita usulda bo'ladi.

1. Kishi o'zi qo'lga kiritgan yutuqlari natijasi bilan baholaydi. Masalan: bola qiyin vaziyatda o'zini yo'qotmaydi yoki yosh bolani yong'indan qutqazdi - «Men o'ro emasman» deydi. Ma'lum qiyin topshiriqni bajaradi. «Men qobiliyatliman» – deydi. Axloqqa oid bunday hatti-harakatlar, o'spirinning o'z qat'yligini sinashi hamdir.

2. Ijtimoiy taqqoslash, ya'ni o'zi haqidagi boshqa ishlarni, fikrlarni solishtirishdan iboratdir. Masalan: o'quvchilar tomonidan “mardlik” deb ma'qullangan xatti-harakatni o'qituvchi «albaki o'rtoklik» deb aytadi. Bunda bolalar o'z xatti-harakatlari to'g'risida o'ylab, bosh qotira boshlaydilar. Shaxsiy «men» obrazi, juda murakkabdir. Hatto kattalarning o'zini anglashi ham qarama-qarshiliklardan holi emas. Bu holat ayniksa o'spirinlarda yanada kuchliroq bo'ladi. Ba'zi o'spirinlar o'zini kuzatish uchun kundalik daftарlar tutadi. Bu holat qizlarda ertaroq va ko'proq uchraydi. Bu holat shunchaki o'sishni bildirib qolmasdan, balki shaxsda

mohiyat jihatidan tubdan boshqacha tarzda o‘z shaxsiyatining ma’naviy-ruhiy fazilatlarini, ijtimoiy turmush tarzi, maqsad va vazifalarini anglashi, ularni oqilona baholash zaruratini aks ettiradi. Undagi o‘z-o‘zini anglash, turmush, yashash, o‘qish, mehnat va sport faoliyatları tarzida namoyon bo‘ladi. O‘quv muassasa, mikromuhitidagi odatlanmagan vaziyat, shaxslararo munosabatlar va muomala ko‘laming kengayishi o‘ziga xos tipologik aqliy, axloqiy, irodaviy, hissiy xususiyatlarini oqilona baholash, qo‘yilayotgan talablarga javob berish tariqasida yondashish, o‘z-o‘zini anglashini jadallashtiradi. O‘spirin o‘quvchilarining o‘z-o‘zini anglashga aloqador o‘ziga xos xususiyatlari mavjud, ular dastavval o‘zlarining kuchli va zaif jihatlarini, yutuq va kamchiliklarini aniqroq baholash imkoniyatiga egabo‘ladilar.

O‘spirin o‘quvchining o‘smirlig davridaga boladan o‘zgacharoq yana bir xususiyati - bu, murakkab shaxslararo munosabatlarda aks etuvchi burch, vijdon xissini anglash, o‘z qadr-qimmatini e’zozlashi, sezishi va fahmlashga ko‘proq moyilligidir. O‘spirin o‘quvchida o‘zini anglashi negizida o‘zini tarbiyalash istagi tug‘iladi. Natijada unda o‘z-o‘zini tarbiyalash vositalarini saralash, ularni kundalik turmushga tadbiq qilib ko‘rish ehtiyoji vujudga keladi. Lekin, o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoni o‘spirin ruhiyatidagi mavjud nuqsonlarga barham berish, ijobiy xislatlarni shakllantirish bilan kifoyalanib qolmasdan, balki voyaga yetgan kishilarga xos ko‘pqirrali, umumlashgan idealga mos ravishda tarkib toptirishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. O‘quvchilar o‘zida shaxsning eng qimmatli fazilatlarini, o‘quv va mehnat malakalarini ongli, rejali, tartibli, izchil va muntazam ravishda egallab borishga, shaxsning muayyan bir fazilatlari va xislatlarini hosil qilishga harakat qiladilar; o‘z-o‘zini tarbiyalash muammolarini, yaxlit ma’naviy-ruhiy qiyofani shakllantirishga intiladilar.

O‘spirin o‘quvchilarning o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayoni o‘quv muassasa, jamoat tashkilotlari, pedagoglar jamoasining tarbiyaviy ga’siri doirasida bo‘lmog‘i shart. Toki o‘z-o‘zini tarbiyalashning takomillashtirishi jamoada munosib o‘rin egallahsga, ijtimoiy burchni anglash, foydali mehnatga jalb etish ishiga xizmat qilsin. O‘z-o‘zini tarbiyalashni to‘g‘ri izga solib yuborish uchun uyg‘un birlikni tashkil etgan tarbiyaviy chora-tadbirlar majmuasi tarzida ta’sir o‘tkazish jamoa majburiyati, o‘zaro yordam va nazorat qilish, o‘zaro baholash va tanqid qilish kabilar maqsadga muvofikdir. Ijtimoiy turmushda uchraydigan ba’zi bir yaramas yurish-turish ko‘rinishlariga, illatlariga, sarqitlariga qaqshatkich zarba berish, ularning ta’siridan yigit va qizlarni asrash, yot tashviqot mohiyatiga qarshi kurash olib borish pedagoglar jamoasining bosh vazifasidir. O‘spirinlarda balog‘atga yetganlik tuyg‘usi takomillashib borib, o‘z-o‘zini qaror toptirish, o‘z ma’naviy qiyofasini ifodalash tuyg‘usi o‘sib boradi. Bu narsa ularning alohida shaxs ekanligini tan olishga intilishida o‘z ifodasini topadi. Buning uchun ayrim yoshlari

turli modalarga mayl qo'yish, tasviriy san'atga, musiqaga, kasb-hunarga, tabiatga maftunkor qiziqishlarini namoyish qilishga harakat qiladilar. O'quv va mehnat jamoalari ta'sirida matonat, jasurlik, sabr-toqat, kamtarlik, intizomlilik, halollik kabi insoniy fazilatlar takomillashadi. Xudbinlik, loqaydlik, munofiqlik, laganbardorlik, dangasalik, qo'rkoqlik, g'ayirlik singari illatlarning barham totsishi tezlashadi.

O'spirinlar shaxsining shakllanishi jarayonida jamoat gashkilotlarining roli alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat'iyatlilik, mas'uliyatlilik, o'z harakatlarini tanqidiy baholash singari fazilatlari barqaror xususiyat kasb etib boradi. O'spirin yigit va qizlarning jamoatchilikda faol ishtirok etishi orqali muayyan tashkilotchilik qobiliyati namoyon bo'ladi. O'zining kimligi, qandayligi, qobiliyatları, o'zini nimaga hurmat qilishini aniqlashga intiladilar. Do'st va dushmanlarining kimligi, o'z istaklari, o'zini va tevarak-atrofni, olamni yaxshi bilishi uchun nima qilish kerakligini anglashga harakat qiladi. Ma'lumki, o'spirinlarning hamma savollari anglangan bo'lmaydi. Ba'zan o'spirinlar o'zlaridan hech qanoatlanmaydigan, o'z oldilariga haddan tashqari ko'p vazifalar qo'yadigan, lekin uning uddasidan chiqa olmaydigan bo'ladi. Mana bulardan ko'rinish turibdiki, o'spirinlar o'z-o'zini analiz qilish teranligi va yuksak talablarni bajarish kerakligini o'zida aks ettira boradi. Bu esa o'spirinlarning kelgusi yutuqlari shartlaridan biridir.

O'z-o'zini hurmatlash va uning xususiyatlari quyidagilardan iborat. Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, shaxsning erta o'spirinlikdagi eng muhim xislatlaridan biri o'z-o'zini hurmatlash, o'z-o'ziga baho berish hamda o'zini shaxs deb tan olish yoki olmaslik darajasidir. O'spirinlar o'zlarida shaxsning muayyan kompleks sifatlarini hosil qilishga intiladilar. O'z-o'zini tarbiyalash masalalarida bir butun ma'naviy psixologik qiyofani shakllantirish masalasi qiziqtiradi. Bunda shaxs ideali va namunaning mavjudligi katta ahamiyatga ega. Masalan: o'g'il bolalar - qahramonlik, yaxshi ota, o'qituvchi, vrach yoki badiiy asar hamda kinofilmdagi obrazlarni o'zlariga ideal deb bilsalar; qizlarimiz mehnatkash ayol, jozibali jamoat arbobi, nazokatli uy bekasi yoki ilmiy xodim va hokazo. O'zaro munosabat va emotsiyal hayat o'z mavqeini belgilashning murakkab muammolarini o'spirinning o'zi hal qila olmaydi. Bu masalani o'spirinning ota-onasi, o'z tengqurlari, o'qituvchilar ishtirokida ularning qo'llab-quvvatlashida inobat hal qila oladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

1. Ilk o'spirinlik davrida psixologik jarayonlarning shakllanish xususiyatlari.
- 2.O'spirinlikdagi aqliy rivojlanish bilan yetakchi faoliyatlar o'rtasidagi bog'liqlik.
- 3.Umumiyl va maxsus layoqatlarning rivojlanishi.

4.O‘spirinlik davrida kasb tanlashning o‘ziga xos xususiyatlari.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Ilk o‘spirinlik davri qanday ta’riflanadi.

- A) Yetuklik davri;
- B) “Kamolot bo‘sag‘asi”;
- V) Ilk balog‘at davri.

2. Ijtimoiy psixologik holat bo‘lgan o‘spirinlik qanday ifodalanadi.

- A) O‘spirin o‘z hulk – atvorida amal kiladigan axloqiy prinsiplar, e’tiqod, tushunchalar tez sur’atlar bilan shakllanish davri;
- B) Bu o‘spirinning kattalar jamoasining to‘lik a’zosi bo‘lishga tayyorgarligini sub’ektiv boshdan kechirishi sifatida kattalik hissining yuzaga kelishi davri;
- V) Bu o‘spirinning fuqaro sifatida tarkib topishi, uning ijtimoiy hayotga faol qo’shilishi davri.

3.O‘spirinlik davrida yuzaga keladigan yangi xususiyatlar nimalardan iborat.

- A) E’tiqod va dunyoqarash bilan bir qatorda, axloqiy ideallar ham paydo bo‘ladi;
- B) O‘qishga ongli munosabati o‘sadi va his– tuyg‘ularning boyligi, turli-tumanligi bilan fark kiladi;
- V) Mustakillikka intilish hamda o‘zining katta bo‘lib qolganligini ko‘rsatish istagida namoyon bo‘luvchi, o‘ziga xos kattalik hissining vujudga kelishidir.

4. ”Akseleratsiya” terminining ma’nosi nima.

- A) Tiklash;
- B) Tezlatish;
- V) Umumlashtirish.

5. O‘spirinlik davrida qobiliyatning qanday turlari rivojlanadi.

- A) Tabiiy qobiliyatlar;
- B) Umumiyl va maxsus layokatlar;
- V) Nazariy va amaliy qobiliyatlar.

6. O'spirinlik davri qanday psixologik xususiyatlari bilan boshka davrlardan fark kiladi.

- A) Mustakillikka bo'lgan ehtiyoji ortadi;
- B) Tafakkuri, idroki, qiziqishlari, qobiliyati yanada rivojlanadi;
- V) Jismoniy hamda akliy jihatdan voyaga yetadi, kamolotga erishadi, dunyoqarashi, o'z-o'zini boshqarish kabi yetuk xususiyatlari tarkib topgan bo'ladi.

VIII BOB. YETUKLIK DAVRI PSIXOLOGIYASI

1. Psixologiya fanida psixologik yetuklik muammosining ilmiy-nazariy o'r ganilishi

2. Shaxs yetukligining psixologik mezonlari

3. Yetuk shaxsdagi inqirozlar.

4. Yetuklik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi.

5. Kattalarning yosh xususiyatlari va ta'lim olish layoqatlari

Mavzuning o'quv maqsadi:

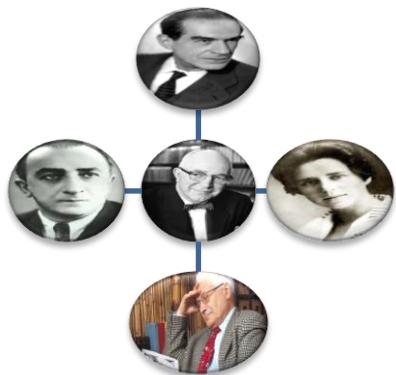
Ta'limiy: talabalarda yetuklik, psixologik yetuklik tushunchasi uning mohiyati, ilmiy nazariyalar hamda psixologik yetulikning mezonlari shuningdek, yetuklik davridagi psixologik inqirozlar haqida ma'lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda yetuklik davrining shaxsiy xususiyatlari, yetuklik davrida psixofiziologik rivojlanish xususiyatlari haqida bilim, malaka va ko'nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta'limiy va tarbiyaviy o'quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: yetuklik, psixologik yetuklik, psixologik inqiroz, psixofiziologik fuksiyalar

1. Psixologiya fanida psixologik yetuklik muammosining ilmiy-nazariy o'r ganilishi

Shaxs bilan bog'liq tushunchalar qatorida uning jismoniy, aqliy, ijtimoiy, ma'naviy, falsafiy dunyosi bilan bevosita bog'liq bo'lgan bir tushuncha bor bu - yetuklik tushunchasi. Yetuklik nson o'z-o'zini anglashdan boshlanadi, bu jarayon

ko‘pincha reallikdan boshlanib, hozirgi, favquloddagi holatni tahlil qiladi, o‘zining shaxsiy imkoniyati bilan taqqoslaydi, ma’lum mezon yoki namuna (ibrat) tanlaydi, unga taqlid qilish orqali tenglashishga intiladi. Keyinchalik esa kelajak, istiqbol rejalarini uni qiziqtiradi, o‘zining nimalarga qodirligi yuzasidan mulohaza yuritadi va bu borada muayyan qaror qabul qilishga erishadi, lekin uning haqchilligi yoki oqilligiga bir oz shubhalanadi. O‘z imkoniyatini bir necha marta tahlil qilish, qiyoslash, unga o‘zgartirishlar kiritish, yangilash orqali bo‘lg‘usi “Men”iga aniqlik kiritadi va faollik mexanizmiga aylantiradi. Bunda shaxs xususiyatlarining yetuklikka intilishi kuzatiladi.

Yetuklik tushunchasi V.I.Dalning rus tili izohli lug‘atida “etilish, pishish, o‘ylab, fikrlab ish ko‘rish davri” deb ifodalangan. Yetuklik bu nima? Bu jismoniy yoshgina emas, balki bu ijtimoiy, emotsional, ma’naviy va intellektual taraqqiyotdir. Yetuklik avvalom bor, sube’ktiv tushuncha bo‘lib, yetuklikni belgilovchi mezonlargina emas, balki shaxsning o‘zini shu tushunchaga va shu holatga bo‘lgan munosabati ham muhimdir. Psixologiyada yetuklik tushunchasi ancha keng mushohada qilishni talab etadigan tushuncha. Zero, bu tushuncha individ, shaxs va individuallik tushunchalari bilan bevosita bog‘liq.

Yetuklik deganda, insonni ma’lum yosh davrida uning rivojlanishiga qo‘yilgan mezonlar asosida to‘liq yetilishi, kattalar qo‘yadigan talablarga javob berishi hamda o‘zi ham aynan shu jarayonni anglab yetishi deb izohlashimiz mumkin. Shaxs o‘z o‘tmishini tahlil qilish va unda ko‘zga tashlangan qusurli va ibratlari jihatlarini o‘zaro qiyoslash orqali ustuvorlikni topishga intiladi, bu borada ayrim siljishlarga erishadi. Ijtimoiy hayotda u o‘ziga ideal bo‘luvchi shaxsni tanlaydi va prototipning ijobiy xislatlari, xususiyatlari ko‘rinishlari hamda ko‘rsatkichlarini o‘zida mujassamlashtira boradi. Shaxs rivojlanishi davomida dinamik harakatsiz psixologik yetuklikka erishib bo‘lmashligiga iqror bo‘ladi, natijada uzluksiz xatti-harakatlarni asta-sekin, birdaniga, tavakkaliga amalga oshirish lozim ekanligini tushunib yetadi. Dinamik holatni baholash, tekshirish, nazorat qilish, shaxs yetilish natijasida shaxsda yetuklik “Men” shakllana boshlaydi.

Psixologik adabiyotlarda yetuklik tushunchasi ko‘pincha ulg‘ayganlik sinonimi sifatida qo‘llaniladi. Biroq, fanda bu tushunchalar o‘rtasidagi farq ajratilgan va o‘zaro bog‘liqlik aniqlangan. Shunga qaramay, katta odam psixologik mavqeい, uning yetuklik darajasini aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelinmoqda. Sanoq boshi xronologik (pasport) yosh bo‘lib hisoblanadi. I.S.Kon fikricha, “xronologik yosh, aniqrog‘i – u tomondan taxmin qilinayotgan individning rivojlanish darjasini, bevosita yoki bavosita uning ijtimoiy mavqeい, faoliyat xarakteri, ijtimoiy rollar chegarasini belgilaydi”. Ko‘pgina tadqiqotchilar (B.G.Ananev, K.A. Abulxanova-Slavskaya, I.S. Kon) yosh va shaxsiy davrlashtirishning mos kelmasligi haqidagi dalillarga e’tibor qaratadilar. B.G.Ananev fikricha, bu mos kelmaslikning sababi

inson rivojlanish jarayonining bir tekis emasligi va geteroxronligidadir. Shu sababli “shaxs asosi individ asosiga qaraganda kechroq boshlanadi” .

Psixologik adabiyotlarda erta, o‘rta va kechki ulg‘ayish ajratiladi. Erta va o‘rta ulg‘ayish davrlashtirishni ijtimoiylashuv tamoyiliga ko‘ra maktabgacha yoki kichik mактаб yoshiga o‘xhash talabalik davriga mos keladi. “Shaxs shakllanishining umumiy jarayonida hayotning bu davri ta’limni yakunlovchi bosqichi hamda faoliyatning “boshlanishi”, ijtimoiy funksiyalar va rollarni egallash, ixtisoslashtirishning asosiy bosqichi sifatida muhim ahamiyatga ega”. Bu yosh davrining mazmuni – “mutaxassisni – jamoat arbobi va fuqaroni tarbiyalash, o‘rganilayotgan ko‘pgina ijtimoiy funksiyalarni egallash va birlashtirish, kasbiy mahoratini shakllantirish...” .

Bu ahloqiy va estetik hislarning rivojlanishi, xarakter shakllanishi va mustahkamlanishi va asosiysi, fuqarolik, ijtimoiy-siyosiy, kasbiy-mehnat, oilaviy rollarni hisobga olgan holda ijtimoiy rollarni kompleks ravishda egallash davridir. Bu bosqichni muvaffaqiyatli yakuni asosiy yo‘nalishlar bo‘yicha shaxsiy yetuklikka erishishdan iborat.

Erta va o‘rta yetuklikni g‘arb psixologlari ham ta’riflab o‘tishgan. Ye.Erikson (E. Erikson), R. Xavigurst (R. Havighurst) nazariyasiga binoan yetuklik – bu hayotning avvalgi bosqichida taraqqiyot vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish va ularni keyingi bosqichlarda hal qilishga qodirlik natijasidir. Erikson bo‘yicha kattalarning vazifasi o‘z-o‘ziga o‘xhashlik va yaqinlikka erishish hisoblanadi. Erta kattalikning ijobiy natijasi – odam shaxsiy aloqalarida o‘zini yo‘qotmasligi va boshqaning individualligini tan olishida ikki o‘xhashlikning birlashmasidir. Buni yetuklikka erishganlik sifatida baholash mumkin. R. Xavigurst ta’kidlashicha, odam bu yoshda turmush o‘rtoq tanlash vazifasini va oilaviy munosabatlarni yo‘lga qo‘yish, farzandlarni tarbiyalash, uy-ro‘zg‘or ishlarini olib borish, kasbiy faoliyatda tasdiqlanish, ruhan yaqin bo‘lgan ijtimoiy guruheni topish vazifalarini hal qiladi. Sharlotta Byuler nazariyasida erta va o‘rta ulg‘ayish inson tomonidan jamiyatdagi o‘z o‘rnini topganlik holatini aks ettiruvchi shaxsning o‘z mavqeini belgilab olishini, o‘z-o‘zini anglashni ifodalaydi. Inson nima xohlashini va u nimaga qodirligini biladi, unga hayot yo‘lida harakatlanishga yordam beruvchi yoki xalal beruvchi o‘z hayoti shart-sharoitlari haqida to‘liq tasavvurga egabo‘ladi. Sh.Byuler bo‘yicha kechki ulg‘ayishda avvalgi hayotiy munosabatlar tuzilmasining yo‘qolishi sababli ota-onasidan katta bo‘lib qolgan farzandlarning ketishi va kasbiy ishdan nafaqaga chiqish munosabati bilan o‘z mavqeini belgilab olishda buzilishlar sodir bo‘ladi. Shaxs rejasida kechki ulg‘ayish shaxs altruistik yo‘nalganligining kuchayishi, ichki uyg‘unlikka bo‘lgan intilish bilan ifodalanadi .

Zamonaviy psixologik adabiyotlarda kechki ulg‘ayishda shaxs yetukligini donolik - intellektual-shaxsiy yangi yuzaga kelganlik bilan bog‘laydilar (L.I.

Ansiferova, K. Muzdibaev, M.A. Xolodnaya, J. Kekes, R. Sternberg). Xorijda donolikni empirik o‘rganish va o‘lchashga qaratilgan metodikalar yuzaga keldi. Uning tarkibiy qismiga hayotiy tajriba, emotsiyalarni boshqarish, fikrlash, ko‘ngli ochiqlik, humor kiradi. Bu fenomenni o‘rganish jarayoni hali ham boshlang‘ich bosqichni egallab turibdi.

Insonning o‘rta va kechki ulg‘ayishida shaxs tuzilishidagi yangilikka kasbiy mahoratni, shuningdek, u yoki bu g‘oyalar, qadriyatlar, hulq-atvor namunalari urfi, jamiyat manfaatlari o‘zgarishiga mos ravishda qarashlardagi yangilikni ham kiritish mumkin. O‘rta va keksa yosh davrida shaxsiy rivojlanishning davom etishi haqidagi maslagimiz mashhur shaxs tuzilishi va uning dinamikasini tadqiq qiluvchilar R. MakKre va P. Costa (McCrae, Costa, 2003) fikrlariga qarshi chiqadi.

Ular shaxs hayotining ko‘p yillik ko‘lamini qamrab olgan “Katta beshlik” (OCEAN) so‘rovnomasini qo‘llangan katta empirik-nazariy tadqiqotda katta odamlar shaxsining asosiy tuzilmalari turg‘unligini isbotlaganlar. Biroq, mualliflar ularning shaxs xususiyatlari modeliga kirmaydigan boshqa shaxsiy tuzilish dinamikasi haqidagi masalalarga to‘xtalmaganlar. Ular tadqiqotidan kelib chiqib, kattalar shaxsi o‘zgarmasligi haqidagi xulosa shaxs tuzulishi va turli daraja uchun yosh o‘zgaruvchanligi va shaxsning turg‘unligi darajasi ulg‘ayish davrida turlichal bo‘lishi haqidagi ahamiyatga molik fikrlar e’tirozlidir.

Keksalik davrida shaxsiy yangi yuzaga kelishlar haqida boshqa mualliflar asosan avvalgi yosh davrida shaxs tuzilishida va hayotidagi narsalarni psixologik yo‘qotishlar sifatida negativ bayon qiladilar. Biroq, shu o‘rinda shaxs yetukligi so‘nish, zaiflashish bilan alamashinishi shart emasligi ta’kidlanadi. Avvalgi davrlarda egallangan shaxsiy ijtimoiy yutuqlar natijasida keksalik davrida yangi hayotiy istiqbollar ochilishi mumkin. Haqiqatdan ham, zamonaviy inson yoshlik davriga qaraganda, kechki ulg‘ayish davrida sevimli ishiga, kasbiy uyushmada o‘z nufuziga, do‘srlar va qarindoshlarga, o‘z uyi va moddiy farovonlikka egabo‘ladi. U hayotiy va kasbiy tajribaga, o‘z-o‘zi va o‘z hayoti haqida tushunchaga ega. B.G.Ananev va 1960-1970 yillardagi maktabining kompleks tadqiqotlari sabab kattalar taraqqiyotini o‘rganishda oldinga siljish kuzatilib, ulg‘ayishning dinamik ko‘rinishi haqidagi tasavvurlar yuzaga keldi. Ulg‘ayish davrida psixofiziologik funksiyalar va intellekt rivojlanishi, funksiyalar o‘zaro bog‘liqligi haqida ko‘p ma’lumotlar olindi (Ananev, Stepanova, 1972, 1977; Stepanova, 2000). Kompleks tadqiqotlarda kattalar shaxsi va motivatsiyasining yosh xususiyatlari yetarlicha o‘rganilmagan bo‘lib, kompleks tadqiqot dasturi oxirigacha olib borilmadi. Bunga sabab nafaqat B.G.Ananevning vafoti, balki nazariy qiyinchiliklarni ham ko‘rsatib o‘tish o‘rinli. Avval ham hozirgidek, psixologik nazariyada yosh va shaxs rivojlanishining nisbati masalasiga oydinlik kiritilmagan. Xarakter va yo‘nalganlikning turli shakllariga kiruvchi shaxsiy xususiyatlarning yosh davri

rivojlanishi haqida gapirish mumkinmi? Yoki yosh shaxs o‘zgarishining vaqt jihatdan, yosh emas, balki boshqa o‘zgarishlar qonuniyatlari asosida sodir bo‘layotgan marker vazifasini bajaradimi?

Bu savollar ulg‘ayish davriga nisbatan olinganda qizg‘in bahs talabdir. Bolalar psixologiyasi bularni chetlab o‘tadi, chunki bolalikda shaxs omili yosh omili ustidan hukmronlik qiladigan yoki uni rivojlanish determinatsiyasi tuzilishidan siqib chiqaradigan darajada shakllanmagan bo‘ladi. Yosh omili ulg‘ayish davrida aniq shaxs ongi va tuzilishi orqali kirib borib bavosita ish ko‘radi. B.G. Ananev ta’kidlashicha, yosh va shaxs rivojlanishining – ontogenetik va hayotiy yo‘lning birlashuvi - butun hayot davomida inson individual rivojlanishining umumiyligi qonuniyatidir.

Ulg‘ayish – alohida psixofiziologik, psixik funksiyalar va intellekt rivojlanishidagi eng maqbul muvaffaqiyatlarga erishish davridir. Bu ularning yetukligi, gullab-yashnashini bildirib, bundan so‘ng ko‘pincha inqiroz yuzaga keladi. Shaxsiy yetuklikni faqatgina ulg‘ayish davri bilan, keksalikni esa uning degradatsiyasi bilan bog‘lash mumkinmi? Shaxsiy yetuklik yosh funksiyasi bo‘lib hisoblanadimi? Albatta, yo‘q, biroq, shaxs va yosh, shaxsiy yetuklik va yosh ulg‘ayishi, akme munosabatlari qanday?

Shaxsiy yetuklik ta’rifi va mezonlarini topish qiyinchilik tug‘dirdi. Hattoki, akmeologiyada o‘rganish ob’ekti hisoblangan progressiv rivojlanayotgan yetuk shaxs bo‘lishiga qaramay, “etuk shaxs” tushunchasining o‘zi yo‘q. Akmeologiya muammosining deyarli barcha qismini inson faoliyat sub’ekti sifatida shaxs mahoratiga tegishli tadqiqotlar egallaydi; faqatgina “shaxsiy jihatni ishlab chiqish zarurati” ko‘rsatiladi.

“Etuk shaxs” tushunchasiga “sog‘lom shaxs” tushunchasi yaqin. U shaxsning jamiyatda me’yoriy faoliyat olib borishini ta’minlovchi holatini anglatadi. Shaxs yetukligi – hayot faoliyatining turli sohalarida barcha ijtimoiy funksiyalarni yuqori darajada to‘laqonli bajarilishini ta’minlovchi tuzilmalari va jihatlari rivojlanishining yuqori darajasidir.

Shaxs individning muhit va o‘z-o‘zi bilan o‘zaro munosabatlarini boshqarishning asosiy psixik tizimi bo‘lib hisoblanadi. Yetuk shaxsning vujudga kelishi ko‘p qirrali jarayondir. Yetuklikning turli turlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: xronologik, fiziologik, ijtimoiy, intellektual, kasbiy. Ular orasida eng muhim shaxsiy yetuklik bo‘lib, aynan u yetuklikning barcha jihatlarini yagona tizimga integratsiyalaydi. Inson shaxsiy yetuklikka shaxsiy takomillashish jarayonida erishadi. Psixologiyada shaxsiy yetuklik tushunchasi ikkita asosiy jihatlarni ajratib ko‘rsatishni taqozo etadi: yetuklik - hayot bosqichi sifatida va yetuklik - rivojlanish darajasi sifatida. Bu jihatlar o‘zaro bog‘liqdir. Biz ikkinchi:

yetuklik rivojlanish darjasи sifatida jihatida to‘xtalamiz. Yosh ko‘rsatkichini esa yordamchi mezon deb hisoblaymiz.

Rossiya psixologik maktabi tomonidan shaxs yetukligi muammosini o‘rganish negizida shaxsni ijtimoiy hodisa sifatida tushunish yotadi. L.S. Vigoskiy taxminicha, shaxs shakllanishi – bu o‘zining psixik jarayonlarini egallash bo‘lib, shaxs, xarakter rivojlanishi esa faoliyatning turli shakllari, ayniqsa, nutq bilan bog‘liq. L.I. Bojovich shaxs shakllanishining asosiy maqsadi to‘liq o‘z fikrini ifodalash va o‘zini namoyon qilish deb biladi. B.G.Ananev uchun yetuk shaxs – bu ijtimoiy faol shaxs va Vatanning haqiqiy farzandi, chin insondir. Inson shaxs sifatida faoliyat olib borar ekan, u davlatning siyosiy hayotida ishtirok etadi, madaniyat bilan, atrofidagi odamlar bilan qiziqadi va odamlar orasida bo‘lishga intiladi. P.Ya. Galperin ta’kidlashicha, shaxs yetukligi darjasи inson faoliyatini qanchalik muvaffaqiyatli egallaganligi ko‘rsatkichiga muvofiq jamiyatdagi mavjud munosabatlar tizimidagi xatti-harakatlarini baholash orqali aniqlanadi. A.N. Leontev esa shaxs yetukligi ko‘rsatkichi sifatida motivlar ierarxiyasining barqarorligini ko‘rsatadi. D.I. Feldshteyn fikricha, shaxs rivojlanishi shaxs mohiyatini ochib beruvchi ijtimoiy shartlangan, yo‘nalgan jarayoni bo‘lib, bunda yetuklikning shakllanishi ontogenezning muhim davri sifatida namoyon bo‘ladi. Shaxs taraqqiyoti yuksak ma’naviy ehtiyojlar hukmronlik qiluvchi motivatsionehtiyojiy soha ierarxiyasining shakllanishini taxmin qiladi. V.A.Petrovskiy shaxs yetukligini personalizatsiya: o‘z turmush tarzini boshqalarga ishonish bilan bog‘laydi. A.A.Megrabyan shaxs taraqqiyotini ahloqiy ong taraqqiyoti bilan bog‘laydi. I.S. Kon fikricha, yetuk shaxs o‘z tevarak-atrofini faol boshqaradi, barqaror shaxsiy fazilatlar va qadriyatlarga ega. Shaxs rivojlanishi o‘z-o‘zini qabul qilish darjasи (V.V. Stolin), o‘z haqidagi tasavvurlar rivojlanishi, “Men” obrazini takomillashtirish bilan aniqlanishi mumkin (G.L. Isurina) .

Shaxsiy yetuklik muammosi xorij psixologlari tomonidan psichoanaliz, insonparvarlik va kognitiv psixologiya doirasida o‘rganilgan. Ko‘pgina tadqiqotlarda yetuk shaxs ideal inson sifatida tushuniladi. Bu psixologik salomatlik holati, tabiiy qobiliyatlar, mehnat unumдорлиги va ijodiylikning rivojlanishidir. Insonparvarlik psixologiyasi shaxs taraqqiyotini “o‘z-o‘zini yuzaga chiqarish” (“samoaktualizatsiya”) tushunchasi bilan bog‘laydi. O‘z-o‘zini yuzaga chiqarish – bu insonning o‘z tabiiy salohiyatini namoyon qilgan holda, o‘zining maksimal ko‘lamigacha o‘sib borishga intilish (A. Maslou); individning “murakkablikka qarab” taraqqiy qilishga intilishi, o‘ziga to‘qlik, yetuk va kompetentlik (K. Rodjers); hayotning mazmun-mohiyatiga intilish, qadriyatlarni amalga oshirish va ularga javobgarlik (V. Frankl). G. Olport ta’kidlashicha, yetuk inson hulq-atvori anglangan jarayonlar bilan motivlashtirilgan bo‘lib, avtonomliligi bilan ajralib turadi. Z.Freyd shaxsiy yetuklikni ikkita ko‘rsatkich asosida aniqlaydi: odamning foydali va qadrli biror narsa yaratib ishlashga intilishi va o‘zi uchun boshqa

insonni yaxshi ko‘rishga intilish. E. Fromm uchun bu - olam bilan birlashuv, kelishuv hissi. K. Yung insonning yetuklik tomon harakatini “individuatsiya” jarayoni deb atab, inson o‘ziga yaqin kelganida, o‘zining boshlang‘ich va to‘liq mohiyatini anglab yetadi. Kognitiv-genetik yondashuvga (L. Kolberg) asosan, insonning shaxsiy yetukligi individning ijtimoiy institatlarda turli rollarni qabul qilish hisobiga ijtimoiy muhit bilan faol, ijodiy o‘zaro munosabati jarayonida rivojlanuvchi ahloqiy ong bilan chambarchas bog‘liqdir. Bizningcha, yetuk inson tavsiyi quyidagicha: haqqoniylilikning universal tamoyiliga sodiqlik; takomillashtirish muammosini hal qilish; o‘z hayoti chegaralaridan chiqish va jamiyat hamda butun insoniyatni rivojlantirish.

Psixologik yetuklik zamonaviy psixologiyada eng qiziqarli terminlardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ma’lum ma’noda bu terminni bizga odatiy bo‘lgan “baxt” tushunchasi bilan solishtirishimiz mumkin. Biroq, biz baxtli inson o‘zini qanday his qilishi va o‘zini qanday tutishini hammamiz bilamiz.

Psixologik yetuklik – shaxsning o‘z psixikasi holatini baholashning muhim tarkibiy qismi bo‘lib hisoblanadi. Yetuklik insonning barcha qobiliyatları va iste’dodini ochib berishga xizmat qiladi, ma’naviy hamda moddiy jihatdan ravnaq topishiga yordam beradi.

Inson tomonidan o‘z-o‘zini anglashning ma’lum darajasiga erishish va o‘z hayoti uchun ma’suliyatni his etish, kasbiy muvaffaqiyatga erishish, boshqalar bilan uyg‘un munosabatlar o‘rnatishga qodirlik, shaxsiy hayat mazmunini topish – bularning hammasi bu ko‘p qirrali hodisaning turli tomonlaridi

Shaxsning psixologik yetukligi muammosi ekzistensial-insonparvarlik psixologiyasi va psixoterapiyada (G.Olport, K. Rodgers, A. Maslou, E. Fromm, F. Perlez), rivojlanish psixologiyasida (E. Erikson, G. Krayg, Dj. Lovinger) o‘rganilgan. G.Olport - shaxs psixologik yetukligi tuzilishini to‘liq bayon qiluvchi konsepsiyalardan birining muallifidir. Uning fikricha, inson yetilishi – butun hayat davomida shakllanish va rivojlanishning uzluksiz, davomli jarayonidir. Psixologik yetuklikni o‘rganish jarayonida olim har bir insonning, har bir shaxsning noyobligiga alohida e’tibor qaratgan. Uning nuqtai nazariga binoan, yetuk shaxsni ta’riflovchi yagona mezon mavjud emas, chunki, rivojlanuvchi qancha bo‘lsa, rivojlantiruvchi usul va vositalar ham shuncha: “Etuk shaxsning universal mezonlarini qidirishda biz individual patternlarning xilma-xilligini hech qachon unutmasligimiz zarur”. Shuningdek, muallif fikricha, har bir inson uchun mos keluvchi psixologik yetuklikning universal mezonlarini topishda biz real insonni unutib qo‘yamiz, vaholanki, bir insonda yetuklikning barcha belgilarini topishning imkoniy yo‘q. G.Olport konsepsiyasining muhim jihatni shundaki, psixologik yetuklikning inson xronologik yoshi bilan o‘zaro bog‘liqlikning mavjud emasligi g‘oyasidir. Uning fikricha, shaxs qiyinchiliklar va azob-uqubatlarga duch

kelganida u yoki bu darajadagi yetuklikka erishadi. Olimning taxminiga ko‘ra, shaxs yetukligining shakllanish mexanizmi hayotiy qiyin vaziyatlarni yengib o‘tish bilan bog‘liq. G. Olport g‘oyasiga ko‘ra, psixologik yetuk shaxs oltita jihat bilan tavsiflanadi:

- 1) “Men”ning keng chegaralari;
- 2) ijtimoiy iliq munosabatlar;
- 3) o‘zi haqidagi ijobiy tasavvurlar;
- 4) realistik idrok;
- 5) o‘zini va hazil-mutoyibani tushunishga qodirlik;
- 6) barqaror hayotiy falsafaga egabo‘lish.

Insonparvarlik psixologiyasi yo‘nalishi muallifi A. Maslou “psixologik yetuklik” va “psixologik salomatlik” tushunchalarini o‘xshash deb biladi. Uning fikricha, insonning beshta tayanch ehtiyojlaridan iborat ehtiyojlar ierarxiyasi har bir insonning hayot jarayonida dolzarb bo‘lib hisoblanadi. Uni psixologik yetuklik doirasida ko‘rib chiqish, A.Maslou nuqtai nazari bo‘yicha bu ierarxiyada inson qanchalik ko‘tarilsa, shunchalik o‘ziga xoslik, turli-tuman individual sifatlar, shaxsiy fazilatlar va natijada psixologik yetuklikka egabo‘ladi. “Inson ichki tomondan o‘zini erkin his qilsa, zarur paytda o‘ziga ishonsa va voqeа-hodisalarini ichki olamida to‘liq aks ettirib, o‘ziga qulq solsa va o‘ziga suyana olsa, yuqori bosqichga intilsa - o‘z-o‘zini yuzaga chiqarish to‘liq amalga oshirilib, yetuklikka erishadi”.

Shunday qilib, insonparvarlik psixologiyasida psixologik yetuklik shaxsning yuqori ehtiyojlar ierarxiyasiga intilishi bilan, o‘z-o‘zini yuzaga chiqarishi bilan bog‘liq tushunchadir. A.Maslou shaxsning psixologik yetukligini bunday tushunishga mos ravishda yetuk, o‘zini yuzaga chiqaruvchi inson qanday xususiyatlarga egabo‘lishini ajratib ko‘rsatdi: voqelikni adekvat idrok etish (reallik), bevositalik, diqqatni muammoga (o‘ziga emas) qaratish, avtonomlik, mustaqil, baholashni muntazam yangilash (yangi kechinmalarga ta’sirchanlik, tajribaning oshkoraliyi jihatida), demokratik xarakter (boshqalarga hurmatda bo‘lish, empatiya), chuqur, biroq, tanlovchan munosabatlarni o‘rnatishga qodirlik, ahloqiy e’tiqod, adovatsiz hazil-mutoyiba hissi, kreativlik. K. Rodjers o‘zining konsepsiyasida shaxsning psixologik yetukligini Men-konsepsiysi bilan bog‘lagan. Men-konstruksiyasining tarkibiy qismini ilk yosh davrida shakllangan anglanmagan mexanizmlar, hulq-atvorning anglangan patternlari va shuningdek, identifikatsiya mexanizmi tashkil qiladi. Natijada ontogenetik taraqqiyot jarayonida insonda “Men” obrazining ahamiyatli bo‘lagi bo‘lgan, shaxs individual tajribasiga asoslangan tevarak-atrofning sub’ektiv manzarasi namoyon bo‘ladi. Shaxs psixologik yetuklikning qanchalik yuqori darajasiga erishgan bo‘lsa,

“Men”ning fundamental o‘zagi shunchalik individual, yaqqol shakllanib, ifodalangan bo‘ladi.

Shunday qilib, K.Rodgers nazariyasiga binoan, Men-konsepsiysi, shaxs psixologik yetukligi bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lib, sekin-asta bir butun o‘zakka taxlanuvchi turli xil noto‘liq hissiy, kognitiv, shaxsning shaxslararo taassurotlaridan iborat. Men-konsepsiyasining rivojlanishi asosida yotuvchi stimul bo‘lib, insonning o‘z salohiyatini hayot faoliyatining turli jabhalarida amalga oshirishga bo‘lgan xohish-istagi hisoblanadi.

Ekzistensial-insonparvarlik konsepsialarida ham psixologik yetuklik fenomeni tadqiq qilinadi. Masalan, geshtalt-terapiyada F.Perlz psixologik yetuklikning asosiy mezoni sifatida avtonomlikni ajratib, uni shaxsning o‘z-o‘ziga tayanishi, o‘zining ichki tajribasiga ishonishga qodirlilik mezoni deb ta’riflagan. E.Fromm shaxs yetukligi tushunchasini sevishga qodirlilik bilan bog‘lagan. Yetuk muhabbatni u shaxsning boshqa birovga g‘amxo‘rlik, boshqaning qiziqishlarini hurmat qilish, boshqalar uchun javobgarlikni his yetishga qodirlik sifatida interpretatsiya qilgan.

Shundan kelib chiqib, E. Frommga asoslanib, psixologik yetuklik g‘amxo‘rlik, mas’uliyatlilik, hurmat va empatiya bilan aloqada bo‘lib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaxslararo munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Psixologik yetuklikni tushunishda va interpretatsiyasida E.Fromm konsepsiyasiga G.Sallivanning shaxslararo munosabatlar nazariyasi yaqin bo‘lib, unga ko‘ra sog‘lom psixik rivojlanish yetuk shaxslararo munosabatlar talqinida ko‘rib chiqiladi. G. Sullivan fikricha, psixologik yetuk shaxs bir vaqtning o‘zida bir odamning o‘ziga do‘stona hislar va jinsiy qiziqishni boshdan kechiradi.

“Shaxsning psixologik yetukligi” rivojlanish psixologiyasida faol tadqiq qilinadi (G. Krayg, Dj.Lovinger, E. Erikson). Mazkur yo‘nalish mualliflari fikricha, psixologik yetuklik inson ontogenezi jarayonida shakllanadi va har bir yosh bosqichida yetuklikning ma’lum bir tavsifining poydevoriga asos solinadi. Xususan, E.Erikson fikricha, aynan o‘xhashlik hissi shaxs psixologik yetukligining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib hisoblanadi. O‘smirlik va ilk o‘spirinlik davri uning shakllanishi uchun senzitiv davrdir. Yuqori darajadagi yetuklikka, E.Erikson fikricha, aynan o‘xhashlik hissining mustahamlanishi va barqarorlashuvi (“Men kimman?”) jarayonida shaxs tomonidan erishiladi. So‘ng ulg‘ayish jarayonida o‘spirinlik davrida, ilk yetuklik va yetuklik davrida insonda shaxsiy avtonomlikni saqlab qolgan holda yaqinlikka qodirlilik, maqsadlar qo‘yish va ularga erishishga qodirlilikda namoyon bo‘luvchi natijaviylik, inson hayot yo‘lining yakunlovchi bosqichida yuzaga keluvchi va shaxs yetukligining tuzilishi yaxlitligidan iborat integrativlik kabi yetuk shaxs sifatlari shakllanadi. Shaxs yaxlitligi va integrativligi tavsifini to‘liq tushunish uchun shaxsning takrorlanmasligida uning taraqqiyoti yo‘lini o‘rganish zarur. Shunday qilib,

rivojlanish psixologiyasi nuqtai nazarida psixologik yetuklik – bu shunday tuzilmaki, shaxsda individuallik, yaqinlikka qodirlik, avtonomlik, mas’uliyatilik va donolik kabi sifatlarning rivojlanishi natijasida u shakllanadi.

Rivojlanish psixologiyasining yana bir vakillaridan biri Dj. Lovinger, shaxs psixologik yetukligini o’rganib, egoning rivojlanishi va kognitiv rivojlanishni uning tarkibiy qismlari sifatida birlashtiradi. Olim inson psixologik yetukligi shaklanishida yettita asosiy bosqichlarni ajratib ko’rsatadi:

- 1) ijtimoiygacha (kattalarga to’liq tobek);
- 2) impulsiv (egotsentrizm, aniqlik, atrofdagilarga tobek),
- 3) o’z-o’zini himoya qiluvchi (jazolanishdan qo’rqish, manipulyatsiya qilish, shaxsiy maqsadlarda qulay imkoniyatlardan foydalanish);
- 4) konformlilik (tashqi me’yor va qonun-qoidalarga bo’ysunish);
- 5) anglangan (vijdon rivojlanishi, shaxsiy me’yorlarni o’rnatish, o’z-o’zini tanqid qilish);
- 6) avtonom (boshqalar avtonomligini hurmat qilish, ular qarashlariga sabr-toqatlilik, ichki nizo va ehtiyojlarni boshqarish);
- 7) integratsion (o’zini tushunishni boshqa insonlarni tushunish bilan integratsiyalash).

Mazkur nazariyaning asosiy jihatni shundaki, rivojlanishdagi har bir bosqich avvalgisiga qarganda murakkabdir. Bunda har bir bosqichni xronologik yosh bilan bog’lash shart emas, biroq rivojlanish jarayonida hech bir bosqichni o’tkazib yuborish mumkin emas. Dj.Lovinger fikricha, faqatgina sanoqli insonlarga yakunlovchi bosqichga erishadilar.

Rivojlanish psixologiyasining xususiy nazariyalaridan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, psixologik yetuklik avtonomlikning me’yordaligi va shaxsning mustaqilligi, o’ziga tayanishi, samarali shaxslararo munosabatlar o’rnata olishi va nihoyat, hayot yakunida yaxlitlikka erishish bilan aniqlanadi.

2. Shaxs yetukligining psixologik mezonlari

Individual-yo’nalgan konsepsiylar nuqtai nazaridan shaxs

rivojlanishi individual xarakterga egabo’lib, shaxsning o’z-o’zini rivojlantirishga yo’nalgaridir. Bunda psixologik yetuklik shaxsning hayot sub’ekti sifatida ijtimoiy va individual rivojlanishning o’zaro ta’siri jarayonida rivojlanuvchi sub’ekt tavsifi tizimi sifatida

ko‘riladi. Shunga muvofiq tarzda o‘spirinlik davrida shaxs psixologik yetukligi ta’lim olish sub’ektining o‘qitish muhiti, me’yorlari, talablari bilan sifat va miqdor jihatdan o‘zaro ta’siri sifatida aniqlanib, ichki olamining bir qismiga aylanadi.

Bizning tadqiqot ob’ekti o‘spirin yoshidagi talaba bo‘lganligi sabab, shaxs yetukligi ma’nosini talaba shaxsiga nisbatan ishlataladi. “Psixologik yetuklik” va “o‘spirinning sub’ektiv xatti-harakati” tushunchalari o‘rtasida o‘quv faoliyatiga “tashqi”dan “ichki”ga qo‘shilishdagi o‘zgarishlarda namoyon bo‘luvchi, o‘spirinning yangi ichki realligi bilan aniqlanuvchi faollikkida o‘zaro munosabatni o‘rnatish mumkin.

Psixologik yetuklik tavsifnomasi sifatida shaxsning integrativ tizim hosil qiluvchi xususiyatlari, hamda uning samarali faoliyatini ta’minlovchi shaxs rivojlanishining yaxlit tavsifi sifatidagi ahamiyatli belgilari keltirilgan. Psixologik yetuklik tuzilishi shaxs yetukligi nazariyasida va sub’ekt psixologiyasida o‘rganiluvchi integrativ xarakterga egatarkibiy qismdan iborat: faollik, mas’uliyat, mustaqillik, o‘ziga va boshqalarga hurmat, optimizm, shuningdek, psixologik yetuklikning shakllangan, yuqori darajasini keltirib chiqaruvchi, ularning integratsiya jarayonidagi sub’ekt hosilalar.

Sub’ektning psixologik yetukligini bunday tushunish o‘spirinlik davrida shaxs psixologik yetukligining tuzilishini quyidagicha aniqlash mumkin:

1-jadval

Psixologik mezon	Ijtimoiy yo‘nalgan ko‘rsatkich	Individual yo‘nalgan ko‘rsatkich	Integrativ sub’ektiv sifatlar
Faollik	Talabalarga mos ravishda faol harakatning namoyon bo‘lishi	Maqsadlariga muvofiq ravishda qiziqish asosida tegishli soxalarda faollik ko‘rsatadi	Unumdoorlik, egiluvchanlik, o‘quv faoliyatida o‘z xatti-harakatlarini talablar bilan solishtiradi
Mustaqillik	Atrofdagilar talablariga mos kelish maqsadida o‘quv topshiriqlarini bajarishda yuqori o‘z-o‘zini boshqarish va uyushtirish	O‘zini mustaqil tutib, uning maqsadlariga mos keluvchi, qiziqishlari doirasiga kiruvchi vaziyatlarda o‘z-o‘zini boshqarish va uyushtirish	Tashqi ta’sir va bahodan qat’iy nazar, talablarga mos ravishda o‘quv faoliyatida hulq-atvorni mustaqil boshqarish va uyushtirishga qodirlik

		namoyon bo‘ladi	
Mas’uliyat	O‘quv maqsadlarini amalga oshirishda mas’uliyatlilik, tirishqoqlik, qat’iyatlilik	Shaxsiy maqsadlarini amalga oshirishda mas’uliyatlilik, tirishqoqlik, qat’iyatlilik	O‘quv-ijtimoy tizimda shaxsiy maqsadlarini amalga oshirishda mas’uliyatlilik
Hurmat	Boshqa insonlarga hurmat	O‘ziga bo‘lgan hurmat	O‘quv faoliyatida o‘z-o‘ziga baho berishning haqqoniyligi
Optimizm	Tengdoshlariga nisbatan optimistik tasavvur	O‘quv faoliyatida o‘zi haqida optimistik tasavvur	O‘quv faoliyatida shaxsiy kelajak istiqbollarida optimistik munosabat

Bu tarkibiy qismni alohida ko‘rib chiqamiz: bizning fikrimizcha, faol xatti-harakat motivatsion ehtiyojlar bilan bog‘liq: ijtimoiy talablar va vazifalarни muvaffaqiyatli bajarish ehtiyoji, yuqori maqsadlarga erishish, turli faoliyatda muvaffaqiyatga erishishga intilish, shuningdek, bilish faoliyati bilan, o‘zida bilimlar, amaliy hyotiy tajriba, qarashlar, tamoyillar, e’tiqod, dunyoqarash, ahloqiy, estetik sohalarda qadriyatlar yo‘nalganligi tizimi, shaxsiy fikrni ishlab chiqish uchun ijtimoiy hodisalarни va shaxsiy turli-tuman tajribani tahlil qilish va baholashni bilish, o‘z bilimlari va tajribasidan kelib chiqqan holda mustaqil xulosalarni qilishga qodirlik.

Mustaqillik topshiriqda mustaqil mo‘ljal olishni, qo‘ylgan vazifaga mos harakatlar usullarini tanlash ko‘nikmasi (shuningdek, mos vositalar, materiallar, ularni qayta ishlash usullari) va ularni amaliyotda amalga oshirish, ishning mazmuni va usullarini nazorat qilish va korreksiya qilish ko‘nikmasini taxmin qiladi. Bu hodisa motivatsion va protsessual tarkib birligidan iborat. Birinchisi bilish jarayoniga bo‘lgan ehtiyojni, ikkinchisi –maqsadga yo‘naltirilgan qidiruvni amalga oshirishga yordam beruvchi mazkur predmet sohasi bilimlari va faoliyat usul-vositalarini aks ettiradi. Bu jihatlar bir butunlikda mavjud bo‘lsa ham, ularning bo‘linishi o‘rinlidir. Vaholanki, bilimlarni izlashga intilish mumkin, biroq, ularni topishni emas, balki organik ehtiyojni boshdan kechirmagan holda ularni aniqlash mumkin.

Ma’suliyat shaxs xususiyati sifatida ijtimoiy qadriyatlarni, me’yor va qoidalarni anglash natijasi sifatida birgalikdagi faoliyat davomida shakllanadi. Mas’uliyat ijtimoiy muhim shaxsiy sifat hisoblanadi. O‘spirinlik davrida mas’uliyat boshqalar uchun ahamiyatli bo‘lgan topshiriqlarni bajarish; xatti-harakatlarning topshiriqlarni

muvaffaqiyatli bajarishga yo‘nalganligi (qiyinchiliklarni yengib o‘tishga intilish, boshlagan ishini oxirigacha yetkazish); topshiriqni, uning xarakteri va natijasini hissiy kechirish (jiddiy ish berishganidan xursand, muvaffaqiyati uchun qayg‘uradi); topshirilgan vazifani bajarish uchun javob berish kerakligini anglab yetish kabi ko‘rsatkichlar namoyon bo‘ladi.

O‘spirinda hurmat bilimlar - his-tuyg‘ular hulq-atvor asosida yuzaga keladi. Hulq-atvor me’yorlari haqida bilimga egabo‘lishni biz hissiy javob qaytarish bilan bog‘laymiz. Bu esa o‘z navbatida kattalarga bo‘lgan hurmatda namoyon bo‘ladi. Vujudga kelgan vaziyatlarda bu jarayonni tushunish va uni baholash, uni hal qilish variantlari o‘ylab topiladi. Shu yo‘sinda o‘spirinning olamni idrok qilishi kengayib, o‘z mustaqil fikriga, qadriyatlar haqidagi tasavvurlarga egabo‘lish shakllanadi.

Optimistning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri faollikdir. Faollik – nomaqbul vaziyatni ijobiy tomonga o‘zgartirishga qaratilgan faoliyat. Bunday faollikni bolalikdan shakllantirish lozim. U uchta tarkibiy qismdan iborat: vaziyatni anglash, uni o‘zgartirish yo‘llarini aniqlash, ijobiy o‘zgartirish bo‘yicha bevosita faoliyat.

Shuni ta’kidlash joizki, differension-integratsion nazariya nuqtai nazaridan turli tizimlarning ichki qismlari rivojlanishi integratsiya va differensiatsiya o‘rtasidagi munosabatlar bilan xarakterlanadi. Psixologik yetuklik sub’ekt sifatlarining tizimi sifatida yetuk, integratsiyalashgan tizim tavsifi bilan aniqlanadi deyish mumkin.

Shunday qilib, mazkur fenomen rivojlanishi uchun refleksiv qobiliyatlar; ixtiyoriy o‘z-o‘zini boshqarishni rivojlanish darajasi; motivatsiyaning rivojlanishi; shakllangan qadriyatli-ahloqiy soha kabi shart-sharoitlar zarur. Bunda shaxsning yetukligini tushunish yetuk inson haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq. Sub’ekt psixologiyasining asosiy nizomidan kelib chiqqan holda, talaba shaxsi ideal reallik (anglash sub’ekti) sifatida ham, ijtimoiy reallikni (faoliyat sub’ekti) faol boshlanishini anqlab beruvchi funksiya sifatida ham o‘rganilishi mumkin.

Ideal reallikda o‘z-o‘zini anglashning quyidagi: 1) o‘tmishdagi “Men”; 2) hozirgi “Men”; 3) kelajakdagi “Men”; 4) ideal “Men”; 5) dinamik “Men” tarkibiy qismlari insonning ma’naviy dunyosiga aylansa, demakki, unda psixologik yetuklik vujudga kelganligidan dalolatdir.

O‘z-o‘zini anglash shaxsning fazilatiga aylanishi uchun muayyan davr, vaqt, muddat talab qilinadi, shuning uchun o‘quvchilar, talabalar va respublikamizning boshqa fuqarolari bilan dasturiy tadbir-choralar o‘tkazish orqali ko‘zlagan maqsadga erishish mumkin. Shundan kelib chiqqan holda yetuklik:

- mas’uliyatni o‘z bo‘yniga olish va qaror qabul qilish;
- yetakchi bo‘lishga intilish, o‘zi va atrofdagilarni boshqara olish;

- o‘zi va atrofdagilarni emotsiyal va ruhiy qo‘llab-quvvatlashga tayyor bo‘lish;
- o‘ziga ishonish va qat’iyat bilan harakat qilish;
- falsafiy mushohada qilish va fikrlarni umumlashtira olish;
- o‘z tamoyillarini himoya qilish, ilgari surgan qarashlarini tasdiqlay olish, tanlagan yo‘lidan qaytmaslik, irodaviy mustahkam bo‘lish;
- shaxsiy individual qarashga egabo‘lish;
- hayotiy tajribani orttirish va uni yosh avlodga berishga tayyor bo‘lish;
- realizm, ratsionallik, qilingan ishlarni taxlil qilish, baholash va unga javob bera olish;
- hayotiy ijtimoiy rollarda o‘zgarmaslik va ularni to‘g‘ri bajarishga intilishdir.

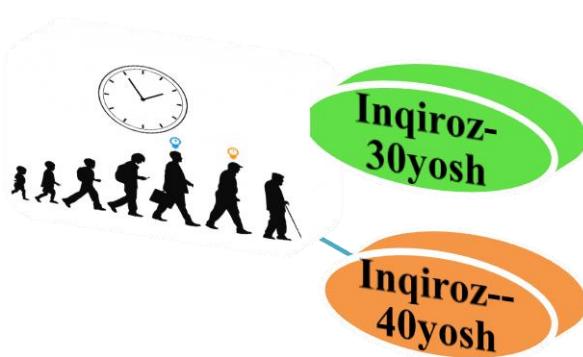
B.G.Ananevning fikricha, yetuklik mezonlarini ishlab chiqish va tahlilida “etuklik” tushunchasi “katta bo‘lish”, “kamol topish” tushunchalari bilan uyg‘unlashib sinonimik qatorni tashkil etishi mumkin. Lekin aslida, sub’ektiv faoliyat va shaxs haqida gap ketganda ular, albatta, mazmun va mohiyat jihatdan bir-biridan farq qiladi. Katta bo‘lib yetilish bu hali yetuklik emas. Inson yuqorida qayd etilgan mezonlarni o‘zida mujassamlashtirgandagina yetuklikka yetgani haqida gapirish mumkin. Bu o‘rinda yetuklik kasbiy, ijtimoiy-oilaviy, hayotiy-siyosiy, muloqot, shaxslararo munsabatlar, farzand tarbiyasi bilan bog‘liq faoliyatlarda ifodalanishi mumkin.

Abraxam Maslou tomonidan yetuk shaxsning 15 belgilari quyidagicha tavsiflanadi:

- 1.Haqiqiy ehtiyojlar, stereotiplar, xurofotlar, o‘rganilmagan narsalarga qiziqish ta’siridan ozod bo‘lgan haqiqatni yanada to‘g‘ri qabul qilish.
- 2.O‘zlarini va boshqalarni o‘zları kabi qabul qilish, sun’iy, yirtqich xatti-harakatlarning yo‘qligi va boshqalardan bunday xatti-harakatni rad etish.
- 3.Kutilmagan holatlardagi soddalik va tabiiyligi. Belgilangan urf-odatlar va marosimlarga rioya qilish, lekin ularga nisbatan hazil tuyg‘usi bilan munosabatda bo‘lish.
- 4.Biznes yo‘nalishi. Bunday odamlar odatda o‘zları bilan emas, balki hayot vazifasi bilan band. Odatda ular o‘z faoliyatlarini universal qadriyatlar bilan bog‘lashadi va uni hozirgi moment emas, balki abadiylik nuqtai nazaridan ko‘rishga moyildirlar. Shuning uchun ular bir darajada faylasuflardir.
- 5.Ko‘p voqealarga nisbatan ajralish pozitsiyasi. Bu ularga nisbatan xotirjam muammolarni bartaraf etishga va tashqi ta’sirlardan kamroq ta’sir ko‘rsatishga yordam beradi. Ular ko‘pincha yolg‘izlikka moyil bo‘ladi.

6. Avtonomiya va atrof-muhitdan mustaqillik; buzilish omillari ta'siri ostida barqarorlik.
7. Qabul qilishning yangiligi: har safar yangi ma'lum bo'lgan joyni topish.
8. O'z-o'zidan yo'qolib ketish hissi bilan tavsiflangan chegara tajribalari.
9. Insoniyat bilan umumiylilik hissi.
10. Boshqa o'zini o'zi bajaradigan odamlar bilan do'stlik: tor doiradagi odamlar, ular bilan munosabatlар juda chuqur. Shaxslararo o'zaro munosabatlarda dushmanlikning namoyon bo'lishining yo'qligi.
11. Munosabatlardagi demokratiya. Boshqalardan o'rghanishga tayyor.
12. Barqaror ichki axloqiy me'yorlar. Yaxshi va yomonni keskin his etish: maqsadlarga yo'naltirilgan va mablag'lar doimo ularga bo'ysunadi.
13. "Falsafiy" hazil tuyg'usi. Hazil bilan umuman hayotga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabat.
14. Ijodkorlik, insonning nima qilayotganidan qat'iy nazar va uning barcha harakatlarida namoyon bo'ladi.
15. Ularga tegishli bo'lgan madaniyatga tanqidiy munosabat: yaxshi tanlangan va yomon rad etilgan.

3. Yetuk yoshdagi inqirozlar.

Psixologiyada 30 yosh inqirozi nimani anglatadi?

O'ttiz yoshli inqiroz ko'pincha hayotning mazmuni inqirozi deb ataladi. Haqiqatan ham, o'ttiz yoshli inqiroz davrida (chegaralari ba'zan bir tomonga yoki boshqa tomonga o'zgarishi mumkin), odatda mavjudlik ma'nosini qidirish bilan bog'liq. Bu izlanishlar, umuman olganda butun inqiroz kabi yoshlikdan yetuklikka o'tishni belgilaydi. Shu bilan birga, hayotning mazmuni muammosi ushbu inqiroz davrida yuzaga keladi. Ko'pincha u yoshlikning boshida, ba'zan esa o'smirlik davrida ham shaxsiy rivojlanish bilan kechadi, ammo bu muammo yetuklik davrida paydo bo'ladi.

Ushbu inqirozining sabablari nima?

30 yosh chegarasiga yaqinlashib, ko‘pchilik odamlar inqiroz holatini boshdan kechirmoqda. Odamlar hayotining g‘oyasini o‘zgartiradilar, ko‘pincha ularga eski turmush tarzi ham yoqmay qoladi. 30 yoshdagi inqiroz hayot rejasining amalga oshmaganligi tufayli yuzaga keladi. Agar "qadriyatlarni qayta baholash" va "o‘z shaxsiyatini qayta ko‘rib chiqish" mavjud bo‘lsa, unda hayot rejasni umuman noto‘g‘ri ekanligi haqida gapiramiz. Agar hayot yo‘li tanlangan bo‘lsa, unda "muayyan faoliyatga, muayyan turmush tarziga, muayyan qadriyatlarga va yo‘nalishlarga" qo‘silish cheklanmaydi, aksincha, uning shaxsiyatini rivojlantiradi.

A. V. Tolstoy, I.S. Konning fikrini rivojlantirib, inson "hayotining uchinchi o‘n yillik chegarasida o‘z-o‘zini tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Hayoti davomida o‘tgan yo‘liga, erishgan yutuqlariga va muvaffaqiyatsizliklariga qarab, u hozirgi va tashqi farovon hayotda uning shaxsiyati nomukammal ekanini ko‘radi. Qanchalik kichik bo‘lsa ham, hayotning adolatli qismi o‘tgan bo‘lsa-da, qancha vaqt "behuda" kuch sarflangani, uning qobiliyatlarini qanchalik kam amalga oshirganini ko‘radi.O‘z-o‘zini tahlil qilish va o‘z shaxsiyatini tanqidiy qayta ko‘rib chiqishga olib keladigan qadriyatlarni qayta baholash mavjud".

A. V. Tolstoyning fikriga ko‘ra, bu davr mobaynida yashab, uning potensial imkoniyatlarining haqiqiy maydoni asta-sekin torayib borayotganini ko‘radi endi "hamma narsani qila olmaydi", u oila, kasb, odatiy turmush tarzi bilan "bog‘langan". O‘zini kattalar hayotida topib, oila a’zosi, ota - onasi, professional, jamoat arbobi sifatida o‘zini namoyon qilib, u birdaniga xuddi shu vazifaga duch kelganini anglab yetadi hayotning yangi sharoitlarida o‘zini topib, bu holatda uning shaxsiyatining ko‘lамини yangi istiqbollar va yangi cheklovlar bilan o‘lchab biladi. 30 yil ichida bir kishi boshqa ustuvorliklarga moyil bo‘lib, hayotini o‘zgartirishga harakat qiladi, ko‘p narsalarga yangicha qarashni boshlaydi. 25-27 yoshdan so‘ng, inson odatda har birimiz bu vaqtgacha ishlaganimiz bilan yangi hayotga kirib keladi. Ayni paytda, inson o‘z hayotiy maqsadlarini, kasb-hunar tanlovini, qadriyatlarni va tamoyillarini qayta ko‘rib chiqadi, 10-20 yil ichida qanday pozitsiyaga erishmoqchi ekanligi va buni qanday amalga oshirish mumkinligi haqida o‘ylaydi. Yosh inqirozining o‘tishi natijasida inson ijobjiy va salbiy fazilatlarga ega bo‘lishi mumkin. Ya’ni, inqiroz insonning psixologik xususiyatlarining bir qismi uning shaxsiyatining yangi sifatiga o‘tadigan davrdir. Erkaklar ham, ayollar ham inqirozni boshdan kechiradilar, ular faqat diqqatni almashtiradilar – erkaklar kasbda ma’qullash yo‘nalishi bo‘yicha, chunki ba’zan tanlangan faoliyat sohasi muvaffaqiyatga olib kelmaydi. Bundan tashqari, erkaklarda bu yosh dunyoqarash, axloqiy va axloqiy komponentning o‘zgarishi bilan mos kelishi mumkin va shuning uchun o‘z-o‘zini aniqlash masalasi paydo bo‘ladi – men o‘zimning axloqiy va axloqiy meyorlarga qanchalik mos kelaman, hozir kimman va kelajakda nima izlayman? degan savollarga javob qidirishadi.

Bu yoshdagi ayollar o‘zlarining ijtimoiy rolini qayta ko‘rib chiqishga kirishadilar. Yosh, nikoh va bolalarni tarbiyalashga e’tiborini qaratgan ayollar endi professional maqsadlarni ko‘proq jalg qilishni boshlaydilar. Shu bilan birga, ilgari faol martaba bilan shug‘ullanadiganlar, odatda, oila qurishga va farzand ko‘rishga harakat qilishadi.

Nima uchun 30 yosh hayotning mazmuni inqirozi deb ataladi?

O‘ttiz yoshga kelib, inson o‘zining intellektual salohiyatini rivojlantirish, kasbiy faoliyatda muayyan natijalarga erishiu, oilaviy hayotga mos keladi. Hayotning birinchi natijalari sarhisob qilinadi.

30 yosh inqirozi uning hayoti haqidagi g‘oyalarni o‘zgartirishda, ba’zan esa avvalgi turmush tarzini yo‘q qilishda ham, ba’zi hollarda, ilgari mavjud bo‘lgan narsalarga qiziqishning yo‘qolishi bilan ifodalanadi. Ba’zan o‘z shaxsiyatini qayta ko‘rib chiqish, qadriyatlarni qayta baholashga olib keladi. Bu shuni anglatadiki, hayot rejasi noto‘g‘ri tashkil qilinganligi- bu kasbning o‘zgarishiga, oilaviy hayot tarziga, atrofdagi odamlar bilan bo‘lgan munosabatlarini qayta ko‘rib chiqishga olib kelishi mumkin. Muvaffaqiyatli tanlov bilan muayyan faoliyatga qo‘shilish, muayyan turmush tarzi, qadriyatlari va yo‘nalishini cheklamaydi, aksincha, uning shaxsiyatini rivojlantiradi.

30 yosh inqirozi u yoshlikdan yetuklikka o‘tishni belgilaydi. Ushbu yosh inqirozi qanday hal qilinadi?

Inqirozning yechimi o‘ziga xos xususiyatlarga, vaziyatning xususiyatlariga (oldingi, hozirgi) bog‘liq.

Tadqiqotchilar xususan G. Abramova yoshlarning professional inqirozini hal qilishning mumkin bo‘lgan yo‘llarini ajratib ko‘rsatmoqdalar:

1. Kasbiy o‘sishni to‘xtatish-yetarli darajada stabilizatsiya qilish, kasbiy talablarni cheklash va hayotning boshqa sohalariga asosiy sabablarni o‘zgartirish.
2. Professional faoliyat tomonlaridan birini mustahkamlash eng muvaffaqiyatli professional sohalardan birini tanlash va tor chegaralaridan tashqariga chiqmasdan malaka oshirish.
3. Konstruktiv yechim professional rivojlanishning yangi usullarini topadi, bu esa sifat jihatidan boshqacha yuqori professional darajaga erishishga olib keladi.
4. Halokatli qaror mojarolarda ifodalangan buzilish, ishni o‘zgartirish, qayta boshlashga urinish.

Inson yoshligida o‘zini hayotda tasdiqlay boshlaydi, belgilangan maqsadlarni amalga oshiradi. Yoshlikda ko‘pchilik insonlar turmush o‘rtog‘ini uchratib oila qurishadi, professional ko‘nikma va tajribaga ega bo‘ladilar. Yoshlik-sevgi va do‘stlik munosabatlarining gullab-yashnashi davridir.

Ushbu davrning markaziy yoshi neoplazmalari oilaviy munosabatlar va kasbiy mahorat deb hisoblanishi mumkin, chunki inson hayotining ma’nosini tushunib, birinchi natijalarini umumlashtiradi. Bundan tashqari, inqiroz 30 yosh davomida o‘z shaxsiy baxti uchun bir kishi uchun zarur bo‘lgan sharoitlarni o‘rganib va bu

asosida, umumiy hayot maqsadlarini aniqlash shuningdek, o‘z-o‘zini hayotdagi cheklovlarini qabul qilishi mumkin.

40yosh inqirozi.

Ushbu inqiroz 40-45 yosh atrofidagi insonlar tomonidan boshdan kechiriladi: bu vaqtida hayotda erishilgan barcha narsalarni qayta baholashdan iborat. Inson ko‘pincha ko‘p yillar davomida erishgan narsalarini rad etadi yoki yo‘q qiladi. Yoki bir kishi uning to‘lovga layoqatsizligi haqida tashvishlana boshlaydi: odatda, qirq yoshga kelib, orzular, insonning hayotiy maqsadlari va uning haqiqiy pozitsiyasi o‘rtasidagi farq tushuniladi. Agar yigirma yoshli kishi istiqbolli deb hisoblansa, qirq yosh bir vaqtlar berilgan va’dalarni bajarish vaqtidir.

Ushbu inqirozning keskinligi avvalgi inqiroz qanday o‘tganligiga(30) bog‘liq. Qirq yoshga kelib inson jismoniy kuchlarning sezilarli pasayishi, hayotiy energiyani, jinsiy jozibadorlikning pasayishi kuzatiladi va ijtimoiy rollar o‘zgaradi: agar ma’lum bir nuqtaga qadar (barcha mustaqillik uchun) ota-onasining bolasi sifatida o‘zini tan olgan bo‘lsa, bu vaqtga kelib ota-onalar ko‘pchilik insonlarda oldilarida bo‘lmasligi mumkin va bu ularni ota ona yordamisiz qolishligiga sabab bo‘ladi. O‘z hayoti davom etayotganini anglab yetadi: hayot kelajak uchun kredit berishni to‘xtatadi.

“O‘rta hayot” inqirozi qanday sabablarga ko‘ra vujudga keladi?

Ushbu inqirozning paydo bo‘lishiga ta’sir qiluvchi asosiy ijtimoiy omillar o‘ttiz yoshlik inqiroz bilan bir xil, ammo ular ochiq va keskin harakat qilishadi. Ularning ahamiyati faqat ularning darajasini o‘zgartiradi.

40 yildan keyin ish topish yoki, jamoat ongida, chiroyli inson bo‘lish yoshligiga qaraganda ancha murakkabroq bo‘lgan “yoshlik sig‘imi”ning oqibatlari birinchi o‘rinda turadi.

Inqirozning paydo bo‘lishiga ta’sir qiluvchi keyingi ijtimoiy omil keksalikning salbiy stereotipidir. Inson o‘zining keksaligi haqida o‘ylashni boshlaydi va salbiy stereotipga asoslanib, uni og‘ir va qayg‘uli deb biladi. Inqirozni kuchaytiradi. Jamiyatimizda har qanday hayotiy o‘zgarishlarga salbiy munosabatda bo‘lish va barqarorlikni baxtning zarur sharti sifatida qabul qilish lozim. Mamlakatimizda ro‘y bergen ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni inson boshdan kechirishda salbiy tajribaga ega bo‘lsa bunday tajribani boshdan kechirish ko‘pchilik uchun o‘zgarish qo‘rquvini hosil qiladi: inson butun kuchi bilan barqarorlikni saqlab qolishga harakat qiladi. Shu bilan birga, u o‘z hayotini o‘zgartirish istagini bildirishi mumkin, noaniqlik va har qanday harakatni amalga oshirish zarurati yanada qo‘rkitadi. Odatda, inson bu qo‘rquvning mavjudligini tan olmaydi, ko‘pincha u hech narsani butunlay ob’ektiv holatlarda o‘zgartira olmaydi.

Inqirozga ta’sir qiluvchi keyingi ijtimoiy stereotip – baxtli hayotning mutlaqo moddiy va ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli ekanligiga ishonishdir. Shuning uchun moddiy farovonlik va yuqori ijtimoiy maqomga ega bo‘lgan ko‘pchilik odamlar avtomatik ravishda baxt va hayotdan qoniqish hissini kutishadi.

Insonning professional shakllanishi qanchalik muvaffaqiyatli va uning professional faoliyati uchun zarur bo‘lgan fazilatlarga ega bo‘lsa uning jamiyatda rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Inqirozning paydo bo‘lishini belgilovchi keyingi ijtimoiy omil — ijtimoiy rollarning hayotining bиринчи yarmida-oilaviy va kasbiy sohalarda faol rivojlanish заруритидир. Улар о‘злаштирилгандан, инсон о‘зи амалга оширган rollsarsiz о‘зи nimani anglatishini o‘ylab ko‘rish imkoniga ega bo‘ladi, o‘z-o‘zidan yangi ko‘rinishga ega bo‘lish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

40-50 yil ichida inson psixologik jihatdan avvalgilaridan sezilarli darajada farq qiladigan sharoitda o‘zini topadi. Bu vaqtga kelib, juda katta hayot va professional tajriba to‘plangan, bolalar o‘sib-ulг‘aygan va ular bilan munosabatlar sifat jihatidan yangi xususiyatga ega bo‘lgan, ota-onalar keksayib qolgan va yordamga muhtoj bo‘lib qolganligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Inson tanasida tabiiy fiziologik o‘zgarishlar boshlanadi, unga esa moslashish kerak: ko‘rish sezgisi asta sekin yomonlashadi, reaksiyalar susayadi, erkaklarni jinsiy kuchi zaiflashadi, ayollar ko‘plari jismoniy va ruhiy jihatdan juda qiyin bo‘lgan menopauzani boshdan kechiradilar.

Psixofiziologik funksiyalarning xususiyatlarini nisbiy pasayishi qayd etiladi biroq, bu insonning bilim sohasining ishlashiga ta’sir qilmaydi, uning samaradorligini kamaytirmaydi, bu esa mehnat va ijodiy faoliyatni saqlab qolish imkonini beradi. Bu yosh inson uchun oilaviy hayoti, martaba yoki ijodiy qobiliyatining gullabyashnashi davri bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, u tez-tez o‘lim haqida o‘ylashni boshlaydi. Inson hayotining bu davri stressni rivojlantirish uchun juda yuqori salohiyatga ega, odamlar ko‘pincha depressiya va yolg‘izlik hissini boshdan kechiradilar. O‘rta yoshli odamning kechiktirmasdan harakat qilish istagi va darhol natija olish istagi uning motivatsiyasi tuzilishini o‘zgartiradi, uning tarkibiy qismlarini tobora kuchayib borayotgan ehtiyojlarni qondirish uchun o‘zgartiradi. Ularning asosiy qismi: o‘z ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish, keyingi avlodga nimadir yetkazish, faoliyatini optimallashtirish, qarindoshlar va do‘srlar bilan yaqin munosabatlarni saqlab qolish, keksalikda tinch va farovon hayotga tayyorgarlik ko‘rishdan iborat. Yetuklik davrining bu yoshida men-shaxsiyat tushunchasi doimo o‘zgaruvchan vaziyat munosabatlarini va o‘z-o‘zini hurmat qilishning o‘zgarishini hisobga olgan holda, yangi “men” tasvirlari bilan boyitiladi. “Men” tushunchaning mohiyati axloqiy qoidalar va shaxsiy qadriyatlar doirasida o‘z-o‘zini anglashdir. Faoliyatning yetakchi turi bu shaxsning o‘z-o‘zini anglashini ta’minlaydigan ish, muvaffaqiyatli professional faoliyatidir.

Yetuklik davri inqirozi 40-45 yoshga to‘lgan odamlar tomonidan boshdan kechirilgan psixologik hodisadir va bu vaqtga kelib hayotda erishilgan natijalarni tanqidiy baholash va qayta baholashdan iborat. Afsuski, ko‘pincha bu qayta baholash “hayot ma’nosiz bo‘lib, vaqt allaqachon yo‘qotilgan” degan tushunchaga olib keladi. Natijada, depressiv holatlar umumiy kayfiyat fonida hukmronlik qiladi.

Yoshlik va yetuklikning boshida, ko‘pchilik eng yaxshi yillar allaqachon ortda qolayotganiga ishonishadi va kelgusi hayotda ular kamida yigirma yil davomida o‘z hayotlarini o‘tkazishi kerak bo‘lgan ulkan "qora tuynuk" shaklida ko‘rinadi. Bu odamlar, insonning o‘sishi va rivojlanishi o‘rtacha yetuklikka erishganida to‘xtaydi, deb hisoblashadi. Amerikalik psixolog Ronald Kessler bu fikrni noto‘g‘ri deb: "har bir narsa o‘rtacha yoshning hayotning eng yaxshi vaqtin ekanligini ko‘rsatadi. Siz hali ham keksa yoshdagagi kasalliklar va kasalliklar haqida qayg‘urmaysiz va siz endi yoshlarning tashvishlaridan azob chekmaysiz: kimdir meni sevadimi? Men ishimda muvaffaqiyatga erisha olamanmi? Amerikalik psixolog Kerol Riff shunday deydi: "sizning ruhiy salomatligingiz qanchalik yaxshi bo‘lsa, o‘zingizni kamroq his qiladigan odamlar bilan taqqoslaysiz".

Ko‘pchilik uchun 40-45 yil yoshi inqirozdir, chunki dunyoqarashning yaxlitligi va rivojlanishning bir xilligi o‘rtasidagi ziddiyatlarning o‘sishibilan asoslanadi. Inson hayotning mazmunini yo‘qotadi. Inqirozdan chiqish uchun yangi ma’no - universal qadriyatlar, kelajakka bo‘lgan qiziqish, yangi avlodlarga ega bo‘lish kerak. Agar biror kishi o‘z kuchini, ehtiyojlarini e’tiborga olishni davom ettirsa, bu kasallikka, yangi inqirozlarga olib keladi. Yetuklik inqirozi ko‘pincha o‘z-o‘zini tahlil qilishdan qochishga moyil bo‘lganlarga tahdid soladi.

Inson uchta kichik inqirozni yengib o‘tishlari kerak. Birinchisi, ko‘plab odamlar o‘zlarining nafaqaga chiqishlariga qadar asosiy rol o‘ynaydigan professional roldan tashqari, o‘zlarining "men" ni qayta baholashdan iborat. Ikkinci kichik inqiroz sog‘liqni saqlash va fiziologik qarishning yomonlashuvi faktini anglash bilan bog‘liq bo‘lib, bu bilim insonni ushbu jarayonlarga tegishli munosabatni rivojlantirishga imkon beradi. Nihoyat, uchinchi inqiroz natijasida, inson o‘z-o‘zini anglashni yo‘qotadi va endi u o‘lim haqidagi fikrni qo‘rmasdan qabul qilishi mumkin. Eng oddiy usul - asab tizimiga dam berish, vaziyatni, faoliyat turini o‘zgartirishdir. Inqirozlar ish yoki ish qobiliyatini yo‘qotishiga olib keladi. Ushbu inqirozlar biografik inqirozlar deb ataladi.

Amalga oshmagan inqiroz

- 30-40 yil bo‘lgan odamning ongida hayot voqealarining amalga oshirilgan aloqalari kam namoyon bo‘ladi. Uning so‘zlariga ko‘ra, u juda kam ish qilgan, sodir bo‘lmagan, hayot o‘tgan va u hali ham soyada va hokazo. Ular uni juda qadrlashlari va juda muvaffaqiyatli deb hisoblashlari mumkin. U ba’zi yutuqlarini ko‘ra olmaydi, ularni qadrlash uchun yetarli emas va shuning uchun boshqalar unga juda ko‘p ish qilganini, ko‘p narsaga erishganini, "hamma odamlar kabi" va hokazo

Halokat inqirozi

- Bu insonning ongida bir sabab yoki boshqa sabablarga ko‘ra o‘tmishini kelajak bilan bog‘laydigan haqiqiy aloqalar kam namoyon bo‘ladi (vaqtning aloqasi buzildi). Bunday holat uzoq vaqt davomida mashaqqatli mehnat, kurash va ruhiy tushkunlik, oddiy ish uchun ham qabul qilishni istamaslik va boshqalar bilan birga bo‘lishi mumkin.

Istiqboldagi inqiroz

- U hayotning aqliy rasmidagi potensial aloqalarning noaniq ko‘rinishida ifodalanadi. Avvalgi maqsadlarga erishish, "kerak bo‘lgan hamma narsa bor" va qalb uchun qiyin - yangi maqsadlar paydo bo‘lmaydi, erishib bo‘lmaydigan ko‘rinadi. "Tunnel oxirida yorug‘lik" ko‘rinmaydi; hech qanday maqsadga erishish mumkin emas. Insonning kuchi va faoliyati bor, lekin u ularning hayot dasturlarini aniqlash qiyin.

4. Yetuklik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi.

Sensor soha:

Ko‘rish. Ko‘rish o‘tkirligi 62 yoshgacha yoki undan keyin ham tez sur’atlar bilan pasaya boshlaguncha bir xil darajada qoladi.

Ko‘zning rang sezgirligi 20-30 yoshlarda maksimumga yetadi va keyingi yosh davrlarida uning barqaror pasayishi kuzatiladi

Ye. F. Ribalkoning fikriga ko‘ra, ko‘rish maydoni 50 yoshgacha bir xil darajada normal (yuqoriga – 60° , pastga – 70° , tashqariga – 90° , ichkariga – 60°) saqlanadi, shundan keyin sezilarli darajada kamayadi.

Titrash birlashish tanqidiy chastota (CCM) 20 yoshda maksimal bo‘ladi. Keyin aniq pasayish tendensiyasi kuzatiladi.

Eshitish sezgisi xar qaysi kattalik davr mobaynida yomonlashib boradi va 50 yosh ichida ko‘pchilik zaif tovushlarni yaxshi eshitmaydi. yigirma yoshlilarning yeshitish xirmonlarini standart sifatida qabul qilinsa, 30yoshda eshitish sezgirligi 10 db, 40 yosh ichida – 20, 50 yosh ichida – 30 db ga kamayadi.

Shu bilan birga ta’m va hid sezuvchanligi, shuningdek og‘riqga nisbatan sezuvchanlik asta-sekinlik bilan kamayadi

Diqqat. B. G. Ananevning laboratoriyasida ixtiyoriy diqqatning eng yuqori darajasi o‘rtta yoshdagi (18-33 yosh) yoshlarga to‘g‘ri kelishi aniqlandi. 34-35 yoshdan ixtiyoriy diqqat darajasi pasaya boshlaydi

18 yoshdan 30 yoshgacha bo‘lgan har xil turdag'i (qisqa muddatli va uzoq muddatli, ko‘rgazmali va eshituv) xotiralari nisbatan barqaror darajada saqlanib qolinishini aniqlandi. Keyin, keyingi o‘n yil ichida xotiraning yengil, ammo barqaror pasayishi boshlanadi.

Tafakkur va itellekt. D. Vekslerning fikriga ko‘ra, inson intellekti 19-20 yoshiga kelib maksimal rivojlanishga erishadi, keyin mahalliy psixologlarning ma’lumotlarida tasdiqlangan stabilizatsiya bosqichi keladi. 30-34 yoshlardan boshlab intellektual funsiyalarning mahsuldorligi pasayib boradi. Agar biz mantiqiy tafakkurini 100% deb olsak, yigirma yoshlilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatini olsak, 30 yoshda 87 %, 50-80 va 60 yoshlarda 75 % ni tashkil qiladi.

Eng katta pasayish kognitiv vazifalarni bajarish uchun vaqt yetishmasligi bo‘lgan hollarda kuzatiladi. Verbal subtestlar 47 yosh va undan katta yoshdagi kishilar tomonidan 18-25 yoshdagilarga nisbatan (mos ravishda 267 va 245 ball) muvaffaqiyatliroq amalga oshirilganligi aniqlandi. Matematik subtestlar uchun ham xuddi shunday (o‘sish 88 dan 103 ballgacha bo‘lgan).

Fazoviy fikrlash testida ziddiyatli natijalar olindi eng past ball 26-35 va 36-46 yosh guruhlarida olingan (mos ravishda 95,6 va 97,3 ball). 18-25 va 47 yosh va undan katta yosh guruhlarida ko‘rsatkichlar har ikkala guruhda ham yuqori va bir xil bo‘lgan (mos ravishda 100,1 va 100,7 ball).

Ushbu tadqiqotda sub’ektlarning aql-zakovati darajasidan qat’iy nazar, kattalar va keksalik davrida intellektual qobiliyatlarning pasayishi ko‘rsatilganidek keskin sodir bo‘lmaydi.

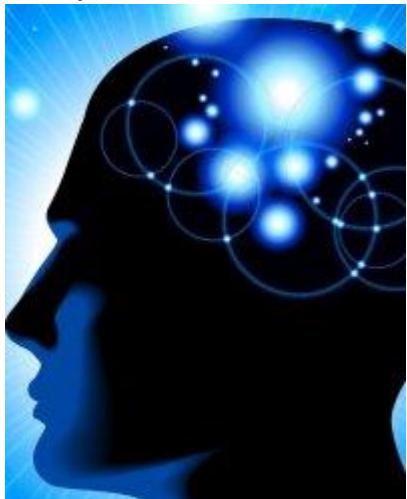
Kreativlik. A. K. Kanatov ma’lumotlariga ko‘ra, erkaklar kreativligi 25 dan 55 yoshgacha bo‘lgan yosh oralig‘ida bir xil darajada qoladi va faqat 55 yoshda kamayadi. Ayollarda, yosh bilan bog‘liq kreativlikni yengil, lekin barqaror pasayishi kuzatiladi.

M. V. For o‘zining tadqiqotlarida sinaluvchilarni uch guruhga bo‘lib o‘rgandi (18-25, 26-46 va 47-60 yosh) 18 yoshdan 60 yoshgacha odamlarda kreativlik o‘zgarishlarni dinamikasini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, oltita subtestdan to‘rtta, o‘rtacha ijodkorlik ballari bir yosh guruhidan boshqasiga kamaydi. Bu

kreativlikning ravonlik, o'ziga xoslik va moslashuvchanlik kabi ko'rsatkichlariga tegishlidir. Muallif buni hayot tajribasi yosh bilan ortib borayotganligi sababli, odamlar yangi yechimlarni izlashlari kerak bo'lgan vaziyatlarda o'zlarini topish ehtimoli kamroq va kreativlik kamroq bo'ladi. Ye.P.Ilin 25-30 yoshdan 41-50 yoshgacha bo'lgan davrda 31-40 yosh guruhida birmuncha o'sish bilan kreativlik deyarli teng ifodalanadi

Tanqidiy tafakkur. Erkaklarda tanqidiy fikrlashning cho'qqisi 30 yosh, ayollarda esa-40 da ro'y berishi, shundan so'ng kritiklikning keskin kamayib ketishi ko'rsatilgan. Uzoq vaqt davomida psixik funksiyalarning saqlanishi inson tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatga yordam beradi. Ushbu faoliyat uchun eng muhim bo'lgan va uning yuqori ishlashini ta'minlaydigan funksiyalar uzoq vaqt saqlanib qoladi. Shunday qilib, haydovchilar, uchuvchilar va dengizchilar keksalikka qadar ko'rish qobiliyatini va ko'rish maydonini yuqori darajada saqlab qoladilar. B. G. Ananев ta'kidlashicha, musiqa ijrochiligidagi tajriba to'plash bilan ovoz-ijro diskriminatsiyasi rivojlanadi, shuning uchun kata yoshdagagi musiqachilarda musiqani o'rgana boshlagan (hatto juda iste'dodli) bolalarga nisbatan yuqori bo'ladi. Yuqori darajadagi ta'lim va intellektual faoliyat bilan og'zaki funksiyalarda ham pasayish yo'q. Aksincha, intellektual ish bilan shug'ullangan insonlarda og'zaki mantiqiy vazifalari 50 yoshgacha yuqori ko'rsatkich ammo oltmis yoshda kamayib boradi.

Hissiy-emotsional sohasidagi o'zgarishlar:

Empatiyadagi o'zgarishlar. Ye. P. Ilin va A. N. Lipina ilmiy tadqiqot natijalariga ko'ra empatiya darajasi o'smirlik davridan boshlab, 40-50 yoshdagagi ayollar va erkaklarda maksimal qiymatga erishadi. Bu yoshda empatiya darajasi 15-20 yoshlilardan ikki marta oshadi. Keyinchalik ayollar va erkaklarda empatiya darajasining keskin pasayishi kuzatiladi, minimal ko'rinishda 60-75 yoshdagilarda kuzatiladi. Bu yosh guruhida empatiya darajasi 15-20 yoshdagilarga nisbatan ham past bo'ladi.

Sentimentallikdagi yoshga bog'liq o'zgarishlar.

Sentimentallik deganda shirinsuxanlik, bezgak xuruj yoki tajang tuyg'uga yega bo'lgan ortiqcha hissiy sezgirlik tushuniladi. Sentimental odam osonlik bilan harakatlana oladi, harakatlanadi, hayajonlanadi, u osonlik bilan his-tuyg'u holatiga keladi, ya'ni unga tegadigan ko'rindigan ob'ektga nisbatan "his-tuyg'ularini" ko'rsatadi va 50-60 yoshdagagi ayollar va erkaklar uchun maksimal darajaga yetadi. Biroq 61-75 yoshlarda sentimentallikning keskin pasayishi kuzatiladi. Shuni ta'kidlash kerakki, erkaklar uchun sentimentallik indeksining o'rtacha qiymatlari barcha yosh guruhlari idagi ayollar uchun sentimentallik indeksining qiymatlaridan ancha past.

Emotsional xususiyatlarining yosh dinamikasi. Hissiy qo‘zg‘aluvchanlik, intensivlik va hissiyotning davomiyligi emotsonallik xususiyatlariga bog‘liqdir. Ayollarda emotsonal qo‘zg‘aluvchanlik ko‘rsatkichining o‘rtacha qiymati dastlab 15-20 va 21-30 yosh guruhlarida bir xil darajada saqlanib, so‘ngra asta-sekin pasaya boshlaydi. 51-60 yoshli ayollar namunasida emotsonal qo‘zg‘aluvchanlik darajasining birmuncha oshishi kuzatiladi, ammo keyingi yoshda 61-75 yoshdagi ayollar bu ko‘rsatkichning keskin pasayishi kuzatiladi va u o‘zining minimumiga yetadi.

Yoshlikdan keksalikka qadar ayollarda hissiy hayajonlanish darajasini pasaytirish tendensiyasi mavjud. Erkaklarda hissiy hayajonlanish darjasini yosh o‘zgarishi bilan asosan bir xil tendensiyaga ega, ya’ni unda asta-sekin pasayish (faqat 41-50 yoshdagi erkaklarda bu ko‘rsatkich yuqoriga qarab juda muhim sakrash bor, va keyin yana unda pasayish kuzatiladi). Xuddi ayollarda bo‘lgani kabi, emotsonal qo‘zg‘aluvchanlik 15-20 yoshda maksimal va 61-75 yosh guruhida minimal bo‘ladi.

Emotsiyalar intensivligining yoshga bog‘liq dinamikasi. Ayollarda emotsonal intensivlikni maksimal ko‘rsatkichi 15-20 yoshda ko‘rinadi keyin 31 dan 60 yoshgacha emotsonal xususiyatlar namoyon bo‘lishi asta-sekin barqarorlashishi va pasayishi kuzatiladi.

Motivatsion sohadagi o‘zgarishlar

Yetuklik davrida yoshlarning talab va manfaatlarida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi. Ular o‘zлari uchun mutlaqo yangi bo‘lgan narsalarga qiziqishni boshlaydilar va ayni paytda ularni egallah uchun ishlatiladigan narsalarga qiziqishni yo‘qotadilar. Ular o‘tmish orzularini voqelik bilan bog‘lash, ya’ni ularni amalga oshirish vazifasiga duch keladilar. Bu davrda boshqalar uchun haqiqatni isbotlash istagi ko‘rinadi.

46 dan 70 yoshgacha bo‘lgan guruh uchun eng muhimi sog‘liq, hayot hikmati, moliyaviy jihatdan xavfsiz, baxtli oilaviy hayotdir. Zavq, ijodkorlik, tenglik, bilimga alohida ahamiyat berilmaydi.

Qizig‘i shundaki, har bir yosh guruhida erkaklar va ayollar o‘rtasidagi qadriyatlarda farqlar kuzatilmagan. Yoshlik davrida (20-25 yosh) o‘z-o‘zini ifodalash va o‘z-o‘zini tasdiqlash istagi hukmronlik qiladi. Yetuklik davrida (26-40 yosh) o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish extiyoji seziladi, o‘z-o‘zini tasdiqlash uchun uning ichki salohiyatini amalga oshirish tufayli (ko‘nikmalar) bu nafaqat va boshqalarning hurmatiga sazovor bo‘lish uchun emas balki, o‘z-o‘ziga bo‘lgan ijobiy munosabatni shakllantiradi. Bu davrda (41-55 yoshlar) xavfsizlikka bo‘lgan ehtiyoj dolzarb sanaladi. Bu davr oxiriga kelib ma’naviy soha, altruizm va boshqalarga xizmat ko‘rsatish qadri orta boshlaydi. 55 yoshdan so‘ng bu ehtiyojlar, ijtimoiy sohada esa hukmronlik qila boshlaydi. Ijodkorlik va o‘z-o‘zini anglash, shuningdek, gnostik hissiyotlarning qiymati oshadi. Jinsiy istak va hohish ehtiyojlaridan biri sifatida, yosh o‘zgarishi bilan sezilarli darajada o‘zgaradi,

erkaklar va ayollar uchun bir xil emas: erkaklarda yosh kattalashishi bilan pasaysa, ayollarda esa yosh kattalashgani bilan ko‘tarilib boradi. Shu munosabat bilan, ikki qarama-qarshi bosqich yuzaga keladi hamda jinsiy aktivlik ayollarda va erkaklarda o‘rta yetuklik davrida uyg‘un holatiga keladi.

Ishlab chiqarish sohasida motivatsiya ikki xil bo‘lishi mumkin: tez natija olish va korxona yoki biznesni rivojlantirish. Ye. P.Ilin olgan natijariga ko‘ra motivatsiyaning bu ikki turi yosh bilan turli yo‘nalishlarda o‘zgaradi: natijalarga bo‘lgan motivatsiya ortadi va rivojlanishga bo‘lgan motivatsiya kamayadi.

5.Kattalarning yosh xususiyatlari va ta’lim olish layoqatlari

Kattalar ta’limida ularning yoshlariga xos xususiyatlarini hisobga olinishi ham ta’lim samaradorligiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim omillardan hisoblanadi. Kattalik davri ham bir necha davrlarga bo‘linib, bu o‘spirinlik, yoshlik, yetuklik, keksalik va qarilik davrlaridir.

18-30 yoshlik davri hisoblanib ,bu o‘z hayot yo‘lini, maqsadlarini belgilab olish va shu yo‘lda faol harakat qilish davridir.

18-19 yoshlik – har tomonlama faollik. O‘z-o‘zini to‘liq qidirish, anglash. O‘zining keyingi taqdirini belgilab olish. Bu bajarib ko‘rish, xato qilish davri. Demak,qo‘llab- quvvatlashga muhtoj bo‘lgan davr.

22-28 yosh – real hayotga kirishda o‘z yo‘nalishlarini tanlashga, belgilab olishga harakat qilish, o‘z hayotiy maqsadlarini belgilab olish;

Yetuklik 30-55-60 yosh hisoblanib, fiziologik, psixik va ijtimoiy jihatdan yetuk bo‘lgan davr. Yetuklik insonning ko‘p yillik intellektual va ma’naviy xususiyatlari uning shaxsi asosi shakllangan va ro‘yobga chiqadigan davridir. Bu davr kishining o‘zini shaxs sifatida namoyon etishga harakat qilishining natijasi hisoblanadi.

29-34 yosh – savollar krizisi. O‘zi tanlagan yo‘llarning to‘g‘riligidan xavotirlik va ayrimlarini to‘g‘rilashga harakat, fikrlar qarama-qarshiligi;

35-43 yosh – kechiktirib bo‘lmaslik krizisi. Hayotning ko‘p yo‘llari bo‘lganligini anglagan holda kasbiy faoliyatda, shuningdek, shaxsiy hayotda maqsadlari bilan qay darajada erishganligini tahlil qilish;

44-50 yosh – barqarorlikka erishishga harakat. O‘z shaxsiy hayotini vazminlik bilan idrok etish, o‘z hayot maqsadlariga erishish uchun jiddiy va tezkor harakat;

50 va undan katta yosh – aql va mulohaza bilan ish yuritishga intilish, hayotdan zavq olishga erishish, yumshoqlik, vazminlik.

Keksalik hayotning mazmunini, qadrini tushunadigan, o‘z hayotidagi mehnatining xosilini yig‘adigan davr. O‘zining bilim va tajribalarini baholaydigan va ularni boshqalarga o‘rgatadigan davr hisoblanadi.

Katta yoshdagi har bir inson o‘z ehtiyoj va motivlaridan kelib chiqqan holda o‘z bilimlarini oshirib, malakalarini rivojlantirib borishga ehtiyoj sezadi.

Yosh o‘tgan sari katta odamda ta’lim olishga nisbatan layoqat kamayib bormaydimi? Olingan bilimlarni kerakli hajmda va tempda o‘z faoliyatiga qo‘llay oladimi?

Aslida tabiat kishi hayotining barcha davrlarda atrof hayot, boshqa odamlar bilan bog‘liq informatsion- ta’limiy o‘z munosabatida bo‘lishi uchun zarur bo‘lgan barcha biologik va neyrofiziologik shart-sharoitlarni yaratgan. Kishi turli yoshida olayotgan bilimlari samarali bo‘lishi uchun ularga albatta tafakkur jarayoni kerak bo‘ladi. B.G.Ananov, L.I.Ansiferova, Yu.N.Kulyutkin, V.S.Rotenberg, Ye.N.Stepanova, G.S.Suxobskayalarning ko‘p yillik o‘tkazgan tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, tafakkur inson hayotining barcha davrlarida faolligini yo‘qotmaydi, lekin uning sturkturasida, tizimida ma’lum bir kattalar ta’limi bilan shug‘ullanuvchi insonlar bilishi kerak bo‘lgan o‘zgarishlar sodir bo‘ladi.

18-25 yoshgacha kishilarda obrazli va verbal tafakkur ustunlik qiladi. Amaliy tafakkur asosan 21 yoshdan verbal va obrazli tafakkurning rivojlanganlik darajasiga yetib oladi va 27-28 yoshlarda esa ular rivojlanishda amaliy tafakkur verbal va obrazli tafakkurdan o‘tib ketadi. 30-40 yillarga yaqin obrazli tafakkur yanada rivojlanadi. 40 yoshga yaqin o‘zida shakllangan intellektual tizimni o‘z mehnat faoliyati tabiatini va xususiyatlari bo‘yicha tadbiq eta oladi. 40 yoshdan 55 yoshga odatda amaliy tafakkurda pasayish kuzatiladi uning faolligi obrazli va verbal mantiqiy shakllarga tenglashadi. Ta’kidlash mumkinki, 50 yoshdan keyin verbal tafakkur obrazli tafakkurdan ustunlik qiladi.

Inson hayotining 34-35 yoshlarida va 45-50 yoshlarida xotiraning nisbatan pasayishi ko‘zga tashlanadi. Lekin inson organizmining imkoniyatlari, kuchli motivatsiya, o‘z yoshiga xos layoqatlar dinamikasining hisobiga katta inson muammolarini bartaraf eta oladi, o‘zgarishlarni hal eta oladi. Katta bo‘lgan sari informatsion talablar, muammolarni hal eta oladi. Sog‘liq, madaniyat, oila 40 yoshgacha ikkinchi o‘rinni egallaydi. Bu yoshdagi ayollarda esa kasbiy faoliyat bo‘yicha talablaridan zaruriy bilimlarni olish ehtiyojlaridan tashqari sog‘liq va oila masalalari bo‘yicha bilimlarni egallah ehtiyoji yuqoriroq o‘rinni egallaydi. Bu holat ularda 35-40 yoshgacha davom etadi.

40 yoshdan boshlab esa erkaklarda ham sog‘liqni saqlash va mustaxkamlash bo‘yicha qo‘sishmcha ma’lumotlarga ega bo‘lish ehtiyoji chiqadi. Erkaklarda 2-o‘rinda kasbiy faoliyat bo‘yicha bilimlarga qiziqishlari saqlanib qolsa, bu qiziqish ayollarda 41-55 yoshda 4-o‘ringa 56 yoshda esa oxirgi o‘ringa tushadi.

Kattalarning ta’lim olish layoqatlari andragog faoliyatining psixologik jihatdan tashkil eta olinganligiga ham bog‘liq. Samaradorlik ko‘rsatkichlari kattalar auditoriyasining professor-o‘qituvchiga nisbatan ishonchi va ochiqligi; tinglovchilarining ishga jalb etilishining yuqori darajasi; mashg‘ulot davomida bilish faolliklarining qat’iyligi; tinglovchilar orasida yuzaga keluvchi samimiy psixologik muhit; tinglovchilarining bir-biriga hamda ma’ruzachi-trenerga yordam so‘rab samimiy murojaati; ta’lim jarayonida biron-bir tinglovchida yuzaga keluvchi muammo va qiyinchiliklarga ijobiy munosabat; mashg‘ulot davomida

tinglovchilarning hamkorlikda muhokama qilish uchun o‘z muammolarini izhor eta bilishlari; tinglovchilarning o‘z nuqtai nazarini erkin bayon eta bilishlari; hamkorlikdagi faoliyatning o‘rnatilganligi; andragog shaxsi va uning kasbiy nuqtai nazariga (pozitsiyasiga) bo‘lgan hurmat va qiziqish; ma’ruzachi-trener (andragog) o‘qituvchi fikriga qo‘shilish istagi; kattalar ta’limi tajribalarining ta’lim sohasiga kiritilishi natijasida ta’lim mazmuni samarasining namoyon bo‘lishi; ta’lim natijasiga qarab kasbiy va shaxsiy muammolarining hal etilishi imkoniyati; tinglovchining ta’lim natijalaridan qoniqishi; tinglovchilarning ta’lim yakunidan so‘ng o‘zaro aloqalarni davom ettirish istagini yuzaga kelishida namoyon bo‘ladi, hamda bu xususiyatlar andragogikaning muhim jihatlaridir. Demak,

- andragogik bilimlar ta’lim jarayoni, maqsad va vazifalarini to‘g‘ri belgilashda, ta’lim texnologiyalarini to‘g‘ri qo‘llashdagina yaxshi samara beradi;
- tinglovchilarning yosh xususiyatlarini va ularning ehtiyojlarini bilgan holda ta’lim berish ta’lim sifatini oshirishga va ko‘zlangan natijalarga erishishga xizmat qiladi;
- malaka oshirish jarayonida andragogik bilimlar qo‘llanilayotgan yangi ta’lim shakllarini mazmun va mohiyatini to‘g‘ri aniqlash hamda to‘g‘ri tashkil etishga yordam beradi.

Malaka oshirish jarayoni samaradorligi tinglovchining shaxsiy faolligiga ham bog‘liqdir.

Faollik quyidagi komponentlarga ega:

- o‘quv topshiriqlarini bajarishga tayyor turishi;
- mustaqil faoliyatga harakat;
- vazifalarni ongli bajarish;
- o‘qishdagi uzviylik;
- o‘z shaxsiy darajasini oshirishga harakat.

Samaradorlik tinglovchining malaka oshirish davomidagi mustaqil ta’lim olishlariga ham bog‘liq: mustaqil ta’lim quyidagilardan iborat.

- kutubxonada ishlashi;
- internetdan foydalanishi;
- o‘zaro tajriba almashishi;

mustaqil ravishda kursdan keyingi ta’lim dastur mazmunini tanlay bilishi. Tinglovchida malaka oshirishga nisbatan ijobiy motivning shakllanganligi. Kattalar ta’lim jarayoni samaradorligiga ta’sir etuvchi omillardan yana biri markazda psixologik xizmatning tashkil etilishidir. O‘qituvchiga psixologik xizmat ularning:

- psixologik onglarini oshishiga;
- o‘zliklarini tahlil etish va anglashga;
- o‘z shaxsiy muammolarini hal etish yo‘llarini belgilab olishlariga;
- o‘zlariga nisbatan ishonchni orttirishga;
- qat’iy lashgan hayotiy qarashlarining o‘zgarishiga;
- psixologik va pedagogik xizmat haqidagi tushunchalarini kengayishiga;

- qiyin va muammoli vaziyatlardan chiqish yo'llarini bilishga; samarali muloqot yo'llarini bilish va hokazolarga yordam beradi. Kattalar ta'limini tashkil etishda ularning yoshlariga xos psixologik xususiyatlarini hisobga olish, kattalar ta'limi prinsiplariga amal qilish andragogika samaradorligining muhim omili hisoblanadi.

Mavzu bo'yicha test topshiriqlari

1. Psixologik adabiyotlarda yetuklik tushunchasi qaysi so'z sinonimi sifatida qo'llaniladi?
  - a) kattalik
  - b) ulg'ayganlik
  - c) yetilganlik
  - d) katta yoshlik
2. G. Olport g'oyasiga ko'ra, psixologik yetuk shaxsda nechta jihat bilan tavsiflanadi?
  - a) 4ta
  - b) 3ta
  - c) 5ta
  - d) 6ta
3. Yetuklik davri nechta bosqichdan iborat?
  - a) 3ta bosqichdan iborat
  - b) 2ta bosqichdan iborat
  - c) 4ta bosqichdan iborat
  - d) yetuklik davri deb ataladi.
4. Yetuklik davridagi inqirozlarni belgilang.
  - a) 30-35
  - b) 35-45
  - c) 30-40
  - d) 40-45

XIX Bob KEKSA YISH VA KEKSALIK

Reja:

- 1.Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida.
2. Keksalikni yosh chegaralari muammozi.
- 3.Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari.
- 4.Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.

5.Keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari.

6.Keksayish davrida bilish jarayonlari.

Mavzu o‘quv maqsadi:

Ta’limiy: talabalarda keksalik va keksayish nazariyalari, keksalikni yosh chegaralari muammosi, keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari, keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari, keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari, keksayish davrida bilish jarayonlari haqida ma’lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari, keksayish davrida bilish jarayonlari haqida bilim, malaka va ko‘nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: gerontologiya, oliv psixik jarayonlar, skleroz, demensiya, altsgeymer.

1. Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida

Qarilikning birinchi davri gerontogenet, yoki keksayish davri deb ataladi. Ko‘pchilik olimlarning fikriga ko‘ra, bu davr 60 yoshdan keyin boshlanadi. Ba’zi olimlar esa bu davrni ayollarda 55 yoshdan, erkaklarda 60 yoshdan keyin boshlanadi, deya ta’kidlashgan. Bu yoshdagi insonlarni uch guruhga bo‘lish mumkin: qariyalar, keksalar, uzoq umr ko‘rvuchilar.

Xorijlik olim Bernsayd bu davrni to‘rt guruhga ajratgan: 60-69 yoshgacha qarilikdan oldingi davr, 70-79 yoshgacha qarilik, 80-89 yoshgacha keksalik, 90-99 yoshgacha munkillagan qarilik.

Bu yoshning eng muhim xususiyatlaridan biri yosh o‘zgarishi bilan kechadigan genetik programmalashtirilgan jarayonning qarishi hisoblanadi. Qarilik murakkab bioijtimoiy psixologik hodisadir. Biologik jarayon sifatida qarilik organizmning keksayishi, o‘lim ehtimolining ortishi bilan bog‘liq. Ijtimoiy hodisa sifatida keksalik nafaqaga chiqish, ijtimoiy statusning o‘zgarishi, muhim ijtimoiy

rollarning yo‘qolishi bilan bog‘lanadi. Psixologik darajada bu ro‘y bergen o‘zgarishlarni anglash va unga muvaffaqiyatli moslashishdan iborat.

Bu yosh o‘zgarishlari nimalarda ko‘rinadi, degan o‘rinli savol tug‘iladi?

Dastlab organizm faoliyatining sekin-asta susayishida kuzatiladi. Bu yoshdagi insonlarning jismoniy kuchi, energiyaning umumiy zaxirasi yoshlik davriga nisbatan ancha kamayganligini kuzatish mumkin. Insonning qon aylanish va immun tizimi ham susayadi.

Qarish jarayoni insonning nerv sistemasiga ham ta’sir qiladi. Dastlab uning sezgirlingi kamayadi, tashqi ta’sirlarga organizmning sekin reaksiya bildirishi, turli sezgi organlari sezgirlingining pasayishi kuzatiladi. Qarilik davrida ko‘pchilik insonlar u yoki bu ma’lumotni olish uchun ko‘proq vaqt sarflayotganligini his qilishadi.

Qarish jarayonining natijalari insonning eshitish sezgirlingining susayishida kuzatiladi. Fozard (1990)ning tadqiqotlaridan ma’lum bo‘lishicha, bu yoshdagi insonlarda eshitishning susayishi qariyalarning uchdan bir qismida, ko‘proq erkaklarda kuzatiladi.

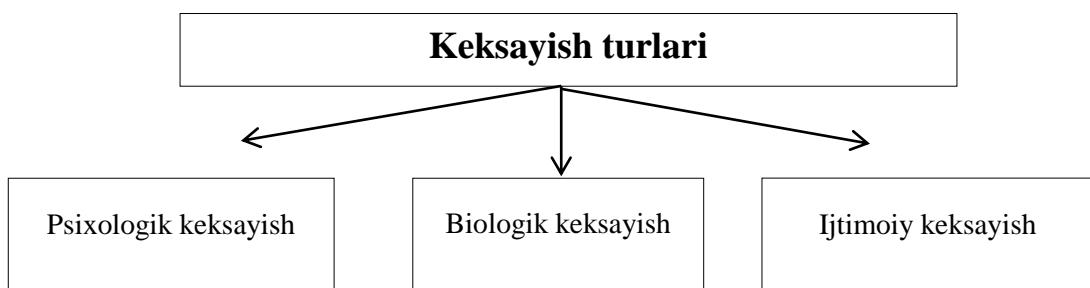
Bu yoshdagi insonlarning ko‘pchiligidagi ko‘rishning turlicha buzilishlari kuzatilishi mumkin. Ko‘z gavhari elastikligining yo‘qotilishi hisobiga predmetlarga nazar tashlash qobiliyatining susayishini payqash mumkin. Ko‘z gavhari strukturasining o‘zgarishi aniq ko‘rmaslikka, keyinchalik kataraktaga olib kelishi mumkin. Qariyalardagi o‘zgarishlardan biri sifatida ko‘rish o‘tkirligining susayishida, mayda detallarni farqlashning qiyinchiligidagi namoyon bo‘ladi. Bunday o‘zgarishlar bifokal va trifokal ko‘zoynaklar bilan to‘ldirilishi mumkin. Qariyalarda ko‘rish sezgirlingining o‘zgarishi ko‘p jihatdan psixofizik funksiyalar

dinamikasi bilan ko‘p jihatdan bog‘liq. Qariyalarda ranglarni ajratish ham bir munkcha susayadi, faqat sariq rangni ajratish 50 yoshdan keyin ham o‘zgarmaydi.

Ta’m bilish sezgilarini ham qariyalarda qariyb o‘zgarmaydi. Barto-shukning (1990) tadqiqotlaridan ma’lum bo‘lishicha, shirinni sezish qobiliyati o‘zgarmaydi. M. Spitzer (1988) ning tadqiqotlaridan ma’lum bo‘lishicha, achchiqni sezish bir oz kamayadi. Ta’m bilish sezgilaridagi qator o‘zgarishlar ba’zan insonning individual xususiyatlariga ham bog‘liq bo‘ladi. Qariyalar ovqatdagi ba’zi komponentlarning ta’mini sezishda qiyinchilikni boshdan kechiradi, bu esa ta’m bilish analizatori emas, balki hid bilish sezgirlingining susayishi evaziga sodir bo‘ladi.

Hid sezgirlingining o‘zgarishiga asosiy sabab nerv uchlari va tolalarida karaxtlikning boshlanishidir. Bundan tashqari, hid bilish sezgirligi kamayishining sabablari havoning ifloslanishi, zaharli va qo‘lansa hidli moddalar bilan nafas olish, chekish, oziq-ovqatda A vitamini yetishmasligidir.

Shunday qilib, keksayish davrida ko‘pchilik sensor funksiyalar susayadi. Lekin shuni ta’kidlash joizki, biz yuqorida ko‘rib o‘tgan sensor sezgirlik tiplarining ko‘pchilikda susayishi kuzatilsa-da, bu hammada bir xil emas. Sensor funksiyalarning susayishi, shaxs shug‘ullangan faoliyat turiga bog‘liq ravishda o‘zgarish kuzatiladi. Masalan, butun hayoti davomida musiqa bilan shug‘ullangan insonlarda eshitish sezgirlingining unchalik o‘zgarmaganligini kuzatish mumkin.

2. Keksalikning yosh chegaralari muammosi

Qarilikning yosh chegaralarini turli olimlar turlicha tavsiflashadi, lekin ko‘pchilik 60-65 yoshni qarilikning boshlanishi sifatida e’tirof etishadi. Misol sifatida bir necha olimlarning qarashlarini keltiramiz:

Chexiyalik professor B.Prijigoda: 60-75 – qarilik, 75-100 yosh keksalik.

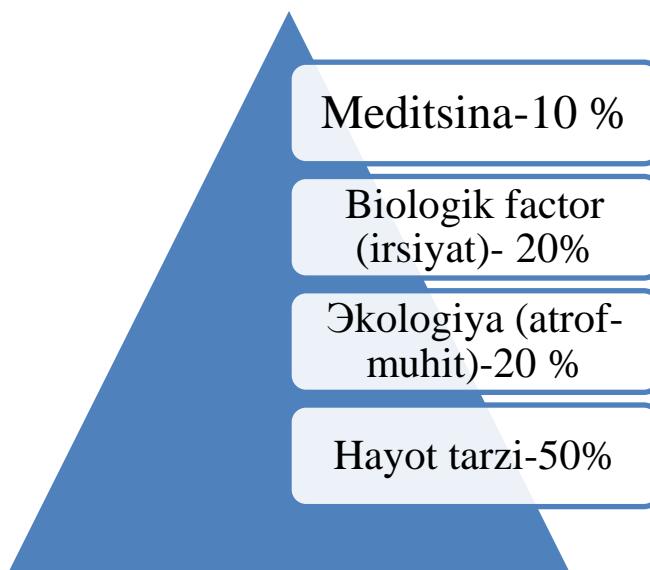
Dj.Birren: 50– 75 yosh so‘nggi yetuklik, 75- yoshdan keyin qarilik.

D.B. Bromley qarilikning 3 bosqichini ko‘rsatib o‘tadi: 65-70 – yosh sevimli ishdan uzoqlashish; 70 yoshdan keyin keksalik; 110 yoshgacha –munkilaganlik, qarib kasalga chalinish va o‘lim.

Rossiya gerontologiyasi asoschilaridan biri I.V.Davidovskiy keksalik boshlanishing aniq sanasi mavjud emas, degan fikrni bildirgan⁵. Boshqa mashhur gerontolog N.F.Shaxmatovning ta’kidlashicha, keksayish muammolariga biologik nuqtai nazardan yondashib, psixik keksayishni markaziy nerv sistemasining oliv bo‘limlarida yoshga oid destruktiv o‘zgarishlar natijasi sifatida qaraydi.⁶ Keksayish yoshga oid muqarar jarayon bo‘lishiga qarab har kimda har xil individual kechadi.

Butunjahon sog‘lijni saqlash Yevropa byurosining klassifikatsiyasiga muvofiq, erkaklarda qarilik 61-74 yosh, ayollarda 55-74 yosh, 75 dan keyin keksalik boshlanadi, 90 yoshdan keyin uzoq umr ko‘rvuchilar deb ataladi.

Uzoq umr ko‘rish va sog‘liq nimaga bog‘liq?

Qarilik boshlanishida ijtimoiy mezon sifatida insonning nafaqaga chiqishi bilan belgilanadi. Lekin turli mamlakatlarda turli kasb egalarida ayollar va

⁵Давидовский И.В. Геронтология. –М.1966.

⁶Шахматов Н.Ф. Психическое старение: счастливое и болезненное.– М. 1996. С.31-36.

erkaklarda nafaqa yoshi turlichadir (55 dan 65 yoshgacha davom etadi). Qarilik davriga o‘tishning boshqa ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlari – bu asosiy daromad manbaining o‘zgarishi, ijtimoiy mavqening o‘zgarishi, ijtimoiy rollar doirasining o‘zgarishi hisoblanadi.

Odatda yosh qariyalar 75 yoshgacha hamda keksa qariyalar 75 yoshdan keyin farqlanadi. Bunda faol va mustaqil hayot tarzini kechiradigan qariyalar hamda doimiy mehribonlikni, e’tiborni talab qiladigan imkoniyatlar funksional mezon bo‘lishi mumkin.

3.Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari

Yetuklik va keksalik orasidagi inqiroz 55-65 yoshlarga to‘g‘ri keladi. Keksalik davridagi inqirozni nafaqadan oldingi inqiroz deb ataladi, bunda asosiy determinant sifatida ijtimoiy omil nafaqa yoshiga yetish omili ko‘rsatiladi. Darhaqiqat nafaqaga chiqish inson hayotini tubdan o‘zgartirib yuboradi, jamiyatdagi muhim ijtimoiy rolining yo‘qotilishi, insonning o‘z referent guruhidan ajralishi, muloqot doirasining torayishi, moddiy ahvolining yomonlashuvi, ba’zan “iste’fo shoki” holatining o‘tkir kechishida namoyon bo‘ladi.

Bu holat ko‘pchilik qartayayotgan insonlarda qiyin kechadi, salbiy hissiy holatlarni vujudga keltiradi. L.I.Ansifirovaning ta’kidlashicha, qariyalarning uch xil asosiy shaxs tiplarini ajratish mumkin⁷. Birinchi tipdagи qariyalar nafaqaga chiqishni yaxshi boshdan kechiradi, yangi qiziqarli mashg‘ulotga jon deb ko‘chadilar, yangi do‘stona munosabatlarni o‘rnatishga layoqatli. Bularning bari ularning hayotdan qoniqqanlik darajasining yuqori bo‘lishiga hamda umrining uzun bo‘lishiga ham ta’sir etadi. Ikkinchи tipdagи qariyalar hayotga passiv munosabatda bo‘ladi. Ularda qiziqishlar doirasining pasayishi, o‘z-o‘ziga hurmatning yo‘qolishi, kerak emaslik va mos emaslik hissi kuzatiladi.

---

⁷Л.И.Анцифирова Новые стадии поздней жизни: Время теплой осени или суровой зимы.// Психологический журнал. 1994 № 3. С.99-105.

Ushbu yosh davridagi inqirozni yumshatish strategiyalaridan biri “hayotga yangicha qarash” texnikasidir. Bu texnika o‘z ichiga yangi ijtimoiy yondashuvga psixologik tayyorgarlik, bo‘sh vaqtini oldindan rejalashtirish, yangi hayot tarzini, jamiyatga kirishishning yangi usullarini izlash, salbiy holat va hodisalarini oldindan his qilish, nafaqaga chiqishni qat’iy kun tartibi va qat’iy cheklovlardan ozod bo‘lish hamda insonning yangi qobiliyatlari namoyon etadigan erkin fazo sifatida ijobiy idrok etish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Keksalik davriga o‘tishdagi inqirozlar bo‘yicha boshqa bir yondashuv shaxs ichidagi, identiklik inqirozidir. Bunda qarilik alomatlari sub’ekt tomonidan emas, balki atrofdagilar tomonidan seziladi. Fiziologik qartayish jarayonlari domiyligi tufayli uzoq vaqt sub’ekt tomonidan anglanmaydi, o‘zining “o‘zgarmasligi” haqida illyuziya paydo bo‘ladi. Keksalikni anglash kutilmaganda sodir bo‘ladi (masalan, sinfdoshlari bilan uchrashganda) hamda ichki nizolarga olib keladi. Ba’zan qarilikni anglash bilan bog‘liq inqiroz o‘smirlik davridagi inqiroz bilan tenglashtiriladi (bunda ham o‘zining o‘zgargan tanasiga yangicha munosabatni ishlab chiqishdan iborat), lekin qarilik inqirozi og‘irroq kechadi.

E.Erikson konsepsiyasida qarilik ilgarigi hayot yo‘lining tugashi sifatida talqin etiladi⁸. Keksalik psixosotsial inqirozining mohiyati shundan iboratki, Egoning yaxlitlikka erishishidir. Keksa psixologik yoshga o‘tish muvaffaqiyatini E.Erikson oldingi yosh inqozlarini ijobiy hal qilish bilan bog‘laydi. Eriksonning ta’kidlashicha, donishmandlik ruhning ma’lum holati bo‘lib, bunda o‘tmish, hozir va keljakka bir vaqtda boqish, hayot tarixini tasodiflardan xalos etish hamda avlodlar bilan aloqa o‘rnatish sifatida talqin etiladi. Donishmandlik keksalik davrining eng yuksak yutug‘idir.

Qarilik davrida rivojlanishning yosh vazifalari quyidagilarda bo‘lishi mumkin:

- yosh o‘zgarishlariga moslashish, tana, psixofiziologik;
- keksalikni adekvat idrok etish (salbiy stereotiplarga qarshi turish);
- vaqtini aql bilan taqsimlash, qolgan hayotini maqsadga yo‘naltirib foydalanish;

⁸Э.Эриксон. Детство и общество

rollarni qayta yo‘naltirish, eski rollar pozitsiyasidan voz kechish va yangilarini shakllantirish;

yaqin insonlarning yo‘qotilishi va farzandlarning uzoqlashishi munosabati bilan bo‘ladigan affektiv holatlarga qarshi kurashish, emotsional egiluvchanlikni saqlash;

– ruhiy egiluvchanlikka intilish (psixik rigidlikni yengib o‘tish), xulq-atvorning yangi shakllarini izlash;

– ichki yaxlitlikka intilish va o‘tgan umrni anglash.

4. Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari

Keksalik davri ishlab chiqarishda faol ishtirok etishdan uzoqlashish, nafaqaga chiqish bilan ijtimoiy pozitsiyaning o‘zgarishi taraqqiyotning ijtimoiy vaziyatidagi muhim o‘zgarishlardir. Keksalarga nisbatan ijtimoiy vaziyatning noaniqligi ular hayotining ijtimoiy vaziyatini to‘liq deb bo‘lmaydi. Keksalik davrida inson quyidagi savolni hal qiladi: eski ijtimoiy aloqalarini saqlab qolish hamda yangi ijtimoiy aloqalarni o‘rnatish yoki yaqinlarining qiziqishlari bo‘yicha ularga qo‘shilish yoki o‘z muammolarini hal qilish uchun individual hayotga kirish. Bu tanlov u yoki bu moslashuv strategiyasini – o‘zini shaxs sifatida yoki individ sifatida saqlab qolishni belgilaydi. Ana shu tanlovga, moslashuvning strategiyasiga bog‘liq ravishda yetakchi faoliyat o‘zini shaxs sifatida saqlab qolishga, yoki individ sifatida saqlab qolishga yo‘naltirilishi mumkin.

“Yopiq kontur tipi” bo‘yicha adaptatsiya strategiyasida tashqi dunyoga qiziqishlar va intilishlar darajasining pasayishida, egotsentrizm, emotsional nazoratning susayishi, to‘liqsizlik kompleksi, qo‘zg‘aluvchanlik ba’zan atrofdagilarga befarqlikda namoyon bo‘ladi. Ba’zan ushbu keksayish modelini “passiv keksayish” yoki ijtimoiy qiziqishlarning yo‘qolishi ham deb atashadi. Bunga alternativ ravishda yana bir model mavjud, bunda jamiyat bilan aloqalar saqlab qolinadi, yanada rivojlantiriladi. Bunda yetakchi faoliyat ijtimoiy tajribani tizimlashtirish va uzatishdan iborat bo‘ladi. Bunda keksalar kasbiy faoliyatlarini

davom ettirishlari, memuarlar yozishlari, o‘qitishlari, ustozlik qilishlari, nabiralarini tarbiyalashlari va jamoat ishlari bilan shug‘ullanishlari mumkin.

O‘zini shaxs sifatida saqlab qolish uchun kuchi yetadigan mehnat bilan shug‘ullanish, turli qiziqishlarga ega bo‘lish, yaqinlarga kerakli inson bo‘lishga intilish, hayotga qiziquvchanlikni his qilish zarur.

N.S.Pryajnikov keksalikni turli davrlarga bo‘lgan va bu davrlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tgan⁹.

I. Nafaqadan oldingi keksalik.(55 yoshdan nafaqaga chiqquncha)– nafaqaga tayyorlanish.

1.Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

nafaqani kutish: kim uchundir nafaqaga chiqish bu “tezroq dam olishni boshlash”, kim uchundir faol mehnat faoliyatining to‘xtatilishi hamda qolgan energiyasini va tajribasini nima qilishni bilmay noaniqlik;

asosiy aloqalar ish joyidagilar bilan bo‘lib, hamkasblari uning tezroq nafaqaga ketishini xohlashadi, inson esa buni sezadi, boshqa tomondan inson uni nafaqaga boshqalarga nisbatan kechroq chiqazishlariga umid qiladi;

- yaqinlari bilan munosabatlarda keksa inson oilasini, nabiralarini ham ta’minlashi mumkin bo‘lgani uchun “foydali”, ikkinchi tomondan yaqinda o‘zining ishlamaganida, nafaqasiga qarab qolganida “kerak emasligini” his qilish;
- ishda o‘ziga “munosib shogird” tayyorlash, trabiyalashga intilish.

2. Yetakchi faoliyat:

- ulgurmaganlarini bajarishga intilish, ishda o‘zidan keyin “Yaxshi nom” qoldirishga intilish;
- o‘z tajribasini shogirdlariga, o‘quvchilariga uzatishga intilish;
- nabiralar tug‘ilganda nafaqa yoshidagi insonlar o‘zini maksimal darajada namoyon qilishda nabiralar tarbiyasi bilan ham shug‘ullanib, “bo‘linishlari” mumkin;

---

⁹Пряжников Н.С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте// Мир психологии.1999. №2. С.111-123.

- nafaqaga chiqish aniq bo‘lganda o‘zining keyingi hayotini rejalashtirish, nafaqada nima bilan shug‘ullanish haqida o‘yaydi.

II. Nafaqaga chiqqan davr (nafaqaga chiqqan birinchi yil) – bu yangi ijtimoiy status, yangi rolni egallash. Bu davr quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1.Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

eski aloqalar birinchi davrda saqlanib qoladi, ular sekin-asta kamayib boradi;

- asosan aloqalar qarindoshlar va yaqinlari bilan bo‘ladi (“tajribasiz nafaqaxo‘rlar bilan juda ehtiyyot bo‘lib muloqotda bo‘lish lozim);
- sekin asta nafaqaxo‘r do‘satlari paydo bo‘ladi;
- yaqinlari va do‘satlari bo‘sh vaqtি ko‘p nafaqaxo‘rning nabiralar tarbiyasi bilan shug‘ullanishini istashadi, shuning uchun bolalar va nabiralar bilan muloqot ham nafaqaxo‘r ijtimoiy vaziyatining bir qismi hisoblanadi.

2. Yetakchi faoliyat:

- bu birinchi navbatda yangi rol sifatida “o‘zini izlash”, turli faoliyatlarda o‘z kuchini sinab ko‘rishdir, bu “sinab ko‘rish va xato qilish” metodi orqali o‘z-o‘zini aniqlashdir (bunda u kundan kunga hayot qisqaligini his qiladi).
- Ayrim nafaqaxo‘rlar nafaqani rasmiylashtirib kasbiy faoliyati bo‘yicha mehnat faoliyatini ham davom ettirishadi. Bunda ishlayotgan nafaqadagilarda shaxsiy muhimlik hissi ortadi.
- Yoshroq insonlarni uyaltirish, o‘rgatish hissi borgan sari kuchayadi.
- Ayrim nafaqaxo‘rlar xotirjam o‘tgan umrini sarhisob qilishga harakat qiladi, ayrimlar “memuarlar” yozib o‘z tajribasi va kechinmalari bilan bo‘lishishga harakat qiladi.

III. Keksalik davri (nafaqaga chiqqandan so‘ng bir necha yildan keyin sog‘liqning jiddiy yomonlashuvigacha bo‘lgan davr) bunda inson yangi ijtimoiy statusni egallab olgan bo‘ladi va quyidagilar bilan tavsiflanadi:

1.Rivojlanishning ijtimoiy vaziyati.

o‘ziga o‘xshagan keksalar bilan muloqot;

keksa insonning bo‘sh vaqtidan foydalanayotgan, yoki unga “g‘amxo‘rlik” qilayotgan oila a’zolari bilan muloqot;

ayrim nafaqadagilar jamoat ishlari bilan mashg‘ul bo‘ladilar.

ayrim nafaqadagilar uchun boshqalar bilan munosabat o‘zgaradi, ayrim keksalarning ilgarigi yaqin munosabatlari asta-sekin uzoqlasha boradi.

2. Yetakchi faoliyat

bo‘sh vaqtdagi qiziqishlar (ayrim keksalar har xil faoliyat bilan shug‘ullanib, o‘zlarini sinab ko‘radilar.

har xil usullar bilan shaxsining nimalarga qodirligini ko‘rsatishga intilish;

ayrim keksalar (sog‘liqlari yaxshi bo‘lsa-da) uchun o‘limga tayyorlanish yetakchi faoliyat bo‘lib qoladi, bu dinga berilish, tez-tez qabristonga borish, yaqinlariga “vasiyatlar” qilishda namoyon bo‘ladi.

IV. Sog‘liqning birdan yomonlashishi sharoitidagi uzoq umr ko‘rish sog‘lig‘ida jiddiy muammolari yo‘q keksalarning holati bir-biridan farq qiladi.

1. Ijtimoiy vaziyat.

yaqinlar, qarindoshlar, vrachlar va palatadagi sheriklar bilan asosan muloqot amalga oshiriladi.

qariyalar uyida palatadoshlari bilan muloqot (xorijda hech kimi yo‘q qariyalarni bunday uylarga joylashtiriladi).

2. Etakchi faoliyat:

da’volanish, qandaydir usullar bilan bo‘lsa-da kasallikka qarshi kurashish;

o‘z hayoti mazmunini anglashga intilish. O‘z hayotini bezashga intilish, hayotidagi yaxshi narsalarga intilish. Bunda inson “bekorga yashamaganligini ko‘rsatish uchun” o‘zidan yaxshiroq narsa qoldirgisi keladi.

IV. Nisbatan mustahkam sog‘liq bilan uzoq umr ko‘rish (75-80 yosh va undan kattalar)

1. Ijtimoiy vaziyat.

yaqinlar va qarindoshlar bilan muloqot, ularning oilasida uzoq umr ko‘rvuchi shaxs yashayotganligidan faxrlanish;

uzoq umr ko‘rvuchi qariyada yangi do‘stlar va tanishlar paydo bo‘ladi;

uzoq umr kechirish noyob hodisa bo‘lganligi uchun u bilan gaplashishga hamma, hattoki OAV xodimlari ham intiladi.

2. Etakchi faoliyat:

Insonning layoqatiga bog‘liq bo‘lib, ko‘proq faol hayot tarzini kechirish, sog‘lijni saqlash uchun faqat vrachlarning aytganlarini qilish emas, balki o‘z sog‘lig‘ini his qilish ham muhim.

5. Keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari

Keksalik davridagi insonlarga emotsiyalohi sohada ham maxsus o‘zgarishlar xos. Bu affektiv reaksiyalarning kuchayishi (kuchli asab qo‘zg‘alishi), sababsiz xafa bo‘lish, yig‘lash va boshqalarda namoyon bo‘ladi. Qariyalarda o‘tmish qadriyat hisoblanadi. Kaliforniya universiteti olimlarining 40 yillik longityud tadqiqot natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, 30 yoshda emotsiyalohi va psixologik barqaror faol shaxslar 70 yoshda ham o‘z faolliklarini saqlab qoladi.

Qariyalarning ijtimoiy va psixologik mavqesini belgilaydigan muhim omillardan biri jismoniy sog‘liq, jismoniy faollikdir. Jismoniy noxushliklar – keksalik davrida hayotdan qoniqmaslikning muhim sababidir. Buning xususiy oqibatlari atrofdagilarga qiziqishning pasayishi, yaqinlar bilan munosabatlarning o‘zgarishi, o‘z-o‘zini baholashning pasayishida ko‘rinadi.

Biroq shaxsiy keksayishga munosabat – keksalar psixik hayotining faol elementidir. Jismoniy va psixik o‘zgarishlarni anglash, o‘zining jismonan nosog‘lomligini his qilish keksalik davrida o‘z-o‘zini anglashning yangi darajasini tashkil etadi. Keksalarning jismoniy kuch va imkoniyatlarining chegaralanganligiga chidamliligi yoki chidamsizligi shaxsiy qartayishiga munosabatini bildiradi.

K.Roshakning ta’kidlashicha, ehtiyojlar ierarxiyasi, tuzilishi o‘zgaradi: qiynalishdan qochish, xavfsizlik ehtiyoji, avtonomiya va mustaqillik ehtiyoji¹⁰. Shu bilan birga keksalik davrida vaqtinchalik hayotiy rejalarining umumiyligi o‘zgarishi ro‘y beradi. Hozirgi hayot va o‘tgan umr haqida tasavvurlar kelajak hayotga

¹⁰ Розак К.Психологические особенности личности в пожилом возрасте. Автореф. дис. –1990.

nisbatan muhim ahamiyatga ega. Keksalarning o‘tmish xotiralarga qaratilganligi fenomeni ular psixik hayotining muhim qismidir.

V.V.Boltenko psixologik qarishning bir neshta bosqichlarini ajratib ko‘rsatgan:

1-bosqich	• Insonni nafaqaga chiqishga qadar yetakchi hisoblangan faoliyat turi bilan shug’ullanishi
2-bosqich	• Kasbiy bog’liqlikni bajarish hisobiga qiziqishlar doirasini torayishi
3-bosqich	• Shaxsiy sog’liq haqida qayg’urishining ustun bo’lishi
4-bosqich	• O’z hayotini saqlab qolish haqida o’ylash
5-bosqich	• Sof hayotiy ehtiyojlar kamayadi (ovqat, uyqu, xotirjamlik). Hissiyot va muloqotning yo’qligi.

Shuningdek, bu davrda hayotdan qoniqish hamda o‘z-o‘zini baholashning susayishi kuzatiladi. Amerika psixologlari tadqiqotlarida nafaqaga chiqqan erkaklar o‘rganilib, 5 xil shaxs tiplari o‘rganilgan¹¹.

1. Konstruktiv tip – ichki muvozanat, ijobiy emotsional kayfiyat, o‘ziga nisbatan tanqidiylik va boshqalarga nisbatan chidamlilik bilan tavsiflanadi. Kasbiy faoliyatni to‘xtatgandan so‘ng ham hayotga nisbatan optimistik ustanovka saqlanib qoladi. Bunday keksalarning o‘z-o‘zini baholashi yuqori bo‘lib, atrofdagilarning yordamiga tayangan holda kelajak uchun reja tuzadi.

2. Bog’liq tip – ijtimoiy qabul qilingan va yaxshi moslashgan tip. Yuksak hayotiy va kasbiy intilishlar bo‘lmaganida turmush o‘rtog‘iga yoki farzandiga bo‘ysunadi. Oilaviy vaziyat tufayli hissiy muvozanat saqlab turiladi.

3. Himoyalanuvchi tip – zo‘r berib doimiy faollik orqali o‘z-o‘zini ta’minlashga

¹¹ Стюарт–Гамильтон Я. Психология старения. С.131-132.

intilish. Nevrotik tip sifatida baholanadi.

4. Agressiv-ayblovchi tip – bunday keksalar shaxsiy muvaffaqiyatsizliklari uchun aybni boshqalarga to‘nkaydi, shubhalanuvchan va birdan tutoqib ketadi. Ular o‘zlarining keksaligi, nafaqaga chiqqanligi haqidagi fikrni qabul qilishni istamaydi, kuchi tugayotgani va o‘lim haqida o‘ylab, yoshlarga nisbatan dushmanlarcha munosabatda bo‘ladi.

5. O‘z-o‘zini ayblovchi tip – passivlik, depressiyaga beriluvchanlik, tashabbussizlik, yolg‘izlik, hayotga pessimistik munosabat, o‘lim baxtsizlikdan qutulish yo‘li sifatida qabul qilinadi.

I.S.Kon keksalikdagi ijtimoiy-psixologik tiplarni ajratishda mezon sifatida faoliyatning yo‘nalganligidan foydalanadi.

Ijobiy psixologik qulay tiplar:

- 1) Nafaqaga chiqqandan so‘ng jamoat ishlarini davom ettirish, faol va ijodiy munosabatda bo‘lish;
- 2) shaxsiy hayoti bilan shug‘ullanish – moddiy ta’minlanganlik, xobbi, qiziqishlar, mustaqil ta’lim olish, yaxshi ijtimoiy va psixologik ta’minlanganlik;
- 3) oilaning boshqa a’zolariga qulay bo‘lish uchun ularga yordamlashish, bular ko‘proq ayollardir. Zerikish yo‘q, lekin birinchi va ikkinchi guruhdagilarga nisbatan hayotdan qoniqqanlik quyiroq;
- 4) hayotning mazmuni sog‘liqni mustahkamlash bilan bog‘lanadi, bu ko‘proq erkaklarga xos. Hayotni bunday tashkil etish ma’lum ma’noda axloqiy qoniqish hosil qiladi, ba’zan sog‘liqqa nisbatan xavotirlanish kuzatiladi.

Keksalarning salbiy tiplari:

- 1) agressiv, maxmadonalar;
- 2) o‘z hayotidan norozi, baxtsiz, muvaffaqiyatsiz keksalar.

Keksalik davrida paydo bo‘lgan yangi psixologik tuzilma – bu hayotiy donishmandlik, hamda ruhning chuqr qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir.

6. Keksayish davrida bilish jarayonlari

Kundalik hayotda ko‘pchilik qariyalarning aqli ham susayadi, deb hisoblaydi. Masalan, yosh yigit qo‘ygan narsasini eslay olmasa, hech kim bunda hech qanday qo‘rinchli narsani ko‘rmaydi, lekin bunday e’tiborsizlik qariyalar tomonidan amalga oshirilsa, bunday o‘zgarishlarni qarilik o‘zgarishlarining namoyon bo‘lishi deb, skleroz deb baholaydi.

So‘nggi vaqtarda ilmiy adabiyotlarda normal qarilikda intellektual faoliyatning susayishi haqidagi qarama-qarshi fikrlar uchraydi. Qarilik davrida kognitiv jarayonlarning o‘zgarishi muammosini o‘rgangan tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, ko‘pchilik aqliy ko‘nikmalar nisbatan saqlanib qoladi. Bu yosh davrida xotirani keng doirada o‘rganish natijalariga ko‘ra (Perlmutter, Adams, Barry, Kaplan, Person & Verdonik, 1987) xotiraning susayishi nafaqat qarilik oqibati emas, balki boshqa omillar, depressiya, faol faoliyatning to‘xtatilishi va dorilarning salbiy ta’siri natijasidir.

Qarilik davrida kognitiv rivojlanish darajasida ma’lum susayish ro‘y beradi. Masalan, bilish jarayonida ma’lumotlarni qayta ishslash, mexanik eslab qolish tezligining pasayishi kuzatiladi. Lekin bunga mos ravishda kompensatsiyalar ham ro‘y beradi. Natijada ma’lum kognitiv xarakteristikalarining yo‘qotilishi kundalik hayotga ta’sir qilmaydi. (Perlmutter et al., 1987; Salthouse, 1985).

Qarilik davridagi inson bilish qobiliyatidagi muhim o‘zgarishlardan biri – bu jismoniy va aqliy operatsiyalar bajarish tezligining susayishida namoyon bo‘ladi. Bu yoshga yetgan insonlarda reaksiya vaqt ortadi, perceptiv ma’lumotlarni qayta ishslash sekinlashadi, kognitiv jarayonlar tezligi susayadi.

Qariyalarda kognitiv qobiliyatlarning susayishi muammosi xotira funksiyalarining o‘zgarishi doirasida ko‘proq o‘rganilgan.

Informatsion nuqtai nazardan yondashuvchi xorij psixologlari sensor, birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi xotira mavjudligini ta’kidlaydi. Ularning fikricha, *sensor xotira* – juda qisqa muddatli ko‘rish yoki eshitish xotirasidir, bunda informatsiya qayta ishlanguncha 250 millisekund vaqt oralig‘ida xotirada saqlab turiladi. O‘tkazilgan tadqiqotlardan ma’lum bo‘lishicha, qariyalar yoshlarga qarganada kamroq ma’lumotni xotirada saqlab qoladi. *Birlamchi xotira* xorijlik tadqiqotchilar

tomonidan cheklangan ma'lumotlar hajmini saqlash sifatida tavsiflanadi. Masalan, sotib olinayotgan tovarning narxini eslab qolishni misol sifatida keltirish mumkin. Bu xotira turini ishchi xotira, yoki operativ xotira ham deb atash mumkin. Tadqiqatlarda yoshlardan keksalarning birlamchi xotirasida farqlar aniqlanmagan.

Ikkilamchi xotira uzoq muddatli xotira turi bo'lib, unda yosh xususiyatlari yaqqol namoyon bo'ladi. Yodlash va qayta esga tushirishni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqatlarda qariyalar berilgan ro'yxatdagi kam so'zlarni, rasm detallarining oz qismini eslab qolishi aniqlandi.

Uchlamchi xotira bu ilgari bo'lib o'tgan voqeani eslashdir. Xotiraning bu turi keksalarda to'liq eslab qolinadi. Keksalar ilgari bo'lib o'tgan tarixiy voqealarni batafsil eslab qoladi, agar bu voqeada o'zi ishtirok etgan bo'lsa, yanada yaxshiroq xotirada saqlanadi.

Shu bilan birga keksalik davridagi insonlarda xotira saqlanishida individual farqlar kuzatiladi. Masalan, oliv ma'lumotli keksalar o'rta ma'lumotli tengdoshlariga nisbatan xotira testlarini yaxshiroq eslab qoladi. Intellektual faoliyat bilan faol shuhullanadiganlar bu testlarda yaxshi natija ko'rsatishadi.

Rus psixologlari tomonidan xotiraning yosh funksiyalari o'zgarishini kuzatilgan tadqiqatlarda aniqlanishicha, yosh o'tishi bilan mexanik esda olib qolish yomonlashadi, mantiqiy xotira esa saqlanib qoladi. Obrazli xotira so'z-mantiq xotiraga nisbatan kamroq esda qoladi. Shunday qilib, keksalik davrida xotira asosida mantiqiy bog'lanish yotadi, mantiqiy xotira tafakkur bilan chambarchas bog'langani uchun keksalarda tafakkur yaxshi rivojlangan deyish mumkin.

Yoshlardan jihatdan keksalardan ustun bo'lsalar-da donolik jihatidan ustun emas. Donolik – bu inson bilimlarining ekspert tizimi bo'lib, hayotning amaliy jihatlariga yo'naltirilgan, hayotiy muhim muammolar bo'yicha foydali maslahatlar berishdir.

Pol B. Bal hamkasblari bilan birga donolikni o'rganib, uning bir necha kognitiv xususiyatlarini aniqlagan. Birinchidan donolik, insonlarning hayot mazmuniga aloqador muhim va murakkab muammolarni yechish bilan bog'liqdir. Ikkinchidan, donolik bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darajasi bilan ajralib turadi.

Uchinchidan, donolik bilan bog‘liq bilimlar shunchalik keng va chuqrski, ularni maxsus vaziyatlarda qo‘llash mumkin. To‘rtinchidan, donolik shunday aqlni o‘z ichiga oladiki, undan shaxsiy foydaga hamda insoniyat foydasiga foydalanish mumkin. Beshinchidan, donolikka erishish qiyin, lekin ko‘pchilik insonlar uni osongina anglaydi.

Intellektual funksiyalar pasayishining sabablari. Keksalarda intellektual funksiyalarning pasayishiga turli sabablar: bevosita va bavosita sabablar bo‘lishi mumkin. Intellektual funksiyalar pasayishining bevosita sabablariga miya kasalligi, masalan Altsgeymer kasalligi va miya qon-tomirlarining kasallanishini keltirish mumkin. Bavosita sabablariga esa bosh miya funksiyalari bilan bog‘liq emas, lekin intellektual funksiyalarni amalga oshirish uchun ta’sir ko‘rsatadigan sabablar kiradi. Ularga: inson sog‘lig‘ining umumiyligini yomonlashuvni, ma’lumot darajasining quyiligi, bilish faoliyatni motivatsiyasining mavjud emasligi va boshqalar kiradi.

Demensiya – keksalik boshlanishi bilan bog‘liq shaxs o‘zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o‘z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir. *Senil demensiya* – inson tafakkurining adekvatligida namoyon bo‘ladigan miyaning organik kasalligidir. Amerikalik olimlar tadqiqotlarida aniqlanishicha, qariyalar uyida yashovchi 75-84 yoshli keksalarning 20% demensiya kasalligining bir turi hisoblangan Alsgeymer kasalligiga chalinishgan. 85 yoshdan keyin qariyalar uyida yashovchi keksalarning 47 % ida senil demensiya kuzatilgan (Evans et al., 1989). O‘z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda demensiya kamroq kuzatilgan.

Atsgeymer kasalligi. Ushbu kasallikda keksalarda bosh miya po‘stlog‘i hujayralarining buzilishi kuzatiladi. Kasallikning dastlabki belgilari mayda-chuydalarni esdan chiqarib qo‘yishda namoyon bo‘ladi. Keyinchalik qaerda bo‘lganligini, kundalik ishlarni ham esdan chiqarib qo‘yadi, o‘ziga ovqat ham tayyorlay olmaydi, yaqin kishilarini ham tanimaydi. Demensiyaning boshqa bevosita sababi mikroinsul’tdir. Mikroinsul’t – miya qon bilan ta’minlanishining o‘tkir buzilishidir.

Gerontofobiya sabablari
Go‘zaligini yo‘qotmaslik istagi
Hech kimga kerak emaslik hissi, yolg‘izlik
Ijtimoiy statusni o‘zgarishidan qo‘rqish
Qarindoshlariga ortiqcha yuk bo‘lishdan qo‘rqish
O‘limdan qo‘rqish

Keksalarda intellektual funksiyalarning buzilishi barchada bir xil emas. Ayrim olimlar 70 yoshdan keyin ham ishchanlik qobiliyatlarini saqlab qolgan: P. La-mark, M. Eyler, K. Laplas, Im. Kant, I. P. Pavlov «Yigirma yillik tajriba» asarini 73 yoshda yaratgan.

E.G‘ozievning shogirdi A.B.Sabirova ontogenezning kechki bosqichlarida insondagi sub’ektlilik va emotsiyalarning o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etgan bo‘lib, bu davrda o‘z-o‘zining emotsiyalarning holatini quyi baholash shaxsiy xavotirlanishning oshishiga sabab bo‘lishini, shuningdek, o‘z-o‘zining emotsiyalari quyi baholanganda esa vaziyat bilan bog‘liq xavotirlanish darajasi ortishini ta’kidlab o‘tadi¹². Bu qonuniyat emotsiyalarning nazorat hissiy o‘z-o‘zini boshqarishning ob’ektiv indikatori ekanidan dalolat beradi. A.B.Sabirova o‘z tadqiqoti natijasida qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o‘rtasida ahamiyatli darajadagi farq namoyon bo‘lganini ko‘rsatib, bu holatni quyidagicha izohlaydi: qarilik davrida insonlar kuchli emotsiyal zo‘riqishni boshdan kechiradilar va bu holat ulardagi normal hayotiy tuzilmalarning buzilishiga olib keladi. Keksalik davrida esa shaxs bilan bog‘liq xavotirlanishning susayishi qarilik davriga nisbatan xulq-atvor strategiyasining ishlab chiqilganligiga asoslanadi va bu holat ulardagi emotsiyalarning reaksiyasini susaytiradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

---

¹²Сабирова А.Б. Особенности субъективности и эмоциональной сферы человека на поздних этапах онтогенеза: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Т., ТГПУ. 2009. – 22 с.

- 1.Gerontopsixologiya nimani o‘rganadi?
- 2.Keksalik haqida qanday nazariyalarni bilasiz?
- 3.Keksalik davrida shaxsiy inqiroz nimalarda namoyon bo‘ladi?
- 4.Keksalik davrida yetakchi faoliyat?
- 5.Keksalarning qanday tiplarini bilasiz?
- 6.Keksalik davrida bilish jarayonlaridagi o‘zgarishlar?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1.Keksalik davrini o‘rganadigan psixologiya sohasini belgilang?

a) zoopsixologiya;

b) differensial psixologiya;

c) patopsixologiya;

*d) gerontopsixologiya.

2. Demensiya – bu....

a) qarilik va keksalik davrida shaxsiy xavotirlanish o‘rtasida ahamiyatli darajadagi farq;

*b) keksalik boshlanishi bilan bog‘liq shaxs o‘zgarishlari, amneziya, bilish nuqsonlarini o‘z ichiga olgan buzilishlarning bir butun kompleksidir;

c) Keksalik davrida esa shaxs bilan bog‘liq xavotirlanishning susayishi;

d) miya qon bilan ta’minlanishining o‘tkir buzilishidir.

3. Senil demensiya – ....

*a) inson tafakkurining adekvatligida namoyon bo‘ladigan miyaning organik kasalligidir;

b) O‘z oilalarida va faol hayot tarzini olib borayotgan keksalarda namoyon bo‘ladi;

c) inson sog‘lig‘ining umumiy yomonlashuvi, ma’lumot darajasining quyiligi;

d) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi.

4. Alsgeymer kasalligi –.....

a) bilimlar, fikrlar va maslahatlarning yuksak darjasini bilan ajralib turadi;

b) donolik bilan bog'liq bilimlar shunchalik keng va chuqrski, ularni maxsus vaziyatlarda qo'llash mumkin;

c) bilish faoliyati motivatsiyasining mavjud emasligi;

*d) keksalarda bosh miya po'stlog'i hujayralarining buzilishi kuzatiladi.

5. Keksalik davrida paydo bo'lgan yangi psixologik tuzilma –

a) mustaqil fikrlash;

b) dunyoqarashning shakllanishi;

*c) bu hayotiy donishmandlik hamda ruhning chuqur qatlamlari bilan yashash qobiliyatidir;

d) refleksiya, identifikatsiya, empatiya.

X bob Shaxs ijtimoiylashuvi va ijtimoiy xulq-atvor

Reja

1. Shaxs ijtimoiylashuvi va bosqichlari.

2. Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.

3. Shaxs ijtimoiylashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o'rni.

4. Ijtimoiy ustanovka haqida tushuncha

Mavzuning o'quv maqsadi:

Ta'limiylashuv: talabalarda ijtimoiylashuv, shaxs ijtimoiylashuvi, ijtimoiy institut va ushbu institutlarni shaxs ijtimoiylashuvidagi ahamiyati shuningdek, ijtimoiy xulq-atvor haqida ma'lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda ijtimoiylashuv bosqichlari va mexanizmlari hamda institutlari, ontogenezdagi yetakchi faoliyatlarni roli haqida bilim, malaka va ko'nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta'limiylashuv va tarbiyaviy o'quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: ijtimoiylashuv, ijtimoiy ustanovka, ijtimoiy xulq-atvor, status, ijtimoiy institut

Shaxs- "Homo sapiens" turining yagona vakilidir. Odamlar bir-biridan nafaqat morfologik xususiyatlar (o'sish, tana va ko'z rangi kabi) balki psixologik xususiyatlar (qobiliyat, temperament, hissiylik) bilan ham farqlanadi.

Individuallik-muayyan shaxsning noyob shaxsiy xususiyatlarining birligidir. Bu uning psixofizilogik tuzilishining o'ziga xosligi (temperament turi, jismoniy va aqliy xususiyatlari, dunyoqarash, hayot tajribasi).

Shaxsning shakllanishi-bu umumiy, ijtimoiy mohiyatni rivojlantirishdan iborat bo'lgan insonning ijtimoiylashuv jarayoni bo'lib ushbu rivojlanish har doim inson hayotining o'ziga xos tarixiy sharoitlarida amalga oshiriladi. Insonning shakllanishi jamiyatda rivojlangan ijtimoiy funksiyalar va rollarni ijtimoiy me'yorlar va xatti-harakatlar qoidalarini qabul qilish bilan bog'liq bo'lib, boshqa odamlar bilan munosabatlarni o'rnatish qobiliyatini shakllantirish bilan bog'liq.

Individ uch bosqich davomida shaxs bo'lib shakllanib boradi. Jumladan;

3yosh

o'zini anglash "Men" tushunchasini paydo bo'lishi

11-15 yosh

jinsiy yetilishning boshlanishi o'zligini individualligini topish

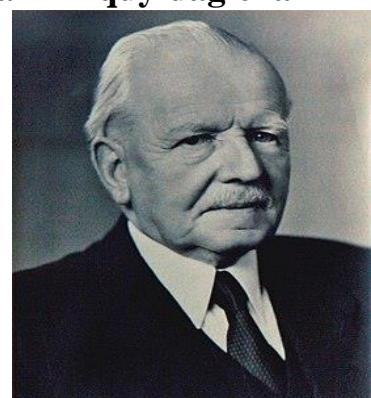
Kattalik

kasb egasi bo'lishi undagi yutuqlar, oila qurish, ijtimoiy iqtisodiy mustaqillik va ma'suliyat

Individualizatsiya-bu shaxsning jamoadan ajralib turishi, uning alohida o'ziga xos xususiyatidir.

Nemis olimi E.Shpranger (1882-1963) shaxs tiplarini quyidagicha ta'riflagan;

1. Nazariy shaxs - bular muammolarga, savollarga javob izlash va baxs munozaralarga, tushuntirish, aloqalarni o'rnatish, nazariyalashga extirosi baland insonlar. Eng tabiiy va sof shaklda "hayotning bu shakli" tufayli faoliyat yuritadigan professor-o'qituvchilarda aks ettirilgan.

2. Iqtisodiy shaxs -barcha hayotiy aloqalarda birinchi navbatda foyda keltiradigan inson turi. Bu "amaliy odam", uning harakatlarining ma'nosи faoliyatning o'zi emas, balki uning foydali ta'siri. U uchun hamma narsa hayotni saqlab qolish, hayot uchun kurash va hayotining eng yaxshi usuli bo'ladi. Iqtisodiy inson uchun bilimning qiymati o'zi, jamoasi, insoniyatga foyda keltiradigan narsalarni bilishga qaratilgan.

3. Estetik inson- uyg'unlik, go'zallik istagi bilan ajralib turadi. Olamni qalb go'zalligida ko'rish va tabiatga bo'lgan yaxshi munosabatdagi insonlar. Ushbu turdagи odamlarni turli lavozimlarda ko'rish mumkin. Misol uchun, ular uchun ruh, tabiat yoki san'at asarlarining eng muhim go'zalligi ular uchun estetik qadriyatlarni yaratishi yoki ulardan zavqlanishlari muhim sanaladi. Ularning orasidagi farq, ular haqiqatga qanday munosabatda bo'lishlari, ya'ni ular haqiqiy yoki idealistlar ekanligi bilan bog'liq. Realistlar o'zlarining dastlabki bergen taassurotlarini sezadilar. Idealistlar o'zlarining estetik qadriyatlari ko'ra taassurotlarni qayta ishlaydilar, ular o'zlarining ichki dunyosini yaratadilar. O'zining haddan tashqari ifodasida idealistlar hissiy ekspressionistlardir, ular hamma narsada o'zlarining ruhiy holatlarining aks-sadosini topadilar.

4. Ijtimoiy inson-odamlarga bo'lgan muhabbat uchun yashaydi va harakat qiladi (aksincha, sevgi uchun emas, balki sevadigan odamlar uchun). Shaxslararo munosabatlarga ijtimoiy yo'naltirilgan insonlar

5. Siyosiy shaxs-haqiqiy ma'naviy qadriyatlarga asoslangan holda boshqa odamlarning xatti-harakatlari va niyatlarini aniqlash uchun yashaydi. Shu asosda Qonunchilik shakliga muvofiq turli xil siyosiy turlar ajratiladi. Lavozimni qadriyat sifatida bilgan insonlar

6. Diniy inson - "ruhiy tuzilishi doimo va butunlay qadriyatlarning yuksak tajribasiga erishishga qaratilgan". Diniy insonlar-e'tiqodni muhim qadriyat deb bilgan insonlar

Ijtimoiy hayotning mavjud sharoitlarida har bir insonni yagona ijtimoiy yaxlitlikka va jamiyatning o'ziga xos tuzilishiga kiritishni talab qiladigan muammo eng dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu jarayonning asosiy tushunchasi har bir insonning jamiyatning to'liq a'zosi bo'lishiga imkon beruvchi shaxsning ijtimoiylashuvdir.

Shaxsni ijtimoiylashtirish-har bir shaxsning ijtimoiy tuzilishga kirish jarayoni bo'lib, natijada jamiyatning tuzilishi va har bir shaxsning tuzilishida o'zgarishlar yuz beradi. Bu har bir insonning ijtimoiy faolligi bilan bog'liq. Har birimizning jamiyatdagi o'rnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo bo'lgani, jamiyatga qo'shilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada *ijtimoiylashuv* yoki *sotsializatsiya* deb yuritiladi.

Demak, sotsializatsiya yoki *ijtimoiylashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga

qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi va kerak bo'lsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyonи aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha sub'ektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10 - 15 ta o'quvchidan iborat akademik litsey o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu o'sha biz yuqorida ta'kidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va o'zaro qarama - qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart - sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (boqcha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliyohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab* va *boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyg'unlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz

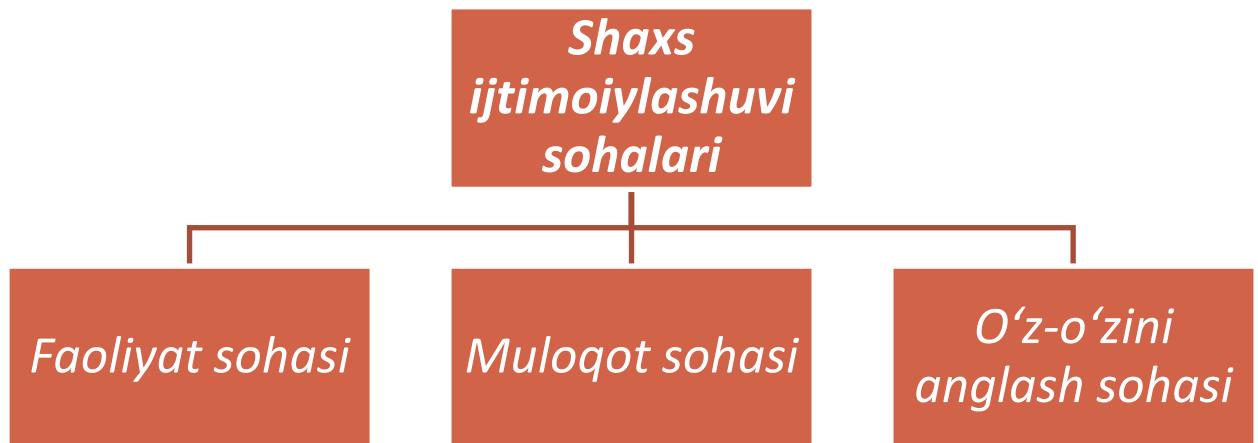
ta’lim oladigan, bola bilimlar tizimini o‘zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma’naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman mактабдаги шарт-шароитлар, умумий мухитнинг тарбиаловчи роли хақида. Масалан, дарс пайтida о‘qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko‘zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o‘qituvchining o‘zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub’ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o‘quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o‘quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergen o‘qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o‘qituvchining ta’siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfda shakllangan muhit ham katta rol o‘ynaydi. Ba’zi sinflarda o‘zaro hamkorlik, o‘rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo‘lga qo‘yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o‘z a’zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo‘naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o‘ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma’lum tajribaga ega bo‘lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. Qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo‘lib, shu muhiddagi ijtimoiy normalar harakteriga ta’sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o‘zaro munosabatlar muhiti ta’sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o‘sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o‘zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo‘lib, ko‘pincha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o‘rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida yaxshi, soqlom ma’naviy muhit,adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o‘ynaydi.

Shaxs sotsializatsiyasi to‘g‘risida gap ketarkan, aytish kerakki, sotsializatsiya sof ijtimoiy-psixologik tushuncha bo‘lib, u — individning ijtimoiy muhitga qo‘silishi, ijtimoiy ta’sirlarni o‘ziga singdirishi va aktiv ravishda muloqot sistemasiga kirib borishi jarayonidir. Bu jarayon ikki tomonlama bo‘lib, bir tomondan, shaxs aktiv ravishda ijtimoiy ta’sirlarni qabul qiladi, ikkinchi tomondan esa, ularni hayotda o‘z xulq-atvorlari, munosabatlarida namoyon etadi. Bu jarayon normal individda tabiiy tarzda ro‘y beradi, chunki individda shaxs bo‘lishga ehtiyoj hamda shaxs bo‘lishiga imkoniyat va zaruriyat bordir. Shuning uchun ham bola tug‘ilib, ijtimoiy muhitga qo‘silgan ondan boshlab, undagi shaxs

bo‘lishga intilishni, undagi shakllanish jarayonini kuzatish mumkin (masalan, chaqaloqlardagi bevosita emotsional muloqotga ehtiyojning borligi).

Shaxs sotsializatsiyasi yoki shakllanishining o‘z sohasi, bosqichlari va muassasalari mavjud.

Shaxsning shakllanishi asosan uch sohada amalga oshiriladi:

1) *faoliyat sohasi*, ya’ni umri mobaynida shaxs turli faoliyatlarga bevosita yoki bilvosita jalg etilgan bo‘lib, bu jarayonda faoliyatlar jabxasi, soxasi kengayib, boyib boraveradi. Har bir faoliyat turi individdan maxsus fazilatlarni, malaka va ko‘nikmalarни, bilimlarni talab etadiki, ularni qoniqtirish yo‘lidagi aktivligi unda o‘ziga xos ijtimoiyi-psixologik xususiyatlar kompleksini shakllantiradi;

2) *muloqot sohasi*, ayniqsa maktabgacha yosh davrdagi va o‘smirlilik davrlaridagi muloqot sistemalari bolada bir qancha ijtimoiy-psixologik xislatlarni paydo qiladiki, buning natijasida u faol hayotiy mavqega ega bo‘ladi, jamiyatda o‘z o‘rnini tasavvur qilishga erishadi.

3) *o‘z-o‘zini anglash sohasi*, ya’ni "Men" obrazining yil sayin o‘zgarib borishi jarayoni bo‘lib, avval o‘zini boshqalardan farqlilagini, o‘zicha mustaqil harakat qilish, mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini anglash, so‘ngira esa o‘z-o‘zini baholash, anglash, nazorat qilish- xususiyatlari rivojlanadiki, ular ham faol shaxs psixologiyasining tarkibiy qismidir.

Insonning ijtimoiylashuvi jarayoni inson butun hayoti davomida davom etadi, chunki atrofdagi olam doimiy harakatda, hamma narsa o‘zgaradi va inson yangi sharoitlarda yanada qulay yashash uchun o‘zgarishi kerak. Inson muntazam o‘zgarishlarga uchraydi va yillar davomida o‘zgarib turadi, u doimiy bo‘lmaydi. Hayot doimiy o‘zgarish va yangilanishlarni talab qiladigan doimiy moslashuv jarayonidir. Har bir insonning ijtimoiy qatlamlarga integratsiyalashuvi jarayoni juda murakkab va juda uzoq hisoblanadi, chunki u ijtimoiy hayotning qadriyatlari va normalarini va muayyan rollarni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiylashuv-ijtimoiy qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar va jamiyat guruhlarining ustanovkalarini faol o'zlashtirish jarayonidir.

Shaxsni ijtimoiylashtirish jarayoni uning rivojlanishida uchta asosiy bosqichdan o'tadi.

Birinchi bosqich ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirishdan iborat bo'lib, natijada inson butun jamiyatga moslashishni o'rganadi.

Ikkinci bosqich- o'z-o'zini anglashga va jamiyatning boshqa a'zolariga ta'sir ko'rsatishga intilish.

Uchinchi bosqich-har bir insonni o'ziga xos ijtimoiy guruhga integratsiya qilishdir, u yerda o'z xususiyatlarini va imkoniyatlarini ochib beradi.

Shaxsning ijtimoiylashuvining asosiy bosqichlari:

Ushbu jarayonni har bir bosqichda (ontogenez bosqichlari) qarab batafsilroq ko'rib chiqish mumkin.

Bolalik-ijtimoiylashuv tug'lishdan, rivojlanishning dastlabki bosqichidan rivojlanib boradi. Ma'lumki, bu yoshda har bir insonning shaxsining shakllanishi deyarli 70% ga teng. Ushbu jarayonning kechikishi bilan qaytarilmas oqibatlar kuzatilishi mumkin, chunki bolalik davrida ijtimoiylashuvning boshlanishi belgilanadi.

O'smirlik- har bir shaxs hayotining umumiylar sikkida muhim ijtimoiy bosqichdir, chunki bu bosqichda fiziologik o'zgarishlarning eng ko'pi mavjud bo'lib, jinsiy rivojlanish va shaxs paydo bo'lishi boshlanadi. 13 yoshidan boshlab bolalar imkon qadar ko'proq vazifalarni bajarishga harakat qilishadi.

Yoshlik – erta yetuklik) - 16 yosh eng xavfli va zo'riqish ko'p uchraydigan davr hisoblanadi, chunki endi har bir shaxs mustaqil ravishda va ongli ravishda o'zi uchun qaysi jamiyatga kirishi va o'zi uchun eng munosib ijtimoiy jamiyatni tanlashga qaror qiladi, unda u uzoq vaqt qoladi.

Kattalik- (taxminan 18 dan 30 yoshgacha) ijtimoiylashuvning asosiy instinktlari va shakllanishi mehnat faoliyatiga yo'naltiriladi. Har bir yosh yigit yoki qizga ish tajribasi, jinsiy munosabatlар va do'stlik orqali o'zingiz haqida birinchi g'oyalar keladi. Noto'g'ri rivojlanish yoki hislar jiddiy qaytarilmas oqibatlarga olib kelishi mumkin. Bu o'z hayotida va ijtimoiy jamiyatni tanlash uchun eng ko'p ishlatiladigan yoshlardir. Ijtimoiylashuv jarayonida individ shaxsga aylanib boradi. va bilim ko'nikma malakalarni hamda qobiliyatlarni insonlar orasida orttiradi

Shaxs ijtimoiylashuvida quyidagi mexanizmlar;

Identifikatsiya- Z. Freyd tomonidan kiritilgan bo'lib ijtimoiy psixologiyada keng tarqalgan termin. Identifikatsiya ijtimoiylashuvning eng muhim mexanizmi bo'lib, u bir guruhga kirishda, guruh a'zolarini tushunishda, ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda va hokazolarda shaxsning ijtimoiy rolini qabul qilishda namoyon bo'ladi shuningdek, muayyan shaxslar yoki guruhlar bilan shaxsni identifikatsiya qilish, boshqalarga xos bo'lgan turli me'yorlarni, munosabatlarni va xatti-harakatlarni o'zlashtirishga imkon beradi.

Imitatsiya-shaxsning xatti-harakati, boshqa odamlarning tajribasi (xususan, uslub, harakatlar va boshqalar) ongli yoki ongsiz ravishda takrorlanishi —) imitatsiya -insonning xatti-harakati va ruhiga ta'sir qilish, bu ularning axborot xususiyatlarini tanqidiy idrok etishni nazarda tutadi. Imitatsiya -shaxsning ichki tajribasi, fikrlari, his-tuyg'ulari va u bilan muloqot qilgan kishilarning aqliy holatini ongsiz ravishda takrorlash jarayoni;

Fasilitatsiya-ayrim kishilarning xatti-harakatlarini boshqalarning faoliyatiga rag'batlantiruvchi ta'siri, natijada ularning faoliyati erkin va jadalroq hisoblanadi ("fasilitatsiya" - "yordam" degan ma'noni anglatadi»);

Konformlilik-atrofdagi odamlar bilan kelishmovchiliklarni tushunish va ular bilan tashqi kelishuv, xatti-harakatlarda amalga oshiriladi (Nemov, 1994).

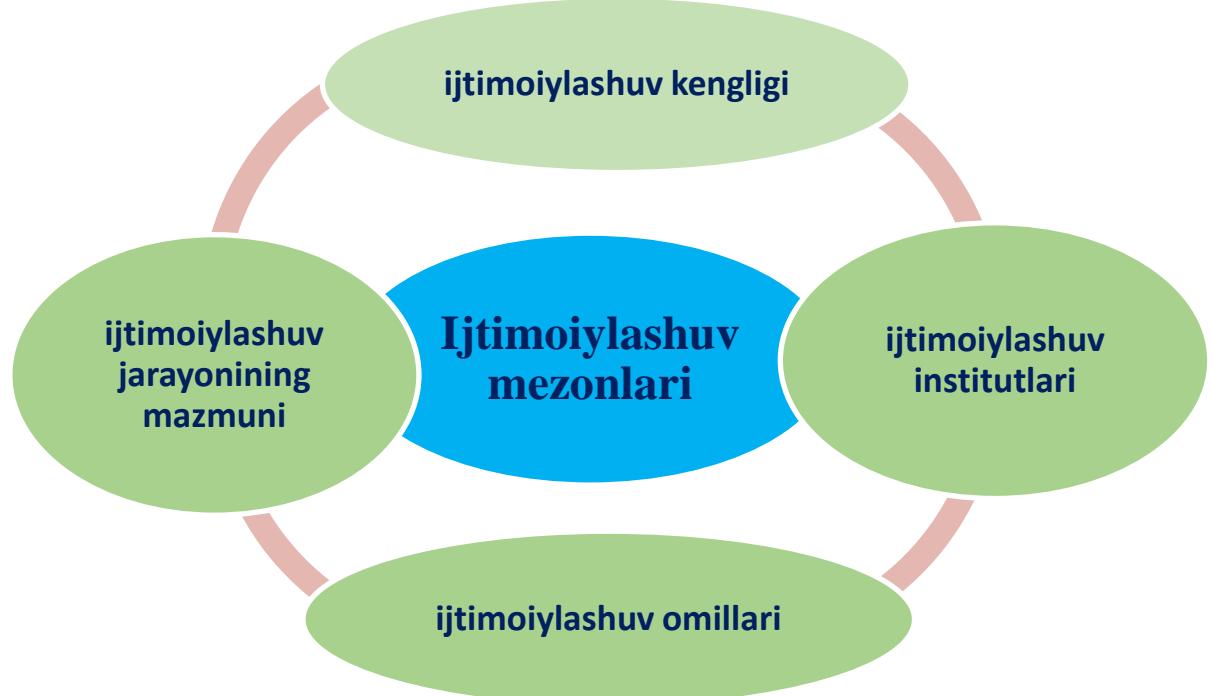
Bir qator psixologlar ijtimoiylashuvning to'rtta psixologik mexanizmini ajratib ko'rsatadilar-masalan:

Imitatsiya-bolaning muayyan xatti-harakatlarini nusxalash uchun ongли istagi;

Uyalish-boshqa odamlarning reaksiyasi bilan bog'liq ta'sir va uyalish hissi;

Aybdorlik hissi-boshqa odamlardan qat'iyi nazar, o'zini jazolash bilan bog'liq ta'sir qilish.

Birinchi mexanizm ijobiydir —uyalish va aybdorlik muayyan xatti-harakatni taqiqlovchi yoki bostiradigan salbiy mexanizmlardir.

ijtimoiylashuv bosqichlari;

1. Mehnatgacha bosqich;
- 1.1. Erta ijtimoiylashuv 0-7yosh
- 1.2 O'quv bosqich 7-26 talabalik bosqichi
2. Mehnat faoliyati-kattalik va mutaxassislik sifatida ijtimoiylashuv
3. Mehnat faoliyatidan keyingi ijtimoiylashuv-faollikning o'zgarishi

2.Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.

Ijtimoiy institutlar-ijtimoiy hayotni tashkil etish va tartibga solishning barqaror shakllari bo'lib ular muayyan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish uchun mo'ljallangan rollar va maqomlar to'plami sifatida aniqlanishi mumkin.Kundalik tilda yoki boshqa gumanitar fanlar bo'yicha "ijtimoiy institut" atamasi bir necha ma'nolarda namoyon bo'ladi.

1) birgalikda yashash uchun muhim bo'lgan ishlarni bajarish uchun mo'ljallangan muayyan shaxslar guruhi;

2) barcha guruh nomidan ayrim a'zolar tomonidan bajariladigan funksiyalar majmuasining muayyan tashkiliy shakllari;

3) Vakolatli shaxslarga ehtiyojlarni qondirish yoki guruh a'zolarining xattiharakatlarini tartibga solish maqsadida ijtimoiy funksiyalarni bajarishga imkon beruvchi moddiy muassasalar va faoliyat vositalari to'plami;

4) Institutlar, ayniqsa, guruh uchun muhim bo'lgan ba'zi ijtimoiy rollar deb ataladi.

Jami beshta asosiy ehtiyoj va beshta asosiy ijtimoiy institut mavjud:

- 1) jinslarning ko'payishiga bo'lgan ehtiyoj (oila instituti);
- 2) xavfsizlik va tartibga bo'lgan ehtiyojlar (davlat);
- 3) mavjudlik vositalarini (ishlab chiqarishni) ishlab chiqarishga bo'lgan ehtiyoj;
- 4) bilimlarni uzatish, yosh avlodni ijtimoiylashtirishga bo'lgan ehtiyoj (ta'lim muassasalari);
- 5) ma'naviy muammolarni hal qilish ehtiyojlar (din instituti).

Natijada, ijtimoiy institutlar ijtimoiy sohalar bo'yicha tasniflanadi:

1) qiymat va xizmatlarni ishlab chiqarish va taqsimlashga xizmat qiluvchi iqtisodiy (mulk, pul, pul muomalasini tartibga solish, mehnatni tashkil etish va taqsimlash). Ushbu institutlar jamiyatning moddiy bazasiga asoslangan;

2) siyosiy (parlament, armiya, partiya) bu qadriyatlar va xizmatlardan foydalananini tartibga soladi va hokimiyat bilan bog'liq. Ushbu so'zning tor ma'nosidagi siyosat, asosan, hokimiyatni o'rnatish, ijro etish va qo'llab-quvvatlash uchun kuch-quvvat elementlarini manipulyatsiya qilishga asoslangan vositalar majmuasi deb ataladi;

3) qarindoshlik institutlari (nikoh va oila) tug'ilishni tartibga solish, er va xotin o'rtaсидаги munasabatlar bolalar o'rtaсидаги munosabatlar, yoshlarni ijtimoiylashtirish bilan bog'liq;

4) ta'lim va madaniyat institutlari ularning vazifasi jamiyat madaniyatini mustahkamlash, yaratish va rivojlantirish, uni keyingi avlodlarga yetkazishdir. Ular orasida maktablar, institutlar, san'at muassasalari, ijodiy uyushmalar kiradi;

5) diniy institutlar insonning empirik nazoratidan tashqarida harakat qiluvchi va muqaddas mavzular va kuchlarga bo‘lgan munosabatni tashkil qiladi. Bular quyidagi bosqichlarda amalga oshadi:

- oila, mактабгача та’лим муассаси, о‘кув муассасалари.

- mehnat jamoasi, guruhlar, tashkilotlar

- jamoat tashkilotlari

Mehnat faoliyatidan keyingi bosqich

Shaxs ijtimoiylashuvida yetakchi faoliyat orqali shaxsda bilish sohalari, yangi bilim, yangi faoliyat turlari shakllanadi va rivojlanadi.

Yetakchi faoliyat rivojlanishning ushbu bosqichida eng ko‘p uchraydigan faoliyat emas, balki bolaning eng ko‘p vaqt ajratadigan faoliyati. Yetakchi faoliyat bu rivojlanishning bilish jarayonlarida va bola shaxsining psixologik xususiyatlarida quyidagi bosqichda asosiy o‘zgarishlarni keltirib chiqaradigan faoliyat sanaladi. Yetakchi faoliyat belgilari: 1) yangi faoliyat turlari (o‘yinda ta’lim olish) paydo bo‘ladigan va farqlanadigan faoliyatdir. 2) shaxsiy aqliy jarayonlarning shakllanishi yoki qayta tashkil etilishi (o‘yinda – faol tasavvur, ta’lim berishda – fikrlash). 3) rivojlanish davrida kuzatiladigan va bola shaxsining asosiy psixologik o‘zgarishlariga eng yaqin bog‘liq bo‘lgan faoliyatdir. Yetakchi faoliyat turlari va psixologik neoplazmalarning konturlari.

1) chaqaloqlik (tug‘ilgandan bir yilgacha) - emotSIONAL aloqa-bolaning yetakchi faoliyati; nafaqat aloqa (oziqlantirish, parvarish qilish), balki muloqot (nutq);

2) erta bolalik (bir yildan uch yilgacha) - yetakchi faoliyat-manipulyativ: ijtimoiy xulq-atvorga bo‘lgan ehtiyoj va ayni paytda ijtimoiy harakat qilish qobiliyati;

3) mактабгача yosh (uch yildan olti yilgacha) – yetakchi faoliyat – o‘yin. O‘yin: 1) bolaning funksiyalarga va ijtimoiy munosabatlaridagi yo‘nalishi; 2) o‘yin asosida tasavvur va ramziy funksiyaning paydo bo‘lishi va rivojlanishi;

4) kichik mакtab yoshi (olti yildan o‘n yilgacha) - yetakchi o‘quv faoliyati: 1)o‘рганиш qobiliyati va nazariy tushunchalar bilan ishlash qobiliyati; 2) nazariy faoliyatni aks ettirish; 3) aqliy jarayonlarning ichki harakat rejasi va o‘z harakatlariga aks ettirish qobiliyati;

5) o‘smirlik (o‘n yildan o‘n to‘rt yilgacha) – yangi munosabatlar tizimi: tengdoshlar bilan va mакtabda kattalar bilan muloqot qilish; turli tadbirlar: ta’lim va ta’lim ishlari; ijtimoiy ish; madaniy va ommaviy; jismoniy tarbiya va sport va

h.k.; (boshqalarning ko‘zida obro‘ e’tibor qozonish). O‘quv faoliyati murakkablashadi: hajmning oshishi; ko‘plab o‘qituvchilar; ta’limning yangi shakllari; O‘smlar uchun o‘quv faoliyatining ma’nosi: o‘z-o‘zini tarbiyalash, o‘z-o‘zini takomillashtirish. O‘quv ishlarining o‘zi o‘smlarning ehtiyojlarini qondira olmaydi. Ammo o‘smlar hayotida asosiy o‘rin tutadigan ta’lim faoliyati bo‘lgani uchun, ta’lim faoliyati mazmuni va mazmunining ijtimoiy ahamiyatini doimiy ravishda ta’kidlash kerak. Etakchi faoliyat-ijtimoiy jihatdan tan olingan xarakterga ega bo‘lgan faoliyatdir: mustaqillikni tartibga solish va kattalar bilan yangi munosabatlar o‘rnatish uchun xizmat qiladi.

6) katta mакtab yoshi-faoliyatning yetakchi turi-ta’lim faoliyati, turli xil mehnat bilan faol kombinatsiyalangan, hayotdagi joyni qidirish;

Ushbu yoshdagи asosiy psixologik neoplazma-o‘quvchining o‘z hayot rejalarini tuzish, ularni amalga oshirish vositalarini izlash qobiliyati.

Yetakchi faoliyatning har bir turi yangi aqliy tuzilmalar, fazilatlar va xususiyatlar shaklida o‘z ta’sirini yaratadi.

D. B. Elkoniнning ta’kidlashicha, bola atrofdagi inson ob’ektlariga passiv tarzda moslashmaydi, balki faol ravishda “insoniyatning barcha yutuqlarini belgilaydi, ularni egallaydi”. Bolaning hayotda egallashi kerak bo‘lgan barcha narsalarning o‘ziga xos tashuvchilari “uni tarbiyalovchi va ta’lim beruvchi kattalar” dir. Bolaning ob’ektiv haqiqatga nisbatan faoliyati har doim bolaning va kattalarning munosabatlariga vositachilik qiladi.

3. Shaxs ijtimiy lashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o‘rni.

Ijtimoiy status-bu shaxsning majburiyatları, huquqları va imtiyozlarını belgilaydigan shaxslararo munosabatlar tizimida egallagan pozitsiyasi.

Ijtimoiy status insonning ijtimoiy jamiyatdagi mavqeini, shaxslararo munosabatlar tizimidagi mavqeini va uning pozitsiyasi tufayli olgan huquqlari, majburiyatları, vakolatlari va imtiyozlarini tavsiflaydi. Insonning ijtimoiy mavqeい ushbu toifadagi odamlarning xatti-harakatlarini boshqaradigan belgilangan (Konvensiya) qoidalar va

qidalarga muvofiq yashaguncha saqlanadi.

Insonning holati darajasi:

- 1) shaxsiy status – shaxsning shaxsiy fazilatlari bilan belgilanadigan va kichik guruh a’zolari tomonidan qanday baholanishi va qabul qilinishiga bog‘liq bo‘lgan kichik guruhdagi (oila, mакtab sinfi, talabalar guruhi, tengdoshlar jamoasi va boshqalar) shaxsning pozitsiyasi;
- 2) ijtimoiy-guruh statusi – bu katta ijtimoiy guruhning (irqiy, millat, jins, sinf, qatlam, din, kasb va hokazo) vakili sifatida egallagan jamiyatdagi shaxsning pozitsiyasi. Bu jamiyatning ijtimoiy tabaqlanishida ijtimoiy guruhning pozitsiyasiga bog‘liq.

Ijtimoiy statuslarning turlari:

- 1) tug‘ilgan va tegishli status – tug‘ilgan avtomatik ravishda bir kishi tomonidan sotib olinadi va harakat va inson intilishlari (millati, jinsi, irqi, shoh oilasi a’zoligi va hokazo, shuningdek qarindoshlik tizimi holati bog‘liq emas bo‘lgan – o‘g‘li, qizi, ukasi, singlisi.);
- 2) tegishli lekin tug‘ma emas, (qaynona, qaynota, qayni opasi, qayni akasi va boshqalar) tufayli shaxsning shaxsiy irodasi bilan emas, balki muayyan holatlar tufayli olinadi;
- 3) erishilgan status-turli ijtimoiy guruhlar yordamida insonning harakatlari orqali erishiladi. Erishilgan holatlar aniqlangan holatlarga bo‘linadi:

- a) lavozim (masalan, direktor, menejer);
- b) unvon (general, xalq artisti, faxriy o‘qituvchi va boshqalar);
- v) ilmiy daraja (fan doktori, professor);
- d) professional a’zolik (O‘zbekiston xalq artisti yoki faxriy sport ustasi);
- 4) asosiy status -(tug‘ilgan, tegishli, erishilgan, shaxsiy);
- 5) asosiy bo‘lmagan qisqa muddatli vaziyatlar tufayli shartli statuslar yo‘lovchilar, bemor, guvoh, tomoshabin)

Biror kishi ijtimoiy statusidan yoki bir nechta statusidan butunlay mahrum bo‘lmaydi, agar u ulardan birini tark etsa, u albatta boshqasida bo‘ladi.

Har bir inson turli guruhlarga (direktor (lavozim bo‘yicha), er (xotin uchun), ota (bolalar uchun), o‘g‘il (ota-onalar uchun) va boshqalar bilan bog‘liq bir nechta statusga ega. Ushbu holatlar teng emas. Asosiy ijtimoiy status odatda lavozim va kasbga asoslangan jamiyatdagi pozitsiyadir. Ushbu status tufayli odatda boylik obro‘ – e’tibor va kuch kabi insonning “qiymati resurslari” aniqlanadi.

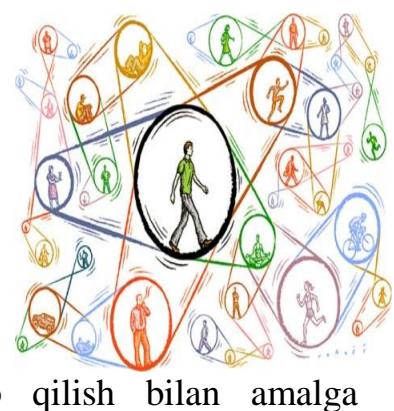
Insonning asl statusi jamiyatdagi baholanishiga ta’sir qiladi. Ko‘p jihatdan uning keyingi xatti-harakatlarini belgilaydigan dunyo nuqtai nazarini shakllantiradi. Turli xil asl ijtimoiy statusga ega bo‘lgan odamlar ijtimoiylashuvning tengsiz shartlariga ega.

Ijtimoiy holatlar kiyim-kechak, odob-axloq, shuningdek, qiymat yo‘nalishlarida, motivlarda aks ettirilgan.

Ijtimoiy status ko‘tarilishi yoki kamayishi mumkin, bu esa xatti-harakatlarning yetarli o‘zgarishini nazarda tutadi. Agar bunday bo‘lmasa, shaxslararo ziddiyat yuzaga keladi.

Ijtimoiy xulq atvor

“Xulq-atvor” tushunchasi psixologiyadan sotsiologiyaga kirib kelgan tushuncha xisoblanadi. “Xatti-harakatlar” atamasining ma’nosи boshqacha bo‘lib, harakat va faoliyat kabi an’anaviy falsafiy tushunchalarning ma’nosidan farq qiladi. Agar harakat aniq maqsadga ega bo‘lgan oqilona asosli harakat deb hisoblansa, ma’lum ongli usullar va vositalarni jalb qilish bilan amalga

oshiriladigan strategiya, xatti — harakatlar faqat tirik mavjudotning tashqi va ichki o‘zgarishlarga bo‘lgan munosabatidir.

Ijtimoiy xatti-harakatlar jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog‘liq bo‘lgan va ijtimoiy muhitga munosabat sifatida paydo bo‘lgan insoniy xulq-atvor jarayonlarining to‘plamidir. Ijtimoiy xulq-atvor mavzusi shaxsga yoki guruhga taaluqli bo‘lishi mumkin.

Shaxsning xatti-harakati birinchi navbatda ijtimoiylashuv bilan belgilanadi. Inson biologik mavjudot sifatida ega bo‘lgan eng kam tug‘ma instinktlar barcha odamlarda bir xildir. Xulq-atvor farqlari sotsializatsiya jarayonida olingan fazilatlarga va ma’lum darajada-tug‘ma va olingan psixologik o‘ziga xos xususiyatlarga bog‘liq.

Bundan tashqari, shaxslarning ijtimoiy xulq-atvori ijtimoiy tuzilish, xususan, jamiyatdagi rol tuzilishi bilan tartibga solinadi.

Xulq-atvorning ijtimoiy normasi-bu status talablariga to‘liq mos keladigan xatti-harakatlardir. Vaziyat kutishlariga mos keladigan ijtimoiy xulq-atvor, amerikalik sotsiolog R. Linton tomonidan ijtimoiy rol sifatida tavsiflanadi. Ijtimoiy xulq-atvorning bunday talqini funksionalizmga eng yaqindir, chunki u xatti-harakatni ijtimoiy tuzilma tomonidan aniqlangan hodisa sifatida tushuntiradi.

Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi

Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi XX asrning boshida Angliyada shakllandi. Uning asoschisi ingliz psixologi Uilyam Makdugall bo‘lib, u o‘zining 1908 yilda yozgan “Ijtimoiy psixologiyaga kirish” kitobidagi inson xulq-atvorlarining motivi yoki uni harakatga keltiruvchi kuch instinktlardir, - deb yozgan. Keyinchalik u instinkt tushunchasi bilan birga layoqat, intilish iboralarini ham ishlata boshladi. Uning fikricha, xulq-atvorni ta’minlovchi narsa tug‘ma, psixofiziologik tayyorlik holati bo‘lib, u nasldan-naslga uzatiladi. U.Makdugall barcha harakatlarni refleksiv holda tushuntirishga intilib, refleksiv yoyga xos bo‘lgan barcha qismlar — ya’ni efferent qabul qiluvchi, retseptiv bo‘lim, efferent (harakat) va markaziy bo‘limdan iborat tizim sifatida tasavvur qiladi. Barcha ijtimoiy harakatlar ham ana shunday refleksiv tabiatga egadir, deb uqtiradi u.

Shunga o‘xshash fikrlar E.Ross (“Ijtimoiy psixologiya”) va Dj.Bolduin (“Ijtimoiy psixologiya bo‘yicha tadqiqotlar”) qarashlarida ham rivojlantirilgan. Masalan, Bolduin ikki turli irsiyat xaqida — tabiiy va ijtimoiy irsiyat haqida yozib, ijtimoiy odamlardagi taqlid qilish qobiliyati bilan bog‘liq, deb yozadi. Jamiyatda yashayotgan odamlar bir-birlariga ta’sirlarini o’tkazishga moyildirlarki, bu narsa ular o‘rtasidagi munosabatlarni boshqarib turadi.

Shunday qilib, bu yo‘nalish tarafdarlarining fikricha, barcha ongli harakatlarning boshi — ongsizlikdir, ya’ni instinktlar bo‘lib, ular asosan hissiyotlarda namoyon bo‘ladi. Hissiyot bilan instinktlar bog‘liqligini U.Makdugall juftliklarda ko‘rsatishga harakat qilgan: masalan, kurash instinkti — qo‘rquv, g‘azab hissi; nasl qoldirish instinkti — rashk ayollardagi tobelik hissi; o‘zlashtirish instinkti — xususiylikka intilish hissi va hokazo. Ijtimoiy hodisalarini

tushuntirishda tug‘ma instinktlar rolining yuqori qo‘yanligi uchun bu nazariya ilmiy taraqqiyot bosqichida salbiy o‘rin tutdi, deb aytishimiz mumkin. Lekin uning ayrim hodisalar sabablarini tushuntirishga harakat qilishi fan oldiga ulkan vazifalarni qo‘ydi. Ijtimoiy psixologiya fan sifatida ana shu muammolarni tadqiq qilishi lozim edi.

Demak, yuqorida to‘xtab o‘tilgan uchala nazariyaning ahamiyati shundan iborat ediki, ular yangi tug‘ilishi lozim bo‘lgan fan — ijtimoiy psixologiyaning tadqiqot mavzuini ochib berdi. Qolaversa, bu uchchala yo‘nalish ham nazariy qarashlarni isbot qilishda ob’ektiv tekshiruv usuli hisoblangan eksperimentdan foydalanish zaruriyatini ko‘rsatdi. Bu narsa yana bir bor maxsus fanning kelajak rejalarini aniqlashga yordam berdi.

Insonning ijtimoiy xulq-atvori shakllari

Odamlar muayyan ijtimoiy vaziyatda, muayyan ijtimoiy muhitda turli yo‘llar bilan harakat qilishadi. Misol uchun, namoyishning ayrim ishtirokchilari tinch yo‘l bilan belgilangan marshrutda yurishadi, boshqalari tartibsizliklarni uyushtirishga intiladi, boshqalari esa ommaviy to‘qnashuvlarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy aktyorlarning o‘z xohish-istiklari va nuqtai nazarlari, ijtimoiy harakatlarda yoki o‘zaro ta’sirlardagi imkoniyatlari va qobiliyatlarini namoyon qilishning bir shakli va usuli hisoblanadi. Shuning uchun, ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy harakatlar va ularning o‘zaro ta’sirning sifatli xarakteristikasi sifatida qaralishi mumkin.

Hayot maqsadlariga erishish va individual vazifalarni amalga oshirishda inson ikki xil ijtimoiy xatti — harakatlardan foydalanishi mumkin: 1)tabiiy va 2)ana’naviy, ularning orasidagi farqlar asosiy xususiyatga ega.

“Tabiiy” xatti-harakatlar, alohida ahamiyatga va egosentrik har doim shaxsiy maqsadlarga erishish va bu maqsadlarga mos ravishda yo‘naltirilgan. Shuning uchun, shaxs ijtimoiy xulq-atvor maqsadlari va vositalarining muvofiqligi haqida savol bermaydi: maqsadga har qanday vositalar bilan erishish mumkin va erishish kerak. Insonning “tabiiy” xatti-harakati ijtimoiy jihatdan tartibga solinmaydi, shuning uchun odatda axloqsizdek ko‘rinishga egadir. Bunday ijtimoiy xatti-harakatlar tabiiydir, chunki u organik ehtiyojlarni ta’minalashga qaratilgan. Jamiyatda “tabiiy” egotsentrik xatti-harakatlar “taqiqlangan”, shuning uchun u har doim ijtimoiy konvensiyalarga va barcha shaxslarning o‘zaro imtiyozlariga asoslangan.

Ana’naviy xatti — harakatlar (“ritual”) - alohida-alohida g‘ayritabiyy xatti-harakatlar; bunday xatti-harakatlar tufayli jamiyat mavjud va qayta ishlab chiqariladi. Ana’naviy ijtimoiy xatti-harakatlar ijtimoiy tizimning barqarorligini ta’minalash vositasidir va bunday xatti-harakatlarning turli shakllarini amalga oshiradigan shaxs ijtimoiy tuzilmalar va o‘zaro ta’sirlarning ijtimoiy barqarorligini ta’minalashda ishtirok etadi. Ana’naviy xatti-harakatlar tufayli, inson ijtimoiy

farovonlikka erishadi, doimo uning ijtimoiy mavqeining daxlsizligiga va odatiy ijtimoiy rollarni saqlab qolishiga ishonch hosil qiladi.

Jamiyat odamlarning ijtimoiy xulq-atvorini ana'naviy xarakterga ega bo'lishdan manfaatdor, ammo jamiyat "tabiiy" egotsentrik ijtimoiy xulq-atvorni bekor qila olmaydi, bu maqsadlar uchun yetarli maqsadga muvofiq bo'lмагan holda, har doim "ana'naviy" xatti-harakatlaridan ko'ra shaxs uchun yanada foydali bo'ladi. Shuning uchun jamiyat "tabiiy" ijtimoiy xatti-harakatlarning shakllarini ana'naviy ijtimoiy xulq-atvorining turli shakllariga, shu jumladan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, nazorat va jazodan foydalangan holda ijtimoiylashuv mexanizmlariga aylantirishga intiladi.

Ijtimoiy munosabatlarni saqlab qolish va oxir-oqibatda homo sapiens (aqli odam) sifatida insonning omon qolishiga ijtimoiy xatti-harakatlarning bunday shakllari:

- tabiiy ofatlar va texnologik falokatlar paytida bir — biriga yordam berish, yosh bolalarga va qariyalarga yordam berish, bilim va tajriba o'tkazish orqali keyingi avlodlarga yordam berish-altruistik xatti-harakatlarning barcha shakllarini o'z ichiga olgan kooperativ xatti-harakatlar;

- ota-onha xatti-harakati-ota-onalarning naslga nisbatan xatti-harakati.

- agressiv xatti-harakatlar barcha ko'rinishlarida, ham guruh, ham individual-boshqa odamning og'zaki haqoratidan urushlar paytida ommaviy qirg'in bilan yakunlanadi.

4. Ijtimoiy ustakovka xaqida tushuncha

Ijtimoiy ustakovka tushunchasi mashhur "stereotip" so'zi bilan juda chambarchas bog'liq. Har qanday hodisaning haddan tashqari umumlashtirilishi barqaror ishonchga o'tish xususiyatiga ega. Shunday qilib, hodisalarni umumlashtirish shakli sifatida "stereotip" ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi, uning paydo bo'lishiga olib keladi. Ilm-fanga "stereotip" atamasi kiritildi, shundan so'ng inson barcha hodisalarni idrok etishga moyil bo'lib, ularni ma'lum bir sxema bo'yicha umumlashtirdi. Natijada, barqarorlikka ega bo'lgan taxmini shakllar hosil bo'ladi, boshqacha aytganda, dastur, algoritm hosil bo'ladi. Tayyorlangan algoritm inson miyasining ishini "osonlashtiradi", har safar tahlil qilish va hodisani baholashga hojat yo'q, u allaqachon tayyor "qaror" (algoritm, ustakovka) ga ega, bu sizga energiya sarflamasdan va tahlil qilish uchun vaqtsiz tez harakat qilish imkonini beradi.

Ustanovka har doim kattalashtirib beradigan shisha tamoyiliga amal qiladi, lekin juda tez-tez buzilgan oynaga aylanadi. Ijtimoiy ustakovkaning tuzilishi bizni amalgal oshiradigan funksiyalar haqida gapiradi, ularning mohiyatini ochib beradi, biz tushunamizki, qurilmalar butun inson faoliyati va faoliyatining asosiy

"tashabbuskorlari"dir, bu har bir inson hayotidagi asosiy motivatsion manbalardir. Insonning ijtimoiy nuqtai nazarini chuqur o'rganib chiqqandan so'ng, uning harakatlarini deyarli aniq tasavvur qilishingiz mumkin.

Ustanovka -ongsiz psixologik holat, mavzuning ichki sifati, avvalgi tajribasiga, muayyan vaziyatda muayyan faoliyatga moslashishga asoslangan. Ustanovka aqliy faoliyatning har qanday shaklini joylashtirishni oldindan belgilaydi va aniqlaydi. U safarbarlik, keyingi harakatga tayyorgarlik holati sifatida harakat qiladi. Insonning ustanovkasi unga ma'lum bir siyosiy yoki ijtimoiy voqeа yoki hodisaga muayyan tarzda javob berishga imkon beradi.

D.N.Uznadzening ustanovkaga ta'rifi:

—kelajakdagi voqealarni va muayyan yo'nalishdagи harakatlarni idrok etishga ongsiz ravishda tayyorligini anglatadi;

—atrof-muhit bilan o'zaro ta'siri ostida ehtiyoj va qoniqish holati mavjud bo'lganda paydo bo'ladi.

ijtimoiy ustanovka tuzilishi

Ijtimoiy ustanovka (attityud) - insonning munosabati va xatti-harakatlarini tartibga soluvchi avvalgi tajribaga asoslangan ongning muayyan holati.

Ijtimoiy utanovkalarning belgilari:

-insonning munosabati va xatti-harakati bilan bog'liq bo'lgan ob'ektlarning ijtimoiy tabiat;

-munosabatlar va xatti-harakatlarning xabardorligi;

-munosabatlar va xatti-harakatlarning hissiy komponenti;

-ijtimoiy tuzilishning tartibga soluvchi roli.

Attityud vazifalari:

avtomatik – standart, oldindan ko'rilgan vaziyatlarda faoliyat ustidan ongni nazorat qilishni soddalashtirish;

adaptiv-mavzuning maqsadlariga erishish uchun xizmat qiladigan ob'ektlarga yo'naltirilishi;

himoya-shaxsnинг ichki mojarosini hal qilishga yordam beradi;

kognitiv- ustanovka muayyan ob'ektga nisbatan xatti-harakatni tanlashga yordam beradi;

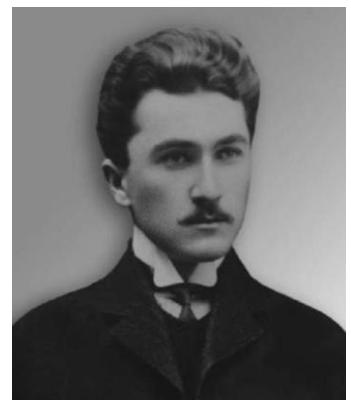
tartibga solish-ustanovka sub'ektni ichki kuchlanishdan ozod qilish vositasi;

stabillashtiradigan- ustanovka o'zgaruvchan vaziyatlarda faoliyatning barqaror, izchil, maqsadli xususiyatini belgilaydi.

Ijtimoiy ustanovka tarkibi:

kognitiv, ijtimoiy ob'ekt haqida tasavvurlar;

affekt holatidagi ob'ektga hissiy va baholash munosabatini aks ettiruvchi ta'sirchan;

xulq-atvor, shaxsning ob'ektga nisbatan muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishga tayyorligini ifodalaydi.

ustanovkalar daroji:

oddiy ustanovkalar- uy sharoitida xatti-harakatni tartibga soluvchi; ijtimoiy ustanovkalar- insonning hayotning asosiy sohalariga (kasb-hunar, ijtimoiy faoliyat, sevimli mashg'ulotlar va boshqalar) munosabatini aks ettiruvchi asosiy ijtimoiy munosabatlar.);

instrumental funksiya (shaxsni ushbu ijtimoiy muhitning me'yorlari va qadriyatlari tizimiga kiritish).

Ustanovka uch ierarxik darajadagi faoliyatni tartibga soladi:
semantik-munosabatlar umumlashtirilgan bo'lib, shaxsning shaxs uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarga munosabatini aniqlaydi;
maqsadli- faoliyatning nisbatan barqaror xususiyatini aniqlaydi va muayyan harakatlar va shaxsning boshlangan ishini oxiriga yetkazish istagi bilan bog'liq;
operatsion ustanovka xuddi shunday vaziyatda sub'ektning o'tmishdagi tajribasi, yetarli va samarali xatti-harakatlarning imkoniyatlarini proqnoz qilish va muayyan vaziyatda qaror qabul qilish asosida vaziyatni idrok etish va talqin qilishga yordam beradi.

J. Godfrua tomonidan ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirish bosqichlari quyidagicha :

12 yoshgacha ustanovkaning shakllanishi ota-onas modellariga mos keladi;
12-dan 20-yoshgacha ustanovka ijtimoiy rollarning assimilyatsiyasi bilan bog'liq bo'lgan yanada aniq shaklga ega bo'ladi;
20 dan 30 yoshgacha-ijtimoiy munosabatlarning kristallanishi, ularning asosida e'tiqod tizimini shakllantirishda;
30 yoshdan boshlab-ustanovkalar sezilarli barqarorlik, qat'iylik, o'zgarishsiz prinsprga asoslanadi.

Ustanovka munosabatlardagi o'zgarish orqali yanada muvaffaqiyatli o'zgarib turadi

Mavzu bo'yicha test topshiriqlar

1. Shaxs tiplarini ta'riflagan olimni ko'rsating.
  - a) D.N.Uznadze
  - b) E.Shpranger
  - c) A.Maslou
  - d) Z.Freyd
2. Ijtimoiy ustanovka-.....?
  - a) Ijtimoiy ustanovka - insonning munosabati va xatti-harakatlarini tartibga soluvchi avvalgi tajribaga asoslangan ongning muayyan holati.
  - b) Ijtimoiy ustanovka- attityudning yig'indisidan iborat xarakatlardir

- s) Ijtimoiy ustanovka- insonlarning tajribalarini va qadriyatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy xulq atvor me'yorlarining ongli faoliyati
- d) Ijtimoiy ustanovka- jamiyatning me'yorlari va ularning faoliyatini nazorat qiluvchi qadriyatdir.
3. J. Godfrua tomonidan ijtimoiy ustanovkalarni shakllantirish nechta bosqichdan iborat?
- 3bosqichdan iborat
  - 2 bosqichdan iborat
  - 4 bosqichdan iborat
  - 5 bosqichdan iborat
4. Ijtimoiy status-bu.....
- Ijtimoiy guruhlar yordamida insonning harakatlari orqali erishgan lavozimi va jamiyatdagi o'rni
  - Insonlarning ijtimoiy xatti-harakatlar jismoniy va ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan xulq atvorlari yig'indisi
  - Munosabatlar umumlashtirilgan bo'lib, shaxsning shaxs uchun shaxsiy ahamiyatga ega bo'lgan narsalarga munosabatini aniqlaydi
  - Shaxsning majburiyatlari, huquqlari va imtiyozlarini belgilaydigan shaxslararo munosabatlar tizimida egallagan pozitsiyasi

XI bob Kichik guruhlar psixologiyasi

Reja:

- 1.Guruhlar haqida tushuncha.
- 2.Kichik guruhlarning klassifikatsiyasi
- 3.Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar

Mavzu o'quv maqsadi:

Ta'limiylar: talabalarga guruhlar, kichik guruhlar klassifikatsiyasi, konformizm va negativzm, guruhiy uyushqoqlik, psixologik muhit, muloqotda axborot uzatish yo'llari haqida ma'lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda guruhlar, kichik guruhlar psixologiyasi, shaxslararo munosabatda lider, gurhiy uyushqoqlik, psixologik muhit haqidagi bilim, malaka va ko'nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: *kichik guruh, fasilitatsiya, ingibitsiya, referent guruh, guruhiy uyushqoqlik.*

Guruhlar haqida tushuncha.

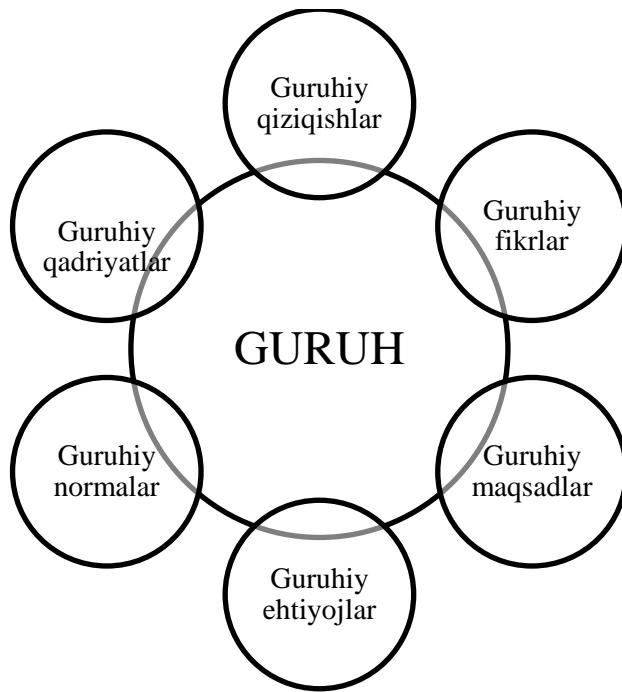
Har bir shaxs o‘z faoliyatini turli guruhlar sharoitida yoki turli guruhlar ta’sirida amalga oshiradi. Chunki jamiyatdan chetda qolgan yoki insonlar guruhiga umuman qo‘silmaydigan individning o‘zi yo‘q, inson jamiyatda yashar ekan, u doimo turli o‘ziga o‘hhash shaxslar bilan muloqotda, o‘zaro ta’sirda bo‘ladi, bu muloqot jarayonlari esa doimo kishilar guruhida ro‘y beradi. Shuning uchun ham guruhlar muammosi, uni o‘rganish va guruhlarning shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chiqarish ijtimoiy psixologiyaning asosiy mavzularidan va muammolaridan biridir.

Shaxs ijtimoiy mavjudot. U o‘z hayoti davomida boshqa kishilar bilan bevosita muloqotda bo‘ladi va bu orqali o‘zining ijtimoiy mohiyatini amalga oshiradi. Bunday muloqot turli xil guruhlarda ro‘y beradi.

Psixologik ma’noda *guruh – bu umumiy belgilar, umumiy faoliyat, muloqot hamda umumiy maqsad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir*. Demak, odamlar guruhi tashkil topishi uchun albatta qandaydir umumiy maqsad yoki tilaklar, umumiy belgilar bo‘lishi shart. Masalan, talabalar guruhi uchun umumiy narsalar ko‘p: o‘quv faoliyati, bilim olish, yoshlarga xos birliklar (o‘spirin yoshlar), ma’lum o‘quv yurtida ta’lim olish istagi va hokazo. Ko‘chada biror tasodif ro‘y bergenligi uchun to‘plangan kishilar uchun ham umumiy bo‘lgan narsa bor – bu qiziquvchanlik bo‘lib o‘tgan hodisaga guvohlik, unga umumiy munosabatdir.

Guruhni alohida shaxslar tashkil etadi, lekin har bir guruh psixologiyasi uni tashkil etuvchi alohida shaxslar psixologiyasidan farq qiladi va o‘ziga xos qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Ayni shu qonuniyatlarni bilish esa turli tipli guruhlargi

boshqarish va ana shu guruhlarni tashkil etuvchmilarni tarbiyalashning asosiy mezonidir.

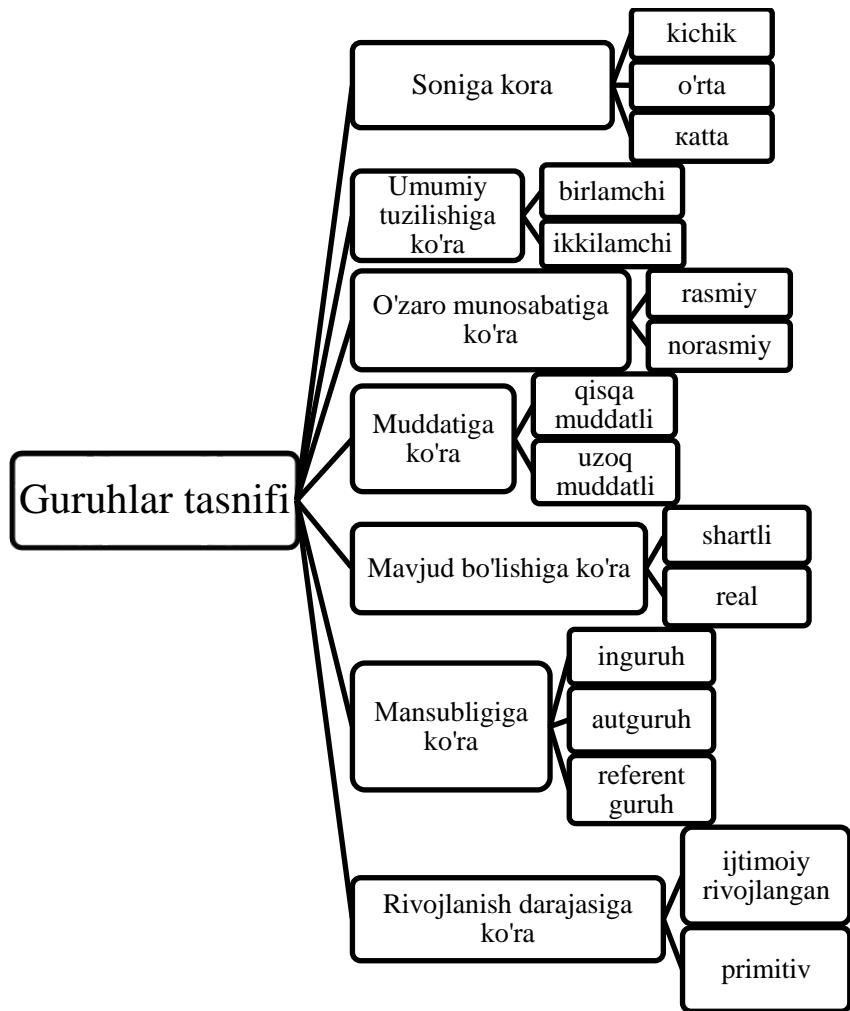
Guruhlarning turlari ko‘p, shuning uchun ham ularni turli olimlar turlicha klassifikatsiya qiladilar. Bizning nazarimizda, G.M.Andreevaning “Ijtimoiy psixologiya” darsligidagi klassifikatsiya guruhlarning asosiy turlarini o‘z ichiga qamrab olgan. U har qanday kishilar guruhini avvalo *shartli* va *real guruhlarga* bo‘ladi. Real guruhlar aniq tadqiqot maqsatlarda to‘plangan laboratoriya tipidagi hamda tabiiy guruhlarga bo‘linadi. Konkret faoliyat va odamlarning ehtiyojlari asosida tashkil bo‘ladigan bunday tabiiy guruhlarning o‘zi kishilarning soniga qarab *katta*, *kichik guruhlarga* bo‘linadi. Katta guruhlar uni tashkil etuvchilarning maqsadlari, fazoviy joylashishlari, psixologik xususiyatlariga qarab uyushgan va uyushmagan turlarga, kichiklari esa o‘z navbvtida endi shakllanayotgan – diffuz hamda taraqqiyotning yuksak pog‘onasiga ko‘tarila olgan jamoa turlariga bo‘linadi.

Kichik guruh uncha ko‘p bo‘lmasan, odatda ikki kishidan bir nechta o‘n kishilarni birlashtirigan bo‘ladi. Bu guruhlarda munosabatlар, aloqalar shaxsiylik va bevositalik asosida mustahкам qurilgan bo‘ladi. Avvalari kichik guruhning quyi miqdori ikki kishidan - diadadan iborat degan fikr xukmron bo‘lib kelgan

bo‘lsa, keyingi 20 yillar bu raqam uchlik, ya’ni tirada bilan to‘ldirildi. Uchinchi shaxning kirittilishi, guruhdagi munosbatlar xarakteriga katta o‘zgarishlar olib keladi.

Kichik guruhlar muammosi ijtimoiy psixologiyada eng yaxshi ishlangan va ko‘plab ilmiy tadqiqotlar o‘tkazilgan ob’ektlardandir. Bu an’ana Amerikada asrimiz boshida o‘tkazilgan ko‘plab eksperimental tadqiqotlardan boshlangan bo‘lib, ularda olimlar oldiga qo‘yilgan asosiy muammo shu ediki, individ yakka holda yaxshi ishlaydimi yoki guruhda yaxshiroq samara beradimi, boshqa odamlarning yonida bo‘lishi uning faoliyatiga qanday ta’sir ko‘rsatadi kabi savollarga aniq ilmiy asoslangan javob topish zaruratidir. Shuni ta’kidlash lozimki, bunday sharoitlarda individlarning o‘zaro hamkorligi (*interaksiya*) emas, balki ularning bir vaqtda bir yerda birga bo‘lganligi faktining (*koaksiya*) ta’siri o‘rganildi.

XX asrning 30-yillarida guruhning kishilar ruhiyatiga ko‘rsatadigan ta’sirini o‘rganish bo‘yicha, bir qator psixologlar tomonidan eksperimental tadqiqotlar o‘tkazilgan. Bunda shaxsning guruhdagi idroki, diqqati, xotirasi, hissiyoti, tafakkuri kabi ruhiy xususiyalari tadqiq etilgan. Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, boshqalar bilan hamkorlikda bo‘lgan individ faoliyatining tezligi oshadi, lekin harakatlar sifati ancha pasayishi aniqlandi.

Bunday ma'lumotlar amerikalik N.Triplett, nemis olimi A.Mayyor, rus olimi V.M.Bexterev, yana bir nemis olimi V.Myode va boshqalarning tadqiqotlarida ham qayd etildi. Bu psixologik hodisa ijtimoiy psixologiyada *ijtimoiy fatsilitatsiya* nomini oldi, uning mohiyati shundan iborat ediki, individning faoliyat mahsullariga uning yonida bo'lgan boshqa individlarning bevosita ta'siri bo'lib, bu ta'sir avvalo sensor kuchayishlar hamda ish-harakatlarning, fikrlashlarning tezligida namoyon bo'ladi. Lekin ayrim eksperimentlarda teskari effekt ham kuzatildi, ya'ni, boshqalar ta'sirida individ reaksiyalaridagi tormozlanish faoliyatining susayishi holatlari kuzatildi. Bu xodisa fanda *ingibitsiya* nomini oldi.

Rossiyalik olim V.M.Bexterev o'kazgan tajribalarda sinaluvchilarga 5 daqiqa davomida birorta mashhur faylasufning chala aytilgan fikrlarini davom ettirish kerak bo'lgan. Topshiriq tanholikda ham va guruh ichida ham o'tkazilgan.

V.M.Bexterevning fikricha, guruhning ishtiroki kishilarning fikrlashiga tormozlovchi ta'sir ko'rsatadi.

1. Sinaluvchi guruhda oddiy topshiriqlarni bajarganda, uni tez lekin biroz sifatsiz bajaradi.
2. Guruh mantiqiy fikr yuritishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki topshiriqlarning 70 % javobi tanholikda topilgan.
3. Turli tomon shovqinlarga nisbatan sezgirlik pasayib, og'riqqa chidamlilik ortgan.
4. Guruhda bo'ladigan fikr bayon qilishda fikr va xulosalarning yakunlashuvi ko'rinnagan. Demak, guruh individual fikrlarning umumlashishiga olib keladi.

Lekin olingan faktlarning qandayligidan qat'i nazar, olimlar uchun kichik guruhlar asosiy tadqiqot mavzuiga aylanib qoldi va ular natijasida qator qonuniyatlar ochildi.

Birinchidan, kichik guruhlarning *hajmi*, uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki, kichik guruh "diada" ikki kishidan tortib, to maktab sharoitida 30-40 kishigacha deb qabul qilindi. Ikki kishilik guruh deyilganda, avvalo oila – yangi shakllangan oila ko'proq nazarda tutiladi. Lekin samarali o'zaro ta'sir nazarda tutilganda "plyus-munis 7 – 2" kishi nazarda tutiladi. Bunday guruh turli ijtimoiy psixologik tadqiqotlar uchun ham, sotsial psixologik treninglar o'tkazish uchun ham qulay hisoblanadi.

Ikkinchidan, guruhning *o'lchami* qanchalik katta bo'lsa, uning alohida olingan shaxslar uchun qadrsizlanib borish xavfi kuchayadi. Ya'ni, shaxsning ko'pchilikdan iborat guruhdan o'zini tortish va uning normalarini buzishga moyilligi ortib boradi.

Uchinchidan, guruhning hajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo *o'zaro munosabatlar taranglashib* boradi. Chunki, shaxslarning bir-birlari oldida mas'uliyatlarining oshishi va yaqindan bilishlari ularning o'rtasidagi aloqalarda doimo aniqlik bo'lishini talab qiladi. Munosabatlardagi har qanday disbalanslar ochiq holdagi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

To‘rtinchidan, agar guruh a’zolarining soni *toq* bo‘lsa, ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar juft bo‘lgan holdagidan ancha yaxshi bo‘ladi. Shundan bo‘lsa kerak, boshqaruv psixologiyasida odamlarni biror lavozimlarga saylashda, saylov kompaniyalarida nomzodlarni elektoratga taqdim etishda va umuman rasmiy tanlovlarda guruhdagi odamlar soni toq qilib olinadi.

Beshinchidan, shaxsning *guruh tazyiqiga* berilishi va bo‘ysunishi ham guruh a’zolarning soniga bog‘liq. Guruh soni 4-5 kishi bo‘lgunga qadar, uning ta’siri kuchayib boradi, lekin undan ortib ketgach, ta’sirchanlik kamayib boradi. Masalan, ko‘chada sodir bo‘lgan baxtsiz hodisaning guvohlari soni ortib borgan sari, jabrlanganga yordam berishga intilish, mas’uliyat hissi pasayib boradi.

Bu qonuniyatlarni bilish, tabiiy guruhlarni boshqarish ishini ancha yengillashtiradi. Bu qonuniyatlar ayniqla, maktab pedagoglari va murabbiylar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Chunki ular aslida ta’lim-tarbiya jarayonida muayyan kichik guruhlarni tashkil etuvchilarni tarbiyalaydilar, buning uchun esa ular mansub bo‘lgan guruh faoliyatini boshqarish, guruh orqali ayrim-alohida shaxsni tarbiyalashni zimmalariga oladilar.

Kichik guruhlarning klassifikatsiyasi

Kichik guruhlarning jamiyatda tutgan o‘rni haqida gapirganda, quyidagilarni ta’kidlash lozim:

1. Individ kichik guruhdagi ijtimoiy munosabatlarga kirishgandagina u shaxs bo‘lib shakllanadi.
2. Guruhiy faoliyatda bo‘lgan har bir individning hayotiy kuchi, mehnat samaradorligi ancha ortadi. Chunki mehnat mohiyat jihatdan ijtiomiy xaraktergan ega. Guruhiy faoliyat ibtidoiy jamoa davrida-yoq ahloqiy zarurat bilan vujudga kelgan.
3. Yangi ishlab chiqarish kuchi bo‘lgan guruhnining vujudga kelishi o‘ziga xos qonuniyatlarga ega bo‘lgan fenomenlarni yaratadi. Chunki guruh doimo shaxs faoliyatiga u yoki bu darajada ta’sir ko‘rsatib, uning hulq-atvorini nazorat qilib turadi. Tadqiqotlarda shu narsa aniqlanganki,

shaxsning guruhdagi faoliyati va hulq-atvori bilan tanholikda bajaradigan faoliyati va hulq-atvorida tafavutlar mavjud bo‘ladi.

4. Kichik guruhlarda maqsad birligi va faoliyatning umumiyligi mavjud bo‘ladi. Birgalikda qilinayotgan faoliyat esa guruhiy ongni shakllantiradi. Shaxsda o‘zini ma’lum guruhga mansublik, unda mavjud bo‘lgan qoida, tartiblarga bo‘ysunish, guruh oldidagi burch ma’suliyati, o‘zining vazifalari va rollarini anglash va guruh sha’nini shakllantiradi.
5. Kichik guruhlarda psixologik tushuncha, ya’ni psixologik muhit paydo bo‘ladi. Psixologik muhit odamlar guruh bo‘lib yashayotganda, faoliyatda vujudga keladigan ruhiy holatdir. Bu holat guruh a’zolarining faoliyatiga, hayot tarziga, xislari va shaxslararo munosabatlariga ta’sir qiladi.
6. Kichik guruhga tavsiya ettuvchi liderning ajralib chiqishi guruh faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Lider guruh faoliyati uchun ma’sul.

Tarixan kichik guruhlarni ***rasmiy*** va ***norasmiy*** turlarga bo‘lish qabul qilingan. Bunday bo‘linishni amerikalik olim E.Meyo taklif etgan edi. Uning fikricha, *rasmiy guruh* har bir a’zolarning rasmiy rollarga ega ekanligi, ular mavqeining va guruhda tutgan o‘rnining aniqligi bilan xarakterlanadi. Bunday guruhlarda munosabatlar asosan “vertikal” tarzda ro‘y berib, guruhning bir yoki bir necha a’zosida “hokimiyat” bo‘lganligi uchun ham , ular boshqalarni boshqarish, ularga buyruq, rasmiy ko‘rsatmalar berish huquqiga ega bo‘ladilar. Rasmiy guruhga misol qilib har qanday birgalikdagi faoliyat maqsadlari asosida shakllangan jamoalarni – ishlab chiqarish brigadasi, talabalar gurushi, sinf o‘quvchilari, pedagogik jamoa va boshqalarni olish mumkin.

Kichik guruh turlari

shartli (nominal)

real

tabiiy

labaratoriya

formal (rasmiy)

Noformal(norasmiy)

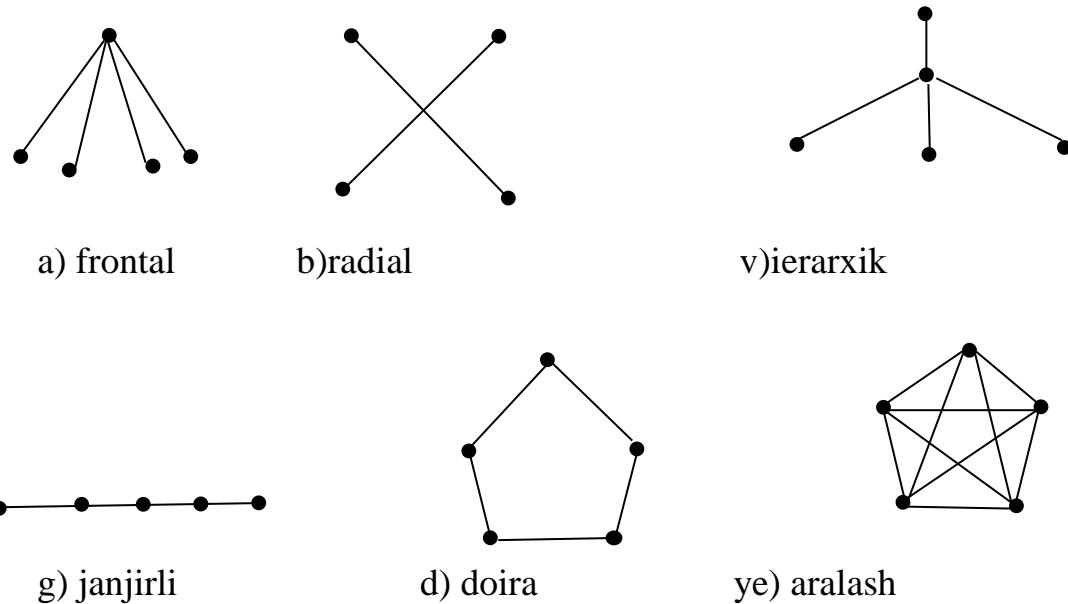
Rasmiy guruhlardan farqli o‘laroq *norasmiy guruhlar* ham mavjud bo‘ladiki, ular asosan stixiyali tarzda, aniq maqsadsiz tarkib topadi va ularda a’zolarning aniq mavqelari, rollari oldindan belgilangan bo‘lmaydi. Ko‘pincha norasmiy guruh rasmiy guruh tarkibida tashkil topadi va ularni boshqarish ham oldindan belgilangan bo‘lmay, odamlar ichidan u yoki bu shaxsiy sifatlari tufayli ajralib chiqqan a’zolar norasmiy rahbarlik rolini bajarishlari mumkin.

Bundan tashqari, ijtimoiy psixologiyada ***referent guruh*** tushunchasi ham bor. Bu tushuncha fanga birinchi marta amerikalik tadqiqotchi G.Xaymen tomonidan 1942 yilda kiritilgan edi. U o‘z tadqiqotlarida shuni isbot qildiki, ma’lum bo‘lishicha, guruh a’zolari uchun shu guruh ichida yoki boshqa doiralarda shunday shaxslar guruhi mayjud bo‘lar ekanki, u o‘z xatti-harakatlari, fikrlari va yo‘nalishlarida o‘sha guruh a’zolariga ergashish, ularni tanqidsiz qabul qilishga moyil hamda tayyor bo‘lar ekan. Shunday shaxslar guruhi referent guruh nomini oldi. O‘quvchi uchun bunday guruh rolini maktabdagagi bir necha o‘qituvchilar, otasi yoki onasi, yaqin do‘sti yoki qarindoshlaridan kimdir o‘ynashi mumkin. Shunisi xarakterliki, shaxs doimo shu guruhga ergashadi, uni qadrlaydi, u bilan muloqotda bo‘lishga intiladi. Rus psixologlari bu guruhnini odatda shaxs uchun mavjud haqiqiy guruh (a’zolik guruhi) tarkibida yoki unga qarshi bo‘lgan guruh sifatida qaraydilar. Nima bo‘lganda ham ana shunday guruhning mavjudligi shaxs uchun ahamiyatli bo‘lib, uning xulq-atvori uchun etalon hisoblanadi. Tadqiqotchi yoki tarbiyachining vazifasi, ana shu guruhnini aniqlay olish va aniqlagandan so‘ng nima

uchun aynan shu guruh referent rolini o‘ynaganini bilish muhimdir. Referent guruhga qarab shaxsga baho berish, uning xulq-atvorini bashorat qilish mumkin.

Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar

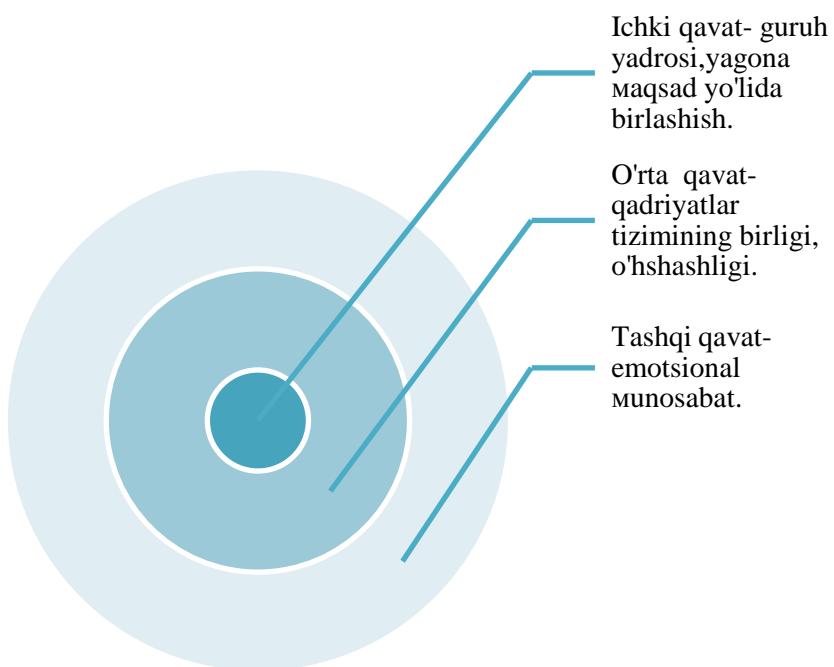
Ma’lumki, guruhda to‘plangan kishilar o‘rtasida doimiy muloqot va munosabatlar mavjud bo‘ladiki, ularning mazmuni va yo‘nalishiga ko‘ra, o‘ziga xos sotsial psixologik muhit shakllanadi. Bu muhit guruhning taraqqiyotini ham, undagi turli jarayonlarni ham belgilaydi. Guruhning *dinamik jarayonlari* deganda avvalo uning shakllanish jarayoni, liderlik va guruhda turli qarorlarni qabul qilish jarayoni, guruhning har bir shaxsga ta’siri kabilar tushuniladi.

Guruhning shakllanishi, uning paydo bo‘lishi haqida gapiriladigan bo‘lsa, avvalo shuni ta’kidlash lozimki, guruh jamiyat ehtiyojlari va ijtimoiy talablar asosida paydo bo‘ladi. Masalan, sind jamoasi doimo bolalarning tug‘ilishi, rivojlanishi va ularning maktablarda ta’lim olishlari kerakligi uchun, talabalar guruhi ham shunga o‘xshash oliy ma’lumotli shaxslar kerak bo‘lganligi uchun paydo bo‘ladi va hakozo. Lekin bu masalaning ijtimoiy tomoni. Uni sof psixologik tomoni ham borki, u odamlarning nima uchun jamoalarda ishlashi, odamlar ichida bo‘lishi bilan bog‘liq. Chunki har bir normal insonda muloqotga bo‘lgan ehtiyoj

hamda turli hayotiy vaziyatlarda o‘zini ijtimoiy himoyada sezish ehtiyoji borki, bu narsa turli kichik jamoalarda ularning bo‘linishi taqozo qiladi. Lekin guruhga a’zo bo‘lish bilan birgalikda har bir individ qator guruhiy jarayonlarning guvohi bo‘ladi.

Birinchidan, guruh o‘z a’zolariga ma’lum tarzda *psixologik ta’sir* ko‘rsatadi. Bu hodisa psixologiyada ***konformizm*** deb ataladi (o‘zbek tilida “moslanish” ma’nosini bildiradi). Bu hodisaning mohiyati shundan iboratki, u individning guruhda qabul qilinadigan normalar, fikrlar, hulq-atvor standartlarini qanchalik qabul qilish yoki qabul qilmasligi bilan bog‘liq. Guruh fikrini qanchalik tez qabul qilish, uning ta’siriga berilish individ bilan guruhning ziddiyatlarini oldini olishi mumkin. Shuning uchun ham individ ana shunday hatti-harakat qilishga intiladi. Lekin ana shunday guruh fikriga, harakatiga qo‘shilish turli shakllarda bo‘lishi mumkin: ***tashqi konformlilik*** - individ guruh fikriga nomigagina qo‘shiladi, aslida ruhan u guruhda qarshi turadi: ***ichki konformlilik*** – individ guruh fikriga to‘lig‘icha qo‘shiladi va ruhan qabul qiladi. Ana shunday hollarda individ bilan boshqalar o‘rtasida ziddiyat yoki konfliktlar paydo bo‘lmaydi. Bu o‘rinda yana bir tushuncha ham bor, u ham bo‘lsa **“negativizm”** tushunchasidir, bu individning har qanday sharoitda ham guruh fikriga qarshi turishi va o‘zicha mustaqil fikr, mavqeni namoyon qilishidir. Bu tabiiy individ uchun noqulay, lekin mustaqil fikr, odil harakatlar doimo hurmat qilinadigan jamoalarda negativizm hodisasi yomon illat sifatida qabul qilinmaydi.

Guruhlardagi yana bir jarayon - bu guruhning ***uyushqoqligi*** muammosidir. Guruh a'zolarining bir-birlarini yaxshi bilishlari, bir-birlarining dunyoqarashliri, hayotiy prinsiplari, qadriyatlarini yaxshi tasavvur qilishlari bunday uyushqoqlikning birinchi omilidir. Ikkinchi asosiy omil - bu o'sha gurhni birlashtirib turgan faoliyat maqsadlarini, uning yo'nalishi va mazmunini bilishdagi g'oyaviy birlikdir. Umuman, eksperimental tadqiqotlarda qayd etilgan guruhga oid fikrlardagi umumiyy uyushqoqlikka ijobiy zamin hisoblanadi.

Guruhdagi psixologik muhit shaxs faoliyatining deyarli hamma sohalariga, ya'ni ish unumdoorligiga, o'z ishidan qoniqish yoki qoniqmasligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik muhitning vujudga kelishiga bir nechta omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sirlarni makro va mikro muhit omilli sifatida ajratish mumkin. Makro muhitga mamlakatda, jamiyatda bo'layotgan siyosiy, iqtisodiy vaziyat, notinchlik holatlari eng kichik ishchi ishlab chiqarish guruhidan tortib to eng yuqori boshqarish tizimigacha ta'sir etib, psixologik muhitni o'zgartirib yuboradi. Bu esa kishilarda barqarorlikni, ertangi kuniga ishonchsizlikni u bilan bog'liq holda xavotirlikni, umidsizlikni vujudga keltiradi.

Mikromuhitda bevosita ishlab chiqarish korxonasidagi sharoit va vaziyat, munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi. Korxonadagi uzluksiz og'ir mehnat guruhdagi psixologik muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha ijodiylik bilan

shug‘ullanadigan ilmiy muassalarda psixologik muhit optimal darajada bo‘ladi. Psixologik muhitning holatiga rahbarlik usullari katta ta’sir qiladi. Liderlikning 3 ta tipi mavjud: avtoritar, demokratik, liberal.

Guruhlardagi liderlik va umumiy qarorlarga kelish ham dinamik jarayonlarga kiradi, lekin bu masalalarni boshqarish psixologiyasi masalalari doirasida keyingi bo‘limlarda o‘rganamiz.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

- 1.Guruh nima?
- 2.Kichik guruh klassifikatsiyasi qanday?
- 3.Tabiy va labarotoriya guruhlarning o‘zaro farqi nimada?
- 4.Shartli guruhning o‘ziga xos xususiyati nimada?
- 5.Diada nima?
- 6.Kichik guruhda shaxslararo munosaat qanday yo‘lga qo‘yiladi?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1.Ko‘rsatilgan guruhlardan qaysi biri kichik guruhga kirmaydi?

- a) talabalar guruhi;
- *b) millat;
- c) oila;
- d) jamoa.

2. Guruh nechi qatlamdan iborat?

- a) 4 qatlam;
- *b) 3 qatlam;
- c) 5 qatlam;
- d) 2 qatlam.

3. Konformizm ma’nosini nima?

- *a) moslashish;
- b) qulaylik;
- c) xotirjamlik;

d) kenglik.

4. Komformlik neshta turi bor?

a) 4 ta;

b) 5ta;

c) 3 ta;

*d) 2 ta.

5. Psixologik muhit omillariga nimalar kiradi?

a) ijtimoiy institut omili;

b) oila, qon-qarindoshlik omili ;

*c) mikro va makro omillar;

d) shaxsning o‘ziga bog‘liqlik omili.

XII BOB Katta ijtimoiy guruhlar psixologiyasi

Reja:

1. Katta guruhlar klassifikatsiyasi

2. Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar

3. Etnik guruhlar psixologiyasi

Mavzu o‘quv maqsadi:

Ta’limiy: talabalarga katta guruhlar, olomon psixologiyasi, etnik xususiyatlar stixiyali, barqaror guruhlar haqida ma’lumotlar berish.

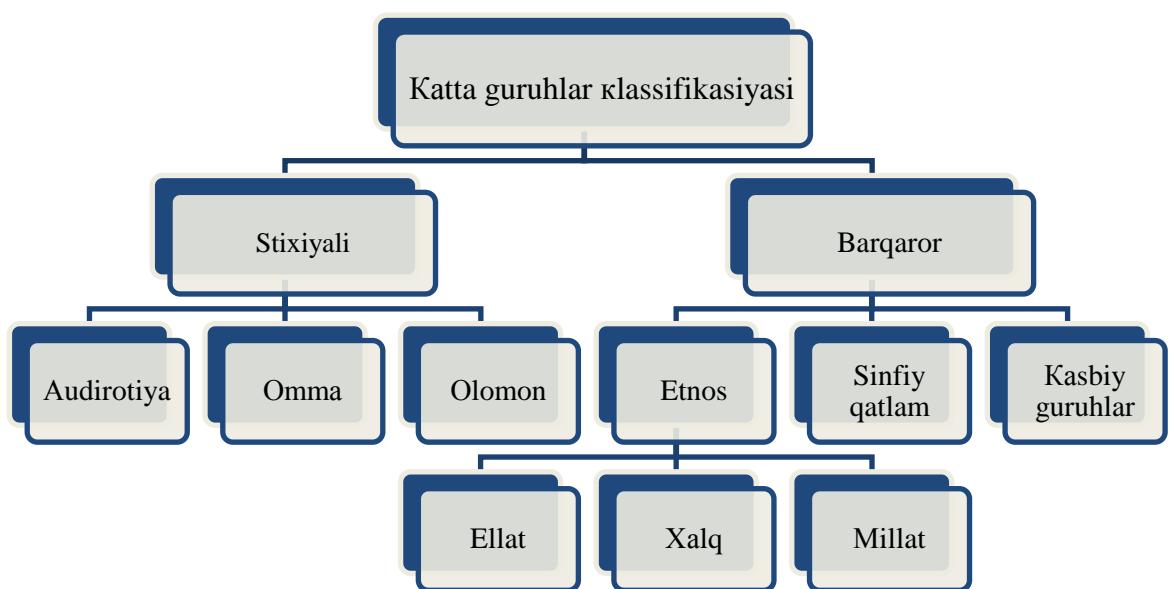
Tarbiyaviy: talabalarga katta guruhlar, olomon psixologiyasi, etnik xususiyatlar stixiyali, barqaror guruhlar haqida bilim, malaka va ko‘nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: *katta guruhlar, stixiyali guruh, barqaror guruh, etnos, olomon.*

Katta guruhlar klassifikatsiyasi

Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar va ularni ilmiy tadqiq qilish prinsiplari. Katta guruhlar kishilarning shunday birlashmalariki, undagi odamlar soni avvalo ko‘pchilikni tashkil etib, ma’lum sinfiy, ilmiy, irqiy, professional belgilar ularning shu guruhga mansubligini ta’minlaydi. Katta guruhlarni tashkil etuvchilar ko‘p sonli bo‘lganligi va ular xulq-atvorini belgilovchi mexanizmlarining o‘ziga xosligi tufayli bo‘lsa kerak, ijtimoiy psixologiyada olimlar ko‘pincha kichik guruhlarda ish olib borishni afzal ko‘radilar.

Lekin katta kishilar uyushmasining psixologiyasini bilish juda katta tarbiyaviy va siyosiy-mafkuraviy ahamiyatga ega. Bu sohadagi tadqiqotlarning kamligi bir tomondan, aytib o‘tilganidek, ko‘pchilikni qamrab olishdagi qiyinchiliklar bo‘lsa, ikkinchi tomondan, katta guruhlar psixologiyasini o‘rganishga qaratilgan metodik ishlar zahirasining kamligidir, ya’ni, katta guruhlarning psixologiyasini o‘rganishga mo‘ljallangan maxsus metodikalar kam ishlab chiqilgan. Masalan, ishchilar yoki ziylilar sinfi psixologiyasi o‘rganilishi kerak, deylik. Avvalo o‘sha ishchilarning soni ko‘p, qolaversa, ishchilarning o‘zi turli ishlab chiqarish sharoitlarida ishlayotgan, turli iqlim sharoitlarida yashayotgan turli millatga mansub kishilardir. Ularning barchasini qamrab oladigan yagona ishonchli metodikani topish masalasi tadqiqotchi oldiga juda jiddiy muammolarni

qo‘yadi. Shuning uchun ham har bir katta guruhgaga taalluqli bo‘lgan asosiy, yetakchi sifatni topish va shu asosda uning psixologiyasini o‘rganish hozircha ijtimoiy psixologiyadagi asosiy metodologik yo‘llanma bo‘lib kelmoqda. Qolaversa, katta guruhlar jamiyatning tarixiy taraqqiyoti mobaynida shakllangan guruhlar bo‘lgani uchun ham har qanday guruhni o‘rganishdan oldin, xoh bu sinflar bo‘lsin, xoh millatlar yoki xalqlar psixologiyasi bo‘lsin, uning hayot tarzi, unga xos bo‘lgan odatlari, udumlar, an’analar o‘rganiladi.

Ijtimoiy psixologik ma’noda, *hayot tarzini o‘rganish* deganda, u yoki bu guruhga taalluqli bo‘lgan kishilar o‘rtasida amalga oshiriladigan muloqot tiplari, o‘zaro munosabatlarda ustun bo‘lgan psixologik omillar, qiziqishlar, qadriyatlar, ehtiyojlar va boshqalar nazarda tutiladi. Ana shularning umumiyligi tufayli har bir shaxsda, ya’ni u yoki bu katta guruhga mansub bo‘lgan shaxsda tipik xislatlar shakllanadi. Masalan, 90-yillar yoshlariga xos bo‘lgan tipik sifatlar ana shu yoshlar o‘rtasida keng tarqalgan urf-odatlari, moda, so‘zlashish xususiyatlari, qadriyatlar, qiziqishlar va hokazolar tufayli shakllanadi. Shuning uchun ham 20 yoshi kishining psixologiyasini to‘liq ravishda o‘rganish uchun undagi bilish jarayonlarining o‘ziga xosligi, shaxsi, xarakteri va boshqa individual psixologik xususiyatlaridan tashqari, yana unga o‘xshash yoshlarda ustun bo‘lgan psixologik xislatlarning qanchalik namoyon bo‘lishini, u mansub bo‘lgan va asosan vaqtini o‘tkazadigan guruhlar psixologiyasini, milliy sifatlarini ham nazarda tutish va ularni o‘rganish zarur. Bu degani, har bir shaxs ongida uning yakka, alohida orttirgan shaxsiy tajribasiga aloqador psixologik tizimlardan tashqari, uning qaysi millat, elat sinfga mansubligiga aloqador psixologik xususiyatlar ham mavjuddir va uni ilmiy tadqiqotchi inkor etmasligi kerak.

Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar

Har bir shaxs umri davomida qandaydir katta guruhga tegishli bo‘ladi. Masalan, biron millatga, demografik guruhga, sinfiy qatlamga, jinsiy mansubliga tegishli bo‘lishi mumkin. Bu katta guruhlar orqali shaxs odasi, qadriyat, milliy xarakterni o‘zida shakllantiradi. Inson shunga qarab rivojlanadi. Shuning uchun ham katta guruhlarni tadqiq etish dolzarb bolib qoladi.

Katta guruhlarga xos xususiyatlar:

- 1) Katta guruhlarda ijtimoiy determinatsiya yaxshi rivojlangan. Ya’ni katta guruhlar jamiyat bilan o‘zaro bog‘liq. Jamiyatga global hodisalar, vaziyatlar o‘z-o‘zidan katta guruhlarga ta’sirini ko‘rsatadi.
- 2) Katta guruhlar stereotipizatsiya fojeali natijalarga olib keladi.
Bir millatni unday boshqasini bunday deb baholash salbiy oqibatlaga olib keladi. Ya’ni “rasizm” holatiga olib keladi.
- 3) Katta guruhlarda qadriyatlar oliy darajada rivojlangan bo‘ladi.
- 4) Katta guruhlar tarixiy jarayonlarga kirish imkoniyati kichik guruhga nisbatan ko‘p bo‘ladi.

Etnik guruhlar psixologiyasi

Ijtimoiy psixologiyada katta guruhlar ichida etnik guruhlar psixologiyasi, ya’ni etnopsixologiya bo‘yicha ko‘proq tadqiqotlar o‘tkazildi. Ayniqsa, hozirgi davrda har bir respublikalar alohida, mustaqil davlat mavqeini olgan, lekin boshqa tomondan qaraganda, hamdo‘slik mamlakatlari ittifoqi sharoitida millatlar o‘rtasida muttasil aloqalar mavjudligidan kelib chiqib, milliy psixologiya masalalari kun tartibida avvalgidan ham muhim masala sifatida qo‘yilmoqda. Shuning uchun ham katta guruhlar ichida milliy guruhlarga ko‘proq e’tibor berishni lozim topdik, bunday e’tiborning yana bir boisi – O‘zbekistonda bu sohada nisbatan tadqiqotlarning ko‘proq o‘tkazilganligi, lekin ular ko‘p hollarda milliy psixologiya darajasiga olib chiqilmaganligidandir.

Milliy psixologiya nima va uni qanday qilib o‘rganish mumkin? Bu hozirda, ya’ni mustaqil O‘zbekiston sharoitida, ko‘pgina tadqiqotchilarni qiziqtirayotgan masaladir. Chunki davr etnopsixologiyadan shunday empirik ma’lumotlar kutmoqdaki, u faqatgina milliy ongga taalluqli bo‘lgan hozirgi va o‘tmishdagi holatni emas, balki millatning ertangi kunini, uning ongi qaysi tomonga o‘zgarishini, millatlararo sodir bo‘ladigan jarayonlarni bashorat qilmog‘i lozim. Buning uchun esa unga kuchli etnopsixologik nazariya va ishonzchli metodlar

kerak. O‘zbekiston olimlari oxirgi paytlarda masalaning xuddi ana shu tomoniga katta e’tibor bermoqdalar. Chunki sobiq Ittifoq sharoitining o‘zi ana shunday kuchli nazariyaning bo‘lishi uchun anchagina to‘g‘anoq bo‘lgan, empirik tadqiqotlar esa, avval ta’kidlaganidek, tor guruhlar doirasidan, avvalo, oilalar doirasidan chiqmagan edi.

Etnopsixologik xususiyatlar o‘zining kelib chiqishi jihatidan xalqning bunut o‘tmishi, hayot tarzi va tarixi bilan bog‘lanib ketgan bo‘lib, bu xususiyatlar millat shakllanmasdan avvalroq vujudga kela boshlagan bo‘ladi. Ma’lumki, millat etnik birlik taraqqiyotining eng yuqori bosqichida vujudga keladi. Etnopsixologik xususiyalarning ayrim belgilari kishilar birligining hamma tarixiy davrlarida, ya’ni urug’, qabila, ellatlarga ham xosdir. Etnopsixologik xususiyatlar ayrim tadqiqotchilar ko‘rsatganidek faqat bir omil – tabiiy muhit ta’siri bilangina vujudga kelib qolmay, uning vujudga kelishida uchta omil ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchi omil, bu – siyosiy – iqtisodiy va jamiyat hayotida bo‘layotgan ijtimoiy jarayotlar tizimi bo‘lsa, **ikkinchisiga**, shu etnik birlik yashab turgan tabiiy – geografik muhitning xususiyalari kiradi. **Uchinchi omilga** esa xalq hayotida bo‘lib o‘tgan tarixiy hodisa va voqealar kiradi.

Etnopsixologiya – bu psixologiyaning shunday tarmog‘iki, u ayrim olingan millatlar psixologiyasidan tashqari, turli xalqlar psixologiyasini, kichik milliy guruhlarni ham o‘rganadi. Ma’lumki, bu boradagi birinchi ilmiy tadqiqotlarni V.Vundt boshlab bergen edi. Uning tadqiqotlaridagi “xalq” tushunchasi aslida etnik uyushma ma’nosida tushuntirilgan edi. Uning fikricha, etnik guruhlar psixologiyasini o‘rganish uchun ularning tilini, odatlarini va ana shu xalqlarda keng tarqalgan afsonalar va boshqa ong tizimlarini o‘rganish kerak. Shunisi diqqatga sazovorki, Vundtdan keyingi davrda o‘tkazilgan muhim tadqiqotlardan biri bizning o‘lkamizda o‘tkazilgan bo‘lib, uni psixolog A.R.Luriya amalga oshirgan edi. Bu eksperimental tadqiqot bo‘lib, uni o‘tkazishdan asosiy maqsad L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuv g‘oyasini tekshirish edi. Luriya boshchiligidagi olimlar guruhi revolyusiya bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston sharoitida turmush tarzining o‘zgarishi bilan o‘zbek xalqi psixologiyasining ham o‘zgarganligini isbot qilmoqchi bo‘lganlar. Asosiy maqsad bilish jarayonlarining o‘zgarganligini isbot qilish bo‘lsa ham tadqiqotchilar o‘z-o‘zini anglash va o‘z xulq-atvorini analiz qilish borasida ham uyda o‘tiradigan ayollar, endigina savod olish maqsadida savodxonlik kurslarida o‘qiyotgan xotin-qizlar hamda pedagogika bilim yurtlarida ta’lim olayotgan qizlar o‘rtasida farq bor-yo‘qligini tekshirishdi. Tadqiqot asosan o‘z-o‘zini analiz qilish metodi yordamida o‘tkazilgan bo‘lib, tadqiqot mobaynida ayollarga turli savollar orqali o‘z shaxsiga xos xususiyatlarni, o‘zidagi yetakchi sifatlarni aniqlash va ba’zi psixologik holatlarga baho berish topshirig‘i berildi. Lekin javoblarning sifati, to‘liqligi ayollarning bilim saviyasiga va ijtimoiy aloqalar tizimida tutgan o‘rniga bog‘liq bo‘lib chiqdi. Uyda o‘tirgan ayollar ko‘p hollarda qo‘yilgan savolni ham anglamasliklari ma’lum bo‘ldi. Luriya shu narsaga iqror bo‘ldiki, o‘zbeklardagi ong asosan boshqa odamlar fikriga bog‘liq ekanligi, tobelik psixologiyasi kuchliligini aniqladi. Masalan, ayollarga o‘zidagi yomon sifatlarni aytish topshirig‘i berilganda, ular yomon qo‘shnilarni ko‘rsatishar va umuman o‘z-o‘zini baholashdan ko‘ra boshqalarni baholash, ularga sifat xarakteristikalari berish ancha yengil tuyulardi.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, A.R.Luriyaning asosiy maqsadi milliy psixologik xususiyatlarni o‘rganishda tarixiy tamoyiliga tayanish lozimligini isbotlash hamda milliy psixologiyaning hayot tarziga, shaxsning jamiyatda kishilar munosabatlari tizimida tutgan o‘rniga bevosita bog‘liqligini isbot qilish edi. Lekin tadqiqotning ahamiyati shunda ediki, unda birinchi marta milliy psixologiyani o‘rganishga yordam beruvchi metodlar va metodologik tamoyillar sinab ko‘rildi. To‘g‘ri, bu tadqiqotda to‘plangan ma’lumotlar va ilmiy xulosalar bilan bugungi kunda kelishib bo‘lmaydi, qolaversa, bu konsepsiyaning o‘zi necha bor qayta ishlovni talab qildi, lekin milliy psixologiya bo‘yicha o‘tkazilgan kross-tadqiqot sifatida uning ahamiyati kattadir. Qo‘llangan piktogramma – “so‘z portretlari”ni, o‘z-o‘zini analiz qilish metodlarini hozirgi zamonaviy tadqiqotlarda ham faqat yangicha metodologik prinsiplarda qo‘llash mumkin.

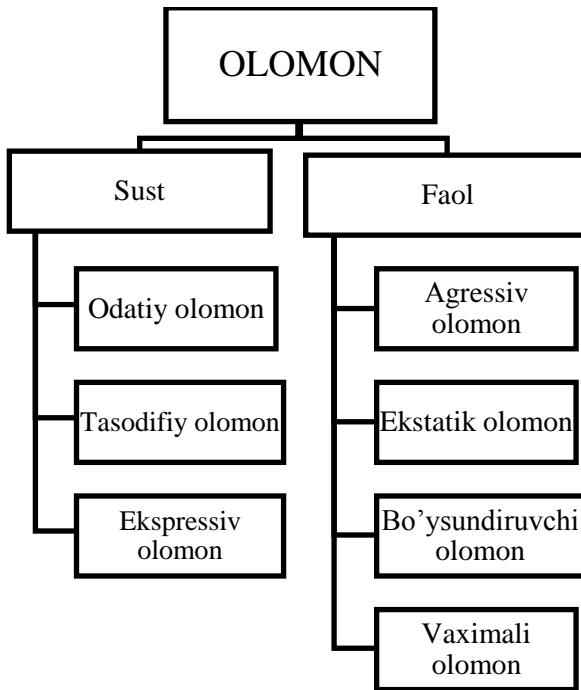
Oxirgi yillarda chet el va sobiq Ittifoq olimlarining tadqiqotlarini umumlashtirib, etnopsixologik ishlarga yagona ilmiy yondashuvni topish harakatlari sezilmoqda. Bu sohada mashhur rus etnografi va psixologi Yu.Bromley olib borgan ishlar, uning laboratoriyasida to‘plangan ma’lumotlar misol bo‘lishi mumkin. Yu.V.Bromley etnik guruhlar psixologiyasida ikki tomonni farq qiladi:

1) *psixik asos* – etnik xarakter, temperament, milliy an'analar va odatlardan iborat barqaror qism;

2) *hissiyot sohasi* etnik yoki milliy his-kechinmalarini o‘z ichiga olgan dinamik qism. Lekin tadqiqotchilar nima uchundir, milliy psixologiya masalalari bilan shug‘ullanishganda, milliy qirralar yoki sifatlarni aniqlash bilan shug‘ullanadilar-da, u yoki bu millatlargagina xos bo‘lgan qirralarni topishga urinadilar, lekin fan-texnika rivojlangan, millatlar uyg‘unligi, millatlarning doimiy o‘zaro hamkorligi va muloqoti sharoitida, aralash nikohlar keng tarqalgan sharoitda faqat u yoki bu millatga xos bo‘lgan qirralar haqida gapirish juda qiyin. Masalan, o‘zbekistonliklar o‘rtasida o‘tkazilgan kichik tadqiqot natijasida shu narsa ma’lum bo‘ldiki, mehmonnavozlik, kamtarlik, samimiylilik kabi ijobiy sifatlar o‘zbek xalqigagina xos emish. To‘g‘ri, bu sifatlar albatta o‘zbeklarda bor. Lekin, aynan shu sifatlar boshqa millatlar vakillarida yo‘q deyishga xaqqimiz yo‘q. Xuddi

har bir shaxs ongida turlicha stereotiplar, ya’ni, o’rnashib qolgan obrazlar bo‘lganidek, har bir oila, yaqin oshna-og‘aynilar va o‘ziga o‘xhash shaxslar bilan muloqot jarayonida u yoki bu millat vakilida ham o‘z millatiga xos bo‘lgan sifatlar haqida stereotiplar paydo bo‘lib, ular ongida o’rnashib boradi. Bunday stereotiplar o‘z millatiga va boshqa xalqlarga nisbatan bo‘lib, boshqalar haqidagi tasavvurlar ancha sodda, yuzaki, mazmunan tor bo‘ladi. Shunday tasavvurlar asosida boshqa millatlarga nisbatan yoqtirish (simpatiya) yoki yoqtirmaslik (antipatiya) va befarqlik munosabatlari shakllanadi. O‘z millati haqidagi tasavvur va stereotiplar esa milliy “etnotsentrizm” hissini shakllantiradiki, shu his tufayli shu milliy guruh vakillarida boshqa millatlarga nisbatan irratsional munosabatlar paydo bo‘lishi, bu esa milliy antagonizm va milliy adovatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bu borada, ijtimoiy psixologlar va mafkurachilar oldida turgan muammolardan biri millat vakillarida **milliy g‘ururni** sof ijtimoiy psixologik fenomen sifatida o‘rganish, uning yoshlarda mafkuraviy immunitetning shakllanishidagi roliga aloqador psixologik mexanizmlarni tadqiq etishni ko‘ndalang qilib qo‘yadi. Chunki ko‘pincha milliy g‘urur tufayli ayrim shaxslarda boshqa millatlarni mensimaslik, ulardagi g‘urur yoki milliy hislarni tan olmaslik hollari kuzatilishi mumkin. Umuman, bizning fikrimizcha, milliy adovatlar asosida yotgan etnotsentrizm va milliy g‘ururning salbiy ko‘rinishlari boshqa millatlarning tarixini, ularning an’analarini, tili va hokazolarini bilmaslikdan kelib chiqadi. Milliy psixologiya bo‘yicha o‘tkazilishi lozim bo‘lgan tadqiqotlarning maqsadlaridan biri ham boshqa millatlar psixologiyasini bilib, uni boshqa millatlarga yetkazish tufayli, har bir millat vakiliga hurmat - izzat hissini kuchaytirishdir. Chunki o‘zini hurmat qilmagan odam boshqani hurmat qilmaydi, buning uchun esa o‘z psixologiyasini ham, o‘zgalar psixologiyasini ham bilishi kerak. Shundagina shaxslararo ziddiyatlarga barham berilishi mumkin. Bu narsa millatlar psixologiyasiga ham xosdir. Ya’ni, fan jamiyatga shunday etnografik va etnopsixologik ma’lumotlar majmuini yaratib berishi lozimki, undagi ma’lumotlar asosida katta guruh hisoblangan millatlar psixologiyasini ham boshqarish mumkin bo‘lsin.

Fransuz psixolog G.Lebon omma va olomon psixologiyasini atroflicha o‘rganishga harakat qilgan. XX asr boshlarida uning “Olomon, xalq psixologiyasi” kitobi chiqdi. Kitobda u olomonga xos psixologik xususiyat va holatlarni tasvirlaydi.

1. Olomon hatti-haraktalarining stixiyali bo‘lishi. Bunda hatti-harakatlarni ayni paytda hissiy holat boshqaradi. Olomon o‘ziga yoqadigan fikrnigina eshitadi. Hatto, u bema’ni bo‘lsa ham.
2. Olomon ichki strukturasi ma’lum tarzda shakllanmagan, vazifalar taqsimlanmagan bo‘ladi. Natijada ta’sir kuchiga ega bo‘lganlider bo‘lmaydi.
3. Odamlar o‘zlarida to‘planib qolgan norozilik kayfiyatini yoki energiyani chiqarish uchun imkoniyatdan foydalanishga harakta qilishadi.

G.Lebon o‘zining asarida uyushmagan kishilar birligida inson hatti-haraktalarining umumiyligi qonuniyatlarini ochishga harakat qilgan. Uning ta’kidlashicha inson ko‘pchilik xususan, olmon ichida o‘z intellekt darajasini tushirib yuboradi. Olomon ichida inson ancha ishonuvchan, jahldor, tajavuzkor, sabrsiz, ahloqsiz, hatto hayvondek o‘zini tutishi mumkin deb hisoblaydi. G.Lebon birinchilardan bo‘lib, olomon ta’sirida inson psixologiyasi va xulq-atvordagi

spesifik o‘zgarishlarni o‘rgandi. Bu deindividualizatsiya – o‘z shaxsini yo‘qotish deb nomlanadi. G.Lebon deindividualizatsiyalanish sabablarini ko‘rsatishga harakat qilgan.

1. Deindividualizatsiyaning vaziyatli sabablari:

a) anonimlik b) emotsional qo‘zg‘aluvchanlikning yuqori darajasi v) inson diqqatini o‘zgarishi hatti-haraktalarga emas balki atrofda sodir bo‘layotgan narsalarga qaratilishi;

2. Yuqoridagi sabalar ta’sirida yuzaga chiqqan deindividualizatsiyani kuchayishiga olib keluvchi ijtimoiy-psixologik holatlar:

a) guruhning yuqori faolligi b) individning ong va o‘zini boshqarish darajasini tushib ketishi;

3. Deindividualizatsiyanin oqibati:

a) impulsiv haarkatlarning vujudga kelishi b) o‘zining hatti-harakatlarini boshqara olmaslik v) atrofdagi insonlarning baholariga qiziqishning pasayishi g) hatti-harakatlarni aqliy rejalashtirish va to‘g‘ri baholashga qodir bo‘lmashlik. Bularning barchasi shaxssizlik holatiga olib keladi.

Omma kabi katta guruhda bir qator jarayonlar yuz beradi. Bu jarayoshlar majoziy ma’noda odamdan odamga yuqib ketaveradi. Shu hodisaninng o‘zi ommani boshqarishda va ularni boshqarishda qiyinchilik tug‘diradi. Lekin olimlarning fikricha, bunday ko‘rinishdagi hodisalrning yuqishi shaxsnnig o‘zini anglash darajasiga bog‘liq hisoblanadi. Quyida shu jarayonlarning ba’zilariga to‘xtalib o‘tamiz.

Vahima shaxsning shunday holatiki, bunda u xavotir, xavsiresh kuyiga tushib qoladi. Shaxs vahimaga tushuyotgan vaziyat yuzasidan yoki ma’lumotning ko‘pligidan yoki kamligida shunday natija kelib chiqadi. 1938 yil 30 oktyabrdan AQShning radiokallarindan birida G.Uellsning “Olamlar jangi” asari doktor tomonidan boshidan oxirigacha o‘qib eshitirilgan. Diktor asarni o‘qishdan oldin 3 marta bu badiy asar ekanligini ogohlantirgan bo‘lsada, 1200000 odam vahimadan psixoz holatiga tushib qolgan. Bunda ular marslliklar yerni ishg‘ol qilishadi degan

vahimaga tushishgan. Eng qizig'i 400000 ga yaqin inson "shaxssan o'z ko'zlar bilan marsliklarni ko'rganliklarini" davo qilib chiqishgan.

Suggestiya bu ommada odamlarga ta'sir ko'rsatish va o'z fikrini o'tkazish bilan bog'liq jarayosh hisoblanadi. Ta'sir qildirayotgan inson suggestor, ta'sir qilinayotgan inson sugerend deb nomlanadi. Suggestiya shaxsning notanqidsiz idrokki bilan bog'liq.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

- 1.Katta guruqlar deb qanday guruhlarni aytamiz?
- 2.Katta guruqlar kichik gurhlardan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
- 3.Katta guruqlarning psixologik xususiyatlari qanday?
- 4.Omma qanday vujudga keladi?
- 5.Stixiyali guruh va barqaror guruhning o'zaro farqi?
- 6.Etnos nima?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1.Katta guruqlar nechta guruhga bo'linadi?

- a) millat va ellat;
- b) ekperssiv va sust;
- c) etnos va jamiyat;
- *d) stixiyali va barqaror.

2. Deindividualizatsiya bu ....

- a) olomon ichida shaxsiylik qirralarining ko'payishi;
- *b) olomon ichida o'z shaxsini yo'qotish;
- c) olomon ichida mavju bo'lмаган shaxsiylik xususiyatni topish;
- d) olomon ichida bir vaqtning o'zida ikkita shaxs bo'lib ko'rinish.

3. Olomon psixologiyasini birinchilardan bo'lib tadqiq etgan olim kim?

- *a) G.Lebon;
- b) V.Bexterev;

c) Triplet;

d) Mede.

4. Stixiyali guruh to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni ko‘rsating.

a) millat va xalq;

b) olomon va qabila;

c) auditoriya va ellat;

*d) auditoriya va omma.

5. Barqaror guruh to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni ko‘rsating.

a) millat va omma;

b) omma va auditoriya;

*c) sinfiy qatlam va demografik guruh;

d) ellat va olomon.

XIII Mavzu: Oila psixologiyasi

1.Oila psixologiyasiga kirish va oilani o‘rganishga doir ilmiy yondashuvlar.

1.1. Oilaning asosiy vazifalari oila guruhining muhim integral xususiyatlari: vazifalari, tuzilishi, dinamikasi.

2.Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.

3.Oilaviy hayotga tayyorgarlikning ontogenezdagi shakllanishi va rivojlanishi

Mavzuning o‘quv maqsadi:

Ta’limiy: talabalarda oila tushunchasi, oilani psixologik o‘rganishdagi ilmiy psixologik bilimlar, oilaning psixologik fuksiyalari, turlari hamda oilaga psixologik tayyorlik muammo sifatida o‘rganilishi va uning komponentlari haqida ma’lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda oilaning integral xususiyatlari va oiladagi er xotin munosabatlarining bochqichlari haqida bilim, malaka va ko‘nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: oila, nikoh, monogamiya, ekzogamiya, endogamiya, egalitar, oilaga psixologik tayyorlik

1.Oila psixologiyasiga kirish va oilani o‘rganishga doir ilmiy yondashuvlar

*Oila – inson tug‘ilib,
voyaga yetadigan
muqaddas makon,
farzandlarning unib o‘sar
bo‘stoni.*

Oila inson hayotidagi birinchi ijtimoiy guruh bo‘lib, ular tufayli madaniyat qadriyatları bilan tanishadilar, shaxs sifatida rivojlanadilar va birinchi ijtimoiy rollarni egallaydilar. Oila, inson uchun o‘zi yashayotgan muhitning asosiy tarkibiy qismi, agar u baxtli bo‘lsa va u hayotining qolgan qismini qurishga harakat qilsa, uning hayotining birinchi choragidir. Psixologik adabiyotlarda oila tushunchasi bilan bir qatorda nikoh tushunchalari ham ko‘rib chiqiladi. Kundalik ongda nikoh va oila tushunchalari aniqlanishi mumkin, lekin fanda ular odatda farqlanadi. Nikoh-jinslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy institut, nikohni erkak va ayol o‘rtasidagi munosabatlarning tarixan o‘zgaruvchan ijtimoiy shakli sifatida belgilaydi, bu orqali jamiyat jinsiy hayotini tartibga soladi, ularning oilaviy va ota-onalar huquqlari va majburiyatlarini belgilaydi. Hozirgi vaqtida ko‘p hollarda nikoh-bu erkak va ayolning ixtiyoriy birlashmasi bo‘lib, o‘zaro kelishuvga asoslangan, qonunga muvofiq rasmiylashtirilgan, oilani yaratish va saqlashga qaratilgan. Nikoh tuzish erkinligi bilan birga, uni bekor qilish erkinligi ham bo‘lishi mumkin, bu ajralishda o‘z ifodasini topadi. Shuning uchun oilaviy xulq-atvor sohasiga ajralishga va ajralishga olib keladigan hamkorlarning harakatlari ham kiradi.

S. I. Golod er va xotin o‘rtasidagi o‘zaro munosabatni nikoh belgilaydi, ma’naviy tamoyillari bilan tartibga va tabiiy qadriyatlar bilan qo‘llab-quvvatlanadigan -"Nikoh" tushunchasidir. Bu ta’rif nikohning quyidagi xususiyatlarini ta’kidlaydi:

- 1) nikohga xos munosabatlarning institutsional emasligi;
- 2) ikkala er-xotinning axloqiy burchlari va imtiyozlarining tengligi.

"Oila" tushunchasi (nikoh tushunchasidan farqli o‘laroq) er-xotinlar, ularning farzandlari va boshqa qarindoshlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tizimini tavsiflashga mo‘ljallangan. Ko‘pgina mutaxassislar quyidagi oilaning ta’rifidan foydalanadilar:

"oila er-xotinlar, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarning tarixan o‘ziga xos tizimidir; bu a’zolari nikoh va ota-onalar munosabatlari, umumiy hayot va o‘zaro axloqiy javobgarlik bilan bog‘langan kichik ijtimoiy guruhdir.

Oiladagi ijtimoiy zaruriyat jamiyatning aholining jismoniy va ma’naviy ko‘payishiga bo‘lgan ehtiyoji bilan belgilanadi

Oilani ijtimoiy institut sifatida ham, kichik guruh sifatida ham o‘rganish fanda an’ana tusini olgan. Faylasuflar, huquqshunoslar, sotsiologlar va pedagoglar

oilani birinchi navbatda ijtimoiy institut sifatida o'rganadilar. "Ijtimoiy institut" tushunchasi jamiyat inson hayotining eng muhim sohalarida kishilar faoliyatini tartibga soladigan va nazorat qiladigan rasmiy va norasmiy qoidalar, tamoyillar, normalar va munosabatlarning barqaror majmuini anglatadi. Odadta har qanday zamonaviy jamiyatda mavjud bo'lgan 5ta asosiy ijtimoiy institutlar mavjud: oila, iqtisodiyot, siyosat, ta'lif va din. Oila ijtimoiy institut sifatida, birinchi navbatda jamiyat a'zolarining takror barpo bo'lishi va ularning birlamchi ijtimoiylashuvini amalga oshiradi. Oila alohida psixologik muhit-sevgi, g'amxo'rlik, hurmat, tushunish, qo'llab-quvvatlash tufayli shaxsning ijtimoiylashuvida jiddiy afzalliklarga ega. Psixologlar oilani birinchi navbatda kichik guruh deb hisoblaydilar. Oilani kichik guruh sifatida tushunish oilaga psixologik yordam ko'rsatish uchun katta imkoniyatlar ochadi. Ijtimoiy psixologlar kichik guruhni umumiy maqsad va vazifalar bilan birlashgan, bir-biri bilan bevosita barqaror shaxsiy aloqada bo'lgan kichik ijtimoiy guruh deb hisoblaydilar va bu hissiy munosabatlar maxsus guruh qadriyatlari va normalarining paydo bo'lishiga asos bo'ladi.

Shunday qilib, kichik guruh sifatida oilaning quyidagi xususiyatlari ajrata olamiz:

1. Uning a'zolari o'rtasidagi qarindoshlik yoki nikoh munosabatlari.
2. Jamoa.
3. Maxsus hissiy, axloqiy va huquqiy munosabatlar.
4. Oilaviy guruhga umrbod a'zolik (oila tanlanmagan).
5. Guruhning maksimal tarkibi: yosh, shaxsiy, jinsiy, professional, ijtimoiy-holat va boshqa farqlar.

Oila muhim adaptiv imkoniyatlarga ega bo'lgan doimiy rivojlanayotgan tizimdir. Tizim elementlaridan birining o'zgarishi, masalan, er-xotinlar o'rtasidagi munosabatlarda butun oilaga ta'sir qiladi. Alohida oila a'zolarining individual disfunksiyalari ham tizimli buzilishlarning aksidir.

1.1. Oilaning asosiy vazifalari oila guruhining muhim integral xususiyatlari: vazifalari, tuzilishi, dinamikasi. Oila psixologiyasida "funksiya" tushunchasi quyidagi ma'nolarda ishlataladi 1) oilaning ijtimoiy institut sifatida va kichik guruh sifatida shaxs va jamiyatga nisbatan bajaradigan roli;

- 2) oilaning jamiyat bilan munosabatlari tizimidagi xususiyatlarining tashqi ko'rinishi;
- 3) ko'pincha oila a'zolarining o'z ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi.

Oila vazifalarini tasniflashda oila faoliyatining quyidagi sohalarini o'z ichiga oladi.

A. N. Yelizarov tomonidan taklif etilgan oilaviy funksiyalarning tasnifi quyidagicha

1. Avlod va bolalar tarbiyasi.
2. Jamiatning qadriyat va an'analarini asrab-avaylash, rivojlantirish va kelajak avlodlarga yetkazish.
3. Xavfsizlik hissi, psixologik qulaylik, "men" ning qiymati va ahamiyati, hissiy harorat va muhabbat hissi uchun ehtiyojlarni qondirish.
4. Barcha oila a'zolari shaxsining rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish.
5. Birgalikda dam olish faoliyatiga bo'lgan ehtiyojlarni qondirish.
6. Birgalikda uy xo'jaligini boshqarishni tashkil yetish, oilada mehnat taqsimoti, o'zaro yordam.
7. Yaqinlar bilan muloqot qilish ehtiyojlarini qondirish, kuchli aloqa aloqalarini o'rnatish.
8. Otalik yoki onalikka bo'lgan ehtiyojning qondirilishi, bolalar bilan aloqada, bolalarda ularni tarbiyalash va o'z-o'zini anglashda.
9. Alovida oila a'zolarining xulq-atvorini ijtimoiy nazorat qilish.
10. Oilani moliyaviy qo'llab-quvvatlashni tashkil yetish.
11. Rekreatsion - oila a'zolarining salomatligini muhofaza qilish, ularning dam olishini tashkil yetish;

I.V.Grebennikov ta'limotiga ko'ra oilaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

Reproduktiv funksiya-bu hayotning takrorlanishi, inson zotini davom yettirish demakdir.

Iqtisodiy funksiya-yashash vositalarini ijtimoiy ishlab chiqarish; voyaga yetgan oila; o‘z byudjetining mavjudligi; iste’molchilar faoliyatini tashkil yetish kiradi .

Tarbiyaviy funksiya-bola shaxsini shakllantirish; hayot davomida har bir a’zoga tizimli tarbiyaviy ta’sir ko’rsatish demakdir;

Kommunikativ funksiya -oila a’zolarining ommaviy axborot vositalari, adabiyot, san’at va boshqalar bilan aloqalarida vositachilik qilish demakdir.

Oila va nikoh turlari inson taraqqiyoti jarayonida sezilarli o‘zgarishlarga yuz tutdi. Bu o‘zgarishlar oilaviy munosabatlar turli xil o‘z aksini topgan. Ikkita tipologiyani ko‘rib chiqamiz. Birinchi tasnidfa oila tuzilmalaridagi farqlar har xil tiplarni farqlashga asos bo‘ladi. Shu bilan birga oilalarning turlari quyidagi mezonlarga asoslanib ajratiladi

1. Nikoh shakli **endogamiya**-er xotinlar muayyan ijtimoiy jamoaga tegishli. Bu ijtimoiy tenglik tamoyiliga asoslangan nikohdir: ta’limning o‘xshash darajasi, ijtimoiy-iqtisodiy tenglikdagi holat, din va boshqalar.

2. Nikoh shakli **ekzogamiya**-ijtimoiy tengsizlik tamoyiliga asoslangan nikoh: ma’lumotining turliligi, turli ijtimoiy-iqtisodiy maqom va boshqalar.

3. **Monogamiya**-bir erkak va bir ayol o‘rtasidagi nikoh. bir kishi o‘z hayoti davomida yoki har qanday vaqtida faqat bitta sherigi bor bo‘lgan nikoh va oila shakli

Nikoh munosabatlarini huquqiy ro‘yxatga olish- rasmiy yoki ro‘yxatdan o‘tgan nikoh: fuqarolik ro‘yxatga olish idoralarida tuzilgan nikohdir. Rasmiy nikohda er va xotinning oilaviy hayot sifati uchun javobgarligi qonun oldida belgilangan bo‘lib, davlat oila, otalik, onalik va bolalikni muhofaza qilishni kafolatlaydi.

1.An'anaviy patriarxal. Er boshi, egasi, boquvchisi; xotinning erga qaramligi ifodalanadi; bolalar ota-onalariga qaramdirlar.

3.Nodavlat patriarchal. Strategik va biznes rahbari er, kim oila ishlarini uzoq muddatli rejalashtirish uchun mas'ul bo'lgan. Taktik va hissiy rahbar-xotin, qisqa muddatli rejalarini ishlab chiqadi, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatadi.

Oilada hokimiyat tuzilishi (oila ichidagi rahbarlikning o'ziga xos xususiyatlari). Bu meztonni hisobga olgan holda oilalarning quyidagi turlari farqlanadi:

2.An'anaviy matriarxal. Bunday oilada shaxsiy boshliq ayolga tegishli.

4.Neopatriarxal-buning teskarisi: xotin strategik va biznes rahbari, er yesa taktik va hissiy rahbardir. Oxirgi ikki turdag'i oilalarning umumiy xususiyati ta'sir sohalarini bo'lishda er va xotinning birgalikdagi rahbarligidir.

Bunday oila oilaviy hayotning barcha masalalarida er va xotining to'la va haqiqiy tengligi bilan ajralib turadi: – oilaning moddiy farovonligiga mutanosib hissa qo'shish; – birgalikda uy xo'jaligini boshqarish; – birgalikda barcha muhim qarorlarni qabul qilish; - bolalar tarbiyasida teng darajada ishtirok etish.

• **Egalitar (fr. égalitarisme égalité oligan bo'lib «tenglik»)oilal.**

Egalitar oilaning ideal modeli ochiq nikoh tushunchasida keltirilgan. Ochiq nikohning ba'zi tamoyillari: - hozirgi kunda haqiqiy istaklarga asoslangan holda yashash, sheringining shaxsiy hayotini uning oilaviy manfaatlarini hurmat qilinishi; oilaviy rollarni mobil bo'lishligi; - mas'uliyat va imtiyozlarning adolatli bo'linishi sifatida tenglik mavjud.

Avlodlar soni yoki tegishli tuzilishi. Oilaning nisbiy tuzilishiga asosan oilalarning quyidagi turlari farqlanadi:

1. Nuklear ("nucleus" - yadro): a) bunday oila er va xotindan iborat bo'lishi va farzandsiz bo'lishi mumkin; b) istagancha bolalarni o'z ichiga olishi mumkin.

2. Kengaytirilgan oila-bolalar bilan turmush qurgan er-xotin va arning yoki xotining qarindoshlaridan biri.

3. Ko'p avlodli (yoki murakkab) oila - ko'p avlodli oila. Ba'zi tadqiqotchilar "ko'p avlodli "oilaga nisbatan" kengaytirilgan " atamasini qo'llaydilar.

4. Bolalar soniga asosan ushbu meztonni hisobga olgan holda oilalarning quyidagi turlari farqlanadi: – bolasiz; - yakka bolali; - kichik (ikki bola); - katta (uch bola yoki undan ortiq).

5. Ota-onaning borligi. Bu mezonga ko'ra oilalarning quyidagi turlari hisoblanadi: a) to'liq; b) to'liqsiz (ona, ota, yetim, nikohdan tashqari, ajrashgan); funksional jihatdan to'liqsiz (kasbiy yoki boshqa sabablar oila uchun er-xotinlar uchun oz vaqt qoldiradi); g) to'liqsiz kengaytirilgan (qarindoshlar to'liqsiz oilada yashaydi).

6. Ijtimoiy rol mezonlariga ko‘ra quyidagilar farqlanadi: a) an’anaviy oila: - barcha oila a’zolariga ularning oilaviy roliga qarab aniq belgilangan talablar; - munosabatlarning asosini hokimiyatga hurmat –yosh oila a’zolarining o‘z katta vakillariga majburiy bo‘ysunishi; - ta’sir yuqoridan pastga qarab amalga oshiriladi. b) bola markazli- markaziy o‘rinni bola egallagan oila. Bola ota-onaga nisbatan muayyan kuchga ega, ota-onani ma’lum darajada nazorat qila oladi. Agar “bola uchun hamma narsa” g‘oyasi aniq ifodalansa, bolada “oila butunligi” roli bo‘lishi mumkin.

2.Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.

Oila har bir xalqning, millatning davomiyligini saqlaydigan, milliy qadriyatlarning rivojini ta’minlaydigan, yangi avlodni dunyoga keltirib, uni ma’naviy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalaydigan, jamiyatning asosiy negizi hisoblanuvchi muqaddas maskandir. Oila tabiatning eng go‘zal mo‘jizalaridan biri

Oila qadriyatlarining tiklanishi va qarindoshlik munosabatlari o‘z umrini tugatgan oila-urug‘ munosabatlarini abadiylashtirishni emas, balki har bir oilaning iqtisodiy, madaniy, kasb-kor jihatdan ravnaq topishini anglatadi. Oila va oila muammolari hamisha davlatning diqqat-e’tibori va himoyasida bo‘lib kelmoqda.

Er-xotinlik va oilaviy munosabatlarning barqarorligi yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligiga, ya’ni oilaviy hayotga ijobiy emotsiyonal munosabatni ifodalaydigan shaxsning ko‘rsatmalarining butun boshli tizimiga bog‘liq. Bugun birga yashaydigan va rasmiy ravishda nikohni qayd etishdan qochadigan yoshlarning soni tobora oshib bormoqda. Bunday holat birga yashash munosabatlarining psixologik mohiyati, birga yashovchilarining yetuklik darjasasi va ularning fuqarolik nikohi istiqboliga yo‘nalganlik darajasini aniqlashtirishga yordam beradigan bir qator savollarni keltirib chiqaradi. Shunday qilib, nikohga tayyorlik shunday yetuklikning mezonlaridan biri bo‘lib, tadqiqotchi uchun qiziqarli mavzu bo‘lib bormoqda, chunki u, bir tomonidan yoshlarning ijtimoiy ko‘rsatmalarining yaqqol ko‘rinadigan yig‘indisi bo‘lib, va, ikkinchi tomonidan, psixologik hodisa (fenomen) hisoblanadi, unda fuqarolik nikohiga intilishning asosida yotadigan ehtiyoj va motivlarning mavjudligi yoki yo‘qligi aks etadi (masalan, sevimli inson haqida qayg‘urishga tayyorlik, ota-onalikka bo‘lgan ehtiyoj, ma’naviy o‘zaro almashish va boshqalar). Bu hozirgi jamiyatdagi nikohning o‘rni va uning to‘laqonli amalga oshirishni to‘g‘ri tushunishga qaratilgan ijtimoiy talabga to‘liq mos keladi. Umuman, yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlash, oila va nikoh haqida adekvat tasavvurlarning demografiya

sohasida mavjud jiddiy vaziyat sharoitlarida shakllantirish dolzarb jiddiy umum davlat muammo hisoblanadi.

Yosh avlodni axloqiy tarbiyalashning eng muhim jihatni hozirgi kunda yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashni tashkil yetishdir. Yoshlarda oila va nikohning ma'naviy-psixologik asoslari, oilaviy va oilaviy munosabatlarda xulq-atvorni tartibga solish haqidagi g'oyalar tizimini shakllantirish dolzarb ehtiyojdir¹³.

Oila hayotiga keng ma'noda tayyorgarlik ko'rish bir qator vazifalarni hal etishni o'z ichiga oladi, ularning aksariyati shaxsni shakllantirish bo'yicha umumiyyat tarbiyaviy ishlar vazifalari bilan bevosita bog'liq. Shaxsning axloqiy shakllanish asoslari yoshlarni oilaviy hayotga maxsus tayyorlash poydevorini yaratadi. Shuning uchun ham yosh avlodni oila va nikoh munosabatlariga tayyorlashning asosiya vazifalaridan biri bo'lajak oila kishisi shaxsini shakllantirishdir. Asosiya e'tiborni axloqiy ongni shakllantirish, axloqiy fazilatlarni, odatlarni rivojlantirish, yoshlarning axloqiy ongi, xulq-atvori va his-tuyg'ularni birligini tarbiyalash, yoshlarning axloqiy saviyasini oshirishga qaratilmoqda. Tor ma'noda, demak, bo'lajak oila va nikoh rollarini samarali ijro etish uchun yoshtar oilaviy hayot sohasida muayyan bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlari kerak.

Oilaviy hayotga tayyorlashning muhim vazifasi yigit-qizlar o'rtasida oila va nikoh munosabatlari sohasida adekvat munosabatni shakllantirishdan iborat. Bo'lajak oila va nikoh rollarini samarali bajarish uchun yosh shaxs mustahkam, baxtli oila va oila vazifalarini (reproduktiv, tarbiyaviy, iqtisodiy va h.k.) mas'uliyatli bajarishga qaratilgan ijobiy munosabatlar tizimiga ega bo'lishi lozim.). Umuman olganda, insonning oilaga bo'lgan ehtiyojini, uning zarurligi va muqaddasligiga ishonishini tasdiqlash kerak shuningdek, insonning oila qadrini, uning jamiyatdagi o'rni va shaxs rivojlanishi uchun ahamiyatini anglash; oilaviy hayot idealini shakllantirish va sozlash; farzand ko'rishga psixologik tayyorlik va ularni to'g'ri tarbiyalash istagini shakllantirishdan iborat.

Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda alohida vazifa nikohga bo'lgan motivatsiyani, turmush o'rtog'ini ongli tanlashga psixologik tayyorlikni shakllantirish va ularning shaxsiy jozibadorligini aniqlashtirishdan iborat. Shu bilan birga, bu sohada yetarli ma'lumot, kerakli ma'lumotlarni o'zlashtirishni ta'minlash, sevgi, nikoh, oila, zamonaviy o'g'il-qizlarning qadriyat yo'nalishlari haqida mavjud g'oyalarni aniqlash muhimdir.

Keng ma'noda, yosh avlodni kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorlashdan maqsad-nikoh va oilaviy munosabatlarni muvaffaqiyatli qurish va ularni uyg'unlashtirish, nikoh barqarorligini ta'minlash va mas'uliyatli nikoh va ota-onaga munosabatni rivojlantirishga qodir bo'lgan oilaviy insonning faol hayotiy pozitsiyasini shakllantirishdir. Bularning barchasi yoshtar uchun oilaviy hayotning eng muhim jihatlari haqida yetarli ma'lumotni yemas, balki tegishli semantik

¹³ Дружинин В.Н. Психология семьи/ Екатеринбург 2000г- 205стр

munosabat, qarama-qarshi jinsdagi odamlar bilan muloqot qilishning amaliy ko'nikmalarini yaratish va jinsiy ijtimoiylashuvni amalga oshirishni ham nazarda tutadi.

Bo'lajak oila a'zolarini yuqori sifatli tayyorlash jihatlaridan biri-bo'lajak oila hayotidan xabardorlik darajasidir. Bunday xabardorlik oila va nikoh haqidagi bilimlar majmuasi, oila va nikoh munosabatlari sohasidagi ko'nikmalar bilan belgilanadi va quyidagi tarkibiy qismlardan iborat :

1) **iqtisodiy tayyorlik**, jumladan, yosh erkaklar va ayollar tomonidan o'zlashtirilishi kerak bo'lgan kundalik hayotda zarur bo'lgan iqtisodiy bilim va iqtisodiy ko'nikmalar majmui (er-xotinlar o'rtasidagi iqtisodiy mas'uliyatlarning teng taqsimlanishi, hayot va dam olishni tashkil qilish qobiliyati, oila byudjetini rejalashtirish va bajarish qobiliyati va boshqalar.);

2) **ijtimoiy mustaqillik**-yaratilgan oila uchun javobgarlik bo'lajak turmush o'rtoqlar haqida tushuncha berish, ularning iqtisodiy mustaqilligi, oilani moddiy jihatdan ta'minlashning real imkoniyatlari, turmush sharoitini yaratish va boshqalar.;

3) **oila va nikoh munosabatlarining ijtimoiy va huquqiy bilimlari**- oilaning jamiyat birligi sifatida ijtimoiy ahamiyatini tushunishdan iborat (oila huquqi asoslari, er-xotin, ota-on, farzandlarning huquq va majburiyatlar, nikoh, oila va boshqalar.);

4) **oilaviy hayot uchun ma'naviy-psixologik tayyor** fazilatlari bir qator (turush qurishga jiddiy munosabatda namoyon, hayot sherigi tanlash uchun, yaratilgan oila uchun javobgarlik hissi, oilada sog'lom ma'naviy-psixologik muhitni yaratish uchun tayyorligi, oilada murakkab nizolarni hal qilish qobiliyati, oila a'zolarining kamchiliklari uchun bag'rikenglik, barcha narsada adolat va boshqalar.).¹⁴

Yosh avlodni oilaviy hayotga tayyorlashning zarur tarkibiy qismlarini keng tahlil qilgan olim I. V. Grebennikov tadqiqotida keltirilgan bo'lib, bu kabi ishlarning quyidagi jihatlarini ta'kidlaydi:

1) **umumiyl ijtimoiy**, nikoh va oilaviy munosabatlar va demografiya sohasidagi davlat siyosatini ochib berish hamda er-xotin va ota-onalarning ijtimoiy rollari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan;

2) **axloqiy**, jumladan, ta'lim asosan quyidagi axloqiy fazilatlardan iborat: boshqa jins vakillariga teng hamkorlik; do'stlik; onaga hurmat, ota, katta va yosh; bolalarni tarbiyalash zarurati; mas'uliyat, sodiqlik, halollik, dadillik, mehribonlik, muvofiqlik; nikoh va oilaviy munosabatlarning axloqiy asoslaridan xabardorlik; nikohning axloqiy assosi sifatida muhabbat; turmush o'rtog'i, oila, bolalar uchun burch hissi; samimi tuyg'ular madaniyati; ideal er va ona haqida to'g'ri g'oyalar.;

---

¹⁴ Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.—М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. 123стр.

3) **huquqiy:** nikoh va oilaga oid Qonunchilik asoslari bilan tanishish; oila huquqining yeng muhim qoidalari; er-xotinning bir-biriga, bolalarga, jamiyatga nisbatan burchlari;

4) **psixologik:** shaxsning rivojlanish darajasi sifatida shaxs tushunchalarini shakllantirish; yoshlarning o‘zaro munosabatlari psixologiyasining xususiyatlari; nikoh va oilaviy hayotning psixologik asoslari, boshqa odamlarning psixologiyasini tushunish qobiliyati; oilaviy va oilaviy hayot uchun zarur bo‘lgan his-tuyg‘ularni rivojlantirish; muloqot ko‘nikmalarini egallash va boshqalar.;

5) **fiziologik va gigienik**, organizmlarning fiziologik xususiyatlarini bilish; shaxsiy gigiena masalalari va boshqalar.;

6) **pedagogik**, jumladan, bolalarni tarbiyalashda oilaning o‘rni, pedagogik salohiyati, oila tarbiyasining o‘ziga xos xususiyatlari, ota-onaning tarbiyaviy vazifalari, ota-onaning pedagogik madaniyatini oshirish yo‘llari, yoshlarni o‘z-o‘zini tarbiyalash va tarbiyalash uchun o‘ziga xos bilim va ko‘nikmalar bilan qurollantirish haqidagi g‘oyalarni shakllantirish;

7) **estetik**, jumladan, oilaviy hayotga mustaqil estetik qadriyat sifatida munosabatni shakllantirish;

8) **iqtisodiy**- oila byudjeti, kundalik turmush madaniyati, maishiy boshqaruv ko‘nikmalari va boshqalar haqidagi bilimlar bilan qurollantirish¹⁵.

Nikohga kirish va ahil oila-nikoh munosabatlarini yaratish uchun bo‘lajak er-xotinning quyidagi tizimga oilaviy hayotda zarur bo‘lgan muayyan ko‘nikmalar ega bo‘lishi muhim.

Nikoh va oilaviy hayot uchun muhim bo‘lgan asosiy ko‘nikmalarni tasniflashga urinish quyidagi ko‘nikmalar guruhlarini aniqlaydi:

Kommunikativ:

er-xotin,
qarindoshlarning
ota-onalari bilan
do’stona
munosabatlar
o‘rnatish; turmush
o‘rtog‘ini tinglash,
turmush o‘rtog‘ining
ichki dunyosini
sezgir va oqilona
tushunish; oilaviy
munosabatlarni
tartibga solish;

Tashkiliy:

oilaviy
faoliyatning
xilma-xilligini
tashkil etish;
oilaviy dam
olishni tashkil
etish, oilaviy
an’analarni
rivojlantirish; ;

Amaliy:

mehmonlarni
qabul qilish,
stolda qiziqarli
suhbat
uyushtirish, uyda
turli xil ishlarga
yordam berish;

Gnostik:

harakatlaringizni
va shaxsiyat
fazilatlarini tahlil
qiling, ularni
yaxshilash va
qayta qurish
imkoniyatiga ega
bo‘ling.

¹⁵ Гребенников И. В. Основы семейной жизни. М.: Просвещение, 1991. 256 с

Nikoh va oilaviy hayotga tayyorlashning yakuniy natijasi oila va nikoh munosabatlariga tayyorlikni shakllantirishdir. Kelajakda mustaqil oilaviy hayotni tashkil yetishga tayyorlik insonning avvalo oilaviy munosabatlarga tayyorligidir, chunki bu munosabatlarning nomukammalligi birinchi navbatda oilani beqarorlashtiradi. Agar yosh avlod erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy asoslari haqida yetarli nazariy ma'lumotlar bilan ta'minlangan bo'lsa, shuningdek, ular o'rtasidagi axloqiy munosabatlar tajribasi, axloqiy xatti-harakatlar amaliyoti va o'g'il - qizlar o'rtasida o'zaro aloqa shakllangan bo'lsa shaxsning nikohga tayyorligi insonning biologik, ijtimoiy va psixologik yetukligidan iborat.

Nikoh va oilaviy munosabatlar haqida umumiyl g'oyalalar yaratish bilan birga, nikoh tuzishga tayyorgarlik jarayonida bolaning muayyan jinsdagi shaxs sifatida o'zi haqidagi g'oyalalar tizimini ishlab chiqishini ta'minlash lozim. Sizning gender kimligiigiz xaqida xabardor bo'lishingiz va tegishli erkak yoki ayol rollari assimilyatsiya shaxs shakllanishi eng muhim ustunlaridan biri hisoblanadi. Shuning uchun bolalarda haqiqiy erkak hamda ayolning standartini va shaxsning normal samarali ijtimoiylashuvini ta'minlash uchun unga rioya qilish zarurligini shakllantirish kerak

3.Oilaviy hayotga tayyorgarlikning ontogenezdagi shakllanishi va rivojlanishi

Oilaviy hayotga tayyorgarlik aslida erta yoshda boshlanadi, oila va ota-onal xulq-atvori tasvirlarida bola rollar, erkaklar va ayollar o'rtasidagi munosabatlar haqida birinchi g'oyalarni oladi. Hayotning ikkinchi yilida oilaviy va ota-onal ijtimoiylashuvi boshlanadi, oilaviy muloqotda bola erkaklik va ayollikning birinchi namunalarini qabul qiladi.

Ikki-uch yoshda bola odatda o'z jinsini biladi, o'z "men" ini o'zi va qarama-qarshi jinsdagi odamlarning g'oyalari bilan bog'lay boshlaydi. Erkak va nazokatli xatti-harakatlar, avvalo, "ota-onal", "qizi-onal" o'yinlarida oilaviy va ota-onal sifatida amalga oshiriladi. Uch-besh yoshlarda bunday bolalar o'yinlarida bola ko'rgan o'z yoki boshqa oilalarning hayotini nusxalash va taqlid qilish yaqqol ko'zga tashlanadi. Har ikki jins bolalarining manfaatlarini hisobga oluvchi hikoya-rolli o'yinlarni tashkil yetish bu yoshda bo'lajak oilaviy hayotga tayyorgarlik, jinsga mos ijtimoiy rollarni ijro etish shaklidir.

Kichik maktab yoshida bola oilaviy ahvolini tushunishga, umuman ota-onalarning xulq-atvori va ularning xulq-atvoriga baho berishga harakat qiladi bu

yoshdagi bolalar otasi va onasiga nisbatan ko‘proq yoki kamroq barqaror g‘oyalar, fikrlar va pozitsiyalarni rivojlantirishi mumkin. Shu bilan birga, oiladagi har qanday keskin nizoli vaziyatlar yuzaga kelganda, ayrim bolalar ota-onalardan biriga yoki har ikkisiga birdaniga nisbatan "boshqacha bo‘lish" ga aniq ongli intilishni shakllantirishlari mumkin.

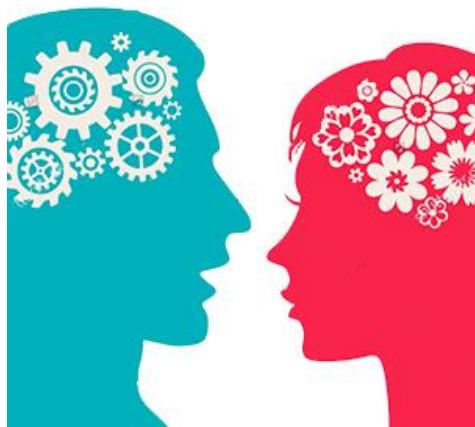
O‘smirlilik davrida oilaviy hayotga tayyorgarlikni tashkil etish ayniqsa o‘tkir va dolzARB bo‘ladi. O‘smirlilik davrining asosiy mazmuni bolalikdan kattalikka o‘tishdir. Bu yoshdagi aqliy rivojlanish o‘smirning ijtimoiy ahvoli va balog‘atga yetishi tufayli o‘ziga xos xususiyatlar va qiyinchiliklarga ega. Bu davrda o‘g‘il-qizlarda faqat balog‘atga yetish tuyg‘usi emas, balki muayyan jinsning yetarli darajada tabaqlashtirilgan voyaga yetishi – "erkakning ichki holati" yoki "ayolning ichki holati", biroq balog‘at yoshining o‘zi o‘smir shaxsining shakllanishini hech qanday yo‘l bilan belgilamaydi, u faqat uning jismoniy holatiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu davrda his-tuyg‘ular, qo‘sishchalar va ideallarning umumiy xarakteri asosan shakllangan shaxs xususiyatlari, do‘stlik tajribasi, faolligi va tengdoshlari va kattalar bilan muloqoti bilan belgilanadi. O‘smirlilik va o‘smirlilik davrida inson boshqa jins vakillari bilan muloqot qilishda nisbatan kuchli g‘oyalar va ko‘nikmalarini rivojlantiradi, ularning kelajakdagi turmush o‘rtog‘i, erkaklar yoki ayollar haqida, shuningdek, erkaklik hamda ayollik haqida ideal g‘oyalar bilan qurollanishadi.

Qattiq me’yoriy tasavvurlar erkli-feminin xususiyatlarining doimiysi g‘oyasiga yo‘l beradi.

An’anaviy gender rollarni va stereotiplarni o‘zgartirish jiddiy erkaklar va ayollar ruhi va xatti harakati ta’sir qiladi. Jamiyatimizda erkaklar va ayollar bir-birlari bilan tubdan o‘zgaradigan rollarda o‘zaro munosabatda bo‘ladilar. Nomuvofiqlik, rollarning noaniqligi, masalan, ayol kishidan kundalik hayotda mardonavor munosabatni kutishi va shu bilan birga, muvaffaqiyatsizlikda emas, ijtimoiy va sanoat sohasida erkaklar bilan raqobatlashishida namoyon bo‘lishi mumkin. Bunda ko‘pincha umumiy psixologik bezovtalik ortadi. Erkaklik ayollik va qarama-qarshi jinsdagi optimal munosabat standartlari yosh avlod shakllantirish oilaviy hayotga tayyorgarlik asosiy lahzalardan biri hisoblanadi. Bu yo‘nalishdagi tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda bolalarning jinsi va yosh xususiyatlari, ularning psixoseksual rivojlanish dinamikasini hisobga olish zarur. Bu masalalar shaxs umumiy axloqiy tarbiyasining tarkibiy qismi sifatida jinsiy tarbiya va jinsiy tarbiya doirasida yechiladi.

4. Oilaviy munosabatlarning asosiy bosqichlari.

1. Uchrashish davri-boshqa jins vakilidan tajriba olish, nikoh sherigi o‘zini ruhan yaqin kishisini tanlash. Ba’zilar uchun bu davr haddan tashqari cho‘ziladi. Yoshlar o‘z oilasi ichida yolg‘on sabablarga ko‘ra nikoh oldini olish mumkin lekin

shu yo‘l bilan ham ular ota-onalari bilan bo‘lgan kelishmovchilik va ziddiyatli munosabatlar kishanlaridan o‘zlarini ozod qilish uchun muddatidan oldin turmushga intilishlari mumkin yoki sevgan insoni bilan nikoh qurishga sharoiti yo‘l qo‘ymaydi (iqtisodiy ta’milnaganlik, uy-joy muammosi, va boshqalar.).

2. *Nikoh va farzandsiz bosqich.* Bu bosqichda er-xotinning ijtimoiy holati o‘zgaradi va oilaning tashqi va ichki chegaralarini aniqlash kerak bo‘ladi. Ijtimoiy, hissiy, jinsiy va boshqa muammolar yuzaga kelishi mumkin.

His-tuyg‘ular shiddatidagi o‘zgarishlarni qabul qilish, ota-onalar bilan psixologik va fazoviy masofani o‘rnatish, oilaning kundalik hayotini tashkil etishda hamkorlik tajribasiga ega bo‘lish, oilaviy rollarni dastlabki muvofiqlashtirishni qabul qilish va o‘tkazish lozim. Bu bosqichda har bir turmush o‘rtog‘ining mansabi va birinchi farzand ko‘rish imkoniyati masalalari muhokama qilinadi.

3. *Yosh bolali yosh oila.* Otalik va onalik bilan bog‘liq rollarning bo‘linishi, ularni muvofiqlashtirish, yangi oilaviy turmush sharoitlarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, yuqori jismoniy va ruhiy yuklarga moslashish, er-xotinning oiladan tashqaridagi umumiy faoliyatini cheklash, yolg‘iz qolish imkoniyatining kamligi va boshqalarinobatga olinadi, er-xotinlar ota-onalik vazifasini amalga oshirish boshlanishiga o‘tadilar. Ota-onsa mavqeini shakllantirish ko‘p jihatdan hal qiluvchi jarayon bo‘lib, har ikkala ota-ona uchun ham inqiroz bo‘lib, u asosan oilada bolalar rivojlanishining taqdirini, bola-ota-ona munosabatlarining tabiatini va ota-ona o‘z shaxsining rivojlanishini belgilaydi. Ota-onaning yangi rollari paydo bo‘ladi; ularning ota-onalari bobo-buvilari (katta-bobo) bo‘ladilar.

Bu davrning juda muhim muammosi faqatgina oila bilan cheklangan onaning o‘z-o‘zini anglash muammosi bo‘lishi mumkin. U erining faol hayotiga nisbatan norozilik va hasad his-tuyg‘ulariga ega bo‘lishi mumkin. Nikoh xotinning bola tarbiyasiga bo‘lgan talablari oshgani sayin buzila boshlashi mumkin, er esa xotini va bolasining o‘z ishi va mansabiga aralashayotganini sezadi.

4. *Maktab bolalari bilan oila (o‘rta yoshli oila).* Bolaning maktabga kirgan vaqtiko‘pincha oilada inqiroz boshlanishi bilan kechadi. Ota-onalar o‘rtasidagi ziddiyat yanada oydinlashadi, chunki ularning o‘quv faoliyati mahsuli jamoatchilik kuzatuvi ob‘ektiga aylanadi. Ular birinchi marta bolaning ulg‘ayib, uydan chiqib ketishi va ular bir-birlari bilan yolg‘iz qolishlarini boshdan kechirishadi.

5. *Bolalarni bark etadigan yetuk oila.* Odatda oila rivojlanishining bu bosqichi er-xotinning o‘rta hayot inqiroziga mos keladi. Bolalar uyda kamroq bo‘ladi va ular oilada ayniqsa muhim rol o‘ynaganini anglaydilar. Ehtimol, bolalar orqali ota-onalar bir-birlari bilan muloqot qilishgan, yoki ularga g‘amxo‘rlik qilish va ularga bo‘lgan muhabbat er-xotinni birlashtirgani oydinlashadi. Ota-onalar to‘satdan bir-biri bilan gapirish uchun munosabat o‘rnatish uchun biron bir mavzu tpolmasligi mumkin. Bolalar tug‘ilishi tufayli kechiktirilgan eski kelishmovchiliklar va muammolar birdan avj oladi.

Faqat bitta ota-onalardan bo'lgan oilalarda bolaning ketishini yolg'iz qolganlarida keksalikning boshlanishi deb his qilishlari mumkin. To'laqonli oilalarda bu davrda ajralishlar soni ko'payadi. Ko'pincha, bu vaqtga kelib oilaning muammolarni hal qilish uchun ham, ulardan qochish uchun ham ishlab chiqilgan stereotiplar yetarli emas. Bu bosqich yuqori darajadagi xavotir bilan ajralib turadi. Oilaviy munosabatlarga xos bo'lgan sevgi, umidsizlik, nikohdan sub'ektiv qoniqish hissining pasayishi tajribalari er-xotin munosabatlaring keskinlashuviga olib keladi. Ajrimlar bu bosqichda kam emas chunki, hayot safarining oxiri qayta ko'rib chiqish va shaxsiy o'sishi uchun yangi hayot maqsadlari va yangi imkoniyatlar uchun boshqa insonni topish orqali o'z-o'zini amalga oshirish, yangi imkoniyatlarni topish, hissiy yaqin munosabatlarni yo'lga qo'yish uchun er-xotinning istagini aks ettiradi. Boshqa hamkor qidirish, hayot natijalarini salbiy qayta ko'rib chiqish va bir urinish sifatida "toza shifer bilan hayot boshlash" bu davrga xosdir. O'rta hayot inqirozining bunday yechimi shaxsiy axloqiylikning yetishmasligi va avvalgi oila tizimining resurslarini safarbar qilish asosida yoshga oid rivojlanish muammolarini konstruktiv ravishda hal qila olmaslik bilan bog'liq.

6. *Qarish yoshdagi oila*. Bu bosqichda, katta oila a'zolari nafaqaga chiqishadi ushbu bosqichda oilaviy munosabatlar qayta tiklanadi va oilaviy vazifalarga yangi mazmun beriladi

7. *Oilaviy hayot siklining oxirgi bosqichi*. Oilaviy hayot siklining avvalgi bosqichlaridan farqli o'laroq, uning roli tuzilishini o'zgartirish zarurati er-xotinning notejis qarishi va ularning avvalgi imkoniyatlarini yo'qotishi bilan belgilanadi. Kasbiy faoliyatni tugatish omili ham katta ahamiyatga ega.

Ayollar ancha muvaffaqiyatlari va nafaqaxo'r vaziyatga tezroq moslashishadi. Ular, odatda, oilada uy bekasi dam olish tashkilotchisi va h.k sobiq maqomini saqlab qoladi. Oilada arning roli ko'pincha "boquvchi" roli bilan chegaralanadi. Ish bilan bandlikni tugatish taqdirda, u bu rolni yo'qotadi va oilada unga nisbatan talab yo'qolganini his qiladi.

Oila hayotining bu bosqichida o'rta avlod ayniqla muhim rol o'ynay boshlaydi, o'rta avlod kasal va yordamga muhtoj keksa ota-onalarni hissiy qo'llab-quvvatlash va parvarish qilish ularga bog'liq. Bu bosqichda xarakterli yana bir muammo bevalik va turmush o'rtog'inining halok bo'lishidan so'ng hayotni yangi modeli shakllantirish hisoblanadi.

Oilada er-xotin ichki munosabatlarining bosqichlari:

Oilada er-xotin munosabatlarining hattoki eng baxtli oilalarda ham quyidagi beshta bosqichlar sodir bo'ladi.

1) ehtirosli-bir birini sevish hatto xotirlash xam insoniy ijobiy emotsiyalar keltirib chiqaradi.

2) biroz bir birini sevish-bunda juftining obrazi ongida xar doim ham mavjud bo'lmasligi hamda har doim ham ijobiy emotsiya keltirib chiqarmasligi mumkin, lekin baribir uni kelishi, bo'lishi kayfiyatini ko'nglini ko'taradi.

3) bu bosqichda navbatdagi sevishi davom etadi. Turmush o‘rtog‘ining kelishi, bo‘lishi kayfiyatini ko‘tarmaydi. Buning uchun turmush o‘rtog‘i tomonidan qandaydir e’tibor, mehr muhabbat ayamaslik kerak. Munosabatni, muloqotni bu tarzda (salbiy emotsiya va kechinmalar tarzida) tashkil etmaslik o‘zini o‘zgartirish bir biriga chidagan holda, o‘zining boshqa tomonlarini ko‘rsatish tavsiya etiladi. Agar nizolar ijobiy hal bo‘lsa er xotin munosabatlari birinchi bosqichgacha tushishi mumkin, agar er xotin munosabatlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘ymasa ular hayotida to‘rtinchi bosqich boshlanadi va oqibatda ajrim holatlari yuzaga kelishi mumkin.

4) bu bosqichda turmush o‘rtog‘ini hattoki yonida turish ham unga salbiy emotsiyalar beradi.

5) Turmush o‘rtog‘i obrazni ongini tark etmaydi, lekin u salbiy tasavvurlardan tashkil topgan bo‘ladi. bunda er xotinga vaqtinchalik bir biridan dam olishi(ayrilishi) kerak, bunda ular o‘rtasidagi munosabatlar hissiyotlar yana qaytdan aloqalarning tiklanishi kuzatishi mumkin.

Mavzu bo‘yicha test topshiriqlar

1. I.V.Grebennikov ta’limotiga ko‘ra oilaning asosiy vazifalari qaysilardan iborat?

- a) Avlod va bolalar tarbiyasi, hissiy, estetik
- b) Reproduktiv, iqtisodiy, tarbiyaviy, kommunikativ
- c) Rekriativ, kommunikativ, axloqiy, hissiy
- d) iqtisodiy,felitsitologik, relaksatsiya, diniy

2. Monogamiya-oilasining ta’rifini belgilang.

- a) er xotinlar muayyan ijtimoiy jamoaga tegishli. Bu ijtimoiy tenglik tamoyiliga asoslangan nikohdir
- b) ijtimoiy tengsizlik tamoyiliga asoslangan nikoh
- c) ko‘pxotinlikka tayangan nikohdir
- d) bir erkak va bir ayol o‘rtasidagi nikoh. bir kishi o‘z hayoti davomida yoki har qanday vaqtida faqat bitta sherigi bor bo‘lgan nikoh va oila shakli

3. Nuklear oila oilaning qanday turi?

- a) Kengaytirilgan oila-bolalar bilan turmush qurgan er-xotin va arning yoki xotinning qarindoshlaridan biri.
- b) a) to‘liq; b) to‘liqsiz (ona, ota, yetim, nikohdan tashqari, ajrashgan); funksional jihatdan to‘liqsiz
- c) a) bunday oila er va xotindan iborat bo‘lishi va farzandsiz bo‘lishi mumkin; b) istagancha bolalarni o‘z ichiga olishi mumkin.
- d) an’anaviy oila: - barcha oila a’zolariga ularning oilaviy roliga qarab aniq belgilangan talablar

4.Oila tushunchasiga mos ta’rifni belgilang.

- a) Oila er-xotinlar, ota-onalar va bolalar o‘rtasidagi munosabatlarning tarixan o‘ziga xos tizimidir
- b) Oila ijtimoiy zaruriyat jamiyatdagi aholining jismoniy va ma’naviy ko‘payishiga bo‘lgan yehtiyoji
- c) Oila-ijtimoiy institut
- d) Oila- ma’naviy tamoyillari bilan tartibga va tabiiy qadriyatlar bilan qo‘llab-quvvatlanadigan institut

XIV BOB. TA’LIM PSIXOLOGIYASI

- 14.1 Pedagogik psixologiyaning predmeti va vazifalari
- 14.2.O‘quv faoliyatining psixologik mohiyati.
- 14.3. O‘qish motivlari.
- 14.4 Kattalar o‘quv jarayonining tashkil etilishi

Mavzu o‘quv maqsadi:

Ta’limiy: talabalarda pedagogik psixologiya fani uning vazifalari hamda muammolari, fan sifatida rivojlanishni ta’lim psixologiyasi va mohiyati haqida ma’lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda ta’limni boshqarish ko’nikma va malakalarini shaklantirish haqida bilim, malaka va ko’nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: *pedagogik psixologiya, ko’nikma, malaka, odat, motivatsiya*

14.1 Pedagogik psixologiyaning predmeti va vazifalari

Ma’lum yoshdagи bolalarning psixologik xususiyatlarini bilmay turib, ularga maqsadga muvofiq ravishda ta’lim va tarbiya berib bo‘lmaydi. Bolaning har bir yoshi o‘z qiyinchiliklariga ega bo‘ladi va o‘ziga nisbatan maxsus munosabatda bo‘lishni talab qiladi. Kichik maktab yoshidagi bolalarga nisbatan psixologik jihatdan to‘g‘ri keladigan va yaroqli bo‘lgan narsa, ko‘pincha o‘smirlarga nisbatan yaroqsiz va xato bo‘lishi mumkin. Biroq o‘qituvchi, tarbiyachi shunchaki ma’lum yoshdagи o‘quvchi bilan emas, balki qonkret bir o‘quvchi bilan, individual shaxs bilan ishlaydi. O‘quvchining bilishi mutlaqo zarur bo‘lgan individual farqlar bitta yosh doirasida nihoyat darajada katta bo‘ladi. Ta’lim va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo‘lishning sharti o‘quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iboratdir. Bu narsa o‘quvchining ruhiy

dunyosidan xabardor bo‘la bilishni, psixologik jihatdan to‘g‘ri kuzatish tashkil qila bilishni va tabiiy eksperiment uyushtirishni bilishni taqozo qiladi.

Mana shu yuqorida ko‘rsatilgan qonuniyatlarni hammasini bilish o‘z- o‘zicha hali ta’lim-tarbiya ishlarida muvaffaqiyatning garovi bo‘la olmaydi. Lekin juda ko‘p xatolarning oldini olish imkonini beradi, chunki bu qonuniyatlar o‘qituvchini ko‘r-ko‘rona harakat qilish zaruratidan qutqaradi. Demak, pedagogik psixologiyaning mohiyatini bilish har bir pedagog uchun ta’lim-tarbiya jarayonini samarali amalga oshirish uchun zarur.

Pedagogik psixologiya - psixologiya fanining tarmog‘i sifatida, ta’lim va tarbiyaning shaxsga samarali ta’sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o‘rganuvchi fandir.

Bolalar va yoshlarning maktabdagi hamda ta’lim-tarbiya muassasalaridagi faoliyat va hatti-harakatlarining psixologik qonuniyatlarini o‘rganuvchi pedagogik psixologiya ikki fanni, ya’ni psixologiya va pedagogika fanlarining utashgan joyidan o‘rin egallagandir.

Pedagogik psixologiyaning ***predmeti*** maktabda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarni egallah qonuniyatlarini, bu jarayonlarda sodir bo‘ladigan individual tafovutlarni, o‘quvchilarda faol, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini xamda pedagogik faoliyatning psixologik xususiyatlarini o‘rganishdir.

Shuningdek, pedagogik psixologiya ta’lim-tarbiyaning ta’siri oqibatida o‘quvchilar psixikasida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni, o‘quv materiallarining o‘quvchilarning yosh davrlariga mos kelishini, turli ta’lim metodlarining psixologik jihatdan samaradorligini, darsliklar, o‘quv qurollari, asbob-uskunalar va maktab ishlarining tartibiga nisbatan bo‘lgan psixologik talablar kabi muammolarni ham pedagogik psixologiya o‘rganadi.

Psixolog **I.A.Zimnyaya** bo‘yicha pedagogik psixologiyaning predmeti –inson tomonidan ijtimoiy-madaniy tajribani o‘zlashtirishning qonuniyatlari, mexanizmlarini, shuningdek, bu jarayon natijasida yuzaga keluvchi ta’limning turli sharoitlarida pedagog tomonidan tashkil etiluvchi va boshqariluvchi o‘quv faoliyatini sub’ekti sifatida inson shaxsi rivojlanishi va intellektual darajasidagi o‘zgarishlarni o‘rganishdan iborat.

Pedagogik psixologiya - ta’lim va tarbiyaning shaxsga samarali ta’sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o‘rganuvchi fandir. Pedagogik psixologiyaning predmeti maktabda bilim, ko‘nikma va malakalarni egallah qonuniyatlarini, bu jarayonlarda sodir bo‘ladigan individual tafovutlarni, o‘quvchilarda mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini tatqiq etishdir. Pedagogik psixologiyaning muhim vazifalaridan biri – maktabdagi ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, bu hol yangi ta’lim dasturiga o‘tish bilan bog‘liqdir. Pedagogik psixologiya uch bo‘limdan iborat: ta’lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi va o‘qituvchi psixologiyasi.

Pedagogik psixologiyaning muammolari quyidagilar:

1.Bolaning rivojlanishida uning hayotidagi har bir senzitiv davrni topish va undan iloji boricha ko‘proq foydalanish muammosi. Bu masalaning muammoliligi shundaki, birinchidan, bola shaxsi va intellekti rivojlanishining barcha senzitiv davrlari ma’lum emas, uning qachon boshlanishi, qancha davom etishi va qachon tugashi noma’lum. Ikkinchidan, har bir bolaning hayoti o‘ziga xos individual bo‘lib, turli davrda har xil kechadi.

2. Bolaga ongli tashkil etilgan pedagogik ta’sir va uning psixologik taraqqiyoti orasidagi bog‘lanish muammosi. Bolaga ta’lim va tarbiya ta’sir etadimi, yoki bola faqat bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lib, intellektual va axloqiy rivojlanishga ta’sir qilmaydimi? Har qanday ta’lim bolaning rivojlanishiga ta’sir qiladimi yoki faqat muammoli va rivojlantiruvchi ta’limmi?

3. Ta’lim va tarbiyaning umumiyligi va yosh muammolari. Bola hayotining har bir aniq davrida ta’limga yoki tarbiyaga urg‘u berish kerakmi?- bola hayotining ayni davrida nimaga ko‘proq ehtiyoj sezadi: kognitiv –intellektual yoki shaxs sifatida rivojlanishgami?

4.Pedagogik ta’sirlarning kompleksligi va bola taraqqiyotining sistemali xarakteri muammosi. Bola taraqqiyotini kognitiv va shaxsiy hislatlarning o‘zgarishi sifatida tasavvur qilsak, ularning har biri alohida rivojlanishi mumkin, o‘z navbatida ularga bog‘liq.

5. Bola xulq-atvori va psixologik xarakteristikalarining rivojlanishi ta’lim va yetilishga, layoqat va qobiliyatlar, genotip va muhitga bog‘liqligi muammosi.

6. Bolaning ongli ta’lim va tarbiyaga psixologik tayyorligi muammosi. Bu muammoni hal qilishda ta’lim va tarbiyaga psixologik tayyorlik deganda nima nazarda tutilishi: bolada layoqatlarning mavjudligi ma’nosidami yoki ta’lim va tarbiyaga qobiliyatning rivojlanganligi ma’nosidami, bolada yaqin taraqqiyot zonasi va rivojlanish darajasi mavjudligi ma’nosidami, intellektual va shaxsiy yetuklikning ma’lum darajasiga erishilganligi ma’nosidami?

7. Bolaning pedagogik qarovsizligi muammosi. Bolaning pedagogik ta’sirlarni o‘zlashtira olmasligi unga bolaligida yomon ta’lim va tarbiya berilganligi.

8. Ta’limni individuallashtirishni ta’minlash muammosi.Bolalarning layoqat va qobiliyatlari asosida guruhlarga bo‘lib o‘qitish, har bior bolaning individual xususiyatlarga mos ta’lim va tarbiya metodlarini tanlash tushuniladi.

Yuqorida keltirilgan psixologik-pedagogik muammolarni hal qilish o‘qituvchilardan yuqori kasbiy mahoratni, psixologik bilim, ko‘nikma va malakalarni talab qiladi.

Bolaga amaliy psixologik-pedagogik ta’sir ko‘rsatish bilan bog‘liq ikki guruh metodlar mavjud.Bu psixologik maslahat va korreksiyadir. Psixologik maslahat bolaning rivojlanishi davomida duch kelgan muammolarni o‘rganish va tanishish asosida unga og‘zaki tavsiyalar va nasihatlar turida yordam ko‘rsatishdir. Korreksiya psixologning qiziqtirayotgan shaxsga bevosita pedagogik ta’sir ko‘rsatishidir.

Xususan, pedagogik psixologiya “bilim, ko‘nikma, malakalarni egallashning qonuniyatlarini; bu jarayonda namoyon bo‘ladigan individual farqlarni; o‘quvchilarda faol mustaqil ijodiy tafakkur shakllanishi qonuniyatlarini; ta’lim va

tarbiya ta'siri ostida psixikada yuzaga keladigan o'zgarishlarni, ya'ni yangi psixik tuzilmalar shakllanishini o'rganadi."

Pedagogika bilan pedagogik psixologiya o'rtasida yana ham mustahkam va ajralmas aloqa bordir. Bolalar va yoshlarning maktabdagi hamda boshqa ta'lim-tarbiya muassasalaridagi faoliyat va xatti-harakatlarining qonkret turlarini o'rganuvchi pedagogik psixologiya ikki fanning, ya'ni psixologiya va pedagogika fanlarining tutashgan joyidan o'rinni olgandir. Pedagogik psixologiya mактабда bilimlarni, ko'nikma va malakalarni egallash qonuniyatlarini o'rganadi, bu jarayonlarda sodir bo'ladigan individual tafovutlarni tekshiradi, o'quvchilarda aktiv, mustaqil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish qonuniyatlarini o'rganadi. Pedagogik psixologiya ta'lim-tarbiya ta'siri bilan o'quvchilar psixikasida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni ham o'rganadi. Bundan tashqari, o'quv materiallarining o'quvchilarga mos kelishi, turli ta'lim metodlarining psixologik jihatdan samaradorligi, darslik, o'quv qurollari, asbob- uskunalar va mактаб ishlarining rejimiga nisbatan bo'lган psixologik talablar kabi muammolarning hammasini ham pedagogik psixologiya o'rganadi.

- *Pedagogik psixologiya – psixologiya fanining alohida tarmog'i bo'lib, u ta'lim va tarbiya jarayonlarining psixologik asoslarini o'rganadi.*
- *Pedagogik psixologiya fanining predmeti – inson aqliy qobiliyati va shaxs xususiyatarini maqsadga muvofiq ravishda shakllantirish qonuniyatlaridan iborat.*

Pedagogik psixologiyaning eng muhim vazifalaridan biri maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo'lib, bu narsa yangi ta'lim dasturiga o'tish munosabati bilan ta'limning mazmunida yuzaga kelgan jiddiy o'zgarishlar bilan bog'liqdir. Pedagogik psixologiya shu bilan birga o'quvchilar shaxsining tarkib topish jarayonini, bu jarayonning umumiyligi qonuniyatlarini va individual farqlarini, turli tarbiyaviy tadbirlarning o'quvchilarga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganadi hamda o'quvchilarning o'z-o'zini tarbiyalashni psixologik asoslarini tekshiradi. Nihoyat, pedagogik psixologiya ta'lim-tarbiya jarayonining tashkilotchisi bo'lган o'quvchi shaxsini va o'quvchi mehnatining xususiyatlarini o'rganadi. Bunda o'quvchining ta'lim-tarbiya ishlaridagi yutuqlarni ta'minlovchi sifatlarini ajratib ko'rsatish bilan birga uning pedagogik bilimlari, ko'nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi hamda taraqqiyotning psixologik sharoitlari aniqlanadi.

Pedagogik psixologiya vazifalari:

- 1) ta'lim jarayonlarini boshqarishning psixologik masalalarini o'rganish;
- 2) bilish jarayonlarining shakllanishini tadqiq qilish;
- 3) aqliy taraqqiyotning ishonchli ko'rsatkichlarini aniqlash;
- 4) ta'lim jarayonida aqliy taraqqiyotning samarali bo'lish sharoitlarini o'rganish;
- 5) pedagog bilan o'quvchilar o'rtasidagi, o'quvchilar bilan o'quvchilar o'rtasidagi o'zaro munosabat xususiyatlarini o'rganish;
- 6) o'quvchilarga individual yondoshish bilan bog'liq bo'lган masalalarni o'rganish.

7) pedagogik faoliyatni amalga oshirishning psixologik qonuniyatlarini o'rganish.

Pedagogik psixologiyaning quyidagi bo'limlari mavjud:

- 1.Ta'lif psixologiyasi.
- 2.Tarbiya psixologiyasi.
- 3.Pedagogik faoliyat psixologiyasi.

Yosh va pedagogik psixologiyaning birligi yosh va pedagogik psixologiya o'rganadigan ob'ektning umumiyligidadir. Bu ikkala fanning o'rganish **ob'ekti** – bolalar, o'smir va o'spirinlar bo'lib, yosh psixologiyasi ularni yosh taraqqiyoti bo'yicha o'rgansa, pedagogik psixologiya tarbiyalanuvchi yoki ta'lif oluvchi sifatida, ya'ni pedagogning ta'lif-tarbiya jarayonida biror maqsadga qaratilgan ta'siri sifatida o'rganadi.

Ma'lumki, muayyan yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini bilmay turib, ularga maqsadga muvofiq ravishda ta'lif va tarbiya berib bo'lmaydi. Bolaning har bir yoshi o'z qiyinchiliklariga ega bo'ladi va o'ziga nisbatan maxsus munosabatda bo'lishni talab qiladi.

Ta'lif va tarbiya jarayonida individual munosabatda bo'lishning sharti o'quvchining psixologik xususiyatlarini har tomonlama va chuqur bilishdan iborat. Bu esa o'quvchining psixik dunyosidan yaxshi xabardor bo'lishni, psixologik jihatdan kuzatishni to'g'ri tashkil qila olishni va tabiiy eksperiment uyushtirishni bilishni taqozo qiladi.

Pedagogik psixologiya ham, yosh psixologiyasi ham umumiyligida psixologik qonuniyatlarni ochib beradigan psixik jarayonlarni, psixik holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o'rganadigan fan – umumiyligida psixologiyaga asoslanadi.

Lekin yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya pedagogik jarayonni tashkil qilish uchun tayyor retsept yoki tavsiyanomalar berishni da'vo qilmaydi. Yosh va pedagogik psixologiyaning materiallari va xulosalaridan ta'lif - tarbiya ishlarini to'g'ri tashkil qilishda foydalilanadi. Bu haqda rus pedagogi K.D. Ushinskiy ham ta'kidlab o'tgan edi:

“Biz pedagoglarga unday yoki bunday qilinglar deb aytmaymiz, ammo biz ularga o'zingiz boshqarmoqchi bo'lgan psixik hodisalarining qonunlarini o'rganining va bu qonunlarga amal qiling hamda ularni tadbiq qilmoqchi bo'lganizing sharoitlarini hisobga olib ish qiling, deb aytamiz”.

Pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuqlarga erishdi. Pedagogik psixologiyaning ta'limi yangi mazmunda joriy qilish yuzasidan so'ngti yillarda

qo‘lga kiritgan yutuqlari buning yaqqol dalili bo‘la oladi. Ma’lumki keyingi o‘n yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha ta’lim tizimlarida ta’lim ishlarining mazmuni tubdan o‘zgardi. Ta’limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, muammoli interfaol ta’lim metodlari) keng joriy qilinmoqda.

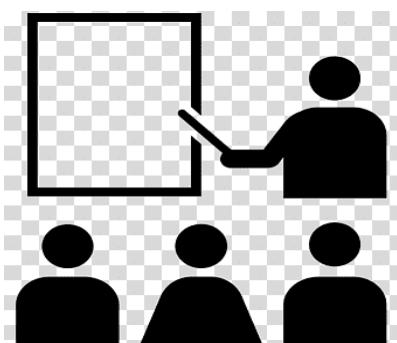
Hozirgi vaqtida pedagogik psixologiyaning muhim vazifalaridan biri - maktabdagi ta’lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiqishdan iborat bo‘lib, bu hol yangi ta’lim dasturiga o‘tish munosabati bilan bog‘liqidir. Pedagogik psixologiya shu bilan birga o‘quvchilar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning o‘quvchilarga ko‘rsatadigan ta’sirini o‘rganadi hamda o‘quvchilarning o‘z-o‘zini tarbiyalashning psixologik asoslarini tadqiq etadi.

Shuningdek, «Pedagogik-psixologiya» ta’lim va tarbiya jarayonining tashkilotchisi bo‘lgan - o‘qituvchi shaxsini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlarini ham o‘rganadi. Bunda o‘qituvchining ta’lim-tarbiya ishlaridagi yutuqlarni ta’minlovchi sifatlariga urg‘u berish bilan birga, uning bilim, ko‘nikma, malaka va qobiliyatlarining tarkib topishi hamda taraqqiyotining psixologik jarayonlari aniqlanadi.

Yosh davrlari psixologiyasi ham pedagogik psixologiya singari umumiyligi qonuniyatlarni yoritib beradigai, psixik jarayonlarni, holatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini o‘rganadigan umumiyligi psixologiyaga asoslanadi.

Shu bois, yosh davrlari psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanini o‘rganish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, u boshqa fanlar singari taraqqiyotning umumiyligi tamoyillariga: oliy nerv faoliyati va psixofiziologiya qonunlariga, bu sohada to‘plangan ilmiy ma’lumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi, rivojlanishi, o‘zgarishi yuzasidan bahs yuritadi.

14.2. O‘quv faoliyatining psixologik mohiyati

O‘quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O‘quv faoliyati insonning butun hayoti davomida namoyon bo‘luvchi
uzluksiz jarayondir.

Rus psixologi **A.N.Leontev** inson faoliyatining psixik va amaliy shakllari mavjudligini, bola ongi aynan o‘quv faoliyatida o‘sishini ta’kidlaydi.

D.B.Elkonin esa o‘quv faoliyatining xususiyatlarini ko‘rsatib, uni mohiyatiga, mazmuniga va o‘zini namoyon bo‘lish shakliga ko‘ra ijtimoiyligini ta’kidlaydi.

O‘quv faoliyati bu shunday faoliyatki, uning natijasida avvalo o‘quvchida o‘zgarish yuz beradi. Uning mahsuli turli motivlar asosida qurilgan bo‘lishi darkor. Bu motivlar bevosita o‘quvchi shaxsining o‘sishi va rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. O‘quv faoliyati ta’lim, o‘qish va o‘rganish degan tushunchalar bilan

bevosita bog‘likdir. Ta’lim o‘qituvchi va o‘quvchi hamkorligidagi o‘quv faoliyati, o‘qituvchining bilim, ko‘nikma va malakalarini o‘quvchilarga o‘rgatish jarayonidir.

Ta’lim jarayoni bevosita muayyan axborotni, harakatlarni, xulq-atvorning akllarini o‘zlashtirishga qaratilgandir. O‘qish va o‘rgatish tushunchalari o‘quv faoliyati bilan bog‘liq bo‘lib, ular bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zlashtirishga, o‘rgatishga xizmat qiladi.

O‘quv faoliyatining besh elementi mavjud:

1. *O‘uv motivlari*.
2. *O‘uvtopshiriklari*.
3. *O‘uv arakatlari*.
4. *O‘ituvchining nazorati*.
5. *O‘ituvchining baolashi*.

D.B.Elkoninning ta’kidlashicha, o‘quv faoliyatining shakllantirilishi bu faoliyat ayrim kishilar bajarishini asta-sekinlik bilan o‘quvchining o‘ziga o‘qituvchining ishtirokisiz mustaqil bajarish uchun o‘tkazilishidir.

Ta’lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo‘lib, u o‘quvchilarning o‘quv faoliyatlarini tashkil etadi va ularni boshqaradi. Ta’lim jarayoni besh elementdan iborat:

1. *Ta’limning maqsadi - nima uchun o‘qitish kerak?*
2. *Ta’limning mazmuni - nimaga o‘qitish kerak?*
3. *Ta’limniig metodlari, usullari va pedagogik muloqot yo‘llari*.
4. *Ta’lim beruvchi*.
5. *O‘quvchi*.

Ta’lim jarayonini tashkil etish: ideal va amaliy faoliyatning u yoki bu turini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo‘lgan tashqi olamning muhim ahamiyatli xossalari xususidagi axborotning o‘zlashtirilishi: faoliyatning ana shu barcha turlari tarkib topgan usullari va jarayonlarining o‘zlashtirilishiga; maqsadga muvofiq keladigan usullar va jarayonlarni to‘g‘ri tanlash va foydalanishga bog‘liq.

Ta’lim jarayonining muvaffaqiyati:

1. *Motivatsiya*.
2. *Ma’lumot usullari*.
3. *Ma’lumotning tushunarligi*.
4. *Xotira*.
5. *Ma’lumotni qo‘llash*.

Ta’lim va ta’lim jarayonida bolaning rivojlanishi muammosi yosh davrlari va pedagogik psixologiya fanining asosiy masalalaridan biridir. Ta’lim va rivojlanish muammosiga doir qator nazariyalar ishlab chiqilgan bulib, ulardan biri:

1. Aqliy xatti-harakatlar, bilimlar, malaka va ko‘nikmalarni bosqichma-bosqich rivojlantirish nazariyasi (P.Ya.Galperin).

P.Ya.Gal'perin nazariyasi bo'yicha bilimlarni o'zlashtirish jarayoni olti bosqichni boshidan kechirib, ularga:

1. **Motivatsiya.**
2. **Tushuntirish.**
3. **Moddiy formadagi hatti -harakatlarni bajarish.**
4. **Baland ovozda hatti -harakatlar va vazifalarni bajarish.**
5. **Bajariladigan hatti -harakatlarni ichki rejada ovoz chiqarmay bajarish.**
6. **Faoliyatni fikran bajarish kiradi.**

Ushbu nazariyada ta'limning uchta asosiy turlari ajratiladi:

- **birinchi turda** - atti-harakatlarni o'zlashtirish xatolar bilan kechadi, berilayotgan material yetarli darajada anglanilmaydi, ta'lim oluvchi ta'limning asl mohiyatini tushunib yetmaydi;
- **ikkinchi turda** - materialni nisbatan dadil va to'la tushunilishi va material bilan bog'liq tushunchalarni ajratilishi bilan xarakterlanadi;
- **uchinchchi tur** - tez, samarador va bexato hatti-harakatlarni o'zlashtirilishini ta'minlab beradi.

V.V.Davidov nazariyasi. Ushbu nazariya kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni ilmiy tushunchalarni o'zlashtirilishini tashkil qiladi. Bunda o'quvchilar tomonidan ta'lim jarayonida nazariy tushunchalar tizimini o'zlashtirilishi lozim bo'lib, bu o'z o'rnida xususiydan umumiy bilimlarga o'tilishni ta'minlaydi.

Qator nazariyalar muammoli ta'lim bilan bog'liq bo'lib, **L.V.Zankov va A.M.Matyushkin tomonidan** olib borilgan tadqiqotlar ta'limda muammoli darslarni tashkil etishga qaratilgandir.

Ta'limning psixolik asoslari muammosi ko'pgina masalalarni qamrab oladi. Ta'limning muvaffaqiyati bir qator psixologik omillarga bog'liq bo'ladi. Avvalo o'quvchining o'qishga bo'lgan munosabatiga to'xtaylik. Bu munosabat diqqatda, his-tuyg'ularda, qiziqishlar va irodada, shuningdek, shaxsnинг tutgan yo'lida namoyon bo'ladi.

Ta'lim jarayoni avvalo o'quvchilar diqqatini yo'lga solishni talab etadi. Darslarda ko'rgazmali qurollardan, axborot texnologiyalari vositalaridan foydalanish ta'lim oluvchida ixtiyorsiz diqqatni yuzaga keltiradi. Ta'lim jarayonida ta'lim beruvchining vazifasi darsda ishslash holatini yuzaga keltirishgina emas, balki o'quvchilarning darsda o'tiladigan materialini idrok etishga tayyor turishlarini kuzatish hamdir. Dars jarayonida o'quvchilarning diqqati o'zgarib turadi. O'qitish jarayonida bu qonuniyatlarni nazarda tutish va o'quvchilar diqqatini materialning asosiy jihatlariga jalb etish hamda ularni takrorlash kerak.

Ta'lim jarayonining samaradorligi ko'p jihatdan o'qituvchi tomonidan beriladigan ko'rsatmalarga ham bog'liq. O'qituvchining roli shundan iboratki, u o'quvchilarga tegishli ustanonvani hosil kilishi, nimani vaqtincha, nimani umrbod esda olib kolishi kerakligini, nimani butunlay esda olib qolmasdan, faqat tushunib olish kifoya qilishini, nimani so'zma-so'z esda olib qolishni, nimaning ma'nosini o'z so'zlari bilan aytib berish uchun esda olib qolish zarurligini ko'rsatib o'tishi lozim. Kuzatishlar ko'rsatadiki, bunday ko'rsatmalar berilmaganda, o'quvchilarda ko'pincha noto'g'ri tasavvurlar vujudga keladi.

O'qitishning emotsionalligi ta'limning muvaffaqiyatliliginini ta'minlovchi omillardan biridir. Ta'lim berish jarayoni emotsional jarayon. Agar o'quvchilarga berilayotgan axborot ularda hech qanday his-tuyg'u uyg'otmasa, uni o'quvchilar yaxshilab esda olib qolmaydilar. Gap o'quvchilarning psixik holatlari, ya'ni ularning muayyan bir paytdagi kechinmalari haqida ham borishi kerak, albatta. Ulardagi quvonchli, optimistik kayfiyat o'quv faoliyatini juda samarali qiladi. O'quvchilar emotsional ruhdagi materialni durustroq o'zlashtirib oladilar.

O'tkazilgan tajribalar o'quvchilar hech qanday his-tuyg'u uyg'otmaydigan materialga qaraganda, emotsional ruhdagi materialni yaxshiroq eslab qolishlarini ko'rsatadi. O'qituvchi o'quv jarayonining emotsional tomoni haqida g'amxo'rlik qilishi kerak. Bu muammo juda muhim ahamiyatga ega, Chunki, birinchidan, ta'limning mazmuni nihoyatda murakkablashib, hajmi esa g'oyat kattalashib ketgan. Uning muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga erishish uchun o'quvchilarning o'quv faoliyatini kuchaytirish lozim. Ijobiy tuyg'ular o'quv mehnatining samaradorligiga kuchli ta'sir etadi. Hafsala bilan bajarilgan beg'araz munozara paydo bo'ladi, bahslashiladi, befarq qaragan yoki undan ham salbiy munosabatda bo'lgan ishga esa, hech qanday hafsala bo'lmaydi.

Jamiyatimizdagi mehnat - haqiqiy ijod, quvonch manbai. Maktab o'quvchilarida o'quv mehnatiga ijobiy munosabat uyg'otib, mehnatning haqiqiy ijodga, quvonch manbaiga aylanishiga ko'maklashish kerak.

Qadimda greklar juda ajoyib iborani qo'llaganlar: "Talaba -to'ldirilib turilishi kerak bo'lgan idish emas, balki yoqib turilishi lozim bo'lgan mash'aldir". Bu fikrning tagida chuqur ma'no bor. Zero, o'qituvchi biz yuqorida ta'kidlab o'tgan ta'lim metodlari: muammoli ta'lim, qisman izlanish metodi va tadqiqot metodlaridan keng qo'llanishi kerak. Ta'lim jarayonini bugungi kundagi asosiy talablaridan biri erkin fikrlovchi, mustaqil tafakkurga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish bo'lib, yuqorida aytib o'tilgan metodlardan foydalanish uchqunlardan katta mash'allar paydo bo'lishini ta'minlab beradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilishga qiziqishlari g'oyat katta rol o'ynaydi. Ma'lumki, qiziqish o'quvchilarning emotsional bezagi, biror buyumni, biror faoliyatni tanlash munosabati va yo'nalishidir.

Ma'lumki, psixologiyada qiziqishning ikki turi o'quvchilarning ta'lim jarayonida aniqlanadi. Birinchisi, bevosita qiziqish, ikkinchisi bilvosita qiziqish. Har bir o'qituvchi o'z o'quvchilarida o'z faniga nisbatan bilvosita qiziqishni tarkib toptirishga harakat qiladi.

Qiziqishlar orqali o'quvchilarda ta'limga faol munosabat namoyon bo'ladi. Psixologiyada qiziqish - bu shaxsning o'zi uchun qimmatli yoki yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabatidir. Qiziqishlar shaxsning muhim va individual xususiyatlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Qiziqishlar o'quvchilar hayotida katta rol o'ynaydi. Ular o'quv faoliyatini faollashtiruvchi asosiy turkilar - motivlardir. Qiziqishlar mifik o'quvchisiga fan asoslarini durustroq o'zlashtirib olishlariga, aqliy qobiliyatlarning o'sishiga, bilim doirasining kengayishiga imkon beradi. O'qituvchilarning vazifasi o'quvchini dastlab qiziqtirib qolgan ishning o'zi bilan shug'ullanishga majbur qilish emas,

balki undagi qiziqishlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, ta'sirchan qilish, qiziqishlarining markaziga aylanib qolgan faoliyat bilan shug'ullanish istagiga, mayliga aylantirishdir.

O‘quvchilarning muayyan maqsadni ko‘zlab ish tutishida, qiyinchiliklarni yenga olishida, ishdan chalg‘itadigan narsalar bilan shug‘ullanishdan o‘zini tiya olishida, unda o‘qishga ishtiyoq tarkib toptirishda namoyon bo‘ladigan iroda, ta’lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

Umumiyligi kursidan ma'lumki, iroda bu shaxsning o'z oldiga qo'ygan maqsadining aniqligi, uni amalga oshirish uchun intilishi, maqsad yo'lida ma'lum bir qarorga kelish tezligi va uni o'z vaqtida ijro etishi bilan belgilanadigan sifatidir. Ta'lim jarayonida o'quv materialiga bo'lgan diqqatning barqaror bo'lishida irodaviy zo'r berishning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ta'limda iroda o'quvchida maktab va uyda o'tkaziladigan mashg'ulotlarga tayyor turishda namoyon bo'ladi. O'quv materialini o'rganish, eslab qolish va o'quvchining irodaviy zo'r berishiga bog'liq. Iroda o'quvchilarning fikrlash faoliyatlarida - masalani yechishga, qo'yilgan savolga javob topishga va hokazolarga intilishida namoyon bo'ladi. Ular o'kuvchilarda ko'nikma, va malakalarni hosil qilishda ham tarkib topadi.

Psixologlar olib borgan tadqiqotlarda o‘quvchilar tomonidan berilgan materialning o‘zlashtirilishi ko‘p jihatdan irodaning tarbiyalanishiga bog‘liqdir. Irodaviy aktivlik ta’limning zarur shartidir. Ta’lim muassasasidagi ta’lim jarayonining o‘zi o‘quvchilardan irodaviy o‘sirish omillaridan biridir. Bunda o‘kuvchilarning kundalik rejimi, o‘qish va oqilona dam olishni bir-biri bilan to‘g‘ri almashtirib turishda katta rol o‘ynaydi.

Ta’lim jarayonida bilish jarayonlarini shakllantirishga alohida e’tibor berish lozim. Zero bilish jarayonlari juda murakkab faoliyat bo‘lib, unda jonli mushohadadan mavhum tafakkurga, mavhum tafakkurdan esa amaliyotga o’tiladi, ana shundan so’ng ob’ektiv haqiqat bilib olinadi. Binobarin, biz birinchi navbatda ko‘rib chiqishimiz lozim bo‘lgan narsa o‘quv materialini idrok qilish jarayonidir. Umumiy psixologiya kursidan ma’lumki, idrok bu narsa va hodisalarni sezgi organlariga ta’sir etishi natijasida ularning kishi psixikasida yaxlit obrazini paydo bo‘lishi bo‘lib, idrok etish jarayoni ta’limda turli formalarda o‘qituvchining og‘zaki hikoya qilishida, suhbat o‘tkazishda, ma’ruza o‘qishida, kinodars, televizion parcha, sxemalar va ko‘rgazmali qurollar ko‘rsatish, ekskursiyalar o‘tkazish, o‘quvchining o‘ziga darsliklar hamda boshqa ko‘llanmalarni o‘qitish tarzida o‘tishi mumkin. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, idrokni tarkib toptirishda o‘kuvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki, fazoni, vaqtini va harakatlarni idrok etishda ham yosh xususiyatlarda turli farqlar mavjud bo‘ladi.

14.3. O‘qish motivlari

Motiv - inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchadir.

Motivatsiya esa xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni bo‘lib, unga

tashabbus, yo'nalghanlik tashkilotchilik, qo'llab-quvvatlash kiradi. Ta'lim jarayonida o'qish motivlari "**nima uchun?**" "**nimaga?**", "**qanday maqsad bilan?**" kabi savollar asosida yuzaga keladi. Motivlar birinchidan, o'quv faoliyatiga undasa, ikkinchidan, maqsadga erishish uchun zarur yo'l va usullar tanlashga yordam beradi. O'quv faoliyatida o'quv motivlari o'quvchilar tomonidan tanlanib, ular o'quvchining maqsadi, qiziqishi, kelajak rejalar bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'quv motivlari turli yosh davrlarida turlicha bo'ladi.

O'quv faoliyati motivatsiyasining manbalari mavjud bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

-Ichki manbalar. Ular insoniy tug'ma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi. Ulardan eng muhimi tug'ma axborotga bo'lган ehtiyojdir. Orttirilgan ehtiyojlar esa gnostik va ijtimoiy ijobiy ehtiyojlar hisoblanadi.

-Tashqi manbalar. Ular shaxsning ijtimoiy hayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.

Talabalar ularning birinchisi bo'lib, jamiyatning shaxsdan talab qiladigan doimiy xulq-atvorini bildiradi. Bog'cha, maktab, oila boladan juda ko'p ishlarni amalga oshirishni talab qiladi.

Ijtimoiy kutish har birimizdan ma'lum bilimlar, ko'nikmalar darajasini bo'lishi, zarurligini jamiyat kutishini bildiradi. Masalan, bir yoshli bola yurishi kerak, 7 yoshdan u o'qishi kerak, 15 yoshdan u kasb tanlashi kerak deb hisoblaymiz. Imkoniyatlar - shaxs faoliyatini belgilovchi ob'ektiv shart-sharoitlardir, Masalan, boy kutubxona bolani ko'p kitob o'qishga undaydi.

-Shaxsiy manbalar: bu shaxsning qadriyatları tizimi ustakovkalari, g'oyalaridir. Bu manbalar har bir shaxs faoliyatida u yoki bu darajada mavjud. Ularning barchasi faoliyatning ketishiga

ta'sir etib ta'lim jarayonining motivatsiyasini tashkil etadi.

V.A.Krutetskiy o'spirinlarda uchraydigan motivlarning quyidagilarini alohida ifodalaydi:

- a) *Biror o'quv faniga qiziqish ;*
- b) *Vatanga foyda keltirish istagi;*
- v) *Shaxsiy qobiliyatini ro'kach qilish ;*
- g) *Oilaviy an'analarga rioya qilish ;*
- d) *Do'st-birodarlarga ergashish;*
- e) *Moddiy ta'minlash va hokazolar .*

Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari:

Ta'lim jarayonining natijasi o'zlashtirish, ichki va tashqi faoliyatni maqsadga muvofiq ravishda o'zgartirishdir. Ta'lim bir odamning boshqasiga bilim va ko'nikmalar berishidir. Bilim, ko'nikma va malakalar ta'lim jarayonining natijasidir. Bilimlarni o'zlashtirish jarayoni muammosi **P.Ya.Galperin** va **N.F.Talizina** tomonidan o'rGANILGAN. Ular aqliy hatti-harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasini ishlab chiqqanlar. Mualliflar aqliy hatti-

harakatlarni moddiy holda tashki nutq yordamida hamda aqliy shaklda, fikrda namoyon bo‘lishini izohlab berdilar. Aqliy hatti-harakatlarning ***birinchi bosqichi rasm***, sxema, diagramma va shartli belgilar tarzida o‘z ifodasini topadi. Aqliy hatti-harakatlarning ***ikkinchchi bosqichi*** ko‘rgazmalardan olgan tasavvurlari to‘g‘risida o‘quvchilarning ovoz chiqarib, fikr yuritishidan iboratdir. ***Uchinchi bosqich*** esa, sub’ekt ongida tasavvur, tushuncha, qonuniyat, xossa, xususiyat, operatsiya, usul tariqasida namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, o‘quvchilarga taklif etiladigan axborotlar aql bovar qilmaydigan darajada tezlik bilan ko‘payib bormoqda. Shuningdek, ularning juda tez eskirib qolib, yangilashni taqozo etishi ham o‘z-o‘zidan ma’lum bo‘lmoqda.

To‘rtinchi boskichda bajarilgan hatti-harakatlar ichki rejada ovoz chiqarilmay bajariladi.

Beshinchi bosichda esa faoliyatni fikran bajarishga o‘tiladi. Bundan ravshan ko‘rinib turibdiki, materialni asosan yodlab olish va xotirada saqlab qolishga asoslanadigan ta’lim hozirgi talablarga qisman javob bermoqda. O‘quvchilarga hamisha yangilanib turadigan axborotni mustaqil ravishda o‘zlashtirib borishga va o‘qishni bitirib ketganidan keyin, kishiga jadal sur’atlar bilan o‘sib borayotgan fan-texnika taraqqiyotidan orqada qolib ketmaslik imkoniyatini beradigan qobiliyatlar taraqqiyotini beruvchi tafakkur sifatlarini tarkib toptirish muammozi birinchi o‘ringa chiqib bormoqda. Ta’lim jarayonida o‘zlashtirishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog‘liq:

1.Ta’lim mazmuniga.

-O‘quv rejalarini, dasturlari, darsliklar va o‘quv qo’llanmalarining mavjudligiga;

-Ta’lim metodikalarini takomillashganligiga; -O‘qituvchi mahoratiga ;

-O‘quvchining individual psixologik xususiyatlariga. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, turli individual tipologik xususiyatlarga ega o‘quvchilar uchun ta’limning yagona qulay, optimal sharoitlarini yaratish mumkin emas. Ammo o‘zlashtirishning samaradorligini oshirishda muammoli ta’lim, noan’anaviy ta’lim usullarini qo’llash muhim ahamiyatga egadir.

14.4.Kattalar o‘quv jarayonining tashkil etilishi

Samaradorlik o‘quv jarayonining shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim asosida tashkil etilganligiga bog‘liq.

Rivojlantiruvchi ta’lim. Malaka oshirish jarayonidagi shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tinglovchining mavjud bilim, ko‘nikma va malakalarini hisobga olgan holda potensial imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, asosida amalga oshiriladi.

Shaxsni rivojlantirish, jahon standarti talabiga javob beradigan, o‘ziga, boshqa insonga, jamiyatga, davlatga, tabiatga va mehnatga

o‘zining to‘g‘ri munosabatini bildira oladigan, mustaqil faoliyat yurita oladigan, ijodkor, tadbirkor shaxsni tayyorlash, mustaqil ishslashga, o‘z-o‘zini tarbiyalashga sharoit yaratish maqsadida amalga oshiriladi.

Mazkur ta’lim jarayonida muammoli, qisman izlanuvchan, axborot-reproduktiv, interfaol metodlar qo‘llaniladi.

Muallim androgogning shaxsni rivojlanish psixologiyasi bo‘yicha bilimlarni bilishi va ulardan o‘z faoliyatlarida foydalanishi, o‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etish uchun tinglovchilarning akademik, didaktik, ijtimoiy - psixologik ehtiyojlarini bilishi va shu ehtiyojlarni hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni tashkil qilishi, malaka oshirish uchun kelgan tinglovchilar bilan o‘zaro ijobiy munosabatlarni o‘rnata olishi, androgogik ta’lim texnologiyalarini va o‘qitish shakllarini bilishi, mashg‘ulotlar davomida umumiyligi va shaxsga yo‘naltirilgan qoidalarni ishlab chiqa bilishi haqida ham o‘z tavsiyalarini berishi juda muhim.

Mazkur jarayonda professor o‘qituvchi:

- o‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil eta bilishi;
- androgogik bilimlarga ega bo‘lishi;
- zamovaniy ta’lim texnologiyalarini bilishi;
- muloqotchanlik xususiyatiga ega bo‘lishi lozim.

Bularning barchasi malaka oshirish jarayonini to‘g‘ri boshqarishda asos bo‘la oladi.

VI. Andragogning ta’lim jarayonini to‘g‘ri va oqilona boshqara olishi ham o‘qituvchi shaxsi kamolotida nihoyatda ahamiyatli. O‘quv jarayonini boshqarishning bir necha funksiyalari mavjud.

Bu borada andragog boshqarishning funksiyalarini yaxshi bilishi va bu funksiyalarni amalga oshirishi lozim. Bu funksiyalar quyidagilardan iborat:

Birinchi funksiya: tashkiliy funksiya bo‘lib, u o‘z ichiga o‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etishni va buning uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarning yaratilishini oladi.

Ikkinci funksiya: bevosita o‘qituvchining qiziqishi va talablarini qondirishga yo‘naltirilgan holdagi ijtimoiy funksiyadir. Shuningdek, bu funksiya o‘qituvchilardagi ko‘tarinkilik, yaxshi kayfiyat va o‘quv jarayonidagi ishchanlikni yuzaga keltirishni o‘z ichiga oladi.

Afsuski, ko‘p yillar davomida boshqarishning ana shu ijtimoiy funksiyasiga umumiy o‘rta maktablar ta’lim- tarbiya jarayoniga, shuningdek malaka oshirish jarayoniga ham juda kam e’tibor berildi. O‘quvchilarning hohish-istiklari va kayfiyatlariga ikkinchi darajali deb qaraldi. Hayot bu qarashning naqadar noto‘g‘ri ekanligini isbotlab berdi.

Boshqaruvning **uchinchchi funksiyasi** ijtimoiy-psixologik funksiyadir. Bu funksiya o‘qituvchilarning samarali faoliyat ko‘rsatishlari uchun zarur bo‘ladigan ijtimoiy-psixologik holat va xususiyatlarni o‘qituvchilarning o‘zaro bir - birlarini nazorat qilishlari, o‘z-o‘zlarini boshqarishlari, shuningdek, mustaqil ta’lim olishlarini rivojlantirishga yo‘naltirishdan iborat.

Umuminsoniy hamda alohida kasbiy ehtiyojlar darajasi har bir o‘qituvchida tabiiy xilma- xildir. Bunday sharoitda malaka oshirish tinglovchilarda o‘z

vazifalarini bajarish sifatini oshirishga nisbatan xohish va ko'nikmalarini shakllantirish, ularning tashabbus va ijodkorliklarini, o'z-o'ziga ishonish, o'z-o'zini boshqarish va mas'uliyat hissini uzluksiz rivojlantiruvchi ma'naviy-psixologik muhitni yaratish nihoyatda muhimdir.

Malaka oshirish markazlarida faoliyat ko'rsatuvchi har bir pedagog kurs tinglovchisi, har bir guruh qalbiga yo'l topishi, ularning yuzaga chiqmagan imkoniyatlarini ochib berishi, o'z-o'zini namoyon etishiga yordam beruvchi muhitni yaratishi, ular o'quv faoliyatining samarali bo'lishiga erishishida nihoyatda zarurdir. Buning uchun malaka oshirish tizimida faoliyat ko'rsatayotgan pedagoglar, o'z bilim va malakalarini oshirayotgan tinglovchilarning o'quv faoliyatini boshqarishda quyidagilarga amal qilishlari lozim:

Anglash – tinglovchining, guruhning, jamoaning ichki ruhiy ehtiyojlarini, boshqaruv vaziyatlarini o'quv jarayoni davomida tinglovchilarda yuzaga kelayotgan o'zgarishlarni anglash.

Tashhis qilish – tinglovchi va uning faoliyat yo'nalishlarini oldindan bila olish. O'quv jarayoni davomida foydalanish uchun tanlangan uslublarining ta'siri va samarasini oldindan ko'ra olish.

Loyihalashtirish – pedagog o'zi o'qitayotgan fanning missiyasi, maqsad va vazifalarini to'liq anglab olishi, o'quv faoliyati hamda o'quv jarayonini loyihalashi.

Kommunikativ-informatsion – eng yangi ilmiy, uslubiy ma'lumotlar va ularni tinglovchilarga yetkazish yo'llarini topish va ularni bir tizimga solish. O'quv jarayoni davomida tinglovchilar bilan uzbek, keng qamrovli, maqsadga yo'naltirilgan muloqotni o'rnatish.

Motivatsiya – tinglovchilar faoliyati yo'nalishini belgilovchi va ularni faollashtiruvchi ichki va tashqi sharoitlar birligiga samarali ta'sir etuvchi kuchlarni aniqlash va singdirish.

Boshqarish – o'quv faoliyati davomida tinglovchining o'quv materiallarini o'zlashtirishi bo'yicha ma'suliyatni o'z bo'yniga olishi, o'quv jarayonini mahoratlari boshqarish.

Tashkil etish – belgilangan maqsad va vazifalarni samarali amalgalashni tashkillashtirish.

Tinglovchilarga o'zining o'quv va ijodiy faoliyat natijalaridan lazzatlanish va o'z-o'zidan qoniqish hissini berish.

Rivojlantiruvchi – o'qituvchi shaxsiga psixologik ta'sir ko'rsatish.

Baholash – o'quv faoliyatining talab va me'yorlarini ishlab chiqish va ularning tinglovchilar bilim, ko'nikma va malakalari bilan muvofiqlik darajasini aniqlash. O'qituvchiga o'z-o'zini baholash imkoniyatini berish.

Nazorat – o'quv faoliyati davomida erishilgan natijalarni belgilangan maqsad bilan taqqoslash.

Korreksiya – o'quv faoliyatini boshqaruvchi maqsad va o'qitish dasturiga kerakli o'zgartirishlar kiritish.

Malaka oshirish tizimida xizmat qilayotgan pedagoglar ana shu ko'rsatilgan 12 ta ko'rsatkichni to'liq egallagan va o'quv jarayonida mahorat bilan qo'llay olgan taqdirdagina ularning faoliyatları ijobiliy psixologik samara beradi..

Mamlakatimizda yangilangan ta'lif mazmunini joriy etishda o'qituvchi maktabdagi asosiy shaxs hisoblanadi. Shunday ekan, u zarur kasb mahorati va nazariy bilimlarga ega bo'lmog'i shart. O'qituvchilar malaka oshirish kurslaridan ularni qiziqtirgan, o'ylantirgan barcha muammolarni hal qilib ketishlari kerak. Bizga ma'lumki, institutimizda 20 ga yaqin mutaxassislikka ega bo'lgan o'qituvchilar kelib malakasini oshiradilar. Ularning har biri o'ziga xos qiziqish, ehtiyoj talab va o'z-o'zidan ma'lum shaxsiy psixologik xususiyatlarga ega bo'ladilar.

Tinglovchilarning qiziqish va ehtiyojlarini asosan quyidagi to'rtta yo'naliш bo'yicha o'rganib chiqish maqsadga muvofiqdir, ya'ni:

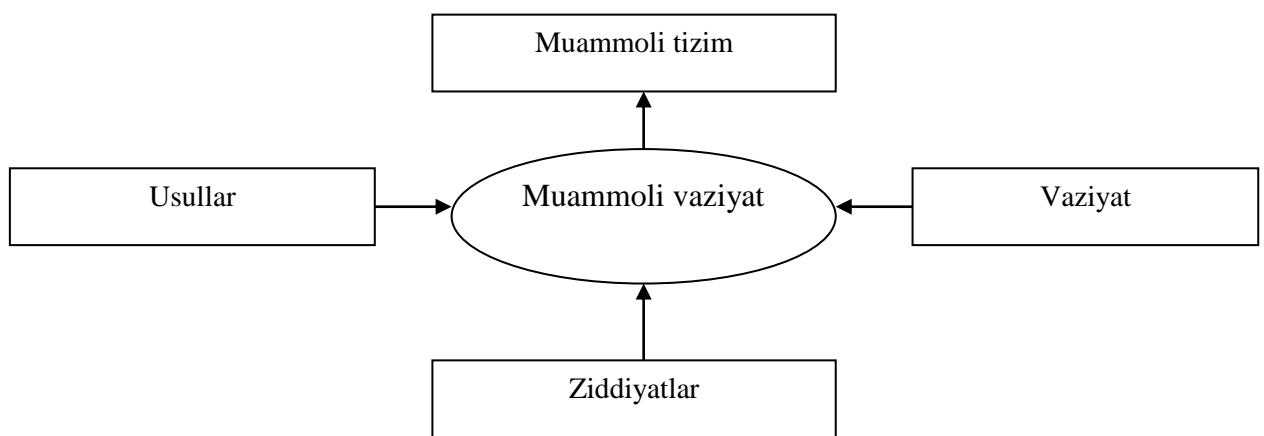
A) o'quv jarayonini tashkil qilish va olib borilishiga nisbatan bo'lgan qiziqish va ehtiyojlar (talablar);

B) ma'naviy-ma'rifiy ishlarning tashkil etilishiga nisbatan bo'lgan qiziqish va ehtiyojlar (talablar);

V) o'z shaxsiy psixologik xususiyatlarini o'rganishga nisbatan qiziqish va ehtiyojlar;

G) tinglovchilarning o'z ustida mustaqil ishlashi, ilmiy yo'naliши bo'yicha qiziqish va ehtiyojlarini (talablarini) o'rganib chiqish.

Muammoli metodning mohiyati mashg'ulotlar jarayonida muammoli vaziyatlarni yaratish va yechishdan iborat bo'lib, uning asosida didaktik ziddiyatlar yotadi. Ziddiyatlarni bartaraf etish nafaqat ilmiy bilish yo'li shu bilan birga o'quv yo'li hamdir. Bu metodni quyidagi chizma yordamida ifodalash mumkin:

Muammoli ta'lif konsepsiyasining asosiy tushunchalari «muammoli vaziyat», «muammo», «muammoni topish» kabilar hisoblanadi. Chizmadan anglanadiki, muammoli vaziyat bu metodning dastlabki ko'rinishi hisoblanib, o'zida sub'ektning aniq yoki qisman tushunib yetilgan muammoni ifodalaydi, uni

bartaraf etish yangi bilimlar, usullar va harakat ko'nikmalarini o'zlashtirishni taqozo etadi. Agar o'quvchida qiyinchiliklarni yo'qotish yo'llarini izlab topish uchun boshlang'ich ma'lumotlar bo'lmasa, shubhasiz, muammoli vaziyat yechimini u qabul qilmaydi, ya'ni, muammoning yechimi uning ongida aks etmaydi. Fikrlash muammo mohiyatini tushunib yetilishi, ifodalanishi, mavjud bilim va ko'nikmalar majmuasi va izlanish tajribasi asosida muammoli vaziyatni qabul qilish bilanoq boshlanadi. Bu holda muammoli vaziyat muammoga aylanadi. Har bir muammo muammoli vaziyatni o'zida namoyon etadi, biroq, barcha muammoli vaziyat muammoga aylanavermaydi.

Mazkur metoddan foydalanish jarayonida muammo yechimini topishga yordam beruvchi yo'nalishlar ko'rsatilmaydi va chegaralanmaydi. Bu xususiyat muammoli masalaga xosdir. Muammoda yechimning qandaydir parametrlari ko'rsatilsa, u muammoli masala hisoblanadi. Har qanday muammoli topshiriq ma'lum muammoni, demak, muammoli vaziyatni ham qamrab oladi. Biroq, yuqorida ta'kidlanganidek, barcha muammoli vaziyat muammo bo'la olmaydi. Inson har doim muammoli masalalarni hal etadi. Agar uning oldida muammo paydo bo'lsa, uni muammoli masalaga aylantiradi, ya'ni, uning yechimi uchun o'zidagi bilimlar tizimiga tayanadi va ma'lum ko'rsatishlarni belgilab oladi. Muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda u boshqa ko'rsatkichlarni qidiradi va shu muammo bo'yicha yangi variantlardagi masalalarni loyihalaydi.

Ta'lim jarayonida muammoli metodni qo'llashda andragog va tinglovchi tomonidan quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

Andragog faoliyatining tuzilmasi	Tinglovchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> - o'quv materialiga oid tafovutlarni taklif etilishi; - muammoli vaziyatlarni tuzish; - muammoning mavjudligini aniqlab berish; - muammoli topshiriqlarni loyihalash 	<ul style="list-style-type: none"> - o'quv materiali amaliy mohiyatining anglab yetilishi; - muammoli vaziyat yuzasidan fikrlash; - mavjud bilimlar va tajribani qayta tiklash; - muammoli masalaga tadbiq etish; - topshiriqni bajarish

Tadqiqotchilik o'qitish metodini qo'llashda andragog tinglovchi bilan hamkorlikda hal etilishi zarur bo'lgan masalani aniqlab oladi, tinglovchilar esa mustaqil ravishda taklif etilgan masalani tadqiq etish jarayonida zaruriy bilimlarni mavjud bilimlar orasidan saralaydilar va yetishmayotgan zaruriy bilimlarni aniqlab ularni o'zlashtiradilar. Masalaning yechimi bo'yicha boshqa vaziyatlar bilan taqqoslaydilar. Masalani yechish davomida tinglovchilar ilmiy bilish metodlarini o'zlashtirib tadqiqotchilik faoliyatini olib borish bo'yicha mavjud ko'nikma va tajribalarini mustaxkamlaydilar.

Ta'lim jarayonida tadqiqotchilik o'qitish metodini qo'llashda andragog va tinglovchi tomonidan quyidagi harakatlar amalga oshiriladi:

Andragog faoliyatining tuzilmasi	Tinglovchi faoliyatining tuzilmasi
<ul style="list-style-type: none"> - o‘quvchilarga o‘quv muammosini taklif etish; - o‘quvchilar bilan hamkorlikda tadqiqot masalasini o‘rnatish; - o‘quvchilarning ilmiy faoliyatini tashkil etish 	<ul style="list-style-type: none"> - o‘quv muammolarining amaliy mohiyatini anglab olish; - tadqiqot muammosini andragog va tinglovchi bilan birgalikda o‘rnatishda faollik ko‘rsatish; - ularni yechish usullarini mavjud tajribalariga asoslangan va taqqoslangan ravishda topish; - tadqiqiy masalalarni yechish usullarini mustaxkamlash

Evristik va tadqiqotchilik metodlari tinglovchilardan ijodiy xususiyat kasb etuvchi yuqori darajadagi bilish faoliyatini tashkil eta olish ko‘nikma va malakalarini namoyon etishni taqozo etadi. Buning natijasida tinglovchilar mustaqil ravishda yangi bilimlarni o‘zlashtira oladilar. Ular odatda tinglovchilarning mavjud bilim va ko‘nimalarini hisobga olgan holda ma’lum holatlarda qo‘llaniladi. Ushbu metodlar tinglovchilarning o‘z faoliyatlariga doimiy ravishda yangicha yondashuv bilan qarash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi. Chunki kattalar ta’limini faol joriy etishga yo‘naltirilgan ijtimoiy harakat amalga oshirilayotgan mavjud sharoitda ushbu yo‘nalishdagi loyihalarini tayyorlash o‘ziga xos dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar.

- 1.O‘quv faoliyati va uning elementlari nimalardan iborat?
- 2.Ta’lim jarayonida bilimlarni o‘zlashtirish nimaga bog‘liq?
- 3.O‘qish motivlari va motivatsiyaga izoh bering.
- 4.O‘quv faoliyati motivatsiyasining manbalariga nimalar kiradi?
5. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari nimalardan iborat?
- 6.Ta’lim faoliyatiga ko‘ra ta’limning qanday metodlarini bilasiz?
7. Ko‘nikma va malakalar ta’lim jarayonida qanday shakllantiriladi ?
- 8.O‘kuv-faoliyatini boshqarish deganda nimani tushunasiz?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Ta’limga psixologik tayyorgarlik deganda nima nazarda tutiladi.

- A) Ta’lim beruvchi, ma’lumot usullari,o‘kuv motivlari, o‘kituvchining baholashi;
- B) Ta’limning maksadi-nima uchun o‘kitish kerak? Ta’limning mazmuni-nimaga o‘kitish kerak? Ta’limning metodlari, usullari va pedagogik mulokot

yo‘llari, ta’lim beruvchi, o‘kuvchi;

V) Bolaning ob’ektiv va sub’ektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi.

2. Ta’lim jarayonining muvaffaqiyati nimalarga bog‘lik.

- A) Ta’limning maksadi-nima uchun o‘kitish kerak? Ta’limning mazmuni-nimaga o‘kitish kerak? Ta’limning metodlari, usullari va pedagogik mulokot yo‘llari, ta’lim beruvchi, o‘kuvchi;
- B) Motivatsiya, ma’lumot usullari, ma’lumotning tushunarligi, ma’lumotlarni ko‘llash;
- V) Ta’lim beruvchi, ma’lumot usullari, o‘kuv motivlari, o‘kituvchining baholashi.

3. O‘kuv faoliyatining elementlarini to‘g‘ri belgilang.

- A) Motivatsiya, xotira, o‘kuv topshiriklari, o‘kituvchining nazorati;
- B) Ta’lim beruvchi, ma’lumot usullari, o‘kuv motivlari, o‘kituvchining baholashi;
- V) O‘kuv motivlari, o‘kuv topshiriklari, o‘kuv harakatlri, o‘kituvchining nazorati, o‘kituvchining baholashi.

4. P.Ya.Galperin nazariyasi bo‘yicha bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni nechta boskichdan iborat.

- A) 5
ta; B)
6 ta;
V) 7
ta.

5. Ta’lim jarayonida tushunchalarining shakllanishi kanday yuzaga keladi.

- A) Bilishga karatilgan masalalarni yechishdagi faol faoliyatda;
- B) Muammoning ko‘yilishi, uning yechimi, taxminan shakllantirish va tekshirishda;
- V) Narsa va hodisalarining funksional xususiyatlarini tushunib olishda.

6.O‘quv faoliyati motivatsiyasining manbalari qaysilar.

- A) Ichki, tashki, shaxsiy motivlar;
- B) Bilim, ko‘nikma va malakalar;
- V) Ustanovka, kadriyatlar, orttirilgan kobiliyatlar.

XV BOB. TARBIYA PSIXOLOGIYASI

15.1. Xulq-atvor va odatni shakllantirish shaxsni tarbiyalashning asosiy yo‘nalishi sifatida.

15.2. Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, psixologik shart-sharoitlari.

15.3. «Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi.

15.4. Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar.

15.5. Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari.

Mavzu o‘quv maqsadi:

Ta’limiy: talabalarda tarbiya psixologiyasi va uning vazifalari hamda Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar tarbiyasi qiyi bolalarning psixologik muammolari, mohiyati haqida ma'lumotlar berish.

Tarbiyaviy: talabalarda shaxs shakllanishida tarbiya psixologiyasining mazmuni, tarbiya jarayonini boshqarish haqida bilim, malaka va ko‘nikmalari asosida dunyoqarashini kengaytirish.

Rivojlantiruvchi: mavzuning ta’limiy va tarbiyaviy o‘quv maqsadlari asosida talaba shaxsini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: tarbiya psixologiyasi, odat,motivatsiya, yo‘naltirilganlik, integral, generalizatsiya.

15.1. Xulq-atvor va odatni shakllantirish - shaxsni tarbiyalashning asosiy yo‘nalish sifatida

Tarbiya psixologiyasi maqsadga muvofiq ravishda tashkil etilgan pedagogik jarayon sharoitida inson shaxsi shakllanishining qonuniyatlarini o‘rganadi, Tarbiya har qanday jamiyatning muhim vazifasidir.

Tarbiya - bu shaxsning ijtimoiy, ma’naviy va ishlab chiqarish faoliyatiga tayyorlash maqsadida uning ma’naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta’sir ko‘rsatish jarayonidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Faqat ma’rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi” deb ta’kidlaganlaridek, yoshlar ta’lim-tarbiyasini to‘g‘ri, milliy manfaatdorlik nuqtai nazaridan qayta qurish jiddiy masala. Chunki ta’lim-tarbiya sifati va tarkibi har qanday mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini belgilaydigan eng asosiy omillardan biridir.

«Ta’lim to‘g‘risida» gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» bugungi kunda shaxs tarbiyasiga jiddiy e’tiborni qaratmoqda.

Tasavvur qiling: ilmli, katta ixtirolarga qurbi yetadigan, qonunlarni yaxshi o‘zlashtirgan mutaxassis - ma’naviyatsiz, tarbiyasiz, axloqsiz bo‘lsa nima bo‘lishi mumkin? U o‘z manfaatini o‘ylaydi. Vatan uchun biror narsa qurbon qila olmaydi, chunki u_xudbin. Unda mehr-oqibat, fidoyilik, vatanparvarlik, milliy g‘urur yo‘q. U muhtojlarga yordam bermaydi, chunki unda tarbiya shakllanmagan.

Xulq-atvor va odatni shakllantirish - ma'lumki, odam ongingin yuksak belgilaridan biri - uning o‘zini anglashidir. Odamning o‘zini anglashi o‘z navbatida shaxsning muhim belgisi hisoblanadi. Odam o‘z tevarak-atrofidagi olamni biluvchi va shu olamga ta’sir etuvchi sub’ektdir. Odamning idrok etadigan, tasavvur qiladigan narsalari uning uchun ob’ektdir. Ana shu nuqtai-nazardan olganda, odamning o‘zini anglashi sub’ektiv ravishda o‘zini “**men**” deb his qilishida ifodalanadi.

Odam ijtimoiy zot bo‘lganligidan unga o‘zligini anglash qobiliyati xosdir. Faqat ijtimoiy hayotda, o‘zga kishilar bilan qiladigan har turli munosabatlarda odamning o‘zini anglashi, o‘zini «men» deb bilishi vujudga keladi va taraqqiy etadi. Odam o‘zini alohida shaxs sifatida kim deb bilishi, o‘zining o‘tmishi va kelajagini anglashi, o‘z huquq va burchini anglashi va nihoyat o‘zining fazilat hamda kamchiliklarini anglashi, o‘zini anglashiga kiradi.

Insonning tabiatini o‘zgartiradigan, uning shaxsini tarkib topishiga ta’sir qiladigan kuch ijtimoiy omillar yoki boshqacha kilib aytganda, jamiyat ishlab chiqarish kuchlari hamda ishlab chiqarish munosabatlarining o‘sishi va o‘zgarishidir. Bundan tashqari yana inson shaxsining tarkib topishiga ta’sir qiluvchi kuchli omil -inson orttirgan tajribalarining tarbiya vositasi orqali bolalarga berilishidir. Shunday qilib, inson shaxsi juda murakkab psixologik kategoriya bo‘lib, u kishining individual hayoti davomida ma’lum konkret omillarning ta’siri ostida sekin-asta tarkib topadi. Ilmiy manbalarga qaraganda inson shaxsi uchta faktorlar ta’sirida tarkib topadi. Ulardan birinchisi, odam tug‘ilib o‘sadigan tashqi ijtimoiy muhitning ta’siri bo‘lsa, ikkinchisi, odamga uzoq muddat davomida sistemali ravishda beriladigan ijtimoiy ta’lim-tarbiyaning ta’siridir va nihoyat, uchinchisi odamga nasliy yo‘l bilan beriladigan irsiy omillarning ta’siridir.

Insonning psixik taraqqiyotida va shaxsiy sifatlarining tarkib topishida tashqi, ijtimoiy muhit va tarbiyaning roli hal yetuvchi ahamiyatga egadir. Lekin, inson shaxsining tarkib topishi, yuqorida aytib o‘tganimizdek, fakat shu ikkita faktorga emas, balki uchinchi bir faktorga ham bog‘liqdir. Bu faktor nasliy yo‘l bilan ayrim anatomiq va biologik xususiyatlarning ta’siridir. Odamga nasliy yo‘l bilan ayrim anatomiq va biologik xususiyatlar beriladi. Masalan: tanasining tuzilishi, sochi va ko‘zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug‘ma ravishda berilishi mumkin. Lekin, shuni hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya’ni uning aqliy tomonlari bilan bog‘liq bo‘lgan sifatlari nasliy yo‘l bilan berilmaydi. Nihoyat, nodir hollarda ayrim qobiliyatlar, masalan, musiqa, matematika qobiliyatlarda nasliy yo‘l bilan berilishi mumkin. Bunday imkoniyatlarning amalga oshirilishi, ya’ni ro‘yobga chiqishi uchun albatta, ma’lum sharoit bo‘lishi kerak.

Hozirgi kunda xalqimiz orasidan yetishib chiqqan iste’dodli olimlar, muhandis-ixtirochilar, yozuvchi va shoirlar, davlat va jamoat arboblari, iste’dodli artistlar, rassomlar va boshqa kishilarimizga nasliy yo‘l bilan berilgan barcha imkoniyatlarning ro‘yobga chiqishi uchun har qanday sharoit maydonga kelganligini dalili bo‘la oladi.

Bolalar maktab yoshiga yetgach, shaxs shakllanishining yangi mazmuni boshlanadi. Kichik maktab, o‘smirlik va katta maktab yoshi davrlarida shaxs shakllanishining yuqori bosqichi namoyon bo‘ladi. Inson shaxsini o‘rganish masalasi bilan falsafa, psixologiya, pedagogika kabi fanlar shug‘ullanadi. Hozirgi davrda inson muammosi aniq va gumanitar fanlarning umumiy tadqiqot ob’ektiga aylanib bormoqda. Shunga qaramasdan, bir tomonidan, insonni o‘rganishda differensiatsiya hodisasi yuz bermoqda, ikkinchi tomondan, inson taraqqiyotining

sintetik tavsifi bo'yicha integratsiya holati ko'zga tashlanmoqda. Inson bir qator fanlarning tadqiqot ob'ektiga aylanganligini yirik tarzda tasavvur etish uchun, uni biosotsial va sotsiobiologik jihatdan o'rganish maqsadga muvofiq. Ma'lumki, inson hayoti va faoliyatining operatsional (o'quv, operatsiya, harakat, malaka) mexanizmi uning ontogenetida funksional mexanizmga o'sib boradi, binobarin, unda komillik belgisi shakllanadi, natijada u kamolot cho'qqisining muayyan darajasiga erishadi.

Inson - jamiyat - tabiat - turmush munosabatlarini tekshirgan rus olimlari S.L.Rubinshteyn, L.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, B.G.Ananев odamning ular bilan har xil turdag'i va ko'rinishdagi kauzal, strukturaviy, funksional, fazoviy va makoniy aloqalar tizimi mavjudligini ta'kidlab o'tganlar.

Birinchidan, inson u yoki bu aloqalar tizimiga binoan biologik mahsuli "Homo Sapiens" sifatida o'rganiladi.

Ikkinchindan, tarixiy jarayonning ham ob'ekti, ham sub'ekti tariqasida shaxs tadqiq etiladi.

Uchinchidan, individ muayyan ko'lamda o'zgaruvchan, taraqqiyotning genetik dasturiga asoslanuvchi alohida xususiyatlari jonzot tarzida ilmiy jihatdan tekshiriladi. Insonni jamiyat ishlab chiqarishining yetakchi tarkibi, bilish, kommunikatsiya va boshqaruv sub'ekti, tarbiya predmeti sifatida tadqiq etilishi muhim ahamiyatga ega. Inson va uning borliq bilan ko'p qirrali munosabatga hamda aloqaga kirishishi quyidagi tarzda namoyon bo'lishi mumkin:

tabiatning biotik va abiotik omillari - inson;

jamiyat va uning tarixiy taraiqqyoti - inson;

inson - texnika;

inson - madaniyat;

inson va jamiyat - yer va fazo.

XXI asrda ham odam individ, shaxs, sub'ekt, komil inson sifatida talqin qilinishda davom ettiriladi, lekin har bir tushuncha mohiyatida sifat o'zgarishlari yuz berishi mumkin,

Odamga individ sifatida tavsif berishda uning yosh davri, jinsiy va individual-tipologik xususiyatlariga asoslaniladi. Yosh davr sifatlari ontogenetik evolyutsiya bosqichlarida izchil ravishda namoyon bo'ladi va takomillashuv jarayonida o'z ifodasini topadi, jinsiy dimorfizm xususiyati esa ularga mos tushadi. Individning individual-tipologik xususiyatiga konstitutsion (tana tuzilishi, bioximik individuallik) holatlar, simmetriya va assimetriya juft retseptorlari, effektorlari funksiyasi kiradi. Bu xususiyatlar va xossalalar birlamchi hisoblanib, hujayra va molekulyar tuzilishning barcha darajalarida ishtiroy etadi.

Yosh, jinsiy va individual tipologik xususiyatlar sensor, mnemik, verbal va mantiq psixofiziologik funksiyalari dinamikasi hamda organik extiyojlar tuzilishini aniqlaydi. Individning bu xususiyatlarini ikkilamchi deb atab, ularning integratsiyasi temperamentida va tug'ma mayllarda ifodalanishini ta'kidlab o'tish joiz. Yuqorida sifatlar rivojining muhim shakli ontogenetik evolyusiyadan iborat bo'lib, ular filogenetik dasturga asoslanib hukm suradi. Yosh va individual o'zgaruvchanlik insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti

ta'siri ostida har xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Individning dinamik xususiyatlariga shaxsning ijtimoiy sifatlari ta'sir etib, uning individual o'zgaruvchanligi omilini kuchaytiradi.

Insonning shaxs sifatida tavsiflashning muhim lahzasi, uning dinamik xususiyatlari hisoblanib, jamiyatdagi statusi (ijtisodiy, siyosiy, xuquqiy, mafkuraviy, ya'ni uning jamiyatda egallagan o'rni) orqali ifodalanadi. Status negizida doimiy o'zaro aloqalar tizimi yotadi. Rolning ijtimoiy funksiyasi muayyan maqsadlarga va qadriyatlarga yo'nalganlik shaxsni faollashtiradi. Status, rol, qadriyatga yunalganlik shaxs xususiyatlarining birlamchilarini tashkil etadi va uning tuzilishida asos bo'lib xizmat qiladi. Shaxsning ta'rifi xulq motivatsiyasi xususiyati va ijtimoiy fe'l-atvor tuzilishini belgilab, uning tarkibidan ikkilamchi alomatlar sifatida joy egallaydi. Shaxsning birlamchi va ikkilamchi sifatlarining o'zaro ta'sirini birlashtiruvchi yuksak samara tarzida inson xarakteri va mayllari yuzaga keladi. Insonning shaxs xislatlarini rivojlantiruvchi asosiy shakl - uning jamiyatdagi hayot yo'li va ijtimoiy tarjimai holi hisoblanadi.

Individ, shaxs va sub'ekt taraqqiyotining tadqiqotida quyidagi holatlarga e'tibor qilish zarur:

inson rivojinining asosi hisoblangan omillar va shart-sharoitlar (ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, mafkuraviy, pedagogik va yashash muhiti omillari);
insoning o'ziga taalluqli, asosiy tavsiflar, uning ichki qonuniyatları, mexanizmlari, evolyutsiya bosqichi, barqarorlashuvi va involyutsiya;

- inson yaxlit tuzilishning asosiy tarkiblari, ularning o'zaro aloqalari, shaxsning tashqi ta'sirlarga javobi va munosabati, taraqqiyot jarayonida ularning takomillashuvi kabilar.

Uch xil xususiyatli tadqiqot dasturining tarkibiy qismlari insonning amaliy va nazariy faoliyatining mezonlari hisoblanadi. Chunki, faoliyatda yashash muhiti tarixiy tajribani egallash, interiorizatsiya va eksteriorizatsiya amalga oshadi.

Odamning maqsadga qaratilgan ijtimoiy foydali faoliyati protsesida hayotiy deb ataladigan mexanizmlari va ongli faoliyatining funksional sistemasi protseslari yuzaga keladi. Ana shular tufayli odam bilimlarni, ko'nikma va malakalarni, kishining ijtimoiy tajribalarini o'zlashtiribgina qolmay, balki o'zining idroki, tafakkuri, xayoli, hissiyotlari va irodasini bir so'z bilan aytganda, voqelikka bo'lgan ongli munosabatini hamda o'z harakatlari va xulq-atvorining motivlarini tarkib toptiradi.

Shaxsning barcha xususiyatlari, munosabatlari va hatti-harakatlari shaxsning hayoti faoliyatida ma'lum rolni bajaruvchi va har biri murakkab qurilmadan iborat bo'lgan hamda shartli ravishda to'rtta o'zaro mustahkam bog'langan funksional bosqichlarga birlashtiriladi:

Birinchisi - bosharuv tizimi;

Ikkinchisi - stimullashtirish tizimi;

Uchinchisi - stabilizatsiyalash tizimi;

To'rtinchisi – indikatsiyalash tizimi.

Shaxsning ana shu ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan barcha sifatlari ijtimoiy taraqqiyotning yuksak ongli faoliyatshisi sifatidagi shaxsning hulq-atvori va hatti harakatlarini belgilaydi.

Birinchi tizimning hosil bo‘lishida analizatorlar o‘rtasidagi doimiy tabiiy aloqani aks ettiruvchi filogenetik mexanizmlar katta rol o‘ynaydi. Biroq, bu ilgari yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek ontogenez protsesida filogenetik analizatorlar o‘rtasidagi aloqa vaqtli aloqalar bilan organik jihatdan qo‘silib keladilar. Bunda mazkur tizimning ichida perceptiv tizimiga o‘tib ketadigan yuksak darajada integratsiyalangan ma’lum ichki sensor komplekslarni hosil qiladi. Bunday komplekslar qatoriga nutq, eshitish, ko‘rish hamda sensomotor komplekslarni kiritish mumkin. Mana shu komplekslarning hammasi odamning hayot-faoliyati jarayonida o‘zaro bir-biri bilan doimiy aloqaga kirishib, sensor-perceptiv uyushishning yagona funksional dinamik tizimini yaratadi. Insonning sensor-perceptiv jihatlari doimo takomillashib boradi.

Ikkinci tizim barqaror psixik holatlarni o‘z ichiga oladi. Bu holatlar bolaning aniq maqsadni ko‘zlovchi va foydali faoliyatining ongli sub’ekti sifatida bola boshlagan ilmlarining dastlabki yillaridayoq shakllana boshlaydi. Temperament, intellekt, bilim va munosabat ana shunday xususiyatlar jumlasiga kiradi.

Uchinchi tizim - shaxsni arbob sifatida stabilizatsiya tizimidir. Yo‘naltirilganlik, qobiliyat, mustaqillik va xarakter uning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Yo‘naltirilganlik - shaxsning integral va generalizatsiya qilingan xususiyatidir.

Integral-(lotin tilida - «butun», «tiklangan»)- uzviy bog‘liqlik, butunlik, birlilikdir.

Generalizatsiya (lotin tilida- «umumiyy», «bosh») - shartli va shartsiz reflekslarning umumlashishi.

Yo‘naltirilganlik bilim, munosabatlarning hamda shaxsning xulq-atvori va hatti-harakatlarida ijtimoiy ahamiyat yetakchilik kilgan motivlarning bir butun ekanligida o‘z ifodasini topadi. Bu xususiyat odamning dunyoqarashi, qiziqishlari va ma’naviy ehtiyojlarida namoyon bo‘ladi.

Yo‘naltirilganlik strukturasida g‘oyaviy e’tiqod katta rol o‘ynaydi. G‘oyaviy e’tiqod - bu bilimning, o‘sha shaxsga xos bo‘lgan intellektual, emotsiyal va iroda sifatlarining sintezi, g‘oyalari va hatti-harakatlar bir butunligining negizidir.

To‘rtinchi tizim o‘z ichiga shunday xususiyatlar, munosabatlar va hatgi-harakatlarni oladiki, ularda real shaxslarning ijtimoiy «o‘y fikrlari va hist tuyg‘ulari» aks ettiriladi. Ular bu shaxslarning siyosiy jihatdan ongli, ijtimoiy taraqqiyotning mas’ul arboblari sifatida xulq-atvorini belgilab beradi. Bunga gumanizm, kollektivizm, optimizm va mehnatsevarlik fazilatlari kiradi.

15.2. Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, psixologik shart-sharoitlar

Shaxs shakllanishida u yashayotgan muhit, kishilar, jamiyatning roli juda katgadir. Masalan, biron mahallada inson shaxsining tarkib topishiga faol ta’sir ko‘rsatuvchi besh yuzta o‘ziga xos ijtimoiy muhit bor degan ma’noni bildiradi. Bu yerda shunday bir savol tug‘iladi:

«Tashqi muhit inson shaxsining tarkib topishiga qanday ta’sir qiladi ?»

Birinchidan, ijtimoiy muhitdagi turli hodisalar odamning ongiga bevosita ta'sir qilib, unda chuqur iz qoldiradi.

Ikkincidan, tashqi ijtimoiy muhit ta'sirining chuqurroq va mustahkamroq bo'lishiga odamning o'zi yordam beradi. Ma'lumki, bolalar o'z tabiatlariga ko'ra, ilk yoshlik chog'laridan boshlab, nihoyat darajada taqlidchan bo'ladilar. Bolalar katta odamlarning barcha hatti-harakatlariiga bevosita taqlid qilish orqali bu hatgi-harakatlarni, yaxshi-yomon fazilatlarni o'zlariga singdirib boradilar. Bolalar oilada, ko'cha - ko'yda, katta odamlarning har bir harakatlarini, o'zaro munosabatlarini zimdan kuzatib turadilar.

Inson shaxsining tarkib topishida tashqi ijtimoiy muhitning roli haqida gap borar ekan, shuni ham ta'kidlab o'tish zarurki, ayrim g'ayri tabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishida tashqi muhit ta'sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to'la tasdiqlaydi. Biz ayrim tasodifiy hollarda odam bolalarining yovvoyi hayvonlar muhitiga tushib qolish hodisasini nazarda tutayapmiz. Hayotda bunday hodisalar juda siyrak bo'lsa ham har holda uchrab turadi.

Shaxs va uning psixologiyasiga ta'sir etuvchi ikkinchi omil - ta'lim-tarbiyaning ta'siridir. Ma'lumki, ta'lim-tarbiya inson ongini shakllantiradi, uning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayotga bo'lgan munosabatini tarkib toptiradi. Agar bolalarning ruhiy taraqqiyotlari va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi faqat tashqi ijtimoiy muhit bilan, ta'lim-tarbiyaning o'zigagina bog'liq bo'lganda edi, unday paytda biz bir xilda sun'iy va aynan bir xil ta'lim-tarbiya sistemasini tashkil qilib, har tomondan bab-baravar taraqqiy etgan va deyarli bir xil shaxsiy xususiyatlarga ega shaxslarni yetishtirib chiqarar edik. Vaholanki, bunday bo'lishi mumkin emas. Shuni aytib o'tish kerakki, bola shaxsining tarkib topishiga ta'lim-tarbiyaning ta'siri deganda, albatta, birinchi navbatda tarbiya muassasalarida, ya'ni bog'cha, maktab, internat, litsey va kollejlarda beriladigan ta'lim-tarbiya tushuniladi. Biroq, bundan oilada bolaga beriladigan ta'lim-tarbiya mutlaqo mustasno emas. Oiladagi umumiy ijtimoiy muhitdan tashqari, oilada beriladigan ta'lim-tarbiyaning ham roli kattadir. Bola tarbiyasi bilan sistemali shug'ullanadigan va umuman shug'ullanmaydigan oilalarga misollar keltirish mumkin.

Yuqorida aytib o'tilgan ikkita omildan tashqari uchinchi omil ham mavjudki - bu nasliy xususiyatlardir. Odamga **nimalar nasliy beriladi**? Odamga nasliy yo'l bilan ayrim anatomik va biologik xususiyatlari beriladi. Masalan, tana tuzilishi, sochi va ko'zlarining rangi, ovozi, gapirish uslublari, ayrim harakatlari tug'ma berilishi mumkin. Lekin shuni hech qachon esdan chiqarmaslik kerakki, odamga hech vaqt uning psixik xususiyatlari, ya'ni uning aqliy tomonlari bilan bog'liq bo'lgan sifatlari nasliy yo'l bilan, ya'ni tug'ma ravishda berilmaydi. Nihoyatda nodir hollarda ayrim qobiliyatlar, masalan, musiqa, matematik qobiliyatlar nasliy yo'l bilan berilishi mumkin.

Odamning ruhiy taraqqiyoti va shaxsiy xususiyatlarining tarkib topishi haqida gapirar ekanmiz, yana bir muhim narsa ustida to'xtab o'tish kerak. Hozirgi kunda tez-tez **akseleratsiya** terminini eshitayapmiz. **Xo'sh akseleratsiya bu nima?** Akseleratsiya - «tezlatish» degan ma'noni anglatadi. Hozirgi kunda bolalarni ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan juda jadallik bilan rivojlanayotganliklarining guvohi bo'lib turibmiz. **Xo'sh, buning sababi nima**

bo‘lishi mumkin? Albatta, bunga turli fikrlar bor. Ayrim olimlar akseleratsiyaning sababini ilmiy-texnika taraqqiyoti bilan bog‘lab tushuntirishga intilmoqdalar. Ularning fikricha, ilmiy-texnikaning juda jadal temp bilan rivojlanishi insoniyatning oldiga mislsiz ko‘p axborotlarni idrok qilish va fikrda qayta ishslash talablarini qo‘yadi. Bu talab o‘z navbatida insonni har tomonlama, ya’ni ham jismoniy, ham psixik jihatdan tez rivojlanishiga olib keldi. Yuqorida aytib o‘tilgan olimlarning fikricha, akseleratsiya - bu XX asrning ikkinchi yarmiga xos bo‘lgan hodisadir.

15.3.«Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi

«*Tarbiyasi qiyin*» bolalar pedagogik qarovsizlik natijasidir. L.S.Vigotskiy fikricha, «*qiyin*» o‘s米尔 hayoti munosabatlar xarakterining natijasidir. Bular avvalo qaysar, injiq bolalar, ularni qiziqarli faoliyat turiga tortish, ularni tarbiyalashning asosiy usullaridan biridir. Ularning ma’lum bir qismi intizomsiz, qo‘pol bolalardir. Ularning faolligini maqsadga muvofiq o‘zgartirish, ularga ba’zi huquqlarni berish yo‘li bilan ularga ta’sir o‘tkazish mumkin. Psixologiyada “*tarbiyasi qiyin*” bolalarning bir qancha klassifikatsiyalari mavjud.

Birinchi guruh - ijtimoiy salbiy, mustahkam qarashlarga ega bolalar;

Ikkinci guruh - qonunbuzarlarga taqlid qiluvchi bolalar;

Uchinchi guruh- ijobiy va salbiy xulq - atvor stereotiplari o‘rtasida ikkilanuvchi, o‘z xatolarini tushunuvchi bolalardir.

To‘rtinchi guruh - irodali bolalarga bo‘ysunuvchilar.

Beshinchi guruh - qonunbuzarlik yo‘liga tasodifan kirib qolganlar.

Shuni aytish lozimki, tarbiyasi og‘ir bolalar uchun, ular yashayotgan muhit, oila, ular o‘qiyotgan jamoa, sinfning roli juda kattadir.

Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar

Tarbiyalı bo‘lim - bu xulq-atvorini nazorat qilishdan iboratdir. Bunday nazorat insonga yomon hatti-harakatlarni bajarmaslik imkoniyatini beradi.

Agar shaxs xulq-atvorini axloqiyligi haqida qayg‘ursa, u ijtimoiylashuvga erishgan bo‘ladi.

Tarbiyalanganlik ijtimoiylashuvni o‘rganish jarayoni sifatida qaraladigan yosh psixologiyasida olingan natijalarga asoslanadi. Bola o‘zini egotsentrik emas, balki tarbiyalı tutishi uchun tarbiyalanganlik qanday rag‘batlantirilishi kerak? Tarbiya o‘z mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy jihatdan ijobiy ehtiyojlarni hosil qilishidir. Agar ta’lim shaxsning ongini shakllantirish bo‘lsa, tarbiya uning ongsizlik sferasiga ta’sir etishdir. Bolalarga ularni tarbiyalaydiganlarga hissiy yaqinlik xos. Odatda 6 oylik bolalar unga g‘amxo‘rlik qiladigan ota-onasiga bog‘lanib qoladilar. Ota-onaning oldida , ular bilan muloqotda bo‘lish bolalarga juda yoqadi, ularning yo‘qligi bolaga yoqmaydi. Ota-onaning g‘amxo‘rligini bildiradigan so‘zlar, hatti-harakatlar bola uchun juda katta ahamiyatga ega, uni erkalamaslik, suymaslik salbiy ahamiyatga ega bo‘ladi. Xulq-atvorning dastlabki ijtimoiylashuvi xuddi shu

o‘rganish jarayoni orqali sodir bo‘lishi mumkin: xulq,-atvorning istalgan shakllari g‘amxo‘rlik va e’tibor bilan taqdirlanadi, kutilmagan shakllari esa qo‘llab-quvvatlanmaydi. Lekin, yaxshi xulq-atvorni rag‘batlantirish va yomon xulq-atvor uchun jazolash axloqiy ijtimoiylashuvning kichik bir qismidir. Biz ko‘rib chiqgan xulq-atvor hamma bolalarga ham taalluqli emas.

Bolalarni tarbiyalash samaradorlagini oshirishda an’ana va urf-odatlarning roli katta.

Xalq urf-odatlari, an’analari va marosimlari katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Ular odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, do’stlik-birodarlik xis-tuyg‘ularini rivojlantiradi. Bular o‘z navbatida yoshlar uchun ibrat namunasini o‘taydi.

Mustaqil jamiyatning baxt-saodati yo‘lida halol mehnat qilish: jamiyat boyligini saqlash va ko‘paytirish yo‘lida har bir kishining tinmay g‘amxo‘rlik kilishi, ijtimoiy burchni yaxshi anglash; jamiyat hayotida va shaxsiy hayotda halollik va rostgo‘ylik, axloqiy sofdillik, odamiylik va kamtarlik, milliy va irqiy adovatlarga aslo yo‘l qo‘ymaslik va shu kabilar tarbiya jarayonining muhim xislatlaridir.

Tarbiya jarayonida g‘amxo‘rlikning funksiyasi kattadir. Bolalar befarq ota-onalarga nisbatan g‘amxo‘r ota-onaga ko‘proq taqlid qiladilar. G‘amxo‘r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini qo‘llab-quvvatlamaganda, bola o‘z hatti-harakatlarining oqibatini ertaroq anglaydi.

Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g‘amxo‘rlik bilan bir qatorda yaxshi ko‘rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir. Bu bola bilan doimiy muloqotni tushuntirishni, muhokama qilishni, agar bolaning xulq-atvori shuni talab qilsa, og‘zaki tanbeh berishni, yaxshi xulq-atvor uchun taqdirlashni nazarda tutadi.

Tarbiya jarayonining texnologiyasini quyidagicha sharhlash mumkin:

- 1.Tarbiyalanuvchini alohida takrorlanmas, individuallik sifatida tushunmoq lozim. Uning ehtiyojlari strukturasini aniqlash kerak.
2. Ijobiy emotsiyalar vositasida ijobiy xulq-atvor odatlarini shakllantirmoq kerak. Ong ham, iroda ham motivlar ierarxiyasini shakllantira olmaydi. Zotan, bir ehtiyojning o‘rnini faqat boshqa ehtiyojgina egallashi mumkin.
- 3.Shu ehtiyojlarni qondirish vositalari bilan bolani qurollantirish zarur.

15.4.Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari

Konfutsiy: “*Eskini o‘zlashtirgan va Yangini tushunishga qodir insongina tarbiyachi bo‘la oladi*” degan edi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq butun mamlakat miqyosida ta’lim-tarbiya, ilm-fan, kasb-hunarga o‘rgatish sohalarini isloh qilishga nihoyatda katta zarurat sezila boshladi. Bugungi kunda tarbiya jarayonida ham qator o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Shuni ta’kidlash lozimki, ma’rifat xalqimiz, millatimiz qonidadir. An’anaviy sharqona karashga ko‘ra, ma’rifatlilik faqat bilim va malaka emas, ayni paytda chuqur ma’naviyat va go‘zal axloq degani hamdir. Bir ijtimoiy jamiyatning ikkinchisiga almashishi, shuningdek, milliy mustaqillik va uning ne’matlari, respublikamiz fuqarolarida tub o‘zgarishlarni vujudga keltirmoqda. Milliy tuyg‘u, qiyofa, xarakter, ta’b, kuy, raqs, ma’naviyat, qadriyat hamda ruhiyat ta’siri ostida

o‘zining tub mohiyatini aks ettira boshladi. O‘tmishning boy merosi, uning an’analari milliy istiqlol tufayli o‘z egalariga qaytarib berildi. Fuqarolarning ijtimoiy ongi astasekin o‘zgarib borishi natijasida etnopsixologik xususiyatlar tiklana boshladi, milliy, umumbashariylik xislatlari o‘rtasida adolatlilik, teng huquqlilik aloqalari o‘rnatilmoqda.

XXI asrda shaxs shakllanishida, uning tarbiyalanganlik darajasini ortishida dinning, xususan «Hadis» ilmining ahamiyati kattadir. Shaxslararo munosabatda tenglik, g‘amxo‘rlik, samimiylilik, o‘zaro yordam, simpatiya, antipatiya, hamdardlik, sevgi-muhabbat singari milliy xususiyatlarni tarkib toptirishda hadislarning roli yanada ortadi. O‘zbek oilasida tarbiya mohiyati, mazmuni tarbiyaning kundalik rejasi, bolalarga ta’sir o‘tkazish vositasini tanlash va undan unumli foydalanish o‘ziga xos xususiyatga ega, chunki uning asosida xalq an’analari yotadi.

O‘zbek xalqining etnopsixologak xususiyatlaridan unumli foydalanish har tomonlama taraqqiy etgan inson shaxsini tarkib toptirishda muhim rol o‘ynaydi. Abdulla Avloniy aytganidek: « **Tarbiya biz uchun yo hayot**, yo **mamot**, yo **najot**, yo **halokat**, yo **saodat** - yo **falokat masalasidir**». Yosh avlod tarbiyasida milliy ruhiyat, umuminsoniy, xalqchil milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an’analalar yetakchi o‘rin tutmog‘i lozim (tarbiya etnopsixologik va etnopedagogik munosabat). Bular orqali yoshlarda quyidagi fazilatlarni tarbiyalash lozim:

- a) *yoshlarda vatanparvarlik his -tuyg‘ularini shakllantirish;*
- b) *hayrihohlik , odamlarga .hurmat , mehr -shafqat ;*
- v) *kattalarni hurmat q ilish , e’zozlash;*
- g)*muloyimlik;*
- d) *ISHbilarmomlik, mohirlik , ishchanlik, iqtisodiy tafakkur;*
- e) *kichik yoshdan mehnatsevarlik ;*
- j) *jismoniy baquvvatlik ;*
- z)*axloq-odoblilik;*
- i) *oilaparvarlik;*
- k) *ayollarga hurmat ;*
- l) *o‘zaro hamkorlikka intiluvchanlik.*

Ma’lumki, yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi bilan oila, mahalla, ta’lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari, huquknii muhofaza qiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar shug‘ullanadilar. Tarbiya jarayonida barcha ishtirokchilarning bahamjihatlik bilan olib boradigan ishlarigina, o‘zining ijobiy natijalarini berishi mumkin.

«**Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi**” ni amalga oshirish vazifalari ana shuni taqozo qiladi.

Takrorlash va muhokama qilish uchun savollar

1.Tarbiya - bu qanday jarayon?

2. Shaxsni tarbiyalashning asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat?
3. Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillarni ko‘rsating.
4. «Tarbiyasi qiyin» bolalar klassifikatsiyasini keltiring.
5. Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar nimalardan iborat?
6. Tarbiyaning etnopsixologik masalalari qanday?

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Tarbiyaning ta’rifini to‘g‘ri belgilang.

- A) Bu shaxsning ijtimoiy, ma’naviy va ishlab chikarish faoliyatiga tayyorlash maksadida uning ma’naviy, jismoniy kamolotiga muntazam ravishda ta’sir ko‘rsatish jarayonidir;
- B) Bu bevosita, kishilarni ijod kilishga, mehnat bilan shug‘ullanishga undaydigan jarayondir;
- V) Uning yordamida kishi bilim, ko‘nikma va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab oladi va biror faoliyat bilan muvaffakiyatli shug‘ullanadi.

2. Tarbiyaning psixologik asoslari nimalardan iborat.

- A) Odamda ma’lum bir odatlar, xulk-atvor sifatlari, e’tikod va dunyokarashni tarkib toptirish;
- B) Bolalarda jamiyatning axlokiy normalariga javob beradigan xulk-atvor, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish;
- V) Odamning tabiatiga xos bo‘lgan asosiy shaxs xususiyatlarini shakllantirish.

3. Inson shaxsi kaysi omillar ta’sirida tarkib topadi.

- A) Tashki ijtimoiy muhit;
- B) Uzok muddat davomida beriladigan ta’lim-tarbiya va nasliy yo‘l bilan o‘tadigan irsiy omillar; V) Barcha javoblar to‘g‘ri.

4. ”Eskini o‘zlashtirgan va yangini tushunishga kodir insongina tarbiyachi bo‘la oladi” – bu fikr kaysi allomaga tegishli.

- A)
Arastu;
B)
Konfutsi
y; V) A.
Avloniy.

5. Ta’lim va tarbiyaning birligi nimalardan iborat.

- A) Ular umumiylasalani yechishga, bola shahsining shakllantirishga uning kobiliyatining rivojlantirishga karatilgan.
- B) Talim – bu tarbiya bilan bog‘lik bo‘lmagan mustakil xarakterga ega jarayon.

V) Tarbiya har doim ham ta'lim bilan chambarchas bog'lik bo'lmasligi mumkin.

6. Yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi bilan kimlar shug'ullanadi.

- A) Oila, mahalla, ta'lim muassasalari;
- B) Ommaviy axborot vositalari, hukukni muhofaza kiluvchi tashkilotlar, ilmiy-pedagogik kadrlar;
- V) Barcha javoblar to'g'ri.

XVI BOB: PEDAGOGIK FAOLIYATNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

16.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari.

O'qituvchiga qo'yiladigan talablar.

16.2. O'qituvchining kasbiga xos xislatlari.

16.3. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishining muammolari.

Mavzuning o'quv maqsadi:

Ta'limiy: Talabalarni ta'lim jarayonida o'qituvchining shaxsiga, kasbiy bilimdonligiga qo'yiladigan mezon va talablar bilan tanishtirish, ta'lim samaradorligini ta'minlashda o'qituvchi va o'quvchi hamkorligining o'rmini anglatish.

Tarbiyaviy: Pedagogik faoliyatda, shaxslararo munosabatlar jarayonidagi muloqot ko'nikmalarini shakllantirish. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahorat, pedagogik nazokat kabi sifatlarini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi: Talabalarning pedagogik faoliyat sub'ekti bo'lgan o'qituvchi shaxsiga xos psixologik xususiyatlar, ta'lim jarayonining samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar to'g'risidagi bilimlarini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: *pedagogik mahorat, tashkilotchilik malakalari, kommunikativ malakalari, gnostik malakalari*

16.1. Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalari. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar

O'qituvchining o'rni va uning vazifalari, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash ishiga jamiyat va jamoatchilik tomonidan e'tibor qaratilishining naqadar muhim ahamiyatga egaligi aniqlanadi. Mamlakatimizda "**Kadrlar tayyorlash milliy dasturi**" ni hayotga tatbiq etish jarayonida o'qituvchining yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishida jamiyat oldida javobgarligi yanada ortib boraveradi.

Hozirgi sharoitda jamiyatning maktab oldiga qo'yayotgan talablari kun sayin ortib bormoqda va bu talablarni amalda to'g'ri hal qilish vazifasi o'qituvchiga bog'liqidir.

Zamonaviy maktab o'qituvchisi qator vazifalarni bajaradi. O'qituvchi -- sinfdagi o'quv jarayoni tashkilotchisidir. O'qituvchi o'quvchilar uchun dars paytida, qo'shimcha darslarda va shu bilan birga darsdan tashqari holatlarda ham kerakli maslahatlar berishda bilimlar manbaidan biridir. Ko'pchilik o'qituvchilar sinf rahbari vazifasini bajarib, tarbiya jarayoni tashkilotchilari bo'lib hisoblanadilar.

Zamonaviy o‘qituvchi ijtimoiy psixolog bo‘lishi kerak va o‘quvchilar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni yo‘lga sola olishi, bolalar jamoasida ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan foydalanishni bilishi zarurdir.

O‘qituvchi matabning pedagog jamoa a’zosi sifatida maktab, hayoti faoliyatini uyushtirishda bevosita ishtirok etib, turli fan o‘qituvchilari va sinf rahbarlarining metodik birlashmalarida ishlaydi, topshiriqlarni bajaradi. Har bir o‘qituvchi, o‘kuvchilarning ota-onalari va jamoatchilik oldida ma’ruzalar o‘qib, suhbatlar olib borar ekan, demak, u pedagogik bilimlar tag‘ribotchisi hamdir. Vazifalarning shu qadar ko‘pligi uchun ham jamiyatning o‘qituvchilar oldiga qo‘yadigan talablari tushunarlidir.

Ma’lumki, pedagogik faoliyat - kishi mehnatining eng murakkab sohalaridan biridir.

Jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talablardan eng muhimmi o‘qituvchining shaxsi va uning kasbi bilan bog‘liq xislatlariga qaratilgan.

O‘qituvchining eng muhim xislatlari quyidagilardan iborat:

- o‘qituvchining o‘z vataniga sodiqligi, bolalarni sevishi, ularni insonparvarlik ruhida tarbiyalash istagi, o‘z yurti, ona tilisi, o‘z xalqining tarixi va uning madaniyatini sevishi, davlatining mustaqilligi g‘oyasida yashashidan iboratdir;
- ijtimoiy javobgarlikni yuksak darajada his etishi;
- olivjanobligi, aqli, farosati, ma’naviy pokligi, ma’naviyat va ma’rifat bo‘yicha yuksak maqsadlarni bolalarga singdirib borishi;
- o‘zini qo‘lga ola bilishi, sabr-toqatli, bardam, matonatliligidir.

Jamiyatning o‘qituvchi oldiga qo‘yadigan asosiy talablari quyidagilardir:

- shaxsni ma’naviy va ma’rifiy tomonidan tarbiyalashning, milliy uyg‘onish mafkurasining hamda umuminsoniy boyliklarning mohiyatini bilishi, bolalarni mustakkilik g‘oyalariga sodiqlik ruhida tarbiyalashi, o‘z Vatani tabiatga va oilasiga bo‘lgan muhabbati;
- keng bilimga ega bo‘lishi, turli bilimlardan xabardor bo‘lishi;
- yosh va pedagogik psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogika, yosh fiziologiyasi hamda matab gigienasidan chuqur bilimlarga ega bo‘lishi;
- o‘zi dars beradigan fan bo‘yicha mustahkam bilimga ega bo‘lib, o‘z kasbi, sohasi bo‘yicha jahon fanida erishilayotgan yangi yutuq va kamchiliklardan xabardor bo‘lishi;
- ta’lim va tarbiya metodikasini egallashi;
- o‘z ishiga ijodiy yondashishi;
- bolalarni bilishi, ularning ichki dunyosini tushuna olishi;
- pedagogik texnika (mantiq, nutq, ta’limniig ifodali vositalari) va pedagogik taktga ega bo‘lishi;
- o‘z bilimi va pedagogik mahoratini doimiy ravishda oshirib borishi.

Har bir o‘qituvchi ana shu talablarga to‘la javob bera oladigan bo‘lishiga intilishi shart.

O‘qituvchi jamiyat tomonidan qo‘yilgan talablar bilan bir qatorda o‘z faoliyatida, tevarak-atrofidagi kishilar, maktab ma’muriyati, hamkasblari, o‘quvchilar va ularning ota-onalari undan nimalarni kutishini ham esdan chiqarmasligi lozim.

O‘qituvchining o‘z ishidan nimanidir kutayotganligining o‘ziyoq muhim ahamiyatga egadir, mana shu tariqa kutishlar, garchand jamiyat tomonidan o‘qituvchiga qo‘yiladigan talablarga kelsada, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Lekin bu talablar hamma vaqt ham bir-biriga mos kelmasligi mumkin. Psixologlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning ko‘rsatishicha xalq ta’limi bo‘limlari va maktab direktorlari o‘qituvchining ayrim xislatlari naqadar muhimligini har xil baholaydilar. Jumladan, xalq ta’limi bo‘limlarining mudirlari o‘qituvchidan birinchi navbatda o‘z fanini yaxshi bilishini va dars berish metodikasini mukammal o‘zlashtirishini talab qilsalar, maktab direktorlari o‘qituvchiga qo‘yiladigan bunday talablarni uchinchi o‘ringa qo‘yadilar. Shu bilan birga xalq ta’limi bo‘limlarining mudirlari o‘qituvchilarning o‘quvchilar va ota-onalar, maktab jamoasi bilan qanday muloqotda bo‘lishni bilishini naqadar ahamiyatga ega ekanligiga unchalik e’tibor bermaydilar. Maktab direktori esa, bunday xislatlarni o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablar ichida birinchi o‘ringa qo‘yadilar.

16.2. O‘qituvchining kasbiga xos xislatlari

Ota-onalar o‘qituvchidan uning ish staji va yoshi qanday bo‘lishidan qatiy nazar, farzandlarini tarbiyalash va o‘qitish mahoratini kutadilar. O‘quvchilar esa o‘qituvchilarni uch xil xislatlari bo‘yicha xarakterlab beradilar. Jumladan, birinchidan, o‘qituvchining odamgarchiligi,adolatliligi, sof vijdonliligi, bolalarni yaxshi ko‘rish xislatlari; ikkinchidan, o‘qituvchining sezgirligi, talabchanligi bilan bog‘liq tashqi xislatlari va xulq-atvoriga qarab; uchinchidan, o‘qituvchining o‘z fanini bilishi, uni tushuntira bilishi kabi ta’lim jarayoni bilan bog‘liq xislatlariga qarab xarakterlab beradilar.

Shuni ta’kidlab o‘tish kerakki, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga qo‘yiladigan talablar bilan birga, o‘qituvchi shaxsi va uning faoliyatiga nisbatan qo‘yiladigan ijtimoiy talablar ham o‘sib bormoqda.

O‘kituvchiga jamiyat tomonidan qo‘yiladigan talablar, turli xilda ijtimoiy kutishlar, pedagogning individualligi, uning shu tariqa talablarga javob berishga sub‘ektiv tayyorligi muayyan o‘qituvchining pedagogik faoliyatga naqadar tayyorligidan dalolat beradi.

Shunisi muhimki, zamonaviy o‘qituvchi uchun zarur bo‘lgan shaxsiy xislatlarni batafsil ko‘rib chiqish kerak. Bular qanday xislatlar ekan?

Ko‘pchilik psixologlar, shu bilan birga o‘zbekistonlik psixolog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar zamonaviy o‘qituvchilar uchun eng zarur xislatlarni aniqlab olish imkoniyatini beradi. Rossiya psixologlaridan N.V.Kuzmina, V.Slastenin, F.N.Gonobolin, o‘zbekistonlik psixologlardan R.Z.Gaynutdinov, M.G.Davletshin, S.Jalilova, A.Jabborov, M.Kaplanova va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar o‘qituvchilik kasbini atroficha o‘rganib, ancha batafsil ko‘rsatmalar berish imkoniyatini yaratadi. Bunda gap o‘qituvchilik

kasbining professiogramma (ma'lum tizimga keltirilgan, mehnat psixologik tomonidan o'rganishga va undan kelgusi amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan qisqa va har tomonlama batafsil ko'rsatib berilgan hujjatga professiogramma deyiladi). Professiogramma psixologik nuqtai nazardan ishlab chiqarish faoliyati xarakteristikasi (aniq birorta kasb bo'yicha kelgusi amaliy ishlar uchun zarur bo'lgan mazmundagi barcha tomonlarini o'z ichiga olishi kerak) ustida boradi.

O'qituvchi professiogrammasi muayyan fan tomonidan o'qituvchiga qo'yiladigan maxsus talablarni o'z ichiga qamrab olishi lozim. Bo'lajak o'qituvchi u yoki bu xildagi fan tomonidan qanday talablar qo'yilishini bilishi va shu asosida o'quv tarbiya jarayonini tashkil qilish uchun pedagogika oliy o'quv yurtlarida muayyan mutaxassislik bo'yicha o'qituvchi professiogrammasi ishlab chiqilishi zarurdir.

Psixologik tadqiqot ishlarini olib borgan M.Abdullajonova, Ye.Gladkova, A.Mashkurov, T.Hamroqulov, E.Xidirov va boshqalarning ilmiy izlanishlari o'zbek tili va adabiyoti, o'zbek maktablarida rus tili va adabiyoti, matematika, jismoniy tarbiya o'qituvchilari va maktabgacha tarbiya muassasalarining tarbiyachilari kabi qator mutaxassisliklar bo'yicha o'qituvchi professiogrammasining taxminiy modelini, ya'ni namunasini aniqlab olish imkoniyatini berdi. Har bir mutaxassislik bo'yicha o'qituvchining ixtisoslashgan xarakteristikasini nazarda tutgan professiogrammasi tuziladi. Jumladan, muktabning o'qituvchi-murabbiysi professiogrammasini misol qilib keltiramiz. Professiogrammada muhim xislatlardan borgan sari birmuncha ortib borishini hisobga olgan holda o'qituvchining quyidagi xislatlari ko'rsatib berilishi lozim.

1) O'qituvchining shaxsiy xislatlari:

- bolalarni yaxshi ko'rish, ularni sevish;
- amaliy-psixologik aql-farosatlilik;
- mehnatsevarlik ;
- jamoat ishlarida faollik;
- mehribonlik ;
- kamtarlik;
- odamiylik, dilkashlik;
- uddaburonlik, mustakam xarakterga ega bo'lish;
- o'z bilimlarini oshirishga intilish.

2) Kasbiga xos bilimlari:

- ta'lim va tarbiya jarayoni moiyni bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi;
- psixologiya asoslari, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya asoslarini bilishi;
- etnopsixologik bilimlarni egallashi;
- ozirgi zamon pedagogikasi asoslarini bilishi;
- ozirgi zamon pedagogikasining metodologik asoslarini egallanganligi;
- muktab yoshidagi bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlarini tushunishi;

- o‘z fanini o‘itish metodikasini bilishi;
- o‘quvchilarga tarbiyaviy ta’sir etishning samaradorligini bilishi; ota-onalar va jamoatchilik bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning mazmunini bilishi.

3) O‘z kasbiga xos xislatlari:

- milliy qayta qurish mafkurasi bilan mustail davlat mafkurasini tushunishi;
- zamonaviy maktabda olib boriladigan o‘quv-tarbiya jarayonida umuminsoniy boyliklar, milliy an’analar va urf-odatlarning bahamiyatini tushunishi;
- o‘qituvchining kuzatuvchanligi;
- o‘z diqqat -e’tiborini taqsimlay olishi;
- pedagogik fantaziya (xayol)ning rivojlanishi;
- o‘ziga tanqidiy munosabatda bo‘la olishi;
- o‘zini qo‘lga ola bilishi, o‘zini tuta olishi;
- pedagogik takt;
- nutqning emotsional ifodalaniishi;

4) Shaxsiy - pedagogik uddaburonligi:

- dars mashg‘ulotlari uchun zarur materiallarni tanlay bilishi;
- o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;
- ta’lim va tarbiya jarayonida o‘quvchilar onginging taraqqiy etib borishini istiqbolli ravishda rejalashtira olishi;
- pedagogik vazifalarni shakllantirish va tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishni bilishi;
- bolalar jamoasiga rahbarlik qilishda o‘z faoliyatini rejalashtira bilishi;
- o‘quv maqsadlarini rejalashtira olishi;
- o‘zini talim-tarbiya ishlariga tayyorlash tizimni rejalashtira olishi.

5) Tashkilotchilik malakalari:

- bolalar jamoasini uyuشتира bilishi;
- turli sharoit va vaziyatlarda bolalar jamoasini boshqara olishi;
- bolalarni biror narsaga qiziqtirib , ularni faollashtira olishi;
- amaliy masalalarni hal etishda o‘zining bilim va tajribalarini ustalik bilan tez qo‘llay olishi.

6) Kommunikativ malakalari:

- bolalarii o‘ziga jalb etishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi;
- bolalarning jamoalararo va jamoa ichida o‘zaro munosabatlarini tartibga solishni bilishi;
- bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bog‘lashni bilishi.

7) Gnostik malakalari:

- bolalarning asab-psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi;
- o‘zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi;

- boshqa o'qituvchilarning tajribalarini o'rganib, undan nazariy va amaliy tomondan to'g'ri xulosa chiqara olishi;
- psixologik va pedagogik adabiyotlardan foydalanishni bilishi;
- o'quvchilarni to'g'ri tushunib, ularning xulq-atvor sabablarini tushuntirishni bilishi.

8) Ijodiy xislatlari:

- pedagogik mahoratini takomillashtirishga intilishi;
- o'quvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chiqish va uni amalga oshirish qobiliyati;
- o'zini o'quvchi o'rniqa qo'yib, bo'lib o'tgan hodisalarga uning nazari bilan qaray olishi;
- o'zining o'quvchiga pedagogik ta'siri natijalarini oldindan ko'ra bilishga intilish;

Shunday qilib, ko'rsatib o'tilgan modelning asosiy tuzilishi tariqasida quyidagilar keltiriladi:

shaxsning jamoatchilik va kasbiy

yo'nalishi; pedagogik mahorat va
qobiliyati;

xarakterining psixologik xususiyatlari;

bilish faoliyati;

o'qituvchi shaxsining bolalarni kasbga tayyorlash ishlari darajasidagi umumiy taraqqiyoti.

Professiogramma yoshlarga o'zlarining kelgusida o'qituvchilik kasbini to'g'ri va ongli ravishda tanlab olishlariga yordam beradi.

Professiogrammani kasbga xos ravishda o'kitishni tashkil qilishda ta'limning samaradorligi va uning muvaffaqiyati qanday bilim va ko'nikmalarga, ayniqsa, shaxsning kanday kobiliyat va shaxsiy xislatlariga bog'lik ekanligini albatta ko'rsatish zarurdir.

Mana shu professiogrammaga asosan bo'lajak mutaxassis – o'qituvchilarning sifat jihatidan o'z kasbiga naqadar tayyorligini bir fikrga kelishimiz mumkin.

Tayyorlangan o'qituvchi shaxsining yuqoridagi ana shu talablarga mos kelish yoki kelmasligi, oliy pedagogika maktablarining qanday o'qituvchi tayyorgarligini ko'rsatib beradi.

Pedagogik kasb, ma'lumki, har kimning ham qo'lidan kelavermaydi.

Pedagogik faoliyatdan yutuqlarga faqat shu kasbga kiziqqan, shu faoliyat bilan shug'ullanishga moyil, oqibat natijada esa, pedagogik qobiliyatga ega bo'lgan kishilargina erisha oladi.

16.3. O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishining muammolari

Muhim davlat vazifasini – “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” ni amalga oshirayotgan

zamonaviy maktab o'kituvchisining xislatlari, uning ijodiy faoliyati 21-asrda shakllanib, asosan amaliy ishda, pedagogik tajribalarni egallash jarayonida o'sib rivojlana boradi.

Hozirgi jamiyatimizda o'qituvchining mustakil ravishda bilimlarni egallab, o'z malakasini oshirib borishi – bir tomondan o'qituvchilik faoliyatining borgan sari nakadar muvaffakiyatli borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan muhim vazifa ekanligidan dalolat beradi – chunki, bu kechiktirib bo'lmas jarayon shaxsni intellektual kashshoklikdan kutkarib koladi.

Psixologik nuqtai-nazardan o'qituvchi doimiy ravishda o'z bilimlarini oshirish bilan shug'ullanishi zarurdir. Chunki o'qituvchilik mehnatining asosiy xususiyati ham shudir. Pedagog har doim odamlar orasida bo'larkan, u birinchidan, odamlarni ko'pdan beri qiziqtirib kelayotgan haqiqatni o'z qarashlari bo'yicha to'g'ri tushuntirib berishi lozim. Albatta, o'qituvchidagi bu tariqa qarashlar ko'p yillar davomidagi mehnat va hayot faoliyati jarayonida shakllanadi; ikkinchidan, o'qituvchining o'zi axborotlar olish uchun o'quvchilarga nisbatan cheklangan vaqt imkoniyatiga ega; uchinchidan, u o'ta tor doiradagi tengqurlari bilangina muloqotda bo'lish imkoniyatiga ega bo'lib, ko'pincha o'z kasbiga xos qiziqishlar bilangina cheklanib qoladi.

O'qituvchining mustaqil bilim egallashi deganda, uning o'z bilimlarini doimiy ravishda kasbiy va umummadaniy axborotlar bilan to'ldirib, o'zining individual ijtimoiy tajribasini keng miqyosda doimo yangilab borishi tushuniladi.

Odatda aksariyat o'qituvchilar mustaqil bilim egallah zarurligini tushungan holda, undan muvaffaqiyatli foydalanadilar.

Buning motivlari odatda pedagogik faoliyat jarayonida o'qituvchi oldida yuzaga keladigan muammolarni anglab olish natijasida shakllanadi. Ko'p hollarda bunday motivlar o'qituvchilarni qanday o'qitib va qanday tarbiyalash kerak, degan xohish-istiklar tariqasida, fanning oxirgi yutuqlari, o'zining pedagogik mahoratini takomillashtirish ehtiyoji tug'ilishi munosabati bilan shakllana boradi.

Shu bilan birga yaqqol ko'zga tashlanib turgan ayoim hollardan ko'z yuma olmaymiz. Masalan, o'qituvchilar ommasining ma'lum qismi mustaqil izlanishda bo'lib, o'z bilim saviyasini oshirish bilan faol shug'ullanmaydi, malakasini oshirishga intilmaydi, ba'zilar muayyan bilimlar sohasida taraqqiyotdan butunlay ortda qolmoqdalar. Bunday o'qituvchilar o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim va tarbiya taraqqiyotiga jiddiy zarar keltiradilar.

Bu mammoni hal yetishda asosiy vazifa malaka oshirish tizimi zimmasiga tushadi. Respublikamizda xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlarining tarmoqlari joriy etilgan, bular viloyatlardagi xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish institutlaridir. Toshkent xalq talimi xodimlarining malakasini oshirish instituti va Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarining malakasini oshirish Markaziy institutlaridir.

Xalq ta'limidagi bu tizimning asosiy vazifasi doimiy ravishda o'qituvchi kadrlarning malakasini oshirish, o'qituvchi kadrlarni o'zlarining kasbiga xos bilim saviyasini, ko'nikma, malakalarini, ma'naviyat va ma'rifatini, shu bilan bir qatorda iqtisodiy, ekologik va huquqiy ma'lumotini oshirishga da'vat etuvchi ijtimoiy psixologik sohalarni rivojlantirib borishdan iboratdir.

O'qituvchining mustaqil bilim egallashi va malakasini oshirish pedagogik faoliyatning samaradorligini oshirishda zaruriy shartlaridandir.

Shark mutafakkirlari o'qituvchio'zi o'qib tursagina – o'qituvchibo'la oladi, agar y o'qishni to'xtatib qo'yar ekan, unda o'qituvchilik ham o'ladi, deb juda haqqoniy aytganlar. Bu haqiqatni yoshi qanday bo'lishidan, pedagogik mahoratidan, qanday dars berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar yaxshilab bilib olishlari lozim.

Takrorlash va muhokama uchun savollar.

- 1.Jamiyatda o'qituvchining tutgan o'rni va vazifalarini yoritib bering.
- 2.Zamonaviy o'qituvchiga qo'yiladigan talablarni eslating.
- 3.O'qituvchi va o'quvchilar orasidagi o'zaro munosabatlarini asoslاب bering.
- 4.O'qituvchining pedagogik qobiliyatları haqida tushuncha bering.
- 5.O'qituvchining o'z malakasini oshirib borishining psixologik muammolariga izoh bering.

Mavzu yuzasidan test savollari:

1. Pedagogik faoliyatning xususiyatlari nimalardan iborat..

- A) Yosh avlodni tarbiyalashni oldiga maksad kilib ko'yan, jamiyatning katta yoshdagi a'zolarining faoliyatidir;
- B) Didaktika, xususiy metodika, tarbiya nazariyasi kabi pedagogika fani sohalarining tadkikot ob'ektidir;
- V) Ijtimoiy tajribani va imkoniyat tomonidan to'plangan bilimlarni o'zlashtirish va ko'llashda o'kuvchiga pedagogning rahbarligi.

2.O'qituvchining shaxsiy xislatlarini to'g'ri belgilang.

- A) Kuzatuvchanligi, dikkat e'tiborini taksimlay olishi, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutkning emotsiyonal ifodalanishi;
- B) Bolalarni yaxshi ko'rishi, mehnatsevarlik, mehribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollilik;
- V) Bolalar jamoasini uyuştira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshqara olish, bolalarni biror narsaga qiziqtirib, ularni faollashtira olishi.

3. O'qituvchining o'z kasbiga xos xususiyatlarini to'g'ri belgilang.

- A)O'qituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat etiborini taqsimlay olishi, pedagogik fantaziya (xayol) ning rivojlanishi, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutqning ifodalanishi, o'zini tuta olishi;
- B) Bolalar jamoasini uyuştira bilishi, turli sharoitlarda bolalar jamoasini boshkara olishi, bolalarni biror narsaga qiziqtirib, ularni faollashtira olishi;
- V) Bolalarni yaxshi ko'rishi, mexnatsevarlik, mexribbonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollilik, amaliy – psixologik aql.

4.Pedagogik mulokot deganda nimani tushunasiz.

- A) Bolalar va pedagogik jamoada yaxshi psixologik iqlimi yaratishga yo'naltirilgan, dars va darsdan tashqari paytda o'qituvchining o'quvchilar bilan professional muloqotini;
- B) O'quv tarbiyaviy vazifalarni hamda jamiyatning hozirgi zamon maktablariga o'yan talablarni bajarish maqsadida o'qituvchining o'quvchilar, ota – onalar bilan olib boradigan muloqoti;

V) Ma'lum axborot almashish, o'quv tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish va o'zaro munosabatlarni tashkil qilishdan iborat bo'lgan pedagog va o'quvchilar jamoasining o'zaro ta'sir tizimi, usullari va ko'nikmalarini.

5.Pedagogik takt nima.

- A) Har qanday pedagogik ta'sirga nisbatan qo'llaniladigan chora-tadbirlarni (rag'bantlantirish, jazolash, pand - nasixat) xis eta bilishdan iboratdir.
- B) O'quvchilar bilan muloqotda bo'lishga, ularga yondashish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga xarakat qilish qobliyati.
- V) O'quvchilarga bevosita emotsional - irodaviy ta'sir etib, ularda obro' orttira bilishdan iborat qobiliyatlarga ega bo'lishi kerak.

XVII. PEDAGOGIK QOBILIYATLAR

REJA

- 17.1. Pedagogik qobiliyatlar psixologiyasi
- 17.2. Pedagogning individual faoliyat uslubi
- 17.3. Pedagogning o'zini-o'zi boshqarish muammosi

Mavzuning o'quv maqsadi:

Ta'limiy: Talabalarni ta'lim jarayonida o'qituvchining shaxsiga, kasbiy bilimdonligiga qo'yiladigan mezon va talablar bilan tanishtirish, ta'lim samaradorligini ta'minlashda o'qituvchi va o'quvchi hamkorligining o'rmini anglatish.

Tarbiyaviy: Pedagogik faoliyatda, shaxslararo munosabatlar jarayonidagi muloqot ko'nikmalarini shakllantirish. Bo'lajak o'qituvchilarda pedagogik mahorat, pedagogik nazokat kabi sifatlarini tarbiyalash.

Rivojlantiruvchi: Talabalarning pedagogik faoliyat sub'ekti bo'lgan o'qituvchi shaxsiga xos psixologik xususiyatlar, ta'lim jarayonining samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar to'g'risidagi bilimlarini rivojlantirish.

Tayanch iboralar: *qobiliyat, pedagogik qobiliyat, didaktik qobiliyat, akademik qobiliyat, perseptiv qobiliyat, pedagogik hayol*

17.1. Pedagogik qobiliyatlar psixologiyasi.

Pedagogik faoliyatdagi muhim jihatlardan biri bu pedagogik qobiliyatdir.

Pedagogik qobiliyat – bu qobiliyat turlaridan biri bo'lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqliligini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullana olishini aniqlab beradi.

Uzoq yillar olib borilgan tadqiqotlar pedagogik qobiliyatlar murakkab va ko'pqirrali psixologik bilimlardan iboratligini ko'rsatib berdi. Ana shu tadqiqot ma'lumotlaridan foydalanib, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida muhim o'rinnegallaydigan qator komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Didaktik qobiliyatlar. Bu bolaga o‘quv materialini aniq va ravshan tushuntirib, oson qilib yetkazib berish, bolalarda fanga qiziqish uyg‘otib, ularda mustaqil faol fikrlashni uyg‘ota oladigan qobiliyatdir.

Didaktik qobiliyatga ega bo‘lgan o‘qituvchi zarurat tug‘ilganda qiyin o‘quv materialini osonroq, murakkabrog‘ini soddarroq, tushunish qiyin bo‘lganini tushunarliroq qilib, o‘quvchilarga moslashtirib bera oladi.

Ana shunday pedagogik qobiliyatni aniqlash uchun psixolog **N.Gonobolin** juda qulay test tavsiya etadi. Bu testga ko‘ra bilish xarakteridagi matnda o‘qituvchining fikri bo‘yicha ayrim sinf o‘quvchilari uchun qiyin deb hisoblangan qismlarni alohida ko‘rsatib, nima uchun bu qismlarning qiyinligini tushuntirib berish, shundan so‘ng esa matnni o‘quvchilarga yengil va ularning o‘zlashtirishlari uchun qulay qilib qayta tuzish tavsiya etiladi.

Qobiliyatli o‘qituvchi shu bilan bir qatorda materialni o‘zlashtirish, o‘quvchilarni diqqat e’tiborini jalb qilishni ham nazarda tutadi. Bunday o‘qituvchi zarur sharoit yaratilmaguncha darsni boshlamaydi. Haddan tashqari shiddat bilan boshlangan dars o‘quvchilarda himoya qiluvchi tormozlanishni vujudga keltirib, miya faoliyatini tormozlaydi va o‘qituvchining so‘zлari yetarlicha idrok qilinmaydi.

2. Akademik qobiliyatlar – matematika, fizika, biologiya, ona tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlar sohasiga xos qobiliyatlardir.

Qobiliyatli o‘qituvchi o‘z fanini faqat fan doirasidagina emas, balki atroflicha keng, chuqur bilib, bu sohada erishilgan yutuqlar va kashfiyotlarni doimiy ravishda kuzata borib, o‘quv materialini mutlaqo egallab, unga katta qiziqish bilan qaraydi hamda ozgina bo‘lsa-da tadqiqot ishlarini olib boradi. Ko‘pchilik tajribali pedagoglarning aytishlaricha, o‘qituvchi o‘z fani bo‘yicha bunday yuksak bilim saviyasiga erishish, boshqalarni qoyil qilib hayratda qoldirish, o‘quvchilarda katta qiziqish uyg‘ota olish uchun u yuksak madaniyatli, har tomonlama mazmunli keng dunyoqarashli odam bo‘lmog‘i lozim.

3. Perseptiv qobiliyatlar – bu psixologik kuzatuvchanlik, o‘quvchi shaxsining individual psixologik xususiyatlarni inobatga olgan holda yondoshish, o‘quvchining vaqtinchalik psixik holatlari bilan bog‘liq nozik tomonlarini tushuna bilishdan iborat qobiliyatdir.

4. Nutq qobiliyati – kishining o‘z tuyg‘u-hislarini nutq yordamida, shu bilan birga mimika va pantomimika yordamida aniq va ravshan qilib ifodalab berish qobiliyatidir. Bu o‘qituvchilik kasbidagi muhim hislatlardan biri hisoblanadi. Chunki o‘qituvchidan o‘quvchilarga uzatiladigan axborot asosan ikkinchi signal tizimi – nutq orqali beriladi. Bunda mazmun jihatidan uning ichki va tashqi xususiyatlari nazarda tutiladi. O‘qituvchi nutqi, uning talaffuzi aniq-ravshan, oddiy va o‘quvchilar uchun tushunarli bo‘lishi kerak. Beriladigan axborotlar shunday tuzilishi kerakki, bunda o‘quvchilarning diqqat-e’tibori yuqori darajada faollashtirilishi lozim. Qobiliyatli o‘qituvchining nutqi jonli, obrazli, aniq-ravshan, intonatsiyali va ifodali, emotsiyaga boy bo‘lib, bunda stilistik va grammatik xatolar mutlaqo bo‘lmasligi lozim. Bir xil ohangdagi nutq o‘quvchilarni juda tez toliqtiradi. Shu bilan birga bunday nutq I.P. Pavlovning fiziologik ta’limotiga ko‘ra, doimiy ta’sir etuvchi qo‘zg‘atuvchiga aylanib, bosh miya katta yarim sharlar

po'stlog'ida tormozlanish jarayonini yuzaga keltiradi va o'quvchida diqqat tarqalishiga sabab bo'ladi. Nutq tezligi ko'p jihatdan o'qituvchining individual psixologik xususiyatlariiga bog'liq .

Shoshqaloq nutq bilim o'zlashtirishga halaqt berib, bolalarni tez toliqtiradi va muhofaza qiluvchi tormozlanishni yuzaga keltiradi. O'ta sekin nutq lanjlik va zerikishga sabab bo'ladi. Nutqning balandligi - qattiq gapirish ham xuddi shu singari hollarga olib keladi. Haddan tashqari qattiq, keskin, baqirib gapirish o'quvchilarning asabiga tegib, ularni tez toliqtiradi.

5. *Tashkilotchilik qobiliyati* -bu birinchidan, o'quvchilar jamoasini yusushtira bilish, bunda jamoani jipslashtira olish va ikkinchidan, o'zining shaxsiy ishini to'g'ri tashkil qila olish qobiliyatidir.

O'qituvchining o'z ishini tashkil qila bilishi deganda, uning o'z ishini to'g'ri rejalshtirib, uni nazorat qila olishi nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtta nisbatan o'ziga xos sezuvchanlik - ishni vaqt bo'yicha to'g'ri taqsimlab, mo'ljallangan vaqtdan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi paydo bo'ladi. Dars davomida, albatta, ko'p hollarda vaqtni behuda yo'qotish ham mumkin. Lekin bu yo'qolgan dars rejasini tuzatish zaruriyati tuzilgan hollarda bo'lishi mumkin. Tajribali o'qituvchilar vaqtni sezalishni o'rganish uchun dars rejasini yoki matnda vaqtni nazorat qilish uchun belgilar olib borishni tavsiya etadilar. Jumladan: darsning 10, 20, 30 va boshqa daqiqalari davomida mabodo, ko'zda tutilmagan vaqt ortib qolgan taqdirda foydalanish uchun qanday qo'shimcha materiallarni tayyorlash yoki vaqt yetmay qolgan taqdirda qanday materialni keyingi darsga qoldirish mumkinligi haqida maslahat beradilar.

6. *Avtoritar qobiliyati* - bu o'quvchilarga bevosita emotsional - irodaviy ta'sir etib, ularda obro' orttira bilishdan iborat qobiliyatdir.

Avtoritar qobiliyat o'qituvchining rostgo'yligi, irodaviy uddaburonligi, o'zini tuta bilishi, farosatliligi, talabchanligi kabi irodaviy hislatlari hamda qator shaxsiy hislatlarga, shu bilan birga o'quvchilarni ta'lim-tarbiyasida javobgarlikni his etish, uning e'tiqodi, o'quvchilarga ma'naviy va ma'rifiy e'tiqodni singdira olganligiga ishonchi kabi hislatlarga ham bog'liqdir.

7. *Kommunikativ qobiliyati* - bu bolalar bilan muloqotda bo'lishga, o'quvchilarga yondashish uchun to'g'ri yo'l topa bilishga, ular bilan pedagogik nuqtai-nazardan maqsadga muvofiq o'zaro aloqa bog'lashga pedagogik taktning mavjudligiga qaratilgan qobiliyatdir.

Pedagogik takt psixologiyasini o'rganishda psixolog **I.V.Straxov** benihoyat katta hissa qo'shgan. Uning fikricha, bunda muhimi -o'quvchilarga ta'sir etishning eng qulay usullarini topa bilish, tarbiyaviy ta'sirni qo'llashda maqsadga muvofiq pedagogik choralarga e'tibor berish, aniq pedagogik vazifalarni hisobga olish, o'quvchi shaxsining psixologik xususiyatlari va uning imkoniyatlari hamda mazkur pedagogik holatlarini hisobga olish zarurdir.

Pedagogik taktning yaqqol ifodalaridan biri - har qanday pedagogik ta'sirga nisbatan qo'llaniladigan chora-tadbirlarni (rag'batlantirshp, jazolash, pand-nasihat) his eta bilishdan iboratdir. Farosatli o'qituvchi bolalarga e'tibor

berib, ziyraklik bilan qaraydi, ularning individual psixologik xususiyatlari bilan hisoblashadi.

Pedagogik taktning yo‘qligi ko‘pincha og‘ir oqibatlarga olib keladi. O‘qituvchining pedagogik takti masalasi munosabati bilan shuni ham aytish joizki, qachon o‘quvchilar o‘qituvchining ijobiy hislatlari to‘g‘risida gapirar ekanlar, ular hamisha o‘qituvchining adolatliligi kabi hislatlarini birinchi o‘ringa qo‘yadilar.

8. *Pedagogik xayol* — bu kishining o‘quvchilar shaxsini tarbiyaviy tomondan loyihalashtirishda o‘z ish-harakatlarining natijasini oldindan ko‘ra bilihda namoyon bo‘ladigan qobiliyatdir. Bu qobiliyat o‘qituvchi ma’lum o‘quvchidan kelgusida kim chiqishini ko‘z oldiga keltirishda, tarbiyalanuvchilarda u yoki bu xildagi hislatlarni rivojlanishini oldindan ko‘ra bilihda namoyon bo‘ladi. Bu qobiliyat pedagogik optimizm, tarbiyaning kuchiga, o‘quvchilarga bo‘lgan ishonch bilan bog‘liqdir.

9. *Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati* — bu qobiliyat bir vaqtning o‘zida diqqatni bir qancha faoliyatga qarata olishda namoyon bo‘lib, o‘qituvchi ishida g‘oyat muhim ahamiyatga egadir.

Qobiliyatli, tajribali o‘qituvchi o‘zining diqqat-e’tiborini o‘quv materialini qanday bayon etilishiga, uning mazmuniga, o‘z fikrlarini atroflicha qilib qanday ochib berishga yoki o‘quvchi fikriga baralla qaratadi va shu bilan birga bir vaqtning o‘zida barcha o‘quvchilarni kuzatib, ularni toliqqan-toliqmaganligiga, e’tiborli yoki e’tiborsizligiga, darsni tushunish-tushunmasligiga ahamiyat berib, o‘quvchilarning intizomini kuzatadi hamda oqibat natijada o‘zining shaxsiy xulq-atvoriga (yurish-turishiga, o‘zini tutishiga, mimika va pantomimikasiga) e’tibor beradi. Tajribasiz o‘qituvchi, ko‘pincha o‘quv materialini bayon etishga berilib ketib, o‘quvchilarning nima qilayotganliklarini sezmay qoladi va nazoratdan chiqarib qo‘yadi, agar, bordiyu, o‘quvchilarni diqqat-e’tibor bilan kuzatishga harakat kilsa, bunday hollarda o‘z bayonotining izchilligini yo‘qotib qo‘yadi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan qobiliylardan tashkari, o‘qituvchi inson shaxsining maqsad sari intilishi, uddaburonlik, mehnatsevarlik, kamtarlik kabi qator ijobiy hislatlariga ega bo‘lishi lozim.

U o‘quvchilarni tarbiyalar ekan, o‘zining xulq-atvori, yurish-turishi, xullas, butun o‘qituvchilik shaxsi bilan o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lishi kerak.

O‘kituvchining o‘zini qo‘lga ola bilishi muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa kilib, shuni aytish joizki, o‘kituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axlok me’yorlariga mos keluvchi hislatlari katta ahamiyatga ega. Agar biz quyidagi hislatlarini olib karaydigan bo‘lsak, bularning barchasi ham o‘ta muhim omillardir. Jumladan, o‘kituvchining tashki kiyofasi uning obro‘sisi shakllanishiga ta’sir etadi. O‘kituvchining ozodaligi, ixchamligi, uning poqizaligi, saranjom – sarishtaligi, o‘zini chiroyli tutishi kaddi-komati va yurish-turishlari o‘quvchilarda juda yaxshi taassurot koldiradi.

N.V.Kuzmina o‘qituvchi faoliyatidagi ba’zi qobiliylarga muvofiq keluvchi asosiy tarkibiy qismlarga qonstruktivlik (pedagogik maqsadga mos keluvchi

materialni tanlay olish va uni namoyon etish vositalarida aks etadi), tashkillashtirish, kommunikativlik (tarbiyalanuvchilar bilan muloqot o'rnata olish qobiliyati) va gnostik (bilimlardan foydalanish va qo'llay olish qobiliyati) qobiliyatlarni kiritadi. Bundan tashqari, N.V.Kuzmina pedagogik qobiliyatlarga pedagogik kuzatuvchanlik, pedagogik tasavvur, pedagogik takt, diqqatning taqsimlanishi, talabchanlikni kiritadi.

- O'z ishini muvaffaqiyat bilan olib borishi uchun pedagog bir qator zarur bo'lgan umumiylar va maxsus qobiliyatlariga ega bo'lishi kerak. Umumiylar qobiliyat deganda, har qanday inson faoliyatida yuqori natijalarga erishish mumkin bo'lgan, maxsus qobiliyat esa bolalarga ta'lim va tarbiya berishda yutuqlarga erishish mumkin bo'lgan pedagog faoliyati davomidagi kerakli qobiliyat tushuniladi. Umumiylar qobiliyatlariga bu yerda to'xtalib o'tmaymiz, chunki ular faqatgina pedagogik faoliyat bilan bog'liq emas, maxsus qobiliyatni esa batafsil ko'rib chiqamiz. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

Bu barcha maxsus qobiliyatlar-ta'lim berish, o'qitish, o'rgatish- uchta o'zaro bog'langan bilim olish, malaka oshirish va ko'nikma hosil qilishning jihatlaridir. Ular ontogenezda qachon va qanday shakllana boshlanishini, shuningdek, qanday qonuniyatlar bo'yicha rivojlanishini aniq aytish qiyin. Ulardan qaysilaridir tug'ma hisoblanib, zehn ko'rinishida mavjud bo'ladi, holbuki hozirgacha ilm-fan bu narsalar to'g'risida aniq ma'lumot bera olmaydi. Boshqa qobiliyatlar kabi pedagogik qobiliyat ham tarbiyalanadi va ularni ongli ravishda bolalarda shakllantirish hamda rivojlantirish mumkin.

Maxsus pedagogik qibiliyatlar ichida bolalarni tarbiyalash qobiliyati o'ziga xos sinfni tashkil etadi. Ular ichida asosiylar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

1. Boshqa odamning ichki kechinmalarini to'g'ri baholay olish, hamdardlik, hamfikrlik (empatiya) qobiliyati.
2. Bolalar uchun qilayotgan ishlarda namuna va o'rnak bo'la olish qobiliyati.
3. Bolalarda olijanoblik hissini, yaxshi inson bo'lishiga xohish va intilishni, yuqori axloqiy maqsadlarga erishishni shakllantirish qobiliyati.
4. Tarbiyalanuvchi bolaning o'ziga xos xususiyatlariga tarbiya ta'sirlarini moslashtira olish qobiliyati.
5. Odamda ishonch hissini uyg'ota olish, uni tinchlantirisha olish, o'z-o'zini rivojlantirishni qo'llab quvvatlash qobiliyati.
6. Har bir bola bilan muomala qilishning kerakli usulini topa bilishi, o'zaro tushunishga erisha olish qobiliyati.
7. Tarbiyalanuvchi tomonidan o'ziga nisbatan hurmat uyg'ota olish, bolalar orasida hurmat qozona olish qobiliyati.

Pedagogning tarbiyachi sifatidagi qobiliyati ham uning o'qituvchilik qobiliyatiga muvofiqdir. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, yaxshi o'qituvchi bo'lishdan ko'ra yaxshi tarbiyachi bo'lish birmuncha murakkabroqdir.

Ba'zan yaxshi o'qituvchi bo'lib, nisbatan kuchsiz tarbiyachi bo'lish mumkin. Ba'zan esa yaxshi tarbiyachi bo'lib, yaxshi o'qituvchi bo'lish murakkablik qiladi. Bu holat ayrimlarda o'qituvchilik, ayrimlarda esa tarbiyachilik faoliyat doirasining asosiy ekanligini anglatadi.

Maxsus pedagoglik qobiliyatları ichida shundayları ham borki, ularni aniq o‘qituvchilik yoki tarbiyachilik faoliyatiga mansub deb ajratib bo‘lmaydi. Negaki, ular har ikkalasi uchun ham bir xilda zarurdir. Bu narsa - pedagogik muloqot, muomaladir. Psixolog olim **V.A.Kan-Kalik** bunday qobiliyatni tadqiq qilib shunday yozgan edi. Pedagoglik ishi o‘z tuzilishida ikki yuzdan ortiq tuzilmani tashkil qiladi. Muloqot uning eng murakkab tomonlaridan biridir, negaki u orqali pedagogik faoliyatning eng asosiy maqsadi - o‘qituvchi shaxsining o‘quvchi shaxsiga ta’siri amalga oshiriladi. Pedagogning muhim mahoratlaridan yana biri o‘quvchilar bilan uzoq va samarali ta’sir o‘tkazishni tashkil etishidir. Odatda bu mahoratni pedagogning kommunikativ qobiliyat bilan bog‘laydilar. Kasbiy pedagoglik muloqotiga ega bo‘lish - shaxslararo muloqotga tegishli bo‘lgan pedagog shaxsining muhim tomonidir.

Aytib o‘tish joizki, pedagogik muloqot chog‘ida namoyon bo‘ladigan kommunikativ qobiliyat - bu bolalar ta’lim va tarbiyasi bilan bog‘liq pedagogik ta’sir doirasida o‘ziga xos ravishda namoyon bo‘luvchi muomala qobiliyatidir. Shulardan kelib chiqqan holda, shunday xulosa qilish mumkin:

Birinchidan, insoning barcha kommunikativ qobiliyatları ham birdek namoyon bo‘lavermaydi va pedagog uchun birdek zarur bo‘lmaydi. Ikkinchidan, pedagog egallashi lozim bo‘lgan bir qator kommunikativ malaka va ko‘nikmalar borki, ular boshqa kasbdagi kishilar uchun muhim ahamiyatga ega emas. Jumladan, insonning boshqa kishilarni tushuna olishi, o‘z-o‘zini anglashi, muloqot jarayonida to‘g‘ri baholashi, to‘g‘ri qabul qilishi, boshqa odamlar bilan to‘g‘ri munosabatga kirisha olishi, o‘z-o‘ziga nisbatan talabchan bo‘lishidir.

Har bir ajratilgan kommunikativ qobiliyatlar guruhini bat afsil ko‘rib chiqib, shu bilan birga pedagogik muloqot davrida bu qobiliyatlarining yaxshi rivojlanmaganligi sababli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni ko‘rsatib o‘tamiz.

Insonni inson tomonidan bilish - insonni shaxs sifatida umumiyligi baholashdir. U odatda bir ko‘rishda olingan taassurotlar natijasida jamlanib, uning shaxsini ayrim tomonlari, motivlari, va kelgusi rejalarini baholash; tashqi ko‘rinish va odamning ichki hissiyotlari o‘zaro bog‘liqligini baholash; jestlari, imo-ishoralari, mimika va pantomimikalarni o‘qib bilishda namoyon bo‘ladi.

Odamni o‘z-o‘zini bilishi o‘z bilimlarini, o‘z qobiliyatlarini, o‘z xarakterini va boshqa shaxsning o‘zidagi xususiyatlarini baholash; sirtdan qaraganda odam qanday qabul qilinadi va u boshqa odamlar ko‘zida qanday namoyon bo‘lishini bila olishdir.

Muloqat jarayonidagi holatni to‘g‘ri baholay bilish – bu holatni kuzata bilish qobiliyat, undan foydali axborot belgilarini ajratib olish va ularga e’tiborni qaratish, vujudga kelgan holatning ijtimoiy va psixologik mazmunini to‘g‘ri baholash va qabul qilishdan iboratdir.

Pedagogik nuqtai nazardan qiziqarli bo‘lgan, lekin kam o‘rganilgan va amaliyotda ko‘pdan-ko‘p muammolar keltirib chiqaradigan turi pedagogik muloqatning noverbal shakli deb nomlanadi. Bu bilan bog‘liq kommunikativ qobiliyat quyidagilarni o‘z ichiga oladi: notanish odamlar bilan muomalaga kirisha

bilish, ziddiyatlarni oldini ola bilish, yuzaga kelgan tushunmovchilik va ziddiyatlarni o‘z vaqtida yecha bilish, boshqa odam tomonidan o‘zini to‘g‘ri tushinishni va qabul qilishni ta‘minlaydigan tarzda o‘zini tuta bilish, boshqa odamga o‘zining qiziqishlari va hissiyotlarini bayon etishga imkon berish, muloqotdan o‘zi uchun yuqori darajada foyda ola bilish qobiliyatini.

Insonning o‘z -o‘ziga nisbatan qilgan harakatlarida namoyon bo‘lgan qobiliyati, o‘zining xulq - atvoridagi faoliyatini boshqarishni bilishi, atrof-muhitdagи odamlar bilan o‘zaro muloqat qilganda zarur bo‘lgan qobiliyatdir. Bu narsa bizni boshqa odamlar tomonidan to‘g‘ri qabul qilinishimiz va to‘g‘ri tushinishimizni ta‘minlaydi. Bunga yana insonni odatlaridan va kamchiliklaridan qutilishga bo‘lgan layoqati, ya’ni muloqatga to‘sinq bo‘ladigan, muloqat uchun zarur bo‘lgan foydali malaka va ko‘nikmalar shakllantirishga bo‘lgan qobiliyatini ko‘rsatish mumkin.

Insonning kommunikativ qobiliyati rivojlantirish mumkin bo‘lgan jarayondir. Ularni shakllantirishda ijtimoiy- psixologik trening yaxshi natija beradi.

Pedagogik muloqot maxsus jihatining namoyon bo‘lishi pedagog tomonidan rag‘batlantirish va jazolash usulining qo‘llanilishidir. Agar rag‘batlantirish yoki jazolash xizmatga yarasha odilona bo‘lsa, ular o‘quvchilarning yutuqlarini mustahkamlaydilar, qo‘llaydilar. Rag‘batlantirish va jazolash usullarining mutahkamlash roli pedagogik adolatga bog‘liq bo‘ladi. Pedagogik nuqtai nazardan olgan holda samarali va samara bo‘lmagan rag‘batlantirish tavsifini keltiramiz.

O‘qituvchi o‘quvchilarning ko‘pgina sa’y-harakatlariga, agar ularning yaxshi ishlari uchun rag‘batlantirib, ular qilgan xatolariga qattiq e’tibor qaratmasa va buning uchun jazolamasa, ijobiy ta’sir o‘tkazishi mumkin. Xulosa kilib, shuni aytish joizki, o‘qituvchining barcha ijobiy, umuminsoniy axlok me’yorlariga mos keluvchi hislatlari katta ahamiyatga ega. Agar biz quyidagi hislatlarini olib karaydigan bo‘lsak, bularning barchasi ham o‘ta muhim omillardir. Jumladan, o‘qituvchining tashki qiyofasi uning obro‘sni shakllanishiga ta’sir etadi. O‘qituvchining ozodaligi, ixchamligi, uning poqizaligi, saranjom- sarishtaligi, o‘zini chiroyli tutishi qaddi-qomati va yurish-turishlari o‘quvchilarda juda yaxshi taassurot koldiradi.

17.2.Pedagogning individual faoliyat uslubi

O‘qituvchilik – inson jamiyati tarixi boshlangandan e’tiboran davom etib, shu bilan birga hamma vaqt jamiyat va jamoatchilik tomonidan e’tiborga loyiq, e’zozlab kelingan kasbdir.

Nasiriddin Tusiy o‘zining "O‘qituvchilarni tarbiyalash to‘g‘risida" degan asarida shunday deydi: "...O‘qituvchi munozaralarni olib borishni, rad etib bo‘lmaydigan darajadagi isbot qilishni bilishi, o‘z fikrlarining to‘g‘riliqiga ishonishi, nutqi esa mutlaqo toza, jumlalari mantiqiy ifodalanadigan bo‘lishi lozim... O‘qituvchi nutki hech qachon va hech qaerda zaharxandali, qo‘pol yoki qattiq bo‘lishi mumkin emas. Dars paytida o‘qituvchining o‘zini tuta olmasligi ishni buzishi mumkin..."

Qobiliyatlari, ijodkor inson –u har doim o‘ziga xos shaxsdir. Pedagogda individuallikning shakllanishi bolani ijodiy shaxs sifatida tarbiyalashga yordam beradi. Har qanday katta odam ongli ravishda pedagoglik kasbini tanlar ekan, u tanlagan yo‘lini amalga oshirish chog‘ida allaqachon shaxs bo‘lib shakllanadi va shak-shubhasiz individualdir. O‘qituvchi va tarbiyachilar ichida turli-tuman shaxslar qancha ko‘p bo‘lsa, ular bolalarni o‘qitib tarbiyalaganlarida bu bolalar ko‘pdan-ko‘p, shu bilan birga foydali individual xususiyatga ega bo‘lishlarining ehtimoli shuncha yuqoridir.

Yuqorida ko‘rib o‘tilgan, har bir o‘qituvchi va tarbiyachi ega bo‘lishi lozim bo‘lgan pedagogik faoliyatning umumiy talablari, pedagogik qobiliyatning ko‘pdan-ko‘p jihatlari bilan ularning individuallikka intilishlarini qanday bog‘lash mumkin? Pedagogik faoliyatning individual uslublarini ko‘rib o‘tamiz. Ular quyidagicha namoyon bo‘ladi:

Pedagogik faoliyatning individual yo‘nalishi haqida gapirganda, odatda shu nazarda tutiladiki, u yoki bu pedagogik ta’sir vositalari va o‘zini tutish shakllarini tanlashda pedagog o‘zining individual imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Har xil individuallikga ega bo‘lgan pedagoglar ko‘pdan-ko‘p o‘quv va tarbiyaviy misollar ichidan aynan bir xilini tanlashi mumkin, lekin ulardan har xil foydalilanadi.

Shuni ta’kidlab o‘tish joizki, bu yuqori pedagogik tajribani qabul qilinishi va uni keng tarqatilishiga taalluqlidir. Uni tahlil qila turib pedagog doimo shuni yodda tutishi lozimki, bunday tajriba, malaka amaliy jihatdan olib qaralganda uning muallifi shaxsidan ajralmas bo‘ladi va o‘qituvchining individualligi hamda umumahamiyatga ega bo‘lgan pedagogik topilmalar birlashmasidan tashkil topadi.

Shu sababli pedagogik tajribalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqa o‘qituvchilar yoki tarbiyachilar tomonidan ko‘chirib olishning kelajagi yo‘q hamda bu hol yomon natijalar beradi. Buning yuzaga kelish sababi shundaki, pedagogning psixologik individualligini aynan qaytarish qiyin, ularsiz natijalar o‘z-o‘zidan boshqacha bo‘lib chiqadi. Bu holatdan chiqib ketish uchun pedagogik tajribaning muhim qismini ajratib olib, ongli ravishda muammo qo‘yish va uni ijodiy individual qayta ishlab, hal etish lozim. Boshqacha qilib aytganda, har qanday pedagogik tajribani shundayligicha ko‘chirib olmaslik kerak: undagi asosiy g‘oyani aniqlab, doimo o‘zligicha qolmog‘i, ya’ni yorqin individual hislatlarga ega bo‘lmog‘i lozim. Bu holat bolalarni o‘qitish va tarbiyalash samarasini kamaytirmaydi, balki sezilarli darajada oshiradi, unga yuqori pedagogik tajribani o‘rganish orqali erishiladi.

O‘qituvchi tomonidan tashkil etilgan o‘quv jarayonida sub’ektning ta’lim olishi uning o‘ziga xosligi va xarakterida namoyon bo‘ladi, bu uning o‘quv usuliga ta’sir ko‘rsatadi. Shakllangan individual o‘quv usullari sxematik ravishda ikki qutb bilan ko‘rsatilishi mumkin: “ijobiy” – “salbiy”. Quyida keltirilgan jadval o‘quv jarayonida bunday usullarni ko‘rsatib beradi. O‘qituvchi dars jarayonida buni inobatga olgan holda yondoshishi maqsadga muvofikdir.

O‘quv jarayonida o‘quvchilarning individual farqi
(G.Klaus bo‘yicha)

Yu.A.Samarin fikricha, o‘quv faoliyati samaradorligining ko‘rsatkichi o‘quvchilarda tafakkurning tizimliligi bilan dinamikligining kengayishidan

iboratdir. Shunday ekan, pedagog doimo ta’lim jarayonini tashkil etish va boshqarishda bu jihatlarni inobatga olishi kerak.

D.B.Elkonin boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyatini boshqarishga oid o‘z nazariyasini ishlab chiqqan bo‘lib, uning fikricha, o‘quv faoliyatini boshqarish uchun quyidagi tarkibiy qismlarni o‘quvchilar egallab olishlari zarur:

- 1) berilgan o‘quv topshirig‘ini yechish uchun vositalar tanlash;
- 2) topshiriqlarni yechish jarayonida o‘z-o‘zini nazorat qilish;
- 3) o‘zlashtirilgan bilimlar, ko‘nikmalar sifatini baholash;
- 4) o‘z-o‘zini va topshiriq yechimini tekshirish;
- 5) o‘z oldiga maqsad qo‘ya olish;
- 6) simvollar (alomatlar, belgilar) bilan predmetning ichki munosabatlari mavjudligini tushunish kabilar.

N.D.Levitov mazkur muammo bilan bevosa shug‘ullanmagan bo‘lsa-da, lekin o‘qituvchi tomonidan o‘quv faoliyatini boshqarish imkoniyati va uning mezonlari to‘g‘risida muhim fikrlarni ilgari suradi. O‘quv faoliyatini idora qilish uchun quyidagi jabhalar ishtirot etishi shart:

- 1) tafakkurning mustaqilligi;
- 2) o‘quv materialining tez va puxta o‘zlashtirilishi;
- 3) o‘quvchilardagi aqliy topqirlilik;
- 4) ta’lim jarayonida vujudga keltirilgan muammoli vaziyat mohiyatiga chuqr kirib borish, ya’ni muhim alomatni nomuhimdan ajrata bilish;
- 5) fikrlashda tanqidiylik, ijodiylik va boshqalar.

Bularning muayyan tizim shakliga kelganligi ta’limni optimallashtirishning puxta negizini va shart-sharoitini yaratadi.

17.3.Pedagogning o‘zini-o‘zi boshqarish muammosi

Bo‘lajak pedagoglarning oliy o‘quv yurtida olgan psixologik bilimlari ikki unchalik yoqimli bo‘limgan xossaga ega. Ular, birinchidan, pedagogga amaliyotda zarur bo‘lgan barcha bilimlarni o‘z ichiga qamrab olmagan, bunga sabab pedagogik oliy o‘quv yurtlarida psixologik fanlarni o‘qitish uchun ajratilgan dars soatlari hajmining chegaralanganligidir. Ikkinchidan, bu olingan bilimlar tezda eskirib qoladi va hech bo‘limganda besh yilda bir marta yangilab turishni talab etadi, buni o‘z-o‘ziga ta’lim berish yoki malaka oshirishda amalga oshirsa bo‘ladi.

Pedagogning psixologik jihatdan o‘z ustida ishlash deyilganda, uni muntazam ravishda psixologiya fanining turli yo‘nalishlaridagi eng yangi yutuqlar bilan tanishib borishini nazarda tutadi, ular tarbiya va ta’lim bilan bevosa va bilvosita bog‘liqidir. Bu ta’lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, yosh davrlari psixologiyasi, differensial psixologiya, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi shuningdek, psixologiya va boshqa fanlar chegarasidagi tibbiyot, patopsixologiya, psixofiziologiya va psixoterapiya.

Pedagogning amaliy faoliyatida psixologik ma’lumotlar olishi mumkin bo‘lgan adabiyotlar ro‘yxati yetarli darajada salmoqlidir. Holbuki, pedagogga

muntazam ravishda ilmiy kitoblarni va jurnallarni o‘qishga hojat yo‘q, asosiy psixologik bilimlar jamlangan holda keltirilgan, pedagogik faoliyat uchun foydali bo‘lgan bo‘limlarga murojat qilishning o‘zi yetarlidir.

Pedagogning kasbiy faoliyati davomida juda zarur jiddiy jihat – bu o‘z- o‘zini boshqarishdir, ya’ni o‘z psixik holati va xulq- atvorini boshqara olish qobiliyati, murakkab pedagogik holatlarda muqobil harakatlana olishidir.

O‘z - o‘zini boshqarish zaruriyati quyidagi hollarda kelib chiqadi:

O‘z- o‘zini boshqarishning psixologik asoslari bilish jarayonini o‘z ichiga oladi: Sezgi, idrok, diqqat, xayol, tafakkur, xotira, nutq shuningdek shaxs hislatlari – xulq atvori, emotsiyonal holati, vaziyatga munosabati. Yuqorida qayd etib o‘tilgan psixik jarayonlarda o‘z-o‘zini boshqarish odam hususiyatlari va holatlari, uning irodasi va ichki tuyg‘ulari bilan bog‘liqdir. Ma’lumki, ichki tuyg‘u barcha psixik holatlarni boshqarishda erkinlik asosi bo‘lib xizmat qiladi, iroda bo‘lsa xatti - harakatlar quvvati va yo‘nalishlari ta’minlaydi.

Qabul qilishni o‘z- o‘zidan boshqaruva aniq qabul qilish vazifalarini qo‘yadi – obrazni tuzish, qo‘yilgan savollarga nimani kuzatish kerak? Nima uchun kuzatish? Qanday qilib kuzatish? kabi aniq javob topish kerak. Kuzatuvni boshlashdan avval biz o‘zimiz uchun bu savollarga javob berishimiz lozim bo‘ladi.

Murakkab pedagogik sharoitlarda (vaziyatda) bunday savollarga aniq javob topishni iloji bo‘lmaydi, bu vaziyatda aniq javob topish uchun bir muncha aqliy va jismoniy kuch sarf qilishga to‘g‘ri keladi. Bunday savollarni avvaldan o‘ylab ko‘rish va ularga amal qilishni talab qiladi, natijada o‘z- o‘zini boshqarishni nazarda tutadi.

Diqqat- e’tiborni boshqarish bir muncha boshqa narsalarga asoslanadi. Ixtiyoriy bo‘lmagan diqqat- e’tiborni boshqarish ular bilan bog‘liq bo‘lgan holatlar, ya’ni organizmning psixofiziologik holatlarini boshqarish orqali bevosita amalga oshirish mumkin. Charchoq oqibatida ixtiyoriy bo‘lmagan diqqat- e’tibor yomon boshqariladigan bo‘lib qoladi. Xuddi shunday holat kasallik davrida, haddan tashqari emotsiyonal junbushga kelgan holatda, affekt yoki stress holatlarida ro‘y beradi. Bir muncha ta’sir qiladigan vositalar - dam olish, davolash, psixofizik autotrenering bu tarzdagi diqqat e’tiborni boshqarishda yaxshi samara beradi.

Ixtiyoriy diqqat e’tiborni, qiziqish uyg‘otadigan, so‘z yordamida yoki qo‘llab-quvvatlash orqali boshqarish mumkin. Odamni diqqat e’tiborini biror narsaga qaratish uchun, e’tiborni uni qiziqishini qo‘llab - quvvatlash kifoya qiladi. So‘z orqali o‘z- o‘zini yo‘naltirish yoki verbal o‘zi- o‘zidan boshqarish har doim to‘g‘ridan- to‘g‘ri yoki bevosita qiziqishga asoslanadi. Ayrim hollarda o‘zini majbur qilib qandaydir ob’ektda, holat yoki voqelikni qiziqarli tomonlarini, e’tiborni uncha uzoq vaqt jalb qilib ko‘rishga yetarli bo‘ladi. Qabul qilish orqali ham ularni ma’lum darajada boshqarish mumkin. Pedagog uchun eslash qobiliyatini boshqarish bir muncha qiyinroq va zarurroqdir. Uchtadan ikkita bizga ma’lum eslash jarayoni – eslab qolish va olingan axborotni qayta tiklash – o‘z- o‘zini boshqarish bilan rivojlantirish mumkin. Eslab qolish jarayonining uchinchisi – axborotni saqlab qolishni boshqarish mushkulroqdir, shuning uchun hamki u ong osti holati (shaxs tomonidan anglab olinmaydigan psixik va holatlar yig‘indisi)

darajasida ishlaydi holbuki yodlashni anglab tashkil etib, bevosita ularni ham boshqarish mumkin. Mnemik jarayonlarda o‘z- o‘zini boshqarish har xil usullarga asoslanadi, tasavvur assotsiatsiyalanib bir butunga bog‘lab, ongli ravishda ko‘rib chiqiladi. Eslab qolish zarur bo‘lgan narsalar ko‘z orqali ko‘rilsa, yoki biror narsa bog‘lab tasavvur qilinsa yodda qolishi kuchayadi. Eslab qolishni tezlatish mumkin, sun‘iy ravishda yodda bo‘lgan perceptiv obrazlarni va tashqi narsalarni tafakkurda uyg‘otib, ong orqali ularni yangi eslab qolishi kerak bo‘lgan narsalar bilan bog‘lash lozim.

Ongli ravishda fikrlashni ham boshqarish, uni yanada samaraliroq qilish mumkin.

Tafakkurni o‘z- o‘zida boshqarishning asosiy usullari quyidagilardir.

- hal qilinishi kerak bo‘lgan vazifa shartlarni diqqat bilan tahlil qilish;
- talab qilingan natijani berilgan shartlar bilan solishtirish, bunday maqsad kerakli natijani olish uchun yetishmagan narsani aniqlash;
- doimiy ravishda mashq o‘tkazib borib, tafakkurni chiniqtirish;
- tafakkurni aniq yo‘nalishdagi mashqlar bilan chiniqtirish, ya’ni ketma- ket izlanish va yetarli darajada hal qilinishning alternativ yo‘llarni ko‘rib chiqish (bu – vosita anglash jarayoni “sikllanish” deb nomlanadi)
- vazifani hal qilishning yo‘llari bilan bog‘liq bo‘lgan aniq farazlarni o‘z ichida yoki ovoz chiqarib so‘zlash (gapirish).
- Bajarib bo‘lingan xatti-harakatlar natijalarini va faraz(g‘oya)larni doimiy ravishda yozib borish.
- O‘z - o‘zini emotsiyal boshqarish organizmning muskul to‘qimalari tizimi boshqara bilish qobiliyatiga asoslangan, emotsiogen holatlardan tahlil qilib tafakkurni ongli ravishda faol jalb etish.

Hozirgi zamon maktabi muallimlik shaxsi va kasbiy faoliyati uchun zarur bo‘lgan sifat va fazilatlarni egallagan. yangicha fikrlaydigan, ijtimoiy faol pedagoglarni talab qilmoqda.

Ana shunday qator muammolarni oqilona hal qilishning eng muhim omillaridan biri o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligi jarayonini maqsadga muvofiq tashkil etishdir. Shunga binoan mamlakatimiz ta’limi sohasida amalgamoshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri ham kadrlar tayyorlash sifatini jahon talablari darajasiga yetkazishdir. Endilikda oliy ta’lim muassasalari oldiga faqatgina o‘qimishli insonni emas, balki voqealarni oldindan ko‘ra biladigan, to‘g‘ri qaror qabul qila olish mahoratiga ega, o‘zini-o‘zi rivojlantirish zaruriyatini tushunib yetadigan oqil va barkamol shaxsni tarbiyalash muammosi qo‘yilmoqda.

O‘qituvchining shaxsiy va kasbiy tayyorgarlik darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, o‘quvchilar bilan ta’lim va tarbiyaviy munosabatlarni yaxshi yo‘lga qo‘ya oladi. O‘qituvchining shaxsiy namunasi va obro‘-e’tibori ta’lim-tarbiya jarayonida bolada qat’iy nuqtai nazarni shakllanishida asosiy rol o‘ynaydi.

Kanadalik psixolog olim **Djeyms Marsha** yigit-qizlarning kasbiy tayyorgarlik davrini to‘rt bosqichga ajratadi:

1. Yoshlarda kasb haqidagi tasavvur va bilimlarning kamligi, hali noaniqligi bosqichi. Bu bosqich hali shaxsning e'tiqodlari aniq emasligi, kasbni tanlamaganligi, kim bo'lishi noaniqligi bilan tavsiflanadi.

2. Muddatidan oldin aynan o'xshashligini topish bosqichi. Shaxs o'z kuchi, xohishi bilan emas, boshqaning fikri bilan, boshqa kishiga ergashib, tegishli munosabatlar tizimiga qo'shilishi bilan xarakterlanadi.

3. Moratoriya bosqichi – shaxs o'zligini aniqlashning krizisi jarayonidaligi bilan, rivojlanishning ko'p variantlari orasidan o'zi uchun eng maqbulini tanlashi bilan tavsiflanadi.

4. Erishilgan yutuqning aynanligi bosqichi. Tanlash mojarosi hal etilganligi, shaxs o'zligini namoyon etishga amalda kirishganligi bilan belgilanadi. O'qituvchi eng avvalo o'quv-tarbiya jarayonida o'quvchilar faolligini oshirishni esdan chiqarmasligi, yuzaga kelgan muammolarni mustaqil yechishga o'rgatishi, o'quvchi tashabbuskorligi va ijodkorligi asosida o'zining kimligini namoyish etishiga yordamlashishi zarur. Buning uchun o'qituvchi shaxsiy hamda kasbiy sifat va fazilatlarni to'liq egallagan bo'lishi lozim, bunday o'qituvchilar o'quvchilar bilan ko'proq do'stona muloqotda bo'ladilar, o'zaro fikr almashadilar, mavzuga doir muammoni tahlil qiladilar va bir qarorga keladilar. O'qituvchi bu o'rinda butun e'tiborini mavzu mohiyatini o'quvchilarga singdirishga qaratib, o'quvchilar e'tiborini kechinmalarini va o'zlashtirish imkoniyatlarini alohida e'tiborga oladi. O'qituvchi shaxsiga xos bo'lgan bilimdonlik, ijodkorlik, mustaqillik hamda pedagogik faoliyat uchun mas'uliyat va javobgarlikni chuqur his etish o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligini ta'minlashning eng muhim omillaridir.

Talabalarda kasbni egallahning shakllanishi ularda majburiyat va javobgarlik hissining tarkib topishi bilan bog'liqdir. Ularda ana shunday sifat va kechinmalar to'la shakllangan bo'lsa, bilimlarni egallah yoki kasbiy kamoloti uchun hech narsa to'siq bo'la olmaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun nazorat savollari:

1. Pedagogik qobiliyat nima?
2. Didaktik qobiliyat nima?
3. Pedagogning o'zini-o'zi boshqarish muammosi yechimi
4. Avtoritar qobiliyat xaqida aytib bering
5. Pedagogik hayol?

Mavzuni mustahkamlash uchun test savollari:

1. Pedagogik qobiliyatlarga nimalar kiradi?

A) Bolalarni yaxshi ko'rishi, mehnatsevarlik, mehribonlik, kamtarlik, odamiylik, uddaburonlik, jamoat ishlarida faollik;

B) O'qituvchining kuzatuvchanligi, o'z diqqat e'tiborini taqsimlay olishi, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lishi, pedagogik takt, nutqning emotsional ifodalanishi, kuzatuvchanligi, diqqat e'tiborini taqsimlay olish qobiliyati ;

V) Didaktik qobiliyatlar, akademik qobiliyatlar, perseptiv qobiliyatlar, nutk qobiliyati, tashkilotchilik qobiliyati, avtoritar qobiliyati, kommunikativ qobiliyati, pedagogik hayol, diqqatni taqsimlay olish qobiliyati;

G) bolalarning asab psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay bilishi; o‘quvchilarni to‘g‘ri tushunib, ularninig xulq-atvori sabablarini tushuntirishni bilishi;

D) Perseptiv va nutq qobiliyatları.

2.O‘qituvchining o‘quvchini, tarbiyalanuvchini ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik qobiliyati qanday turdagি pedagogik qobiliyat hisoblanadi?

- A) akademik qobiliyat;
- B) shaxs bilan bog‘liq qobiliyat;
- B) Didaktik qobiliyat;
- Г) tashkiliy-kommunikativ qobiliyat.
- Д) perseptiv qobiliyat.**

3. Matematika, fizika, biologiya, ona tili, adabiyot, tarix va boshqa shu kabi fanlar sohasiga xos qobiliyat turi?

- A) tashkiliy-kommunikativ qobiliyat.
- B) perseptiv qobiliyat
- V) Akademik qobiliyat
- G) Didaktik qobiliyat;
- D) Pedagogik hayol

4. ....bu qobiliyat turlaridan biri bo‘lib, kishining pedagogik faoliyatga yaroqlilagini va shu faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug‘ullana olishini aniqlab beradi.

- A) Nutq qobiliyat
- B) Avtoritar qobiliyat
- V) kommunikativ qobiliyat
- G) Pedagogik qobiliyat
- D) Orttirilgan qobiliyat

	O'ZBEK	RUS	INGLIZ
1.	<u>Ontogenez-</u>	<u>Онтогенез-</u>	<u>Ontogenesis</u>
	(yunoncha, ontos-mavjud, jon, zot; genesis-kelib chiqish, paydo bo'lish)- individning paydo bo'lishidan umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni.	(греч. Онто-душа, порода, генезис- происхождение, внешность)- процесс психического развития от возникновения индивида до конца его жизни.	(greek. Onto- soul, breed, genesis-origin, appearance) – the process of mental development from the emergence of the individual to the end of his life.
2.	<u>Ilmiy tadqiqot-</u>	<u>Научное исследование-</u>	<u>Scientific research-</u>
	yangi bilimlarni ishlab chiqish jarayoni, bilish faoliyati turlaridan biri.	процесс освоения новых знаний является одним из видов обучения.	the process of learning new knowledge is one of the types of training.
3.	<u>Shaxs</u>	<u>Личность</u>	<u>Person</u>
	alohida individ, mohiyatan yaxlit ijtimoiy-axloqiy olam. U o'zida inson mohiyatini, uning mavjudot sifatidagi qadriyatini mujassam etadi.	индивидуальная, по сути интегральная социальная этика. Он воплощает сущность человеческой сущности как ее бытие.	separate indivisible socio-ethical world. It embodies the essence of human essence as its being.
4.	<u>Ta'lim</u>	<u>Образование-</u>	<u>Education</u>
	<u>-</u> bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi.	процесс обучения, умения и навыки-основной инструмент подготовки человека к жизни и работе.	the process of teaching, skill, and skills is the basic tool for preparing a person for life and work.
5.	<u>Tarbiya</u>	<u>Воспитания</u>	<u>Education</u>
	shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma'naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon, insonning jamiyatda yashashi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarga ega bo'lishini ta'minlash yo'lida ko'rildigan chora	воспитание — это формирование общественно-необходимых отношений к миру, стране, обществу, самому себе	the process of teaching, skill, and skills is the basic tool for preparing a person for life and work.

	tadbirlar yig'indisi.		
6.	<u>Bolalar psixologiyasi-</u>	<u>Детская психология</u>	<u>Child psychology</u>
	psixologiya sohasi, bolalar psixologik rivojlaishining umumiy va aloxida xususiyatlarini, turli yosh bosqichlarida bu jarayon qanday kechishi, uni harakatlantiruvchi kuchlar va qonuniyatlarni tadqiq qiladi.	исследует общие и отличительные особенности психологического развития детей, исследует, как этот процесс происходит в разном возрасте, а также движущие силы и законы.	explores the general and distinctive features of the psychological development of children, explores how this process occurs at different ages, as well as the driving forces and laws
7.	<u>Pedagogik psixologiya-</u>	<u>Педагогическая психология</u>	<u>Pedagogical psychology</u>
	psixologiya ilmining tarmog'i sifatida, ta'lif va tarbiyaning shaxsga samarali ta'sir etuvchi omillari, qonuniyatlari va mexanizmlarini o'rganuvchi fandir	как сеть психологической науки, создатель факторов, влияющих на личность образования и воспитания, ее закономерности и механизмы.	as a network of psychological science, creator of factors influencing the personality of education and upbringing, its laws and mechanisms.
8.	<u>Psixofiziologiya</u>	<u>Психофизиология-</u>	<u>Psychophysiology-</u>
	psixik va fiziologik jarayonlar o'rtaсидagi munosabatlarni o'rganuvchi fan sohasi.	область изучения взаимосвязи психических и физиологических процессов	area of study of the relationship of mental and physiological processes.
9.	<u>Metod.</u>	<u>Метод</u>	<u>Method-</u>
	-(yunoncha, methods-tadqiqot, tekshirish)- bilimning nazariy va amaliy o'zlashtirish usullari yig'indisi	(греч. Методология-исследование)- сумма теоретических и практических знаний по предмету	(greek, methodology, research) is the sum of the theoretical and practical knowledge of the subject.
10.	<u>Yoshlik davri</u>	<u>Молодежный возраст</u>	<u>Youth Age</u>
	Yoshlik davri 23-28 yoshlardan iborat bo'lib, bu davrning o'ziga xos bo'lib, bu davrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishgan shaxs sifatida faol ishtirok	Молодежный возраст 23-28 лет, характерный для этого периода, одной из особенностей этого периода является активное участие как полноценного	Youth Age is 23-28 years of age, characteristic of this period, one of the peculiarities of this period is active involvement as a full-

	qilish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatiga amalga oshirishdan iborat	человека во всех сферах общественной жизни и занятости на производстве.	fledged person in all aspects of social life and in labor activity in production
11.	<u>Jamoada o'z o'rnini topish</u>	<u>Найти роль в команде</u>	<u>Finding a role in the team</u>
	<u>Qadr – qimmatga erishish</u>	<u>Достоинство - быть дорогостоящим</u>	<u>Dignity - To Be Costful</u>
12.	<u>Kasb mahoratini egallash</u>	<u>Взять профессиональные навыки</u>	<u>Take professional skills</u>
13	<u>Ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga erishish</u>	<u>Достичь совершенства в общественной жизни</u>	<u>To achieve perfection in social life</u>
14.	<u>Mehnat jamoasiga qo'shilish</u>	<u>Членство в рабочей команде</u>	<u>Work team membership</u>
15	<u>Mnemologik omil</u>	<u>Мнемонологический фактор</u>	<u>Mnemonological factor</u>
16.	<u>Attensional omil</u>	<u>Аттенсиальный фактор</u>	<u>Attensional factor</u>
	Yoshlik davrida ikki xil omillar doirasi vujudga keladi va ular mnemologik (xotira, tafakkur) va attensional (diqqat) majmuasidan iborat bo'ladi	Во времена юности существуют два различных фактора: мнемонологический (память, мышление) и аттенсиальный комплекс.	During youth, there are two different factors: the mnemonicological (memory, thinking) and the attensional complex.
17.	<u>Mehnat jamoasi</u>	<u>Рабочая группа</u>	<u>Working group</u>
18	<u>Oila mikromuhiti</u>	<u>Семейная среда</u>	<u>Family environment</u>
19.	<u>Norasmiy ulfatlar</u>	<u>Неформальные товарищи</u>	<u>Informal comrades</u>
20.	<u>Yetuklik davri</u>	<u>Зрелый возраст</u>	<u>Mature age</u>
	Yetuklik davrining birinchi bosqichiga 28-35 yoshlardagi erkak va ayollar kiradilar	Первая фаза зрелого возраста включает мужчин и женщин в возрасте 28-35 лет	The first phase of adulthood includes men and women aged 28-35.

	<u>O'ziga o'zi hisob berish</u>	<u>Самоотчет</u>	<u>Self-report</u>
21.	O'ziga o'zi hisob berish bu davning muhim psixologik xususiyatlaridan biridir	Самоотчет - одна из важных психологических особенностей этой эпохи.	Self-report is one of the important psychological characteristics of this era.
22.	<u>Donishmandlik</u>	<u>Мудрость</u>	<u>Wisdom</u>
23	<u>G'amxo'rlik</u>	<u>Забота</u>	<u>Care</u>
	Yetuklik davri - donishmandlik, g'amxo'rlik, homiylik davri hisoblanadi.	Зрелость - это период мудрости, заботы и покровительства.	Maturity is the period of wisdom, care, and patronage.
24	<u>Inqiroz</u>	<u>Кризис</u>	<u>The crisis</u>
	Yetuklik davrining bиринчи bosqichidagi inqiroz – bu insonning mehnat faoliyatiga o'tishidir	Кризис первого этапа взрослой жизни - это переход человека на работу	The crisis of the first phase of adulthood is the transition of a person to work
25	<u>Hayotda yutuqlarga erishish</u>	<u>Добиться успеха в жизни</u>	<u>Succeed in life</u>
	Yetuklik yoshida shaxsiy hayotdagi yutuqlar, g'alabalar yoki muvaffaqiyatsizliklar Kishining ruhiy dunyosiga qattiq ta'sir qiladi	Успех, триумфы или неудачи в зрелом возрасте оказывают глубокое влияние на духовный мир человека	Success, triumphs or failures in adulthood have a profound impact on the spiritual world of man.
26	<u>Ijtimoiy faoliyatda qatnashish</u>	<u>Участие в общественных мероприятиях</u>	<u>Participation in social activities</u>
27	<u>Jismoniy kamolot</u>	<u>Физическое совершенство</u>	<u>Physical perfection</u>
28	<u>Jinsiy kamolot</u>	<u>Сексуальное совершенство</u>	<u>Sexual perfection</u>
29.	<u>Ruhiy kamolot</u>	<u>Духовное совершенство</u>	<u>Spiritual perfection</u>
	Yetuklik davrida erkak va ayollarning tafovutlari namoyon bo'ladi: erkaklar jismoniy, jinsiy, ruhiy kamolotda ayollardan ilgarilab ketadilar	Мужчины и женщины имеют различия во взрослом возрасте: мужчины намного опережают женщин по физической, репродуктивной,	Men and women have differentiation in adulthood: men are far ahead of women in physical, reproductive, mental maturity

		умственной зрелости	
30.	<u>Yetuklik davrining ikkinchi bosqichi</u>	<u>Вторая фаза зрелости</u>	<u>The second phase of maturity</u>
	Yetuklik davrining ikkinchi bosqichi 36-55 (60) yoshlardagi erkak va ayollarni o'z ichiga oladi.	Вторая фаза зрелости охватывает мужчин и женщин в возрасте 36-55 лет (60).	The second phase of maturity covers men and women aged 36–55 years (60).
31.	<u>Qarilik alomatlari</u>	<u>Признаки старости</u>	<u>Signs of old age</u>
	Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari ko'proq o'rin egallay boshlaydi	На втором этапе взрослой жизни начинают преобладать признаки старения	In the second phase of adulthood, signs of aging begin to dominate
32.	<u>Tugallanuvchi inqiroz</u>	<u>Заключительный кризис</u>	<u>The final crisis</u>
	Yetuklik davrining ikkinchi bosqichidagi, ya'ni tugallanuvchi krizis – bu gerantaga yaqinlashishdir	Заключительный кризис во второй фазе взрослой жизни - приближаться к старости	The final crisis in the second phase of adulthood - approaching old age
33	<u>"Men" obrazi</u>	<u>Образ "Я"</u>	<u>The image of "I"</u>
	Yetuklik davridagi erkak va ayollarning o'zligini anglashdagi "Men" uch xil ko'rinishda ifodalananadi	Мужчины и женщины в зрелом возрасте «Я» понимается тремя разными способами	Men and women in adulthood "I" is understood in three different ways.
34.	<u>Retrospektiv "Men"</u>	<u>Ретроспектива «Я»</u>	<u>Retrospective "I"</u>
	Retrospektiv "Men" – o'tmishdagi o'zligini aks ettiradi	Ретроспектива «Я» - отражает личность прошлого	Retrospective "I" - reflects the identity of the past
35.	<u>Aktual "Men"</u>	<u>Актуальное «я»</u>	<u>Actual "I"</u>
	Aktual "Men" – o'zining hozirgi davrini ifodalaydi	Актуальное «я» - настоящая эпоха	Actual "I" - is the present epoch
36	<u>Ideal "Men"</u>	<u>Идеальное «я»</u>	<u>The ideal "I"</u>
	Ideal "Men" – yaqin kelajakda o'zini qanday tasavvur qilishtuyg'usi bilan	Идеальное «я» - создано в связи с тем, что вы себе представляете в	The ideal "I" - is created in connection with what you imagine in the near

	bog'liq holda yaratiladi	ближайшее время	future
37	<u>Biologik qarish</u>	Биологическое старение	Biological aging
	Ayollarda erkaklarga nisbatan avvalroq biologik qarish alomatlari ko'rina boshlaydi	У женщин симптомы биологического старения начинают появляться у мужчин раньше	In women, the symptoms of biological aging begin to appear to men earlier
38	<u>Sabr - toqatlilik</u>	Терпение и терпимость	Patience
	Har bir narsaning nozik tomoni yoki yomon oqibati haqida o'z fikrlarini bildiradilar	Они выражают свои мысли о тонкой стороне всего, о плохих последствиях	They express their thoughts on the subtle side of everything, the bad consequences
39	<u>Gerontologiya</u>	Геронтология	Gerontology
	-grekcha so'z bo'lib, keksayishning, keksalikning kelib chiqishi demakdir.	– это греческое слово, означающее происхождение старости.	s a Greek word that means the origin of old age.
40	<u>Geriatriya-</u>	Гериатрия –	Geriatrics
	keksaygan inson shaxsini davolash haqidagi tibbiy fan.	медицинская наука для лечения пожилых людей.	– is a medical science fan of the treatment of an aging person.
41	<u>Gerogigivena</u>	Герогигиена	Gerohygiene
	– keksa odamni asab, ruhiy kasalliklarini oldini olish, salomatlikni saqlashga qaratilgan soha.	– является направления на предотвращение старения, психических заболеваний и здоровья.	- is an area that is aimed at preventing aging, mental illness, and health.
42	<u>Psixogerontologiya</u>	Психогеронтология	Psychogerontology
	- keksa yoshdagi shaxs ruhiy holati, bilish jarayonlaridagi o'ziga xosliklarni o'rganuvchi fan	– это наука о психическом состоянии пожилых людей.	is a science of the elderly and person's mental state.
43	<u>Involutsiya-</u>	Инволюция	Involutions
	evolyutsiyaga qarama-qarshi jarayon.	-это обратный процесс эволюции.	this is the reverse process of evolution.
44	<u>Geteroxronika –</u>	Гетерохроника-	Heterochronics –

	bir yoshdagи odamlarning ruhiy jarayonlarda har xilligi	разность психики людей одинокого возраста.	the difference in the psyche of people of a single age.
45	<u>Affiliatsiya</u>	<u>Аффилия-</u>	<u>Affiliation</u>
	-muloqatga bo'lgan talab, insonni jamoa ichida bo'lishga intilishi.	потребность в общении, стремление человека быть в обществе других.	– the need for society, the desire of a person to be in the company of others.
46	<u>Genezis-</u>	<u>Генезис</u>	<u>Genesis</u>
	u yoki bu hodisaning hosil bo'lish va rivojlanish jarayoni	– возникновение, происхождение и последующий процесс того или иного явления.	– the emergence, origin and subsequent process of a phenomenon.
47	<u>Deviant xulq</u>	<u>Девиантное поведения-</u>	<u>Deviant behavior –</u>
	–xulqdagi og'ishishlar	отклоняющееся поведение.	deviant behavior
48	<u>Inqiroz-</u>	<u>Кризис-</u>	<u>Crisis</u>
	keskin, katta o'zgarish, o'tkir muammolar bilan bog'liq bo'lgan psixologik holat, bu esa ma'lum vaqt ichida odatiy tarzda o'zgarishi qiyin.	психологическое состояния, возникающее в связи с резким, крупным переломом, острой проблемой, которая трудно преолевается за короткое время привычным способом.	is a psychological state that arises in connection with a sharp, major change, an acute problem that is difficult to change for with time in a familiar way.
49	<u>Negativizm-</u>	<u>Негативизм –</u>	<u>Negativism-</u>
	qatshilik, aksincha qilish istagi.	сопротивление, стремление сделать наоборот.	resistance, the desire to do the opposite.
50	<u>Empatiya-</u>	<u>Эмпатия-</u>	<u>Empathy-</u>
	ichki dunyonи tushunish, unga kirish, boshqa insonni qayg'ularini tushuna olish qobiliyati	способность постижения, проникновения, вчувствования во внутренний мир, переживания другого человека	the ability of comprehension, penetration, empathy into the inner world, the experiences of another person.

51	<u>Distruktiv nizo</u>	<u>Диструктивный конфликт</u>	<u>Destructive conflict</u>
	Yuzaga kelishiga asos bo`lgan muommolar va ularning yechimi erxotinlarning manfaatiga qaratilgan bo`ladi	Решение проблемы и решение будет в пользу одного из супругов.	Problems that arise as abasis for the solution , and their solution will be in the interest of spouses
52	<u>Nizo</u>	<u>Проблема</u>	<u>conflict</u>
	Insonlar o`rtasidagi qiziqish dunyoqarash va manfaatlarning mos kelmasligi sababli yuzaga keluvchi muommoli vaziyat	Которая возникает в результате отсутствия интереса у конфликтующих людей, мировоззрения и интересов.	Interest in human beings is a matter that is incompatible with the outlook and interests.
53	<u>Passivlik</u>	<u>Пассивный</u>	<u>Passivity</u>
	Biron masalani hal etish lozim bo`lgan shaxsning o`zini olib qochishi , turli baxonalar bilan qarorni orqaga surishni anglatadi	Выкидищ означает сокращение количества раз когда человек может принять решение.	Self reliance of a person who has to deal with an issui, it means to postpone the decision with various excuses
54	<u>Kompromiss</u>	<u>Компромисс</u>	<u>Compromise</u>
	Kelishuvchanlik baxtsiz vaziyatlarda munozarali ish tutish . Ikki tomonning ham fikrini inobatga olish , vaziyat ayni vaqt uchungina hal qilinadi	Соболезнования, спорные случаи. При рассмотрении мнений обеих сторон ситуатся решается только на время.	Negotiation isnasmatter of controversial case.The situation can be solved only at the moment when it comes to the idea of both sides
55	<u>Hamkorlik</u>	<u>Партнерство</u>	<u>Cooperation</u>
	Muommoni o`zaro manfaatlarni hisobga olgan holda muloqotda bo`lish va muommoni oxirigacha hal qilishga intilishdir.	Это вопрос взаимного интереса и взаимного стремления решить проблему.	It is the desire to communicate with each other , taking into consideration the mutual interests and endeavor to solve the problem
56	<u>Agape</u>	<u>Агапе</u>	<u>Agape</u>

	Biror obyektga nisbatan intiqlik , sabr qanoat bilan boshdan kechirilayotgan ilohiy sevgidir.	Это божественная любовь, которая испытывает многострадальние.	The intensity of an object is the divine love that is endured with perseverance
57	<u>Pragma</u>	<u>Прагма</u>	<u>Pragma</u>
	Faqat shu inson bilan yashagandagina hayotdagи barcha maqsad-muddaolariga erishish mumkinligini anglagan, hayotiy aniq mo`ljalli, shaxsiy xudbinlikdan xoli bo`lgan toza sevgidir.	Это чистая любовь, полная жизни, целеустремления, без эгоистичная, осознающая только то что можно достичь всех жизненных целей .	Onlyva purely self centered , selfish , self – centered love that seeks to achieve all purpose goals in life.
58	<u>Eros</u>	<u>Эрос</u>	<u>Eros</u>
	Bu romantizm va hissiy mayllikka asoslangan muhabbat bo`lib ,undan ko`zlangan asosiy maqsad sevgilisining visoliga erishish va u bilan yaqin jinsiy munosabatda bo`lishdir.	Это любовь основания на романтике и эмоциональном благополучии.	It is love that is based on romance and emotional excitement , the main purpose of which is to reach the beloveds and become close to him in sexual desires .
59	<u>Befarqliк</u>	<u>Равнодушие</u>	<u>Failure</u>
	Umuman munosabatlarni yashiruvchi hislar bo`lgani uchun u aloqalarning yomonlashib ketishini tezlashtiradi , hattoki bunda psixoterapevtik yordam berish ham mushkul bo`lib qoladi .	Имея чувство безразличия, он ускоряет ухудшение щтношений и даже психотерапевтическая помощь затруднена.	In general , con cealing feelings make it worse for me to get worse , even worse , with psychotherapeutic help.
60	<u>Aybdorlik</u>	<u>Обвинение</u>	<u>Innocence</u>
	O`zining qilmishi uchun o`ch olishday gap , ko`pincha bu hissiyat ataylab namoyon etiladi .	Это месть за свои действия и часто эта эмоция проявляется.	The revenge for his own actions , once again , expresses this emotionally.
61	<u>Oila</u>	<u>Семья</u>	<u>Family</u>
	Inson tug`ilib voyaga yetadigan muqaddas makon farzandlarning unib o`sар bo`stoni .	Это место, где человек рождается, это то место, где человек учится по-настоящему любить.	A sacred place where a human being is born and raised as amustard seedling .

62	<u>Reproduktiv funksiya</u>	<u>Репродуктивная функция</u>	<u>Reproductive function</u>
	Har bir oilada nechtadan farzand bo`lishi lozimligidir	Это сколько детей должно быть в каждой семье.	How many children each family should have .
63	<u>Relaksatsiya funksiyasi</u>	<u>Релаксационная функция</u>	<u>Relactation function</u>
	Oila a`zolarining har tomonlama qayta tiklanishi (dam olish energiya yig`ish)	Полное восстановление членов семьи (отдых, энергосбережение).	All round recovery of family members (vacation , energy saving)
64	<u>Motivatsion tayvorgarlik</u>	<u>Мотивационная подготовка</u>	<u>Motivational preparation</u>
	Mustaqillik o`ziga to`g`ri ustanovkalar berish	Самостоятельность, давать себе провильное установки.	Providing a few minority independence
65	<u>Ijtimoiy -ma`naviy tayvorgarlik</u>	<u>Обучение социальному обеспечению</u>	<u>Social dimension preparation</u>
	Kasbi , statusi , o`rni va mustaqil moddiy tayyorlanganlik , sog`lik	Профессия, статус, место и самостоятельная финансовое подготовка и здоровье	Professionalism and independent material preparation , healthy.
66	<u>Psixologik to`sinq</u>	<u>Психологический барьер</u>	<u>Psychological barrier</u>
	Bu sheringiga ma`qul tushmay qolishdan qo`rqish , u tomondan inkor etilish , eng samimiy izhor etilishiga javoban qo`pollik bilan javob berilishi mumkinligidan havotirlanish kabilar tufayli yuzaga keladigan to`sinq .	Это страх того что партнер будет недоволен и сможет ответить на самое искреннее выражение своей неудовлетворенности	The fear of falling into this partner is a barrier to fear that he may be repelled in response to the most sincere expression of his denial
67	<u>Motivatsion to`sinq</u>	<u>Мотивационный барьер</u>	<u>Motivation barrier</u>
	Insонning ma`lum vaziyatda o`ziga bayon qilinayotgan fikrning motivini yetarlicha anglay olmaydi yoki atayin ularning motivini yashirishga harakat qilish	Человек не может адекватно понять мотив того, что ему говорят в определенных ситуациях или возможно попытаться скрыть свой мотив.	A person can not fully understand the motive of the thought that he is explicitly telling him , or he will try to conceal his motive

68	<u>Vaziyatli to`sinq</u>	<u>Ситуативный барьер</u>	<u>Predictable barrier</u>
	Suxbatlarning bir xil vaziyatda turlicha tushunishlari , unga turlicha yondashishlar bilan bog`liq	Разные подходы к одной и тоже ситуатии.	Different interpretations of expressions in the same situation relate to different approaches to him
69	<u>Mazmuniy to`sinq</u>	<u>Объективный барьер</u>	<u>Content barrier</u>
	Odatda suxbatdoshini tushunmaganlik tufayli , uning mazkur jumlanı qanday ma`noda aytilgani , qanday fikri ilgari surganligini tushunmaslikka sabab bo`luvchi to`sinq	Который часто приводит к неспособности говорящего объяснить смысл этого предложения и идею	Due to the lack of understanding of an interpreter , the obstacle , which causes him to fail to understand what the phrase is barrier
70	<u>Konstruktiv (biriktiruvchi) nizo</u>	<u>Конструктивных проблема</u>	<u>Constructive (attachment) conflict</u>
	Yuzaga kelishiga asos bo`lgan muommolar va ularning hal qilinishi , ham er, ham xotining butun oilaning manfaatlariga qaratilgan bo`ladi.	Проблеми и их решение основаны на интересах как мужа, жены, так и всей семьи.	Problems that arise as abasis for the solution of the problem and the solution of the problem also affect the wife`s entire family
71	<u>Ajralish</u>	<u>Развод</u>	<u>Divorce</u>
	Tomonlar o`rtasidagi muommolarning o`zaro ijobiy hal qilinmasligi natijasida yuzaga keluvchi vaziyat .	Это ситуатия, возникающая в результате взаимного разногласия между сторонами.	A situation that arises as aresult of a mutually acceptable solution of the problem between the parties .
72	<u>Oilaviy konsultatsiya</u>	<u>Семейные консультации</u>	<u>Family counseling</u>
	Psixologning oiladagi er,xotin , farzand yoki barcha oila a`zolari bilan olib boradigan ishlari	Работа психолога либо с супружеской парой, либо со всей семьей, включая детей	Psychologist`s workwith a spouse or all other members of the family .
73	<u>Rashk</u>	<u>Ревность</u>	<u>Jealousy</u>
	Salbiy harakterdagi hissiyat bo`lib ,subyektga qaratilgan munosabatda obyektning biror qismida yetishmaslikni his qilinishi natijasida	Негативное деструктивное чувство, испытываемое субъектом,ощущающим недостаток чего-либо со	Negative character is asubstance related relationship that causes a

	paydo bo'ladigan negativ tuyg`u.	стороны объекта в отношении него по причине того, что это недостающее от объекта получает другой субъект	feeling of negativity
74	<u>Giperproteksiya</u>	<u>Гиперпротексия</u>	<u>Hyperprotection</u>
	Ota- onalarning farzandlarga nisbatan haddan ziyod e`tibori bo`lib , bu ularninf bola tarbiyasida kuch , vaqt , e`tiborni ayamasliklarida namoyon bo`ladi .	Это чрезмерная уход родителей о детях, то есть сила и время.	The time when parents will be overly caring for their children will be in the strength of their strength
75	<u>Gipoproteksiya</u>	<u>Гиперпротексия</u>	<u>Hypoprotection</u>
	Bu ota- onaning bola bilan shug`ullanishga yo vaqt yetishmaydi , yoki bu ishni boshqalarga yuklab qo`yishidir.	Это нехватка времени для родителя, чтобы взаимодействовать с ребенком или положит его на других.	This is not enough time pr anyone else to spend time with your spouse,
76	<u>Emotsional raddiya</u>	<u>Эмоциональное неприятие</u>	<u>Emotional rejection</u>
	Bunda ota –ona bolani shunday tarbiyalaydiki , uning ota – ona hayotida u o`ziga yarasha tashvish , ortiqcha yuk ekanligi , u bo`limganda ota onaning hayoti boshqacha bo`lishi muntazam ravishda eslatib turiladi .	Заключается в том, что воспитание детей является способом воспитания ребенка таким образом, который имеет первостепенное значение в жизни его родителей, перегруженности и образе жизни родителей.	At the same time , the parent will be reminded that his mother is constantly reminded that her mothers life will be different when it is not that she is overly concerned about her mother`s life.
77	<u>Xolding</u>	<u>Холдинг</u>	<u>xolding</u>
	Onaning o`z bolasini qo`lida ushlab , badani badaniga tekkanda his qiladign kechinmalari orqali boladagi o`zgarishlarni tuyish, his qilishi holati.	Удержание чувств ребенка, переживание чувств матери, держащей ребенка в руках и касающейся ее тела	The feeling of experiencing changes in the child through
78	<u>Reproduktiv xulq</u>	<u>Репродуктивное поведение</u>	<u>Reproductive behavior</u>

	Oilada farzand tug`ilishi bilan bog`liq xulqdir .uoila a`zolarining o`z davrining fuqorosi sifatida ijtimoiy kelib chiqishi , yoshi , salomatlik darajasi , madaniyatida bevosita bog`liq bo`lgan xatti- harakatlardir.	Это поведение ребенка, рожденного в семье, которое напрямую связано с социальным происхождением, и культурой членов семьи как гражданина их возраста.	The behavior of a child is born in a family . it is abehavioral movement that is directly related to the culture of the health of a member of his family as a citizen of his age.
79	<u>Oila siyosati</u>	<u>Семейная политика</u>	<u>Family policy</u>
	Bu davlat organlari , siyosiy partiyalar , jamoat tashkilotlari , NNT larning shaxs va jamiat manfaatiga mos keladigan er- xotin va ularning ikki va undan ortiq farzandlardan iborat ijtimoiy tuzilmani har tomonlama qo`llab – quvvatlash va himoya qilishga qaratilgan faoliyatdir.	Деятельность, направленная на всестороннюю поддержку и защиту социальных структур государственных органов, политических партий, общественных организаций, отвечающих интересам личности и общества, а также их двоих или более детей.	These public authorities are the activites aimed at supporting and protecting social organizations comprising two or more children who are in the public interest of the public and poltical parties of the political parties.
80	<u>Ajralish saviyasi</u>	<u>Уверонъ развода</u>	<u>Divorce levels</u>
	Nikohdan qoniqqanlik darajasi quyi saviyada bo`lgan oila.	Это семья с низким уровнем удовлетворенности браком	Marriage is a low income family
81	<u>O'smirlilik</u>	<u>Подростковый возраст</u>	<u>Adolescence</u>
	O'smirlilik 10-11 yoshlardan 14-15 yoshlargacha bo`lgan davrni o`z ichiga oladi	Подростки находятся в возрасте от 10-11 до 14-15 лет	Teenagers are between the ages of 10-11 and 14-15
82	<u>Psixologik o'zgarish</u>	<u>психологическое изменение</u>	<u>Psychological changes</u>
83	<u>Fiziologik o'zgarish</u>	<u>физиологические изменения</u>	<u>Physiological changes</u>
	O'smirlilik davrida fiziologik va psixologik o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi	Во время подросткового возраста начинают возникать физиологические и психологические изменения	At the time of adolescence physiological and psychological changes begin to occur

	Fiziologik o'zgarish jinsiy yetilishning boshlanishi va bu bilan bog'liq ravishda tanadagi barcha a'zolarning mukammal rivojlanishi va o'sishi, hujayra va organism tuzilmalarining qaytadan shakllan aboshlashidir.	Физиологическое изменение является началом репродуктивного роста и, в связи с этим, совершенным развитием и ростом всех органов в организме, повторением клетки и организмов	The psychological change is the beginning of reproductive growth and in his connection, the perfect development and growth of all organs in the body, the reoccurrence of the cell and organisms.
84	<u>Jinsiy balog'atga yetish</u>	<u>Половая зрелость</u>	<u>Puberty</u>
	Jinsiy balog'atga yetish- jinsiy organlarning rivojlanishi, ikkilamchi jinsiy belgilarning paydo bo'lismidir	Половое размножение - развитие репродуктивных органов, появление вторичных половых желез	Sexual reproduction - the development of reproductive organs, the appearance of secondary gonads
85	<u>Krizis davr</u>	<u>Кризисный период</u>	<u>Crisis period</u>
86	<u>Yetakchi faoliyat</u>	<u>Ведущая деятельность</u>	<u>Leading activity</u>
87	<u>O'smirlik davrida yetakchi faoliyat - bu o'qish, muloqot va mehnat faoliyatidir</u>	<u>Ведущие мероприятия в подростковом возрасте - это обучение, общение и занятость</u>	<u>Leading activities in adolescence are learning, communication, and employment</u>
88	<u>Imitatsiya</u>	<u>Имитация</u>	<u>Imitation</u>
	O'smirlik davrida kimningdir xatti-harakatiga imitatsiya qilish kuzatiladi	Есть подражание чьему-то поведению в подростковом возрасте	There is an imitation of someone's behavior in adolescence
89	<u>Avtonomiya</u>	<u>Автономия</u>	<u>Autonomy</u>
90	<u>Intim muloqot</u>	<u>Интимное общение</u>	<u>Intimate communication</u>
91	<u>Iqtisodiy avtonomiya</u>	<u>Экономическая автономия</u>	<u>Economic autonomy</u>
92	<u>Lotent davr</u>	<u>Инкубационный период</u>	<u>Latent period</u>
93	<u>Nutq</u>	<u>Речь</u>	<u>Speech</u>

	O'qish malakalari, monologik va yozma nutq ko'lami kengayadi	Навыки чтения, монолог и письменный язык расширяется	Reading skills, monologue and written language expands
94	<u>Yozma nutq</u>	<u>Написаный реч</u>	<u>Writing speech</u>
95	<u>Xayol</u>	<u>Фантазия</u>	<u>Fantasy</u>
	Ijodiy namunalarga murojaat qilish ko'lami kengayishi hisobiga xayolning rivojlanishi kuchayadi	Развитие воображения путем расширения обращения к творческим образцам	Development of imagination by expanding the appeal to creative patterns
96	<u>Xotira</u>	<u>Память</u>	<u>Memory</u>
97	<u>Tafakkur</u>	<u>Мышление</u>	<u>Thinking</u>
	Tafakkur va xotira eng yuqori darajada rivojlanadi	Мышление и память развиваются на высоком уровне	Thinking and memory develops at a high level
98	<u>Motivatsion soha</u>	<u>Сфера мотивации</u>	<u>Motivatsion sphere</u>
99	<u>Do'stlashish motivlari</u>	<u>Среди мотивов дружбы</u>	<u>Among the motives</u>
	orasida emotsional yaqinlik va qiziqishlar o'xshashligi ustun bo'ladi	- эмоциональная близость и сходство интересов на высоком уровне	of friendship are emotional closeness and similarity of interests at a high level
100	<u>O'quv motivatsiyasida</u>	<u>Мотивация для обучения</u>	<u>The motivation for learning</u>
101	<u>Ota-oná va o'qituvchilar bilan muloqot ehtiyoji pasayib, tengdoshlar bilan muloqot ehtiyoji ortadi</u>	<u>Необходимость общения с родителями и учителями</u> падает, а потребность в общении со сверстниками возрастает	<u>The need to communicate with parents</u> and teachers is falling and the need for communication with peers increases
102	<u>Affiliatsiya</u>	<u>Аффилиация</u>	<u>Affiliate</u>
	Affiliatsiya - guruhg'a mansub bo'lish ehtiyoji yuqori darajada bo'lishi	Принадлежность - необходимость быть членом группы	Affiliation - the need to be a member of the group

103	<u>Mantiqiy tafakkur</u>	<u>Логическое мышление</u>	<u>Logical thinking</u>
104	<u>Ixtiyoriy diqqat</u>	<u>Добровольное внимание</u>	<u>Voluntary attention</u>
105	<u>Emotsional rivojlanish</u>	<u>Эмоциональное развитие</u>	<u>Emotional development</u>
106	<u>Guruhlarga tobelik</u>	<u>Зависеть от групп</u>	<u>Depend on groups</u>
107	<u>Zararli odatlarga tobelik</u>	<u>Подвержены вредным привычкам</u>	<u>Subject to harmful habits</u>
108	<u>Umumlashtirish darjası</u>	<u>Уровень консолидации</u>	<u>Level of consolidation</u>
	Narsa va hodisalarini farqlash va umumlashtira olish ko'nikmasi.	Умение различать и обобщать вещи и явления	The concept of differentiation and generalization of objects and phenomena.
109	<u>Jismoniy faollik</u>	<u>Физическая активность</u>	<u>Physical activity</u>
	Sog'lom organizmning harakat qilishga bo'lgan turli mavjud to'siqlarni yengishdagi tabiiy ehtiyoji.	Естественная потребность в здоровом теле для преодоления различных препятствий к действию.	It Is the natural need of a healthy organ to overcome the various obstacles that exist.
110	<u>Psixik faollik</u>	<u>Психическая активность</u>	<u>Psysical activitiy</u>
	Normal rivojlanayotgan bolaning atrof olamdag'i predmetlarni insoniy munosabatlarni bilishga nisbatan qiziqishidir.	Нормально развивающийся ребенок заинтересован в знании предметов окружающего человека мира.	A child of a normal developing child is interested in knowing the objects in the world of human beings.
111	<u>Irodaviy faollik</u>	<u>волевая активность</u>	<u>volitional activity</u>
	Shaxs faolligini alohida shakli, uning hulq –atvorini tashkil etishning u tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadi.	Особая форма деятельности человека- это отдельный тип поведения, который определяется целью его поведения.	A particular form of persons activity is determined by his conduct.
112	<u>O'quv- bilish motivi</u>	<u>Мотивация к обучению</u>	<u>Motivation for learning</u>
	Faqat yangi bilimlarni emas hatto umumiy qonuniyatlarni emas balki yangi bilimlarni topishning aynan	Не только новые знания, но и интерес к приобретению	Not only the new knowledge, but even the general laws, but the

	biror yo'llarini egallahsga bol'gan qiziqish.	определенных способов открывать новые вещи, а не только общие принципы.	interest in acquiring certain ways to discover new ones.
113	<u>So'z-mantiq xotira</u>	<u>Слово логическая память</u>	<u>Word memory logic</u>
	Muayyan fikrlarni va so'zlarni o'rtaqidagi mantiqiy bog'lanishlarni esda qoldirish, mustahkakhamlash va esga tushirish.	Удаление изапоминание, чтобы запомнить логические связи между конкретными идеями и словами.	To keep in mind and remember the logical connections between specific thoughts and words.
114	<u>Ixtiyoriy xayol</u>	<u>Добровольный воображение</u>	<u>Optional imagination</u>
	Oldindan belgilangan madsadga yo'nalgan bo'ladi muayyan obrazni yaratish uchun zarur bo'lgan materialni tanlash , iroda kuchiniishlatish yo'li bilan vujudga keladi.	Выбор материала, необходимого для создания определенного образа, который будет ориентирован на заранее определенную цель, будет зависеть от воли.	Choosing the material need to create a particular image that will be oriented to a predetermined goal will arise by willpower.
115	<u>Ixtivorsiz xayol</u>	<u>Недобровольный воображение</u>	<u>Invisible fantasy</u>
	Oldindan belgilangan maqsad bo'lmaydi, bunda iroda faol ishtirok qilmaydi.	У него нет предопределенной цели, и он не будет активно участвовать в нем.	It does not have a predetermined purpose and will not actively participate in it.
116	<u>Intelektual refleksiya</u>	<u>Интеллектуальное отражение</u>	<u>Intelligent reflection</u>
	O'z harakatlari va ularning asoslari mazmunini anglash qobilyati.	Умение понять смысл своих действий и их основы.	Ability to grasp the meaning of their actions and their foundations.
117	<u>Ixtivorsiz xotira</u>	<u>Непроизвольный память</u>	<u>Memory you want</u>
	Maxsus mnemik maqsadsiz ega bo'lgan keng ko'lamdagi malumot.	Широкий круг карточек со специальной мнемической целью.	Large scale cardiac magazine with a mimic purpose.
118	<u>Abstraksiya</u>	<u>Абстракция</u>	<u>Abstraction</u>
	Narsa va hodisalarining qonun va qonuniyatlarining ayrim belgisi, sifati,	Это заставляющая думать оператсия событий и	It is a thought- provoking process that is a sign of

	alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib mustaqil fikr obyektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir.	явлений, которая является признаком закона и легитимности явлений, которая превращает зраки или признаки явления в объект независимой мысли.	the laws and laws of events and phenomena that turns the sign or attribute of the quality into an object of independent thing.
119	<u>Taxminiy hukm</u>	<u>Приблизителное суждение</u>	<u>Estimated verdict</u>
	Narsa va hodisalar bilan ularning xususiyatlari o'rtasida aloqa bo'lishi ehtimoli orqali o'z fikrini ifoda qilish.	Можно выразить мало мнения через возможность связи между объектами и явлениями и их свойствами.	Expressing his her opinion through the possibility that there is a link between the phenomena and the phenomena.
120	<u>Induktiv xulosa</u>	<u>Индуктивное разюме</u>	<u>Inductive conclusion</u>
	Bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir necha yakka yoki ayrim hukmlardan umumiy hukmga o'tiladi.	Это логический способ делат выводы, при котором несколько отдельных или некоторые суждения переходят к общему правилу.	This is the logical method of making the conclusion that several individual or some of the judgments are passed to the general rule.
121	<u>Deduktiv xulosa</u>	<u>Дедуктивное рассуждение</u>	<u>Deductive conclusion</u>
	Umumiylar va yakka xulosalardan yakka yoki juziy xulosa keltirilib chiqariladi.	Индивидуальные или субъективные выводы являются индивидуальными или косвенными выводами.	The main activity of children of small school age is leak.
122	<u>Tagqoslash</u>	<u>Сравнение</u>	<u>Comparison</u>
	Shunday bir tafakkur operatsiyasidirki bu operatsiya vositasida obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir biriga o'xshashligi va bir biridan farqi aniqlanadi.	Это действие такой мысли, что объект и явления в объективном мире идентичны и различимы этой операцией.	It is such a thought operation that the object and phenomenon in the objective world are identical and distinct from each other.
123	<u>Abstrakt tafakkur</u>	<u>Абстрактное мышление</u>	<u>Abstarks thinking</u>
124	<u>Optatsiya-(lot. Optatio-istak,</u>	<u>Опция-(лат. Желание,</u>	<u>Optatsiya-Is the time</u>

	tanlov)jiddiy hayotiy rejalarini tuzish davri.	выбор)время составления серьезных жизненных планов.	making serious life plans.
125	<u>Integratsiya-</u>	<u>Интеграция-</u>	<u>Integration</u>
126	<u>Biogenetik yo'nalish</u>	<u>Биогенетик-теория</u>	<u>Biological theory-</u>
	-yetilish biologik determinantlariga bog'liqligi haqidagi nazariya.	зависимости от биологических детерминант	the theory of dependence on biological determinants.
127	<u>Sotsiogenetik yo'nalish</u>	<u>Социологическая направления-</u>	<u>Cytogenetic orientation</u>
	-ilk o'spirinlik xususiyatlari jamiyatning tuzilishidan, ijtimoiylashuv usullaridan, boshqalar bilan o'zaro ta'sir xususiyatlaridan kelib chiqadi.	это первое поколение подростков, обусловленное структурой общества, методами социализации и взаимодействия с другими.	is the first generation of adolescents, due to the structure of society, the methods of socialization, and the interaction with others.
128	<u>Psixogenetik yo'nalish-</u>	<u>Психогенетическое направления-</u>	<u>Psychogenetic direction-</u>
	ilk o'spirinlik xususiyatlarining rivojlanishida psixik jarayonlarning rivojlanishini birinchi o'ringa qo'yadi.	развитие психиатрических процессов в развитии первого взрослого атрибута.	the development of psychiatric processes in the development of the first adult attribute.
129	<u>Psixodinamik nazariya-</u>	<u>Психодинамическая теория-</u>	<u>Psychodynamic theory</u>
	xulq atvorni hissiyot, mayl va boshqa psixikaning ratsional bo'limgan tarkibiy qismlari bilan tushuntiruvchi nazariya.	это теория, которая объясняет поведение нерациональными компонентами эмоциональной, изменчивой и другой психиатрии.	is the theory that explains behaviors with non-rational components of emotional, fluid, and other psychiatry.

130	<u>Kasbga yo'naltirish-</u>	<u>Профессиональная ориентация</u>	<u>Vocational orientation</u>
	shaxsnинг ijtimoiy taqdirini belgilashning tarkibiy qismi.	является составной частью социальной судьбы человека.	is a component of the social fate of a person.
131	<u>Hayotiy reja-</u>	<u>Жизненный цикл-</u>	<u>Lifecycle</u>
	faoliyat rejasi bo'lib, birinchi navbatda kasb tanlashga bog'liq.	это план действий, который зависит в первую очередь от выбора профессии.	is an action plan that depends primarily on the choice of profession.
132	<u>Do'stlik-</u>	<u>Дружба</u>	<u>Friendship</u>
	ilk o'spirinlik davridagi shaxslararo munosabat va xissiy bog'lanishning muhim turidir.	является важной формой межличностных отношений в раннем подростковом возрасте.	is an important form of interpersonal relationships and emotionally intercourse in early adolescence.
133	<u>O'quv faoliyati</u>	<u>Образовательная деятельность</u>	<u>Educational activities</u>
	O'quv faoliyati natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi yoki mavjudlarini o'zlashtiradi.	В результате образовательной деятельности люди приобретают или усваивают новые знания, навыки и квалификацию.	As a result of educational activities, people acquire or absorb new knowledge, skills and qualifications.
134	<u>Ta'lim</u>	<u>Образование</u>	<u>Education</u>
	Ta'lim- u o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi o'quv faoliyatidan iborat bo'lib, bilim, ko'nikma , malaklarni uzatish jarayonidir.	Преподавание - это совместный учебный процесс учителя и ученика, процесс передачи знаний, умений и навыков.	Teaching is a teacher and a student's joint studying process, a process of transferring knowledge, skill, and skill.
135	<u>O'qish</u>	<u>Чтение</u>	<u>Reading</u>

	O'qish – ham o'quv faoliyatiga taalluqli bo'lib, lekin ko'proq bu tushuncha ishlatilganda o'quv faoliyatida o'quvchiga tegishli faoliyat nazarda tutiladi.	Чтение связано с преподавательской деятельностью, но при использовании этого понятия деятельность учащихся в учебной программе покрывается.	Reading is related to teaching activities but, when using this notion, the activity of the learners in the curriculum is covered.
136	<u>O'rganish</u>	<u>Узнать</u>	<u>Learn</u>
	O'rganish insonning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi.	Обучение означает, что человек приобрел новые психологические качества и характеристики в результате своей учебной деятельности	Learning means that a person has acquired new psychological qualities and characteristics as a result of his / her learning activities.
137	<u>O'rganish turlari</u>	<u>Типы обучения</u>	<u>Types of learning</u>
138	<u>Shartli reflektor o'rganish</u>	<u>Обучение условному отражателю</u>	<u>Conditional reflector learning</u>
139	<u>Operant o'rganish</u>	<u>Оперативное обучение</u>	<u>Operative learning</u>
	Operant o'rganish turida bilim, ko'nikma va malakalar sinab ko'rish va xato qilish metodi orqali amalga oshadi	Оперант изучает знания через навыки, навыки и тесты навыков и ошибок	The Operant learns knowledge through skills, skill and skill tests and errors
140	<u>Verbal o'rganish</u>	<u>Устное обучение</u>	<u>Verbal learning</u>
	Verbal o'rganish – bu insonning yangi tajribani til orqali o'zlashtirishidir	Устное обучение - это способность человека овладеть новым опытом с помощью языка.	Verbal learning is the ability of a person to master the new experience through the language
141	<u>Taqlid qilish</u>	<u>Подражать</u>	<u>Imitation</u>
142	<u>Taxmin</u>	<u>Предположение</u>	<u>Supposition</u>
143	<u>Ijod</u>	<u>Креативность</u>	<u>Creativity</u>
	Ijod – yangi bilim, ko'nikma, malakalrnii yaratish uchun asos hisoblanadi	Творчество является основой для создания новых знаний, навыков, компетенций	Creativity is the basis for creating new knowledge, skills, competence

144	<u>“Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”</u>	<u>«Национальная программа обучения персонала»</u>	<u>"National Program of Personnel Training"</u>
145	<u>“Ta’lim to’g’risida” gi qonun</u>	<u>Закон об образовании</u>	<u>The Law on Education</u>
146	<u>Ta’lim jarayoni</u>	<u>Процесс обучения</u>	<u>Learning process</u>
	Ta’lim jarayoni alohida tashkil etiladigan hamda boshqariladigan faoliyat bo’lib, u o’quvchilarning o’quv faoliyatlarini tashkil etadi.	Учебный процесс - это отдельная, организованная и контролируемая деятельность, которая обеспечивает учащихся учебной программой.	The learning process is a separate, organized and controlled activity that provides students with the curriculum.
147	<u>Ta’lim metodlari</u>	<u>Методы обучения</u>	<u>Teaching Methods</u>
148	<u>Ta’lim beruvchi</u>	<u>Предподаватель</u>	<u>Teacher</u>
149	<u>O’quvchi</u>	<u>Ученик</u>	<u>Learner</u>
150	<u>Motiv</u>	<u>Мотив</u>	<u>Motiv</u>
	Motiv – inson xulq-atvorining ichki barqarorligi, harakatga undovchi tushunchadir	Мотив - это неотъемлемый инстинкт человеческого поведения	Motiv is the intrinsic instinct of human behavior
151	<u>Motivatsiya</u>	<u>Мотивация</u>	<u>Motivation</u>
	Motivatsiya xulq-atvorni psixologik va fiziologik boshqarishning dinamik jarayoni, motivlar yig’indisi hisoblanadi	Мотивация - это динамический процесс психологического и физиологического контроля поведения, мотив мотивов	Motivation - is a dynamic process of psychological and physiological control of behavior, a motif of motifs
152	<u>Ta’lim motivatsiyasi</u>	<u>Образовательная мотивация</u>	<u>Educational motivation</u>
	Ta’lim motivatsiyasi – o’quvchilarning o’quv materialini yaxshiroq o’zlashtirishiga shaxsiy qiziqishini anglatadi	Образовательная мотивация означает личную заинтересованность в лучшем обучении студентов	Educational motivation means personal interest in better learning of students
153	<u>Ichki manba</u>	<u>Внутренний источник</u>	<u>Internal source</u>

	Ichki manba insonning tug'ma yoki orttirilgan ehtiyojlari bilan belgilanadi	Внутренний источник определяется внутренними или приобретенными потребностями человека	The internal source is determined by the inherent or acquired needs of a person
154	<u>Tashqi manba</u>	<u>Внешний источник</u>	<u>External source</u>
	Tashqi manba shaxsning ijtimoiy hayot shart-sharoitlari bilan belgilanadi.	Внешний источник определяется социальными условиями личности.	The outside source is determined by the social conditions of the individual.
155	<u>Shaxsiy manba</u>	<u>Личный источник</u>	<u>Personal source</u>
	Shaxsiy manba – bu shaxsning qadriyatlari tizimi ustanovkalarini, g'oyalaridir	Личный источник - идеи системы личных ценностей	Personal source is the ideas of the system of personal values
156	<u>O'quv faniga qiziqish</u>	<u>Интерес к обучению</u>	<u>Interest in teaching</u>
157	<u>Zamonaviy o'qitish usullari</u>	<u>Современные методы обучения</u>	<u>Modern teaching methods</u>
158	<u>Tushuntiruv – ko'rsatmalilik metodi</u>	<u>Пояснение - метод представления</u>	<u>Explanation - method of presentation</u>
	Tushuntiruv – ko'rsatmalilik metodi – bu metod reproduktiv metod bo'lib, unda faoliyat o'qituvchi tomonidan olib boriladi, o'quvchilar ta'lim jarayonida bilim oladilar.	Пояснение - метод представления -этот метод является репродуктивным методом, в котором учитель проводит задание, а ученики учатся в процессе обучения.	Explanation - method of presentation - this method is a reproductive method in which the activity is conducted by the teacher, and the students learn in the learning process.
159	<u>Reproduktiv metod</u>	<u>Репродуктивный метод</u>	<u>Reproductive method</u>
	Reproduktiv metoda o'quvchi faoliyat ko'rsatib, unda o'quvchiga berilayotgan bilimni xotirada qayta tiklab, olingan bilimni nusxa sifatida qabul qiladi	Репродуктивный метод использует читателя, который вспоминает информацию, предоставленную читателю, и запоминает полученную информацию как копию.	The reproductive method employs a reader who recalls the information given to the reader and remembers the received information as a copy
160	<u>Muammoli ta'lim metodi</u>	<u>Метод проблемного</u>	<u>Method of problematic</u>

		<u>обучения</u>	<u>learning</u>
	Muammoli ta'lismetodi – o'qituvchi tomonidan amalga oshirilib, u produktiv xarakterga ega	The method of problematic learning is a teacher, and it is productive	Методом проблемного обучения является учитель, и это продуктивно
161	<u>Qisman izlanish metodi</u>	<u>Метод частичного расследования</u>	<u>Method of partial investigation</u>
	Qisman izlanish metodi – o'qituvchi nazorati ostida tashkil etiladigan metod bo'lib, bunda o'quvchi ijod qiladi	Частичным методом исследования является метод под руководством учителя, в котором читатель является творческим	The partial method of research is a teacher-led method, in which the reader is creative
162	<u>Pedagogik texnologiya</u>	<u>Педагогическая технология</u>	<u>Pedagogical technology</u>
163	<u>Ta'limning shaxsga yo'naltirilganligi</u>	<u>Личностная ориентация образования</u>	<u>Personality orientation of education</u>
164	<u>Ta'lim oluvchiga individual yondashuv</u>	<u>Индивидуальный подход к обучаемому</u>	<u>Individual approach to the trainee</u>
165	<u>Malaka</u>	<u>Квалификация</u>	<u>Qualification</u>
	Malaka – mashq qilish natijasida yuzaga kelgan xatti- harakatlarning avtomatlashgan usuli	Квалификация - это автоматизированный метод действий в результате обучения	Qualification is an automated method of action resulting from training
166	<u>Harakat malakasi</u>	<u>Квалификация движения</u>	<u>Movement qualification</u>
167	<u>Sensor malaka</u>	<u>Сенсорная квалификация</u>	<u>Sensor qualification</u>
168	<u>Aqliy malaka</u>	<u>Ментальная тренировка</u>	<u>Intelligence</u>
169	<u>Ko'nikma</u>	<u>Навык</u>	<u>Skill</u>
	Ko'nikma – oldinga qo'yilgan maqsad va xatti – harakat sharoitidan kelib chiqadigan muvaffaqiyatli harakatlar usullarini tanlash va amalga oshirish uchun mavjud bilimlar va malakalardan foydalanishdir	Навыки - это использование имеющихся знаний и навыков для выбора и реализации успешных действий на основе предполагаемой	Skills is the use of available knowledge and skills to select and implement successful actions based on the intended purpose and

		цели и поведения.	behavior
170	<u>Mantiqiy tafakkur</u>	<u>Логическое мышление</u>	<u>Logical thinking</u>
171	<u>Ixtiyoriy diqqat</u>	<u>Добровольное внимание</u>	<u>Voluntary attention</u>
172	<u>Guruh-</u>	<u>Группа-</u>	<u>A group-</u>
	muayyan belgiga,sinfiy mansublikka,birgalikda faoliyat ko'rsatishning mumkinligiga aloqador bo'lgan ijtimoiy jamoa hisoblanadi.	объединение людей, имеющих общий значимый <u>социальный признак</u> , на котором основано их участие в некоторой <u>деятельности</u> , связанной системой отношений, которые регулируются формальными или неформальными <u>социальными институтами</u> .	is an association of people who have a common significant social attribute on which their participation in a certain activity, connected by a system of relations, which are regulated by formal or informal social institutions, is based.
173	<u>Katta guruh-</u>	<u>Большая группа</u>	<u>A large group-</u>
	miqdoriy jihatdan chegaralanmagan muayyan ijtimoiy belgisi masalan, kasbiy,jinsiy,milliy mansubligiga ko'ra ajratilgan odamlarning shartli birligi.	- совокупности людей, существующие в масштабе всего общества в целом: это социальные слои, профессиональные группы, этнические сообщества (natsii, народности), возрастные группы (молодежь пенсионеры) и т. д.	of groups of people that exist throughout the community as a whole: these are social strata, professional groups, ethnic communities (nations, nationalities), age groups (youth, retirees), etc.
174	<u>Etnos-</u>	<u>Этнос</u>	<u>Ethnos</u>
	etnik differensatsiyalashuvchi belgi sifatida idrok etilayotgan har qanday belgi asosida o'zini muayyan etnik guruha'zosi sifatida anglayotgan odamlar birligi.	(греч. этнос — <u>народ</u>) — в некоторых теориях <u>этничности, исторически</u> сложившаяся устойчивая <u>совокупность людей</u> , объединённых общими <u>объективными</u> либо <u>субъективными</u> признаками	(Greek: ethnos - people) - in some theories of ethnicity, a historically established stable set of people united by common objective or subjective signs, in which various authors include origin, common language,

		ми, в которые различные авторы включают происхождение, <u>единый язык, культуру, хозяйство, территорию проживания, самосознание, внешний вид, менталитет</u> и другое.	culture, economy, territory of residence, self-consciousness, appearance, mentality and other.
175	<u>Etnopsixologiya-</u>	<u>Этнопсихология (психология народов, этническая психология)</u>	<u>Ethnopsychology</u>
	alohida olingan individ yoki kishilar guruhining etnik yoki madaniy mansubligi bilan belgilnadigan psixologik hususiyatlarini o'rganuvchi fan.	— одна из ветвей <u>психологии</u> , считающая своим предметом особенности психического склада различных <u>рас</u> и <u>народов</u> ; крупный раздел <u>социальной психологии</u> . Междисциплинарная область знания, возникшая на пересечении двух наук — <u>культурной антропологии</u> и <u>психологии</u> .	(the psychology of peoples, ethnic psychology) is one of the branches of psychology, which considers its subject to the peculiarities of the mental makeup of various races and peoples; a major section of social psychology. The interdisciplinary field of knowledge that arose at the intersection of two sciences - cultural anthropology and psychology.
176	<u>Olomon-</u>	<u>Толпа</u>	<u>The crowd-</u>
	stixiyali vujudga kelgan yoki boshqaruvini yo'qotgan barcha uchun tushunarli umumiyl maqsadga ega bo'limgan bevosita munosabat vaziyatiga emotsiional qo'zg'alish darajasi zichligi yuqori tartibsiz odamlar birligidir.	— большое скопление <u>людей</u> . Толпа хаотична, хотя и не лишена некоторой организации. Организующим фактором может быть общий объект внимания, традиция, событие.	is a large crowd of people. The crowd is chaotic, although not without some organization. The organizing factor may be the general object of attention, tradition, event.
177	<u>Okkazional olomon-</u>	<u>Окказиональная толпа —</u>	<u>Occasional crowd –</u>

	bu to'satdan yig'ilgan olomondir.(avariya holatida yig'ilgan.)	сборище любопытствующих (зевак), например толпа, собравшаяся по случаю автомобильной аварии.	a gathering of curious (onlookers), such as the crowd gathered on the occasion of a car accident.
178	<u>Ekspressiv olomon-</u>	<u>Экспрессивная толпа —</u>	<u>An expressive crowd-</u>
	insonlarning emotsiyasini namouish qiladigan olomon.(namoyish,mitinglar)	толпа, выражающая общие эмоции (протест, ликование и т. д.)	is a crowd expressing common emotions (protest, exultation, etc.).
179	<u>Ekstativ olomon-</u>	<u>Экстатическая толпа —</u>	<u>Ecstatic crowd</u>
	jo'shqinlikni,g'uborlarni chiqrib yuborishga sabab bo'luvchi olomon.(konsertdag'i olomon)	толпа, объятая экстазом.	- a crowd of ecstasy.
180	<u>Harakatdagi olomon-</u>	<u>Действующая толпа</u>	<u>Acting crowd</u>
	morafondagi,jismoniy harbiy tarzdag'i olomon.	— толпа, совершающая физические действия.	- a crowd that performs physical actions.
181	<u>Agressiv olomon</u>	<u>Агрессивная толпа</u>	<u>Aggressive crowd –</u>
	-vayronkor harakat qiladigan odamlardn iborat olomon.	- людская масса, совершающая деструктивные действия.	the mass of people who commit destructive actions.
182	<u>Isvonkor olomon-</u>	<u>Повстанческая толпа</u>	<u>The rebel crowd</u>
	hukumatga qarshi chiquvchi olomon	толпа, противодействующая властям.	- the crowd opposing the authorities.
183	<u>Konvensial olomon-</u>	<u>Конвенциональная толпа</u>	<u>Conventional crowd</u>
	bu qaysidir sabab yig'ilgn olomon.(festival,karnoval.)	толпа, собравшаяся по заранее известному поводу (фестиваль, карнавал и т. д.)	- a crowd gathered on a pre-known occasion (festival, carnival, etc.)

MUNDARIJA

KIRISH

I-BOB. YoSh PSIXOLOGIYaSINING PREDMETI, VAZIFALARI VA TADQIQOT METODLARI

- 1.1.Yosh psixologiyasi fanining predmeti va vazifalari.
- 1.2.Yosh psixologiya fanining (qisqacha rivojlanish tarixi) asosiy metodologik tamoyillari.
- 1.3.Yosh psixologiyasining tadqiqot metodlari.
- 1.4.Yosh psixologiyasida psixologik tadqiqot o'tkazish bosqichlari.

II - BOB. PSIXIK RIVOJLANISH VA TA'LIM

- 2.1.Psixik rivojlanish haqidagi asosiy nazariyalar.
- 2.2.Psixik taraqqiyot va ta'lism o'rtasidagi o'zaro munosabat.
- 2.3.Yosh rivojlanishini davrlarga bo'lish.

III-BOB. ONTOGENEZNING ILK BOSQIChLARIDA INSONNING PSIXIK RIVOJLANISHIGA XOS XUSUSIYATLAR

- 3.1.Perinatal va chaqaloqlik davridagi psixofiziologik xususiyatlari.
- 3.2.Go'daklik davrida jismoniy va psixik taraqqiyotning kechishi.
- 3.3.Ilk bolalik davrida jismoniy rivojlanish.
- 3.4.Ilk yoshdagagi bolalarning aqliy taraqqiyoti.
- 3.5.Ilk bolalik davrida bolalar shaxsining shakllanishi

IV BOB. MAKTABGACHA YoSh DAVRIDA PSIXIK RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

- 4.1.Maktabgacha yoshdagagi bolalarning psixik taraqqiyoti.
- 4.2.Bog'cha yoshidagi bolalar o'yining psixologik xususiyatlari.
- 4.3. Bog'cha yoshidagi bolalar bilish jarayonlarining rivojlanishi.
- 4.4 Maktabgacha yoshdagagi bolalar shaxsining shakllanishi.
- 4.5.Bolaning maktabga psixologik tayyorgarligi.

V BOB KICHIK MAKTAB YoShIDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYaSI

- 5.1.Kichik mакtab yoshidagi bolalarning xulq-atvor xususiyatlari
- 5.2.Kichik mакtab yoshidagi bolalarning aqliy rivojlanishi.
- 5.3.O'quv faoliyatining xususiyatlari.
- 5.4.Boshlang'ich sinf o'quvchilar shaxsining shakllanishi.
- 5.5. Kichik mакtab davrida shaxslararo munosabat.

Kichik mактаб davrida shaxslararo munosabat

VI BOB O'SMIRLIK DAVRI PSIXOLOGIYaSI

- 6.1.O'smirlik yoshidagi o'quvchilarning xulq-atvori xususiyatlari
- 6.2. O'smirlarning intellektual rivojlanishi.
- 6.3.O'smirlik davrida shaxsning shakllanishi.
- 6.4. O'smirlik davrida shaxslararo munosabat.

VII BOB ILK O'SPIRINLIK YoShINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

- 7.1. Ilk o'spirinlik davrining psixik xususiyatlari.
- 7.2.Xorijiy psixologiyada ilk o'spirinlik haqida nazariyalar
- 7.3.Ilk o'spirinlik davrida intellektual va emotsional rivojlanish.
- 7.4. Ilk o'spirinlik davrida do'stlashish muammosi.
- 7.5. Ilk o'spirinlik davrida o'z-o'zini anglashning rivojlanishi.
- 7.6. Ilk o'spirinlik davrida o'quv kasbiy faoliyatning yetakchi faoliyatga aylanishi va kasb tanlash muammosi.
- 7.7. Ilk o'spirinlik davrida kasbga yo'naltirishning psixologik muammolari.

VIII BOB. YeTUKLIK PSIXOLOGIYaSI

- 8.1.Psixologiya fanida psixologik yetuklik muammosining ilmiy-nazariy o'r ganilishi
- 8.2. Shaxs yetukligining psixologik mezonlari
- 8.3. Yetuk shaxsdagi inqirozlar.
- 8.4. Yetuklik davrida bilish jarayonlarining rivojlanishi.
- 8.5. Kattalarning yosh xususiyatlari va ta'lim olish layoqatlari

IX BOB. GERANTOPSIXOLOGIYa

- 9.1.Keksalik bioijtimoiy hodisa sifatida.
- 9.2. Keksalikni yosh chegaralari muammosi.
- 9.3.Keksalik davrida shaxsiy inqiroz va yoshning psixologik vazifalari.
- 9.4.Keksalik davrida yetakchi faoliyat va rivojlanishning ijtimoiy shart-sharoitlari.
- 9.5.Keksalik davrining shaxsiy xususiyatlari.

9.6.Keksayish davrida bilish jarayonlari.

X BOB. ShAXSNING IJTIMOIYLAShUVI VA IJTIMOIY XULQ-ATVOR

10.1.Shaxs ijtimiylashuvi va bosqichlari.

10.2. Ijtimoiy institut- inson faoliyatining muhim sohalarini tartibga soluvchi ob'ekt sifatida.

10.3.Shaxs ijtimiylashuvida ijtimoiy status va ijtimoiy xulq-atvorni o'rni.

10.4. Ijtimoiy ustanovka xaqida tushuncha

XI BOB.

KIChIK GURUXLAR PSIXOLOGIYaSI

11.1.Guruqlar haqida tushuncha.

11.2.Kichik guruqlarning klassifikatsiyasi

11.3.Kichik guruqlardagi dinamik jarayonlar

XII BOB.

KATTA GURUXLAR PSIXOLOGIYaSI

12.1Katta guruqlar klassifikatsiyasi

12.2.Katta guruqlar psixologiyasiga xos xususiyatlar

12.3.Etnik guruqlar psixologiyasi

XIII BOB. OILA PSIXOLOGIYaSI

1.Oila psixologiyasiga kиriш ва оилани ўрганишга доир илмий ёндашувлар.

13.1. Oilaning asosiy vazifalari oila guruhining muhim integral xususiyatlari: vazifalari, tuzilishi, dinamikasi.

13.2.Oilaviy hayotga tayyorlik muammo sifatida.

13.3.Oilaviy hayotga tayyorgarlikning ontogenezdagi shakllanishi va rivojlanishi

XIV BOB. TA'LIM PSIXOLOGIYASI

14.1 Pedagogik psixologiyaning predmeti va vazifalari

14.2.O'quv faoliyatining psixologik mohiyati.

14.3. O'qish motivlari.

14.4 Kattalar o'quv jarayonining tashkil etilishi

XVBOB. TARBIYA PSIXOLOGIYASI

- 15.1.Xulq-atvor va odatni shakllantirish shaxsni tarbiyalashning asosiy yo‘nalishi sifatida.
- 15.2.Shaxs shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, psixologik shart-sharoitlari.
- 15.3.«Tarbiyasi qiyin» bolalar psixologiyasi.
- 15.4.Tarbiya jarayonining samaradorligini oshiruvchi psixologik mexanizmlar.
- 15.5.Mustaqillik sharoitida tarbiyaning asosiy vazifalari.

XVI BOB. PEDAGOGIK FAOLIYATNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

- 16.1.Jamiyatda o‘qituvchining tutgan o‘rni va vazifalari.
- O‘qituvchiga qo‘yiladigan talablar.
- 16.2.O‘qituvchining kasbiga xos xislatlari.
- 16.3.O‘qituvchining o‘z malakasini oshirib borishining muammolari.

XVII BOB. PEDAGOGIK QOBILLYATLAR

- 17.1. Pedagogik qobiliyatlar psixologiyasi
- 17.2. Pedagogning individual faoliyat uslubi
- 17.3.Pedagogning o‘zini-o‘zi boshqarish muammosi

GLOSSARIY

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoev Sh.M., Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatning kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruza, 2017 yil 14 yanvar. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.-104b.
2. Mirziyoev Sh.M., Qonun ustivorligi va inson manfaatlarini ta’minalash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 24 yililgiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi ma’ruza. 2016 yil 7 dekabr. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2017.-48b.
3. Gafarov A.Z., Yugay A.X. Pedagogik amaliyat. Toshkent, 2002.
4. Davletshin M.G., To‘ychieva S.M. Umumiy psixologiya. Toshkent, 2002.
5. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o‘qituvchisi psixologiyasi. - Toshkent, 1998.
6. Щербаков А.И. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyadan praktikum. Toshkent, 1991.
7. Psixologiya. Qisqacha izohli lug‘at. Toshkent, 1998
8. Г‘озиев Е.Г. Psixologiya. Toshkent, 1994.
9. Bolshoy psixologicheskiy slovar/ Pod redaksiey B.G.Мещерикова, V.P.Zinchenko. –3-ye izd., dop. i pererab. – SPb.: PRAYM-YeVROZNAK, 2006. – 672 s.
10. Venger L.A., Muxina V.S. Psixologiya: Ucheb. Posobie dlya uchashchixya ped uch-Щ. – M.: Prosveshenie, 1988. – 336 s.
11. Vozrastnaya i pedagogicheskaya psixologiya: Uchebnik dlya studentov ped. in-tov/ V.V.Davydov, T.V.Dragunova, L.B.Itelson i dr.; Pod red. A.V.Petrovskogo. – 2-ye izd., ispr. i dop. – M.: Prosveshenie, 1979. – 288 s.
12. Yefimkina R.P. Psixologiya razvitiya. Metodicheskie ukazaniya. – Novosibirsk, Novosibirskiy gos. un-t, 2004. – 54 s.
13. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya: Ped. in-t. talabalari uchun o‘quv qo‘llanma/ M.G.Davletshin umumiy tahriri ostida. – T.: O‘qituvchi, 1974. – 194 s.
14. Kon I.S. Psixologiya ranney yunosti: Kn. dlya uchitelya. – M.: Prosveshenie, 1989. – 255 s.
15. Korduell M. Psixologiya. A-YA: Slovar-spravochnik/ Per. s angl. K.S.Tkachenko. – M.: FAIR-PRESS, 1999. – 448 s.
16. Mayers D. Psixologiya/ Per. s angl. I.A.Karpikov, V.A.Starovoytova. – Mn.: OOO «Popurri», 2001. – 828 s.
17. Nemov R.S. Psixologiya: Ucheb. dlya stud. vysissh. ped. ucheb. zavedeniy: V 3 kn. – 3-ye izd. – M.:Gumanit. izd. sentr VLADOS, 1999. – Kn.2.: Psixologiya obrazovaniya. – 608 s.

18. Praktikum po vozrastnoy i pedagogicheskoy psixologii: Ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov/ A.A.Alekseev, I.A.Arhipova, V.N.Babiy i dr.; pod red. A.I.Щегбакова. – M.: Prosveschenie, 1987. – 255 s.
19. Psixologicheskiy atlas cheloveka /Pod red. A.A.Reana. – SPb.: PRAYM-YeVROZNAK, 2006. – 651 s.
20. Psixologiya. Slovar/ Sostavitel: L.A.Karpenko; pod. obshch. red. A.V.Petrovskogo, M.G.YAroshevskogo.– 2-ye izd., ispr. i dop. – M.: Politizdat, 1990. – 494 s.
21. Psixologiya: Uchebnik /V.M.Allaxverdov, S.I.Bogdanova i dr.; Otv. red. A.A.Krylov.–2-ye izd., pererab. i dop.– M.: Izd-vo Prospekt, 2004.-752 s.
22. Psixologiya. Uchebnik dlya gumanitarnykh vuzov/ Pod obshch. red. V.N.Drujinina. – SPb.: Piter, 2002. – 656 s.
23. Rogov Ye.I.Nastolnaya kniga prakticheskogo psixologa: Ucheb. posobie: V 2 kn. – 3-ye izd. – M.: Gumanit. izd. sentr VLADOS, 1999. – Kn.2. Sistema raboty psixologa s detmi raznogo vozrasta. – 384 s.
- 24.Fridman L.M., Kulagina I.YU. Psixologicheskiy spravochnik uchitelya. – M.: Prosveschenie, 1991. – 288 s.
25. Fridman L.M. Psixologiya vospitaniya. Kniga dlya vsex, kto lyubit detey. – M.: TS «Sfera», 1999. – 208 s.
26. Chistyakova M.I. Psixogimnastika/ Pod red. M.I.Buyanova. – M.: Prosveschenie, 1990. – 128 s.
- 27.Vozrastnaya psixologiya L,F.Obuxova 2012 g, Izdatelstvo Yurayt Izdat
28. Psixologiya razvitiya A.K.Boltova, O.N.Molchanova 2012g
- 29.Psixologiya razvitiya i vozrastnaya psixologiya Shapovalenko.I.V 2017g Izdatelstvo Yurayt
- 30.Гребенников И. В. Основы семейной жизни. М.: Просвещение, 1991. 256 с
31. Дружинин В.Н. Психология семьи/ Екатеринбург 2000г- 205стр
- 32.Захарова.Г.И. Психология семейных отношений. Учебное пособие 2009г 5-7стр
- 33.Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.—М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. 123стр.